

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MUDOFAA VAZIRLIGI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

**FARG‘ONA DAVLAT UNIVERSITETI
HARBIY TA’LIM FAKULTETI**

S.MAMAJONOV

HARBIY TARIX FANIDAN

**Oliy ta’lim muassasasidagi harbiy ta’lim fakultetlari
va o‘rta ta’lim muassasalari uchun
DARSLIK**

Farg‘ona - 2021

Farg‘ona davlat universiteti harbiy ta’lim fakulteti maxsus tayyorgarlik sikli katta o‘qituvchisi zaxiradagi podpolkovnik S.Mamajonov tomonidan «Harbiy tarix» dasturiga asosan o‘quv darsligiga qo‘shimchalar kiritildi va qayta ishlab chiqildi.

Mazkur darslik, 5111500-chaqiriqqacha harbiy ta’lim bakalavriyat yo‘nalishi talabalari uchun chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik fanining «Harbiy tarix» bo‘limi bo‘yicha mashg‘ulotlarni tashkillashtirish va o‘tkazish shuningdek, talabalar tomonidan mustaqil ravishda o‘qib o‘rganish uchun mo‘ljallangan.

Ushbu darslikda, qadimgi davr harbiy san’ati; o‘rta davr harbiy san’ati bo‘yicha ma’lumotlar; yangi tarix davrida harbiy san’atni rivojlanishi; O‘zbekiston Respublikasining mustaqil davlat maqomini olishi. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining tashkil topishi.

S.H.Mamajonov «Farg‘ona davlat universiteti harbiy ta’lim fakulteti maxsus tayyorgarlik sikli»/ darslik. O‘R OO‘MTV.

Taqrizchilar:

Farg‘ona viloyati Farg‘ona shahar mudofaa ishlari bo‘limi boshlig‘i podpolkovnik T.Qobilov.

Farg‘ona davlat universiteti harbiy ta’lim fakulteti maxsus tayyorgarlik sikli boshlig‘i, podpolkovnik A.Mamadjanov.

Farg‘ona davlat universiteti o‘quv-uslubiy hayati yig‘ilishida (20__ yil «__» _____dagi ____-sonli bayonnoma) muhokama qilingan va tavsiya etilgan.

Farg‘ona davlat universiteti

KIRISH

“Hamma o‘z tarixini ulug‘laydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q. Bu merosni chuqur o‘rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak.”

SH. MIRZIYOYEV

Ma‘lumki, vatan ozodligi uchun jonini ham, molini ham fido aylash, mardlik, jasoratlik va jangovorlikni namoyish etish, har bir kishining or-nomusi va muqaddas burchidir. Shu bois “vatanni sevish iymondandir”, degan ibora bejiz aytilmagan. Bizning ota-bobo va ajdodlarimiz bu naqlni yuragiga tukkan holda, vatanga sodiqlikni, mardlik, jasoratlik va jangovarlikni namoyish etib kelmoqda.

Har qaysi mamlakat, har bir xalq o‘zining uzoq va betakror tarixiga ega bo‘lganidek, O‘zbek xalqining tarixi ham boy va sermazmundir.

Tariximiz ildizlari necha-necha ming yillarga borib taqaladi. O‘zbekiston xalqining boy va qadimiy davlatchilik tajribasi bor. Hozirgi O‘zbekiston hududida dastlabki mustaqil davlat tuzilmalari miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlaridayoq paydo bo‘lib, qariyb uch ming yil davomida takomillashib borgani va dunyo davlatchiligi rivojida eng yuksak darajaga ko‘tarilgani jahonga ma‘lum.

“Tarix” so‘zi arabcha so‘z bo‘lib, “tadqiq etish”, “tekshirish”, “voqealar haqida aniq hikoya qilish” ma‘nolarini anglatadi. Tarix insonlar haqidagi, ularning uzoq o‘tmishdan bizgacha yetib kelgan hayotiy tajribasi haqidagi fandir.

Tarix fanini oldiga qo‘yilgan dolzarb masalalardan biri:

- yosh avlod ongida g‘oyaviy-siyosiy, nazariy-ilmiy dunyo qarashni shakllantirish, voqea va hodisalar tarixiy nuqtai-nazardan yondashadigan har tomonlama yetuk barkamol insonni tarbiyalash kerak;

- yoshlarimizni otashin harbiy-vatanparvarlik an‘analari ruhida tarbiyalashi;

- yoshlar fazilatleri: halollik va poklik, odillik va adolatlilik, insonparvarlik va baynalminalchilik ruhida tarbiyalash.

Yoshlarimiz fanni o‘qish va o‘rganishida O‘zbekiston jahon hamjamiyatini ajralmas tarkibiy qismi va bir bo‘lagi ekanligini tushunib oladilar.

Harbiy tarix fanining oldiga qo‘yilgan dolzarb masalalaridan biri esa:

Tarixiy faktlar asosida talabalarga qurol va qurolli to‘qnashuvlarni rivojlanishini asosiy bosqichlari to‘g‘risida bilim berishi. Konkret tarixiy masalalarda xalq ommasining va sarkardalarining jang olib borish san‘atini rivojlanishiga qo‘shgan hissalarini ko‘rsatish;

O‘zbekiston Qurolli Kuchlari tarixini o‘rganish;

Talabalarni vatanparvarlik va baynalminalchilik ruhida tarbiyalash, ularni o‘z Vataniga sadoqatlilik, O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlariga, jangovor quroli va harbiy san‘atiga ishonch, g‘alabaga intiluvchanlik tuyg‘ularini rivojlantirish.

I. QADIMGI VA O'RTA DAVR HARBIY SAN'ATI

1.1. Harbiy tarix fanining predmeti, maqsad va vazifalari

Harbiy tarix - bu, urushlarning mazmuni, sabablari, harakterlarini, ularni olib borish usul va vositalarini jamiyat hayotining ijtimoiy- iqtisodiy, siyosiy va moddiy-texnikaviy sharoitlari o'zgarishi bilan bog'liqlikda o'rganadigan fan.

«**Harbiy san'at va urushlar tarixi**» - insoniyat tarixining turli xil davrlaridagi urushlar va harbiy san'atning mazmuni va harakterini va ular rivojlanishining asosiy tendensiyalarini ochib beradi.

Davlatlararo, milliy va irqchilik to'qnashuvlarini hal etishda qurolning kuchi bosh argument bo'lib qoldi. Olimlarning ta'kidlashlaricha, oxirgi besh yarim ming yil ichida sayyoramizda 14 mingdan ortiq urushlar bo'lib o'tgan, ularda 4 milliarddan ortiq kishi halok bo'lgan. Faqat XX asrning birinchi yarmida bo'lib o'tgan ikkita jahon urushida 60 milliondan ortiq kishi qurbon bo'ldi, katta moddiy va ma'naviy boyliklar vayronaga aylandi.

Urushning ilmiy ta'rifi birinchi bo'lib nemis harbiy nazariyachisi Karl fon Klauzevits (1780-1831 y.) tomonidan berilgan. O'zining «Urush haqida» asarida, «Urush nafaqat siyosiy akt, balki siyosatning haqiqiy quroli hamdir, u siyosiy munosabatlarning davomi, bu munosabatlarni boshqa vositalar bilan olib borishdir»-deb yozgan edi u.

Urush - bu murakkab, o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir; davlatlar va xalqlar o'rtasidagi munosabatlarning to'satdan o'zgarishi bilan bog'liq murakkab holat hamda siyosiy, iqtisodiy va boshqa maqsadlarga erishish uchun rejalashtirilgan va tashkillashtirilgan qurolli kuch vositalarini qo'llashga o'tishdir.

Siyosat davlatni urushga tayyorlashning yo'nalishi va harakteriga, ittifoqchilar urushlari ishtirokiga ta'sir ko'rsatadi, maqsadlarni aniqlaydi, urushning boshlanishini nazorat qiladi va uning borishini diqqat bilan kuzatadi va strategiya orqali qurolli kurashning shakllari va usullariga, ularni harbiy-siyosiy mohiyatga bo'ysundirgan holda ta'sir ko'rsatadi. Urush davrida siyosiy va harbiy faoliyatning mustahkam yakdilligi, odatda davlat siyosiy raxbariyatining oliy harbiy raxbariyatini ham gavdalandirishida o'z mazmunini topadi.

Hozirgi zamonda urushlar jahon, yirik masshtabli, mintaqaviy va mahalliy urushlarga bo'linadi. Tarix insoniyat hayotining turli davrlarida davlatlar o'rtasida bo'lib o'tgan ko'plab urushlarni biladi va bu yerda u yoki bu davlat ichida ijtimoiy va siyosiy kuchlar o'rtasida bo'lib o'tgan urushlar haqida eslamasdan bo'lmaydi. Bunday urushlar fuqarolar urushi deb ataladi.

Urushlar va harbiy san'at tarixida urushlar va voqealarning ketma-ket sodir bo'lishiga asoslangan barcha aniqliklar yoritiladi, ya'ni urushlarning maqsadlari va harakterlari, kuchlar va tomonlar rejalari ochib beriladi, kompaniyalar, operatsiyalar, janglar tahlil qilinadi. Unda siyosiy, iqtisodiy va harbiy yakunlar yoritilib, g'alabalar va mag'lubiyatlar sabablari ochib beriladi, urushlarning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri aniqlanadi va nihoyat urushlar tajribalaridan kerakli xulosalar va ta'lim chiqarib olinadi.

Harbiy san'at-harbiy harakatlarni tayyorlash va ularni quruqlikda, havoda va dengizda olib borish nazariyasi va amaliyotidir.

Harbiy san'at o'z ichiga strategiyani, operativ san'at va taktikani oladi. «Harbiy san'at» tushunchasi bir muncha tor ma'noda ham qo'llanib, u kam kuchlar va dushmanga nisbatan kam talofatlar bilan g'alabaga erishishni ta'minlovchi harbiy boshliq, sarkardaning yuqori darajadagi mahoratini ifodalaydi. Bu yerda so'z mohirona o'tkazilgan operatsiyalar, janglar, to'qnashuvlarda jang qilayotgan tomonlardan birining harbiy san'at ustunligini qanday namoyish etganligi xususida bormoqda.

Sarkardaning harbiy san'ati ma'lum tarixiy sharoitda, yuzaga kelgan murakkab vaziyatda o'z kuch va vositalarini yuqori samaradorlik bilan ishga solishida namoyon bo'ladi. Xususan Amir Temurning buyuk harbiy san'ati uning ko'plab yurishlarida, janglarida va kuchli dushman hisoblangan To'xtamish, Sulton Boyazidlarning ustidan qozonilgan g'alabalarida ko'rinadi.

Urushlar va harbiy san'at tarixi, u yoki bu harbiy-tarixiy voqealar qaysi shaklda kechgan va ularning oqibatiga nimalar ta'sir o'tkazgan, degan savollarga javob beradi. Bu fanning o'z oldiga qo'ygan vazifasi orttirilgan tajribalarni umumlashtirish, ularning rivojlanishini odilona mantiqda ko'rsatib berishdir.

Urushlar va harbiy san'atning rivojlanishi, urushlarning borishi va taqdiri - g'alabalar va mag'lubiyatlarda namoyon bo'ladigan o'zining va faqat o'ziga tegishli xususiyatlarga, qonuniyatlarga egadir. Bu qonuniyatlarni ochib berish ma'lum amaliy ahamiyatga ega. O'tmish tajribalarini hisobga olish, hozirgi zamon urushlarini anglash va kelajakda urushlar oqibatlarini ko'ra bilish, ma'lum bir sharoitlarda harbiy faoliyatni mazmuni va yo'nalishini aniqlash uchun kerak. Tarix bir xil aniqlikda takrorlanmaydi: hech bir zamonaviy harbiy voqea, o'tmishda bo'lib o'tgan voqealarga o'xshamaydi. Lekin shunga qaramasdan u yoki bu vaziyatlarning takrorlanishi bo'lib turadiki, biz ulardan amaliyotda qo'llash uchun kerakli ta'limni ajratib olishimiz kerak.

Tarixiy tajribalarning ko'rsatishicha, urushlar boshqa ijtimoiy hodisalar singari o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi, aksincha ular jamiyat hayotining har xil bosqichlarida bo'ladigan o'zgarishlar bilan bog'liq holda yuzaga chiqadi. Urushlar, operatsiyalar va janglarni tayyorlash va olib borish usullari va shakllari uzluksiz o'zgarib va murakkablashib boradi, qurolli kurash olib borishning keng ko'lamliligi oshib boradi. Bu o'zgarishlarning moddiy va ijtimoiy omillarini va rivojlanishining asosiy tendensiyalarini aniqlash katta ahamiyatga egadir, chunki ular harbiy ishning keyingi takomillanish yo'nalishlarini oldindan ko'rib bilish imkoniyatini beradi. Bunday omillarga iqtisodiy sharoitlarni, yangi qurol-yarog' va jangovar texnika namunalari va jang olib borayotgan tomonlarning odamlar zaxiralarini yaratishlarini kiritish mumkin. Shu munosabat bilan, turli davrlarda harbiy san'at rivojlanishining mazmunini tashkil etuvchi jangovar harakatlarning yangi usullari va shakllari vujudga keladi.

Harbiy san'atda qurolli kurashning yangi usullari va shakllarini hamma davlatlar armiyalari bir vaqtda o'zlashtira olmaydi. Misol uchun, g'ildirakli dala artilleriyasining birinchi namunalari ancha oldin yaratilganligiga qaramasdan u jangda faqatgina XVIII asrning o'rtalarida o'z ahamiyatiga ega bo'ldi. XVIII asr

oxiri XIX asr boshlarida, ya'ni Yevropaga porox kirib kelganidan keyin besh yuz yil o'tgach o'q otar qurollar kurashning hal qiluvchi vositasiga aylandi. XIX-asrning o'rtalarida o'q otar qurollarning yengil namunalari, kertik stvolli artilleriya va yoriluvchi snaryadlar keng qo'llanila boshlandi.

Shunday qilib, ertami kechmi yangi qurol-yarog'lar va jangovar texnikaning ko'plab ishlab chiqarish marrasiga yetib kelish muqarrar bo'lib, unda harbiy harakatlar olib borishning sifat bo'yicha yangicha san'ati o'z so'zini o'tkazishi aniq edi.

Strategiya (grekchadan *stratos*-qo'shin va *ago*-boshlab boraman) bu harbiy san'atning tarkibiy qismi va yuqori pog'onasi bo'lib, u davlat va qurolli kuchlarni urushga tayyorlash nazariyasi va amaliyotini, strategik operatsiyalarni va umuman urushlarni rejalashtirishni qamrab oladi. Strategiya urush olib borish usullari va shakllarini ishlab chiqadi, unga raxbarlik qiladi hamda urush harakatlarini moddiy vositalar bilan ta'minlash masalalari bilan shug'ullanadi. Harbiy strategiya urush rejasini ishlab chiqadi, bu urushda qurolli kuchlar va qo'shin turlarining ro'lini belgilaydi, urush davrida ularning o'rtasidagi yaqin o'zaro hamkorlikni tashkil etadi, alohida harbiy harakatlar maydonlarida qurolli kuchlar harakatlarini va koalitsiya urushlarida ittifoqchilar qurolli kuchlari harakatlarini muvofiqlashtiradi. Ushbu vazifalardan davlat oliy harbiy idorasining ro'li va ahamiyati kelib chiqadi. Mohirona strategik raxbarlik qurolli kurashda hamma imkoniyatlardan, birinchi navbatda qurolli kuchlardan to'lig'icha foydalanishni ta'minlaydi.

Harakatdagi armiya qachon kuchli bo'ladi, qachonki qurolli kuchlarning hamma qo'shin turlari, birlashmalari va qo'shilmalarining o'zaro bog'liqligi joriy etilgan bo'lsa, qachonki jangovar texnika, urush olib borish usullari va qo'shnlarni tashkil etilishi o'rtasida o'zaro muvofiqlik bo'lsa. Strategik raxbarlikning vazifasi mana shu o'zaro hamkorlikni va qurolli kuchlar va qo'shin turlarining birdamligini ta'minlashdan iborat. Bunda qurolli kuchlarning har bir turi umumiy yaxlitlikning bir bo'lagi hisoblanadi. Agar bu yaxlitlikdan qandaydir bir qo'shin turini ajratib olib, uning oldiga kuchi yetmaydigan, uddasidan chiqa olmaydigan vazifa qo'yilsa, uning muvaffaqiyatli bajarilishi hech qachon ta'minlanmaydi. Urushda g'alabaga erishish, qurolli kuchlar turlarining uyg'unlik bilan rivojlanishiga, ularning o'rtasida o'zaro hamkorlikni ustalik bilan tashkil etishga bog'liqdir.

Harbiy strategiya davlat siyosatiga bog'liq va bevosita unga tobedir. Siyosat urushning harakteri va maqsadini aniqlaydi va strategiyaga vazifalar qo'yadi, davlatni urushga tayyorlash uchun kerakli vositalarni belgilaydi va butun urush davomida qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun yo'naltiruvchi raxbarlikni amalga oshiradi. O'z navbatida, strategiya siyosatga teskari ta'sir o'tkazadi - uning imkoniyatlarini kengaytiradi yoki cheklab qo'yadi. Bundan urushda g'alabaga erishishning muhim sharti -siyosat va strategiya o'rtasida hamkorlikni to'g'ri tashkil qilish kerakligi to'g'risidagi xulosa kelib chiqadi.

Harbiy san'atning muhim tashkil qiluvchi elementlaridan biri **operativ san'at** hisoblanadi. Operativ san'at harbiy san'atning nazariy va amaliy tarmog'i hisoblanib, qurolli kuchlar turlarining operativ birlashmalari uchun birgalikdagi va mustaqil operatsiyalarni tayyorlash va olib borish usullari va shakllarini ishlab

chiqadi. Operativ san'atning umumiy nazariyasi bilan birgalikda qurolli kuchlarning turlari ham o'z operativ san'atlarini ishlab chiqadi.

Operativ san'atning asosiy vazifalari zamonaviy operatsiyalar va jangovar harakatlarning qonuniyatlarini, mazmuni va karakterlarini tadqiq etish, birlashmalar va qo'shilmalarni jangovar qo'llash, operatsiyalarni (jangovar harakatlarni) tayyorlash va olib borish usullarini, kuch va vositalarning uzluksiz o'zaro hamkorliklarini tashkil etish va qo'llab-quvvatlash usullarini ishlab chiqish, qo'shinni har tomonlama ta'minotini tashkil etish va ularni boshqarish, jangovar harakatlar rayonini operativ jihozlash bo'yicha ko'rsatmalarni ishlab chiqish, extimoliy dushmanning operativ masshtabda harbiy harakatlarni olib borish rejalarini o'rganishdan iboratdir. Operativ san'at strategiya bilan taktika o'rtasidagi bo'g'in bo'lib hisoblanadi.

Taktika (grekcha tasso-qo'shinni saflayman so'zidan olingan, taktika-qo'shinni saflash san'ati), harbiy san'atning tarkibiy qismlaridan bo'lib, qo'shin turlarining bo'linmalari, birlashmalari va maxsus qo'shinlarning janglarni tayyorlash va olib borish nazariyasi va amaliyotini o'z ichiga oladi. Taktika nazariyasi jangning karakteri, mazmuni va qonuniyatlarini tadqiq etib, uni tayyorlash va olib borish usullarini ishlab chiqadi.

Taktika rivojlanishiga qurol-yarog' va jangovar texnikaning o'zgarishi va qo'shin shaxsiy tarkibining sifati katta ta'sir ko'rsatadi. Taktika operativ san'at, harbiy strategiya bilan doimiy hamkorlikda bo'lib, ularning ko'rsatmalari bilan faoliyat yuritadi. Hozirgi zamonda taktika umumiy taktikaga, qo'shin turlari taktikasiga, qo'shinlar (kuchlar) va maxsus qo'shinlar taktikasiga bo'linadi.

Shunday qilib, «Urushlar va harbiy san'at tarixi» fani o'tmishdagi urushlar tajribalarini o'rganishni va harbiy san'at rivojlanishi qonuniyatlarini, uning tamoyillarini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Urushlar tarixi va harbiy san'atni bilish, ofitserlarda urushlar va harbiy san'at masalalari bo'yicha nazariy fikrlashlarining shakllanishi uchun katta ahamiyatga ega.

Davlat mudofaa qobiliyatining muhim omillaridan biri uning qurolli kuchlari, ularning jangovar qudrati va Vatanni himoya qilish uchun vazifalarni bajarishda tayyorgarlik darajalaridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» kitobida jangovar qudratning va qurolli kuchlar jangovar qobiliyatining tashkil etuvchi qismlarining asosiylari sifatida, professionallikni, ruhiy tayyorgarlik, jismoniy tayyorgarlik va intizomlilik darajalarini aniqlovchi shaxsiy tarkibning soni va sifatini ta'kidlab o'tgan edi.

Bu vazifalarni hal etish ko'p jixatdan nafaqat maxsus bilimlarga ega bo'lgan, balki urushlar tarixi va harbiy san'atni yaxshi bilgan yuqori darajada tayyorlangan ofitserlarning borligi bilan aniqlanadi. Harbiy tarixni o'rganish talabalarida harbiy-ilmiy fikrlarni shakllantirish, harbiy muammolar bo'yicha bilimlarini oshirish, shaxsiy tarkibni tarbiyalash masalalarini amaliy hal etishda muhim ahamiyatga ega. Urushlar va harbiy san'at tarixini o'rganish bevosita amaliy ahamiyatga egadir. **Birinchidan**, talabalar va tinglovchilar urushlar, operatsiyalar va janglarni olib borishning turli shakllarini o'rganadilar, hamda qo'shinni

o'rgatish va tarbiyalash usullari bo'yicha bilimlarga ega bo'ladilar. **Ikkinchidan**, harbiy san'at tarixini o'rganish jangovar harakatlarni olib borishning hozirgi zamondagi shart-sharoitlarini chuqurroq tushinib etadilar. Harbiy-tarixiy asoslarni bilmaslik qo'mondonlik safining taktik tayyorgarligini ma'lum bir shablon bilan chegaralantirib qo'yadi.

Urushlar va harbiy san'at tarixi talabalarda Vatanni himoya qilishdek muqaddas kasbga mehrlarini oshirish bo'yicha tarbiyalashda, ko'pgina xalqlarning urushlari tajribalarini, avvalom bor, O'zbek xalqining milliy mustaqillik uchun kurashlari tarixini, uning markazlashgan davlatni barpo etishdagi urushlardagi an'alarini chuqur o'rganish uchun xizmat qiladi.

Tarix, mustaqil davlat o'z xalqini tashqi dushmanlardan himoya qila bilish kerakligini o'rgatadi. «Buning uchun, mustaqilligimizni, davlatimizning hududiy yaxlitligini, xalqimizning tinchligi va osoyishtaligini ta'minlash qobiliyatiga ega bo'lgan, mobil, xavfsizlikni ta'minlay olish uchun yetarli kuchlarga ega bo'lgan, zamonaviy qurol-yarog' va texnika bilan jihozlangan, yaxshi tayyorlangan qurolli kuchlarga ega bo'lish kerak. Bu bizning harbiy qurilishimizning bosh chizig'idir», - deb ta'kidlagan edi, O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A Karimov Oliy Majlis IX sessiyasining ikkinchi chaqirig'ida so'zlagan nutqida (2002 yil 29 avgust).

Tarixning qadimgi davrida ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilish bosqichida, urushlar olib borish uchun qabilalar uyushmasi yaratilib, ularni yo'lboshchilar tomonidan tayinlangan harbiy boshliqlar boshqarganlar. Ular shaxsiy drujinalarini tashkil etganlar va ularning mashg'ulotlari yo'lboshchini qo'riqlash, undan keyin urushlar, zo'ravonlik va talon-taroj bo'lgan. O'lja harbiy boshliqlar va uning drujinasi o'rtasida taqsimlangan.

Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilish davrida «o'zi harakatlanuvchi» harbiy tashkilotdan asta-sekin qurollangan otryadlar ajralib chiqa boshladi. Mana shu negizda keyinchalik qadimgi davlatlarning armiyalari va harbiy san'ati paydo bo'la boshladi.

Qadimgi armiyalarning jang olib borish qobiliyati ishlab chiqarishning rivojlanish darajasiga, hamda qo'shinni butlash tamoyiliga, ta'minlanish darajasiga va ularning harbiy san'atlariga bog'liq bo'lgan.

Tarixning qadimgi davrida insonlar temirni kovlab olish va unga ishlov berishga o'rganganlar, dehqonchilik va chorvadorlikni ancha takomillashtirganlar, fan, madaniyat va falsafaning rivojlanish asoslarini yaratganlar. Hunarmandchilikni qishloq xo'jaligidan, shaharni qishloqdan, aqliy mehnatni jismoniy mehnatdan ajralishi boshlandi, mulk munosabatlari shakllanib, u ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga olib keldi.

Harbiy sanoat iqtisodiyotning o'ta rivojlangan tarmoqlaridan biri bo'ldi. Texnika ishlab chiqarish xajmi va darajasi bo'yicha u yetakchi sohaga aylandi.

Ammo amaldagi ishlab chiqarishning imkoniyatlari juda ham cheklangan edi. Milodiy asrimizning boshlarida ishlab chiqarish kuchlarining imkoniyatlari tugab bo'lgan vaqtda, qadimgi antik jamiyat zaiflanish va inqirozga yuz tutdi.

Qadimgi dunyo tarixi ikkita yirik davrga bo'linadi: Qadimgi Sharq davlatlarining mavjudlik davri (m.a. 5- ming yillikning o'rtalaridan-m.a. 6- asrning

boshlari-Misr, Ossuriya, Vavilon, Xitoy, Hindiston va boshqalar) va antik davlatlar mavjud bo'lgan davr (Qadimgi Yunoniston va Rim m.a. 6-asr milodiy 5-asr). Shuning uchun qadimgi dunyo urushlari va harbiy san'ati tarixini yoritishda huddi shunday davrlarga bo'lish qabul qilingan.

Qadimgi dunyoda harbiy ish katta rivojlanishga ega bo'ldi. Asrlar davomida qurolli kuchlarni butlash va tashkil etish usullari o'zgarib keldi, kurash olib borish vositalari va harbiy san'at takomillashdi.

Qadimgi Sharqdagi birinchi davlatlarning armiyalari sovuq qurollar va himoya anjomlari bilan qurollanganlar va harakatlanish vositalari ham qo'llanilgan. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi bilan Vavilon va Ossuriya armiyalarida qurol-yarog' va himoya anjomlari takomillashdi. Qadimgi Misr armiyasida qo'shinning harakatchanligi oshdi, qal'alarni shturm va qamal qilish texnikasi takomillashdi, hamda harbiy kemalar qurila boshlandi. Qadimgi Xitoy armiyasida birinchi bo'lib yangi uloqtiruvchi sovuq qurol - arbalet joriy etildi, porox kashf etildi va qo'llanila boshlandi.

Antik davlatlarda greklar va rimliklar og'ir qurol-yarog'lar va anjomlarni qo'llashni ma'qul ko'rganlar.

Qadimgi Sharq davlatlari armiyalarida uzoqdan janglarni olib borish uchun uloqtiruvchi qurollar yaratildi, ammo greklar yaqin jangni (qo'l jangini) ma'qul ko'rganlar. Rim armiyasida uzoqdan jang olib borish yaqin jang bilan birgalikda olib borilgan.

Qurol-yarog'ning takomillashishi bilan qadimgi dunyo harbiy san'atida jang ikki davrga bo'lina boshlandi: jangni tayyorlash va qo'l jangi.

Qadimgi dunyoda armiyani to'ldirish usullari va uning tashkiliy tizimi bir necha maro'taba o'zgardi. Qadimgi davlatlarda (Misr, Vavilon, Eron, Xitoy, Hindiston va boshqa davlatlarda) armiya xalq lashkarlaridan, keyinchalik professional jangchilardan (jangchi kastalardan) tashkil topgan, ular avloddan-avlodga o'tib xizmatni olib borganlar. Ayrim armiyalarda xatto o'sha davrlarda yollangan jangchilarni olish boshlangan.

O'sha davr iqtisodiy imkoniyatlarining cheklanganligi va aholining kam sonliligi yirik armiyalarni yaratishga to'sqinlik qildi. Xatto o'sha zamonning eng yirik bosqinchilik janglarida 20-30 mingdan oshmagan jangchilar ishtirok etganlar, Qadimgi Eron va Xitoy armiyalari bundan istisno.

Urushlar uzoq davom etish harakteriga ega bo'lib borishi bilan armiyalarda xizmat qilish ishtiyoqi bo'lgan yollanadiganlarning soni kamayib bordi. Shuning uchun Rimda armiyani to'ldirishning rekrut tizimi joriy etildi. Armiyani to'ldirishning bunday usuli qadimgi davlatlar armiyalarining jangovar qobiliyatiga va harbiy san'atining darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Tarixning qadimgi davrida qurolli kuchlar tashkiliy tarkibining asoslari yaratildi. Quruqlikdagi armiya (piyodalar, otliqlar, sapyorlar otryadlari va front orti ta'minoti xizmati) va harbiy flot yaratildi. Tashkiliy jihatdan ko'pgina Qadimgi Sharq davlatlari armiyalari asosiy jang olib borish birliklari hisoblangan o'nliklar, yuzliklar, mingliklarga bo'lingan.

Qadimgi Yunoniston davlatlarida armiya tashkil etilishi, jangni qanotlar va otryadlar bilan olib borishga qaratilgan. Rim armiyasining asosiy tashkiliy-taktik birligi legion bo'lib, u keyinchalik ancha murakkablashtirildi.

O'sha qadimgi davrlardayoq strategiya va taktika harbiy san'atga ma'lum edi. Strategiya rivojlanishining boshlanishi (urushlarni rejalashtirishdagi muammolar, armiya va flot harakatlarini boshqarish, qo'shinni moddiy ta'minotini tashkil etish va boshqalar) Qadimgi Sharq davlatlarining harbiy yurishlari vaqtlariga borib taqaladi.

Janglarni tayyorlash va olib borish masalalarini taktik bo'g'indagi harbiy boshliqlar hal etganlar. Ular safar, jangovar qo'riqlor va razvedkani tashkil etish bilan shug'ullanganlar, jang o'tkaziladigan maydonni, u yoki bu jangovar tartibni tanlaganlar va qo'shinni boshqarganlar. Bunda strategiya va taktika o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqa bog'langan.

Harbiy strategiya qadimgi davrning buyuk sarkarlari - makedoniyalik Iskandar, Gannibal va Yuliy Sezarlarning maydonga chiqishlari bilan o'zining eng yuqori rivojiga erishdi.

Harbiy nazariyaviy fikrlash qadimgi dunyo harbiy san'atining rivojlanishi natijasida paydo bo'ldi. Sun-Szi, U-Szi (Xitoy), Gerodot, Fukidid, Ksenofont (Yunoniston), Polibiy, Yuliy Sezar va Vegetsii (Rim) kabi harbiy boshliqlar va mutafakkirlarning asarlari qadimgi dunyoning harbiy nazariyaviy fikrlash asoslarini yaratdi va uning rivojlanishini boshlab berdi.

O'rta asrlar davrida G'arbiy Rim imperiyasining yemirilishidan (m.a V asrning oxiridan) Yevropada O'ttiz yillik urushning tugaganigacha (1648-y.) bo'lgan davr hisoblanadi.

O'rta asrlar harbiy san'ati sovuq va o'q otar qurollarning birinchi namunalari qo'llanishiga asoslangan. Ushbu davrning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari yerga egalikni tashkil etgan. Yirik yer egalari kichik yer egalarga yerlarni bo'lib berganlar va ular katta yer egasiga qaram, vassal bo'lib, o'z xo'jayinlarining harbiy yurishlarida ishtirok etishga majbur bo'lganlar. Yer egalarga qaram bo'lgan dehqonlar o'rta asrlar armiyalarini to'ldirishning asosiy negizi bo'lganlar.

Ilk o'rta asrlarda alohida knyazliklar yaratildi, ritsarlik qo'shinlari shakllandi. Siyosiy tarqoqlik hukm surganligi uchun, ilk o'rta asrlar davlatlari markaziy hokimiyatni mustahkamlashga va uni qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan yagona qudratli harbiy tashkilot yaratish uchun yetarli vositalarga ega bo'lmaganlar.

Siyosiy va iqtisodiy tarqoqlik harbiy tarqoqlikni keltirib chiqardi. Qo'shin yer egalarning lashkarlari ko'rinishida, ya'ni vaqtinchalik, nomustahkam birlashma ko'rinishida bo'lgan. Ritsarlar o'z drujinalariga raxbarlik qilganlar.

Iqtisodiy munosabatlarning keyingi rivojlanishi va ichki bozorning yaratilishi kichik tarqoq knyazliklarning siyosiy birlashuviga imkon yaratdi.

Siyosiy tarqoqlik o'z o'rnini kuchli monarxlik hokimiyatiga ega bo'lgan markazlashgan davlatga bo'shatib berdi.

O'rta asrlar jamiyati ishlab chiqaruvchi kuchlari, o'zining past sur'atli rivojiga qaramasdan har qalay qadimgi dunyodagiga nisbatan ancha yuqori darajaga erishdi. Hunarmandchilik sanoati rivojlandi, qishloq xo'jaligini yuritishda bir-muncha taraqqiyot ko'zga tashlana boshladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan

omillar fan va texnikani rivojlanishini boshlab berdi, bu o'z navbatida harbiy ishda poroxdan foydalanishga va o'q otar qurollar yaratilishiga olib keldi.

O'rta asrlar davlatlari armiyalarining texnik ta'minlanganligi (aslahalari), o'q otar qurollar joriy etilguncha qadimgi davlatlar armiyalari qurol-yarog'laridan farqi kam bo'lgan.

XIV asrgacha asosiy zarbdor kuch sanchiluvchi va zarbdor qurollardan sovutlar bilan himoya qilingan otliq jangchilar-ritsarliklar bo'lgan.

O'q otar qurollarning birinchi namunalari Yevropada XIV asrda paydo bo'lgan. O'q otar qurollarning takomillashuvi juda sekin kechgan. Asta-sekin to'plar takomillashdi, mushketlar yaratildi. Ulardan otish uzoqligi 250 metrga yetgan. Mushketning o'qi ritsarlarning qalin sovutlarini teshib o'tgan, bu xol jang maydonlaridan ritsarlarning siqib chiqarilishini va piyodalarni joriy etilishining sabablaridan biri bo'lgan. XVII asrning boshida yengil mushketlar (miltiqlar) yaratildi, qog'ozdan yasalgan gilzali o'qlar kiritildi. Bu hol miltiqdan otishning takomillashishiga omil yaratgan va uning otish sur'atini oshirgan. Shu bilan birga artilleriya takomillashib bordi. Artilleriya zarbasining samarasi qal'alarni qamal qilishda ham, jang maydonlarida ham ancha oshdi.

XVI asrning oxirida Yevropada artilleriya va o'q otar qurollarsiz armiyalar qolmadi. Biroq bu qurol-yarog'lar hali harbiy san'atga sezilarli ta'sir ko'rsatmadi.

O'rta asrlar armiyalarini butlash tamoyillari bir-biridan turli-tumanligi bilan farq qilgan. Ayrim davlatlar armiyalarida qo'shinni to'ldirish yollash tizimida bo'lsa, boshqalarida xalq lashkarlarini chiqarish usuli bilan olib borildi. Harbiy boshliqlar (knyazlar, qirollar) atroflarida vassallar - ritsar jangchilar to'planganlar, ulardan armiyaning asosi - otliq harbiy drujinalar yaratilgan. Keyinchalik G'arbiy Yevropada armiyani to'ldirishning asosiy usuli ritsarlik lashkarlarini chavarish bo'lgan. Ritsarlar va ularning qurolbardorlari faqat otlarda harakatlanganlar va jang qilganlar. Xizmatkorlar va safar uchun yig'ilgan dehqonlar otlarga ega bo'lmaganlar. Armiyani bunday to'ldirish tamoyili piyodalarning jangovar ahamiyatlarini pasaytirgan.

O'rta asrlar oxirlarida ritsarlik lashkarlari o'zlarining past intizomlari va yaxshi tashkil etilmagan tashkiliy tarkiblari bilan markazlashgan hokimiyatning ishonchli tayanchi bo'la olmadilar. Shuning uchun G'arbiy Yevropa davlatlarida XIV asrdan boshlab umumdavlat armiyalari yaratila boshlandi. Ularni to'ldirish yollash va majburan askarlarni chaqirish yo'li bilan amalga oshirilgan.

Doimiy armiyalarning paydo bo'lishi bilan ularning shaxsiy tarkibi jangovar ko'nikmalari yaxshilandi. Ayrim armiyalarda nizomlar joriy etildi.

O'rta asrlar davlatlari qurolli kuchlarining tashkiliy tarkibi ko'p qirrali bo'lgan. Dastavval ular o'nlik tizimida (o'nlik, yuzlik, minglik) saflangan alohida otryadlar edi. Keyin doimiy safdagi po'lkalar yaratildi.

O'rta asrlar armiyalarining birinchi tashkiliy birligi nayza bo'lgan. Bir necha o'nlab nayzalardan bayroq tuzilgan, bir nechta bayroqlar - ritsarlik qo'shinlarini tashkil etgan.

G'arbiy Yevropaning birinchi yollanma armiyalarida tashkiliy tarkib murakkab bo'lmagan. Asosiy birlik, bir necha yuz askarlardan iborat bo'lgan

roʻtalarga boʻlingan polk boʻlgan. Keyin roʻtalar batalyonlarga birlasha boshlaganlar.

Qoʻshinning asosiy turi qayta tiklangan piyodalar boʻlgan. Qoʻshinning ikkinchi turi yengil kavaleriya hisoblangan.

Oʻrta asrlar urushlarining oʻziga xos xususiyati, sust harbiy harakatlarni olib borish barobarida ularning uzoq davom etishi boʻlgan.

Oʻrta asrlar davrida strategiya sezilarli oʻlga siljimadi. Strategik maqsadlar asosan qalʼalarni bosib olish bilan chegaralangan, ularni egallashning asosiy usuli esa uzoq qamal qilish boʻlgan. Chingizxonning moʻgʻul qoʻshinlari va uning davomchilarining strategiyasi va Amir Temurning strategiyasi butunlay boshqacha boʻlgan. Chingizxon va Amir Temurning strategiyasi qatʼiy harakterga ega boʻlib, oʻz oldiga dushmani kuchsizlantirib, uni tarqatib yuborish va toʻsatdan zarba berish elementidan foydalanib qaqshatqich zarba berish yoki uni boʻlaklarga boʻlib tashlab tor-mor etish maqsadini qoʻygan.

Oʻrta asrlarning oxirida Gʻarbiy Yevropada **kordon strategiyasi** oʻrnatildi.

Oʻrta asrlar davrida taktika qurol-yarogʻlarning imkoniyatlari va shaxsiy tarkibning sifatlarini oʻzgarishiga asoslanib shakllandi va rivojlandi. Jangning taqdiri jipslashgan otryadlarning roʻparadan beradigan zarbalari va qoʻl jangi bilan hal etilgan. Arab qoʻshinlarining jangovar tartibi otliqlardan va bir nechta piyodalar chiziqlaridan tashkil topgan boʻlib, u manyovrni, ichkaridan zarba qudratini oshirishni va dushmani taʼqib etishni taʼminlagan.

Oʻrta asrning birinchi davrida Gʻarbda piyodalar taktikasi katta rivojlanishga ega boʻlmadi, chunki bu qoʻshinlar tezlik bilan ritsarlarning ogʻir otliqlari tomonidan siqib chiqarib tashlandi.

Koʻchmanchilik anʼanalariga koʻra qurilib, yopirilib hujumga oʻtadigan moʻgʻullar qoʻshinining taktikasi va Amir Temur qoʻshinining taktikasi oʻziga xos tarzda rivojlandi. Amir Temur oʻz qoʻshinining jangovar tartibini dushman kuchlari miqdoridan kelib chiqqan holda qurdi va ularni bosh yoʻnalishda jamlab, dushman qismlariga zarba berdi.

XVII asrning boshida Yevropada **qoʻshinni chiziqqa saflash** joriy etildi (**chiziqli taktika**). Bunday taktika piyodalar va artilleriyaning zarbasidan toʻliq foydalanishga imkon berdi.

XVII asrning oʻrtasidan (Yevropada Oʻttiz yillik urush tugaganidan keyin) birinchi jahon urushi tugaguncha boʻlgan yangi tarix davridagi harbiy sanʼat yoritiladi. Ushbu davr mobaynida harbiy sanʼat tarixida xaqiqiy yirik voqealar roʻy berdi. Harbiy sanʼat operativ sanʼat bilan toʻldirildi (ikkita boshqa tur - strategiya va taktika qadimgi davrlardayoq aniqlangan edi). Shu vaqtdan beri harbiy sanʼatda sezilarli oʻzgarishlar boʻlmadi.

Shunday qilib, aynan yangi tarix davrida harbiy sanʼat oxirigacha shakllandi va hozirgi zamonga mos xolga keldi. Strategiya va taktikaning ham mazmuni birmuncha oʻzgardi.

Harbiy sanʼatning oʻzgarishi va takomillashishi jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatlarining oshishiga asoslandi. Sanoatning tezlik bilan oʻsishi va iqtisodiyotning umumiy koʻtarilishi sanoat ishlab chiqarish davrida qurol-yarogʻ ishlab chiqarish moddiy-texnik bazasining kengayishini va har tomonlama qurolli

kuchlarning rivojlanishini ta'minladi. Iqtisodiy imkoniyatlarning o'sishi va jamiyat ijtimoiy tarkibining o'zgarishi bilan armiyaning shaxsiy tarkibi soni o'zgardi.

Kapitalistik tizimning o'rnatilishi sharoitlarida kichik, vaqtinchalik yollaniladigan qurolli otryadlar urushlarni olib borishga yetarli bo'lmay qoldi. G'arbiy Yevropa davlatlarida katta doimiy armiyalarga ehtiyojlar o'sa boshladi va ular XVII asrning o'rtalaridan yaratila boshlandi.

Lekin vaqt o'tishi bilan bunday armiyalar ham o'z vazifalarini to'lig'icha bajara olmaydigan darajaga yetib qoldilar. Keyinchalik doimiy yollangan armiyalar o'rniga, umumharbiy majburiyat asosida to'ldiriladigan ommaviy armiyalar kirib keldi. Birinchi bunday armiya XVIII asrning oxirida inqilobdan keyin Fransiyada, keyin esa Prussiya va boshqa davlatlarda yaratildi. XIX asrning boshlaridanoq umumharbiy majburiyat Angliyadan tashqari, Yevropaning qariyb barcha davlatlarida kiritildi.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlari sanoat ishlab chiqarishi, fan va texnikaning gurrak rivojlangan davri bo'ldi. Qudratli industriya yaratildi, cho'yan va po'lat eritish oshdi, ichki yonuv dvigatellari, elektrodvigatellar, telegraf, telefon, radio, samolyotlar yaratildi. Armiyaning davlat iqtisodiy potensialiga bog'likligi ancha oshdi. Urushda g'alabaga qurolli kuchlarni yetarli miqdordagi zamonaviy qurol-yarog'lar, o'q-dorilar, kiyim-kechak va oziq-ovqatlar bilan ta'minlay olishga qodir yirik moddiy zaxiralar va rivojlangan sanoatga ega bo'lgandagina erishish mumkin.

Ayniqsa bu, yirik davlatlar o'rtasida yangi bozorlarni va xom ashyo manbalarini zabt etish, bo'lingan dunyoni qayta bo'lish uchun siyosiy va iqtisodiy kurashlarning keskinlashuvi natijasida kelib chiqqan birinchi jahon urushida (1914-1918 y.) yaqqol namoyon bo'ldi. Birinchi jahon urushida ikkala qarama-qarshi tomonlar Antanta va Markaziy ittifoq davlatlari, g'alabaga erishish uchun o'zlarining odamlar zaxiralari va katta moddiy vositalarini safarbar qildilar.

Harbiy san'atning qadimgi tarkibiy qismlari - taktika va strategiyaning mazmunida ham katta o'zgarishlar ro'y berdi.

Qurol-yarog' sifatining yaxshilanishi, uning jangovar samaradorligining oshishi, harbiy texnika va boshqaruv vositalarining yangi namunalari yaratilishi qurolli kuchlarning tarkibiy tizimini doimo murakkablashtirishni, uning tashkiliy formalarini rivojlantirishni, qurolli kuchlarning yangi turlarini joriy qilishni, hamda jangovar harakatlarni olib borishning usullarini takomillashtirishni talab qildi. XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida yangi - chiziqli taktikaga o'tish belgilandi. Uning farq qiluvchi belgisi, qo'shinni yetakchi Yevropa davlatlari armiyalaridagidek kvadrat-kolonna emas, balki chiziqlar bo'ylab ro'paradan to'qnashuvlarga olib kelish uchun front bo'ylab tekis saflashdir. Qo'shinni bunday saflash o'q otar qurollaridan keng foydalanish sharoitini yaratar edi. Bu hammasi harbiy harakatlarning harakterini o'zgarishiga va harbiy san'atning rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatishiga olib keldi.

Chiziqli taktikaning keyingi rivojlanishi Buyuk Fridrixning Prussiya qo'shinida qiya jangovar tartibning joriy etilishiga olib keldi.

Ommaviy xalq armiyalarini keltirib chiqargan XVIII asrning oxirlaridagi inqiloblar, ayniqsa Buyuk Fransiya inqilobi yoyiq saf taktikasining joriy etilishiga

va kirib kelishiga omil yaratdi. Fransiya inqilobi davrida armiyaga ommaviy chaqiruv davomida qo'shinlar uzoq saf tayyorgarligini talab etmaydigan nomurakkab taktikani egalladilar.

Vaqt o'tishi bilan yoyiq saf taktikasini, Napoleon qo'shinidan ko'plab mag'lubiyatga uchragan Yevropaning barcha yetakchi armiyalari o'zlariga qabul qildilar.

Yevropa armiyalarining qurol-yarog'lari, silliq stvolli vintovkalar va to'pponchalardan kertik stvolli qurollarga o'tishi piyodalarning zarba qudratini oshishiga imkon yaratib berdi. O't ochib zarba berish uzoqligi ancha oshdi. Jipslashgan jangovar tartiblar endi nayza-pichoq bilan dushmanga zarba bera olmadilar, ularning yo'llari kertik stvolli qurollarning o't zarbalari bilan to'sib qo'yildi. Jipslashgan safda jang olib borish taktikasi o'qchilar zanjirlari taktikasi bilan almashtirildi. Birinchi jahon urushida o't zarbasi qudrati yanayam oshdi, pulemyotlar va otish sur'ati oshirilgan artilleriyaning qo'llanilishi piyodalarga katta talofatlar yetkaza boshladi. Bunday zich o't ochishdan omon qolish uchun piyodalar okoplarda yashirinadigan bo'ldilar. Urush pozitsiyaviy harakterga ega bo'la boshladi.

Urush olib borish stretegiyasi ham anchagina o'zgardi. XVII asr o'rtalarida harbiy san'atda hali ham kordon strategiyasi hukmron edi, unga ko'ra tomonlarning harbiy harakatlari dushman kommunikatsiyalarini egallash uchun manyovrlarni amalga oshirish harakteriga ega bo'ldi.

Buyuk Fransiya inqilobi asosiy kuchlarni bosh yo'nalishda jamlashga asoslangan bosh jang strategiyasini yetishtirib chiqardi.

XX asr boshlaridagi birinchi jahon urushi, bu strategiyaning eskirganini va zamonaviy talablarga javob bermasligini ko'rsatdi. Germaniya armiyasining yashindek tez g'alabaga erishish rejasi barbod bo'ldi. Urush harakatlarini to'rt yildan ortiqroq, bir nechta frontlarda olib borishga to'g'ri keldi.

Urush olib borish maydonida millionli armiyalarning ishtirok etishi keng maydonda harakat qilish imkoniyatini yaratdi. Agar avval jangning natijasi kurashayotgan tomonlarning bir necha kilometrlargacha bo'lgan tor frontda qarama-qarshi to'qnashuvlarida hal qilingan bo'lsa, endi keng front bo'ylab harakatlanish dushmanni keng qamrab olish uchun imkon yaratdi. Qanotlar uchun kurash oldingiga nisbatan katta ahamiyat kasb eta boshladi. Qarama-qarshi tomonlarning to'qnashuv frontlari bir necha yuz va undan ortiq kilometrni tashkil etdi.

Harbiy harakatlar maydonining kengayishi, operatsiyalarda (jangovar harakatlarda) hamma birlashmalarni boshqarish mahoratini o'z ichiga olgan, harbiy san'atning uchinchi tarkibiy qismi - operativ san'atning paydo bo'lishiga negiz yaratdi.

Ushbu davrda armiyaning tashkiliy shtat tizimida sezilarli o'zgarishlar bo'ldi. Fransiya inqilobi davrida, jangovar harakatlarni mustaqil ravishda olib borishga qodir bo'lgan qo'shinning diviziya tizimi o'rnatildi. Napoleon urushlari davrida korpus tizimi joriy etildi. Birinchi jahon urushi davrida bir nechta armiyalarni o'z ichiga olgan armiya (front) guruhlarini birlashtirish tizimi shakllandi.

Piyodalar, kavaleriya, artilleriya va muhandislik qo'shinlari keyingi rivojlanishlariga ega bo'ldilar. Ularning qurol-yarog'lari tashkiliy shtat tizimlari va taktik harakatlari takomillashdi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida, ayniqsa birinchi jahon urushi davrida, fan, texnika rivojlanishi va qurol-yarog' ishlab chiqarish sanoatining rivojlanishi natijasida Yevropaning yetakchi armiyalarida zamonaviy texnik vositalar-pulemyotlar, minomyotlar, otish sur'ati oshirilgan artilleriya, samolyotlar, tanklar joriy etildi. Texnik yangiliklar yangi qo'shin turlarining yaratilishiga turtki bo'ldi: aviatsiya, tank, avtomobil va kimyo qo'shinlari. Aynan mana shu davrda harbiy-nazariy fikrlashning rivojlanishi harbiy san'atni fan darajasiga ko'tardi. Klauzevits, Delbryuk, Jomini, Lloyd, fon Byulov va ersgersog Karldek tadqiqotchilarning asarlari uning barpo etilishiga katta xissa qo'shdi.

1.2. Qadimgi Yunoniston harbiy san'ati

Qadimgi greklar (ellinlar) Bolqon yarim orolining janubiy qismida, Egey daryosi orollarida, Kichik Osiyoning qirg'oqbo'yi chiziqlarida, qisman janubiy Italiya va Sitsiliyada yashaganlar. Harbiy san'at rivojidadagi asosiy tarixiy rol Bolqon yarim oroli hududidagi grek davlatlariga tegishlidir.

Yunoniston uch tomondan dengizlar bilan o'ralgan bo'lib, bu kemasozlik va dengiz savdo-sotig'ining rivojlanishiga imkoniyat yaratgan.

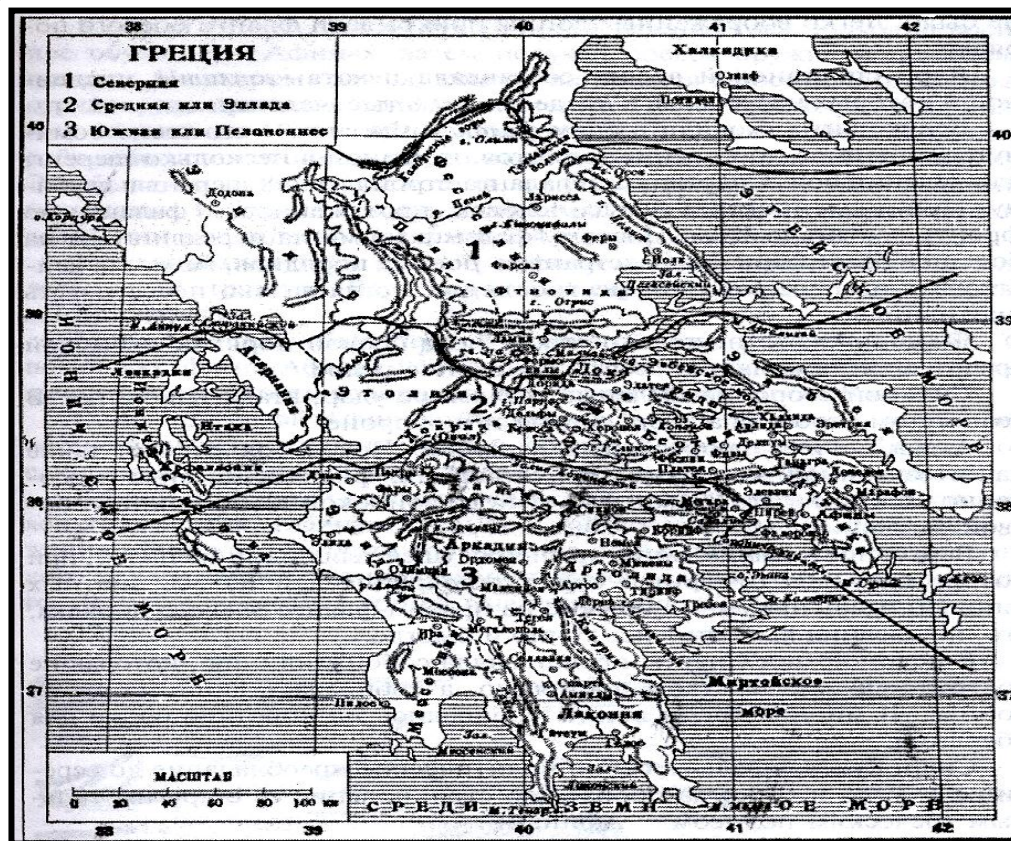
Sparta va uning armiyasi. Sparta - qadimgi Yunonistonning yirik polis markazlaridan biridir. Ko'plab urushlar natijasida Sparta Janubiy Peloponnesning bir nechta viloyatlarini o'ziga buysundirdi. Sparta davlatini ikkita podsho boshqargan, podsholik merosdan-merosga o'tib borgan, ularning harakatlari oqsoqollar kengashining qarorlari bilan chegaralangan (1-rasm).

Spartaliklarning tarbiya tizimi har bir o'smirdan jangchini yetishtirib chiqarishga yo'naltirilgan. Spartaliklar asosiy e'tiborni o'zlarida jismoniy kuchni, chidamlilikni va botirlikni rivojlantirishga qaratganlar. Jismoniy kuch, qo'rqmaslik va chaqqonlik Spartada yuqori baxolangan. Madaniy ko'nikmalarni o'ziga mujassamlashtirishga kam e'tibor qaratilgan, lekin har bir spartalik o'qish va yozishni bilishi kerak bo'lgan.

Jangchidan katta boshliqlarga so'zsiz bo'ysunish talab qilingan. Kattalarning buyruqlari so'zsiz bajarilgan. Harbiy intizom ko'nikmalari bo'lajak jangchining ongiga maktabdanoq kiritilgan. Spartalik jangovar postni tashlab ketishdan ko'ra o'limni afzal ko'rgan. O'smirlar murakkab sharoitlarda tarbiya qilinganlar: ularni ko'p hollarda ochlikka mahkum etganlar, harbiy ishning eng mashaqqatli turlari bilan shug'ullantirganlar va tez-tez jazolab turganlar. Vaqtning ko'p qismi yugurish, kurash, nayza va disk uloqtirish mashqlariga ajratilgan. Harbiy o'yinlarga ham ko'p e'tibor berilgan. Armiyaga qabul qilinganlar xizmatga o'z qurollari va oziq-ovqatlari bilan kelishlari kerak bo'lgan.

Spartaliklarning qurollari asosan og'ir qurollar bo'lgan. Ular nayzalar, kalta qilichlar va himoya anjomlari: dumaloq qalqon, boshni himoya qilish uchun dubulg'a, ko'krakka sovut, oyoqni himoya etish uchun maxsus sovutlarga ega bo'lganlar.

Himoya anjomlarining og'irligi 30 kg ga etgan. Bunday og'ir qurollangan jangchi - *goplit* deb atalgan. Har bir *goplit* o'z xizmatkori -*ilotaga* ega bo'lgan, xizmatkor safarda himoya anjomlarini olib yurgan. Yengil qurollangan jangchilar yengil nayzalar, drotik yoki o'q-yoylarga ega bo'lganlar. Ularda himoya anjomlari bo'lmagan. Yengil qurollanganlar jangovar tartibning qanotlarini yopib turganlar (2-rasm).

1 rasm. Qadimgi Yunoniston davlatlari

2 rasm. Spartalik *goplitlar*

Sparta armiyasining asosini piyodalar - *goplitlar* tashkil etgan bo'lib, uning safi 2-6 ming kishi atrofida bo'lgan.

Hamma *goplitlar* bitta falangaga kirganlar. Falanga - bu *goplitlarning* yaqin jipslashib joylashgan saf chizig'i bo'lib, uning teranligi jang olib borish uchun bir nechta sherengadan iborat bo'lgan. Sparta falangasi teranlik bo'ylab 8 sherengada qurilgan. Odam soni 8 ming kishi bo'lganda falanganing uzunligi front bo'ylab 1 kilometr ga etgan. Shuning uchun falanga o'z safini buzmasdan turib katta masofalarga, joyning baland-pastliklarida harakatlana olmagan, chekinayotgan dushmani uzoq ta'qib eta olmagan.

Falanga - bu nafaqat saf, balki Yunoniston armiyasining jangovar tartibi hamdir. U har doim yaxlitlikda harakatlangan.

Falanganing kuchli tomoni, uning qisqa masofadan bergan zarbasidir. Mudofada ham jipslashgan safda u kuchli bo'lgan.

Hujum ro'paradan zarba berish bilan harakterlangan. Jangning natijasini jangchining botirligi, chidamliligi, jismonan baquvvatlik sifatleri, harbiy intizom va jangovar ko'nikmalar asosidagi falanganing birdamligi hal qilgan.

Armiyaning Oliy qo'mondonligini podsholardan biri amalga oshirgan, uning ixtiyorida saralangan tansoqchilar otryadi va ko'zga ko'ringan 300 o'smir bo'lgan. Podsho jangovar tartibning o'ng tomonida joylashgan, uning buyruqlari aniq va tez bajarilgan.

Umuman Sparta armiyasi militsiya asosida bo'lib, davlat tomonidan doim ushlab turilmagan, faqatgina urush davrida yig'ilgan. Tinchlik zamonida jangchilarni qisqa muddatli harbiy o'rgatuv mashqlariga yig'ib turganlar.

Sparta siyosiy ta'sirni o'z qo'li ostida m.a. V- asrning o'rtalarigacha, ya'ni uning boshqa bir kuchli Yunoniston polisi Afina bilan to'qnashgungacha ushlab turdi.

Afina davlati va uning armiyasi. Afina, O'rta Yunonistonning sharqiy qismida joylashgan tog' viloyati -Attikaning eng katta shahri bo'lgan.

Afinaning hamma erkin aholisi mulki bo'yicha **to'rt guruhga** bo'lingan. **Birinchi guruh** fuqarolari davlatni o'z hisoblaridan ta'minlaganlar. **Ikkinchi guruhga** kiruvchilar otlarda jang qilganlar. **Uchinchi guruh** asosiy qo'shin turi - og'ir qurollangan piyodalar (goplitlar) sifatida jang olib borgan. **To'rtinchi**, aholining eng qashshoq guruhi (*fetlar*) yengil qurollangan piyodalarni tashkil etgan yoki flotda xizmat qilgan.

Harbiy xizmatga faqat erkin aholi jalb qilingan, qullarga qurol berilmagan.

18 yoshga to'lgan har bir o'smir bir yil davomida Afinada harbiy san'at sirlariga o'rgatilgan, keyin jangovar qurol olgan va qasamyod qabul qilgan. Xizmatning ikkinchi yilida u chegarabo'yi otryadlari safiga kiritilgan va u yerda dala mashqlariga o'rgatilgan. Ushbu xizmatdan keyin afinalik 60 yoshigacha harbiy xizmatga majbur bo'lgan. Urush davrida xalq yig'ini xizmatga chaqirilishi kerak bo'lgan odamlar sonini belgilagan. Bu militsiya tizimi edi, lekin ko'psonli kichik va katta urushlar natijasida va tinchlik davridagi tayyorgarlik tizimi asta-sekin afinalikni professional jangchiga aylantirdi.

Afinada butun armiya va flotning qo'mondonligini 10 nafar strategdan iborat kollegiya amalga oshirgan. Urush davrida strateglar qo'shinga navbatma-navbat qo'mondonlik qilganlar.

Dengiz floti Afinada birinchi asosiy harbiy kuch bo'lgan. Flot yordamida afinaliklar forslarning hujumlarini muvaffaqiyatli qaytardilar va Yunonistonda hukmronlik qilish uchun Sparta bilan bahs yuritish imkoniyatini oldilar.

M.a. V-IV asrlarda Afina flotining asosiy bazasi yaxshi mustahkamlangan va mukammal jihozlangan **Pireyni** (dengiz bo'yida kemalar turadigan joy) bo'lgan, u Afina bilan baland himoya devorlariga ega bo'lgan yo'l orqali bog'langan.

Afina qurolli kuchlarining ikkinchi asosiy bo'lagi quruqlikdagi armiya bo'lib, uning bosh kuchlari *goplitlardan* tashkil topgan. Afina goplitlarining qurol-yarog'lari uzunligi 2 metr bo'lgan nayzalardan, kalta qilichlar va spartaliklarnikidan yengil bo'lgan himoya qurolidan iborat bo'lgan. Yengil qurollanganlar drotiklar va o'q-yoylarga ega bo'lganlar.

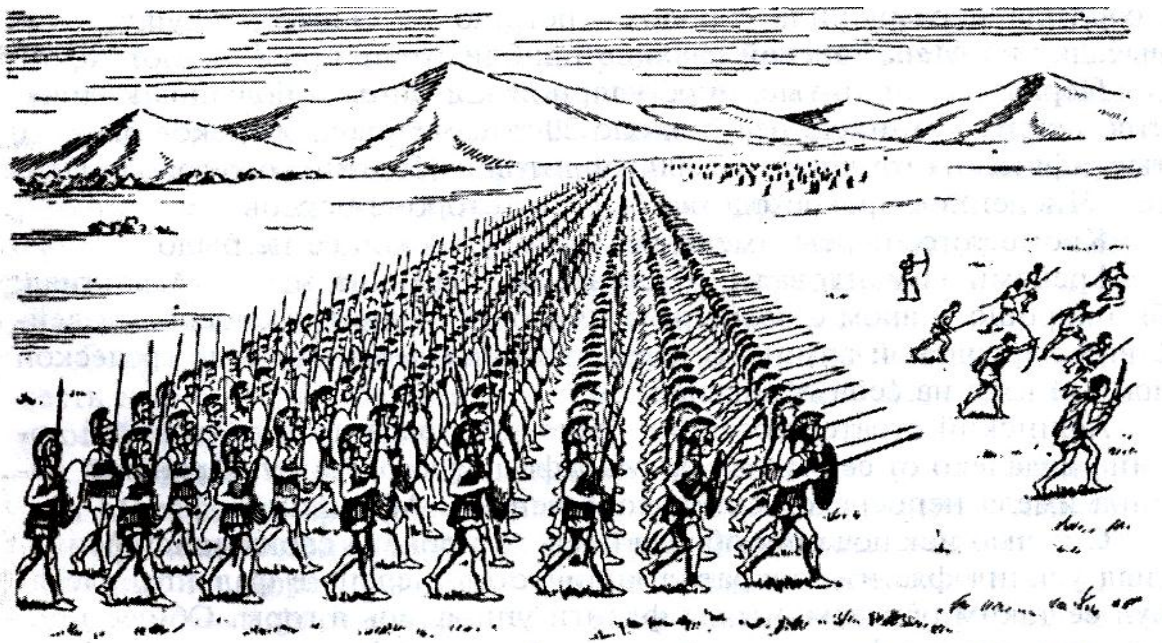
Otliqlar nayzalar bilan qurollanib, yengil qalqonlarga ega bo'lganlar. Jangchilar o'z hisoblaridan qurol-yarog' sotib olishlari va o'zlarini ta'minlashlari kerak bo'lgan. Har bir goplitning bitta qul xizmatkori bo'lgan.

Afina piyodalarining jangovar tartibi spartaliklardagidek falanga bo'lgan (3-rasm).

M.a. V asrning birinchi yarmidan boshlab afinaliklar qal'alarni buzuvchi va tosh uloqtiruvchi qurollar qo'llay boshladilar.

Grekarning jismonan baquvvat bo'lishlarida *olimpiada o'yinlari* katta ahamiyat kasb etdi, ular har to'rt yilda muntazam o'tkazilib kelindi. Bizga ma'lum bo'lgan birinchi olimpiada o'yinlari m.a. 776 yilda o'tkazilgan. Olimpiada o'yinlari katta bayramga aylanib ketgan. Xatto uning o'tkazilish jarayonida Yunonistondagi hamma ichki urushlar to'xtatilgan.

Afinaliklar harbiy intizomga fuqarolik burchlarini bajarish deb qaraganlar.

3 rasm. Afina falangasi

Jangchilarini urib jazolagan spartaliklar qo'mondonligidan farqli o'laroq afinalik strateglar cheklangan huquqqa ega bo'lganlar. Safarlardan qaytib kelgandan keyin ular gunox qilgan jangchining ustidan xalq kengashiga shikoyat yozganlar, xalq kengashi ushbu jangchiga nisbatan u yoki bu jazoni qo'llagan.

Yunon-Fors urushlaridagi harbiy san'at. M.a. V asrning boshlarida grek davlatlari yirik qadimgi Fors davlati bilan kurash olib borishiga to'g'ri keldi.

M.a. 490- yilda Fors podshosi Doro I o'z armiyasini Datis va Artaferna boshchiligida Yunonistonga qarshi yo'naltirdi. Fors armiyasi katta flot bilan Egey dengizidan kechib o'tdi, Evbadagi Eretriya shaharchasini egalladi va ularni yakson qildi va qo'shinni Afinadan taxminan 40 km uzoqlikdagi Marafon tekisligiga tushirdi.

Forslar o'z armiyalari safida 10 minglik nomuntazam otliqlar otryadiga va ko'p sonli kamonchilarga, hammasi bo'lib 20 ming kishiga ega edilar. Greklar

armiyasi 10 ming afinalik goplitlar va 1000 nafar Beotiyaning Plateya shahri goplitlariga ega bo'ldi. Son jixatdan ustunlik forslar tomonida edi.

Bundan tashqari forslar otliqlarga ega bo'lgan bo'lsalar, greklarda ular yo'q edi.

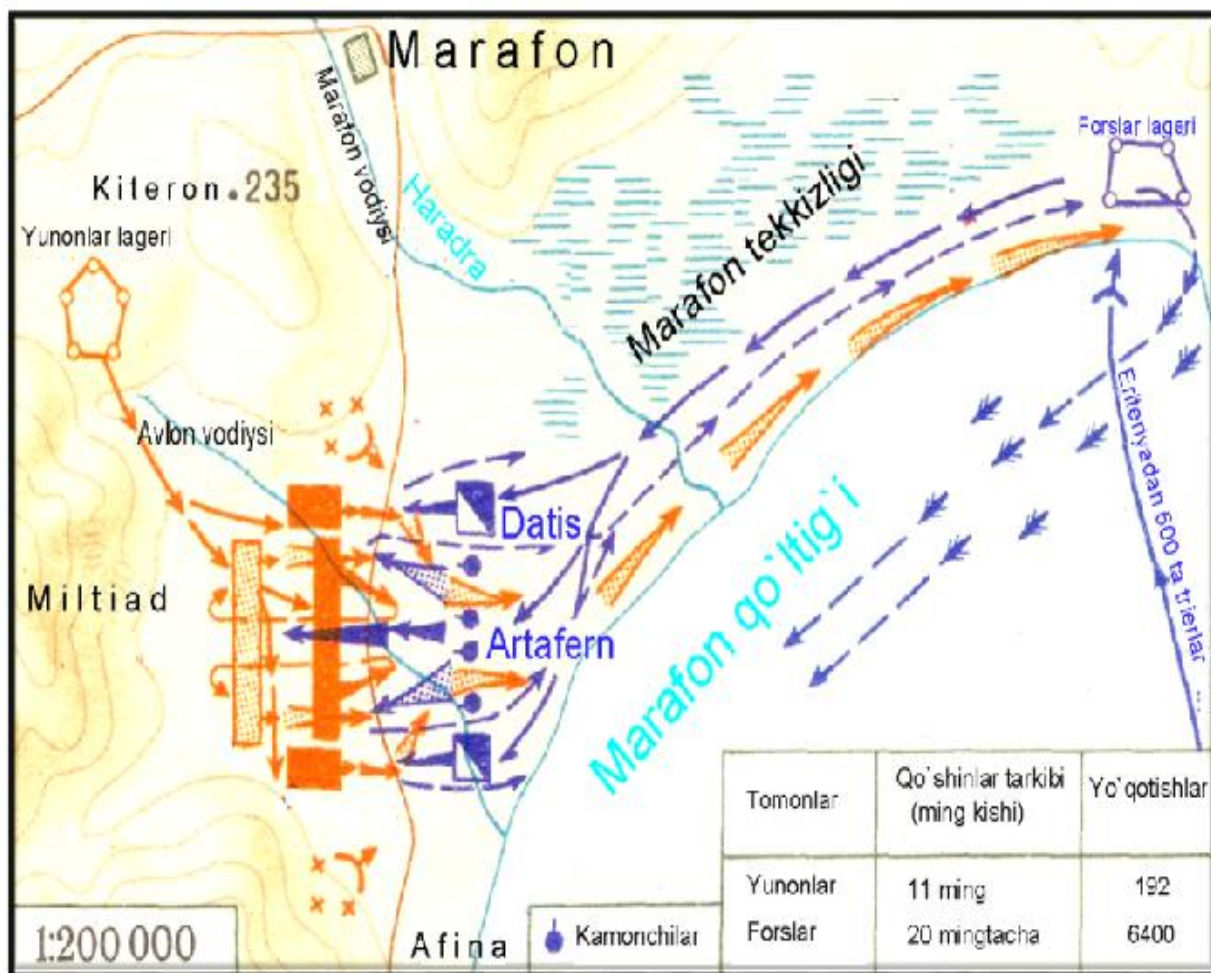
Greklar armiyasiga 10 nafar strateg qo'mondonlik qildi: ulardan biri Miltiad bo'lib, u forslar armiyasining tashkiliy tizimining xususiyatlari va harakatlanish usullarini juda yaxshi bilar edi. Jang kuni greklar armiyasi qo'mondonligini Miltiad o'z qo'liga oldi.

Afinalik strateg greklar falangasini Fran vodiysida, Marafon tekisligiga o'tish joyida safladi. Fran vodiysi Afina bilan bevosita bog'lanar edi.

O'z qo'shinlarini dushman tomonidan aylanib o'tishini oldini olish maqsadida Miltiad qanotlarni mustahkamladi, falangadagi sherengalar sonini qisqartirdi, uni shunday cho'zdi, qanotlar tog'largacha yetib bordilar. Falanganing front bo'ylab umumiy uzunligi taxminan 1 kilometrga yetdi.

Bundan tashqari, qulatilgan daraxtlar bilan g'ovlar yaratilib dushmanning yo'li to'sildi.

Marafon jangi m.a. 490 yilning 13 sentyabrida bo'lib o'tdi (4-rasm).

4 rasm. Marafon jangi

Forslarning jangovar tartibi markazda joylashgan piyoda kamonchilardan va qanotlarda joylashgan otliqlardan tashkil topdi. Hujumni forslar boshladilar. Greklar eronliklarni, Eron o'qchilari kamon o'qlari uchib kelib talofat yetkazish

marrasigacha yaqinlashib kelishiga imkon berdilar. Hujum qilayotgan forslarning yaqinlashuvi bilan goplitlar falangasi o'ta qudratli zarbani berish va tezkorlik bilan dushman kamonchilari zarba bera oladigan oradagi bo'shliqni bartaraf etish maqsadida yugurishga o'tdi.

Fors kamonchilari greklarga qarshi hujumga o'tdilar, Afina falangasining kuchsiz markazini yorib o'tdilar va afinaliklarni vodiy ichkarisiga ta'qib qila boshladilar. Forslarning otliq otryadlari tor tog'li joyda harakatlana olmadi. Greklar falangasining kuchli qanotlari forslarning otliq otryadlarini qulatib tashladi. Keyin Miltiad qanotlarning o'rta jipslashishiga va greklar markazini yorib o'tgan forslarga qarshi hujumga o'tishga buyruq berdi.

Qanotlardan qurshab olingan fors jangchilari pala-partish qocha boshladilar. Greklar qochayotgan forslarning yo'llarini to'smaganliklari va ularni to'lig'icha tor-mor etish uchun ta'qib etmaganliklari uchun ko'pchilik forslar dengizga tushib, kemalarga o'tirib qochishga ulguridilar.

Ushbu jangda greklar 192 odamni qurbon berdilar. Gerodotning yozishicha, forslarning yo'qotishlari 6400 atrofida kishini tashkil etgan.

Marafon jangi - greklarning forslar ustidan qozonilgan birinchi yirik g'alabasi edi, u Afinada demokratik kuchlarni keyingi jipslashishlari va grek polislarining siyosiy va harbiy ittifoqlarini mustahkamlanishi uchun muhim rol o'ynadi.

Marafon vodiysida ikkita turli xildagi armiya to'qnashdi. Bu jangda Yunoniston harbiy tashkiloti va harbiy intizomining kuchi yaqqol ko'zga tashlandi. Marafon jangi, safda harakatlanib jang qilayotgan chidamli, yaxshi intizomga ega bo'lgan piyodalar oldida nomuntazam otliq otryadlar ojiz ekanligini ko'rsatdi. Miltiad bu jangda o'sha zamon sarkardalari uchun kerakli bo'lgan yaxshi shaxsiy sifatlarni ko'rsatdi. U falangani saflash uchun joyni to'g'ri tanladi, qanotlarni kuchaytirdi, hujum usulini aniqladi va shaxsan jangda falanganing harakatlarini boshqardi.

To'xtovsiz ta'qibning amalga oshirilmaganligi uchun forslarning kemalarga o'tirib qochib ketganliklari, Afina falangasining ta'qibni olib borishga qodir emasligi bilan tushuntiriladi.

Peloponnes urushida harbiy san'atning rivojlanishi (m.a. 431-404 y.).

Yunonistonda harbiy san'at rivojlanishining muhim davri grek davlatlari o'rtasida bo'lib o'tgan o'zaro urushlar bilan bog'liq. Bu vaqtga kelib Yunonistonning ikki qudratli davlati-Afina va Sparta ikkita harbiy-siyosiy ittifoqning boshida turgan edi. Afina va Spartaning Yunonistonga hukmronlik uchun kurashlari Peloponnes urushiga olib keldi.

Levktra jangi (m.a. 371 y.). Epaminond. Peloponnes jangida Afina mag'lubiyatga uchradi va bosh rol Yunonistonda Spartaning qo'lga o'tdi. Lekin spartaliklarning bosqinchilik siyosati, yaxshiyiligi va talonchiligi Yunoniston davlatlarida norozilik alomatlarini keltirib chiqardi. Fiva (Beotiya) raxbarligi ostida, Sparta saltanatidan norozi bo'lgan Beotiya shaharlari ittifoqi yaratildi.

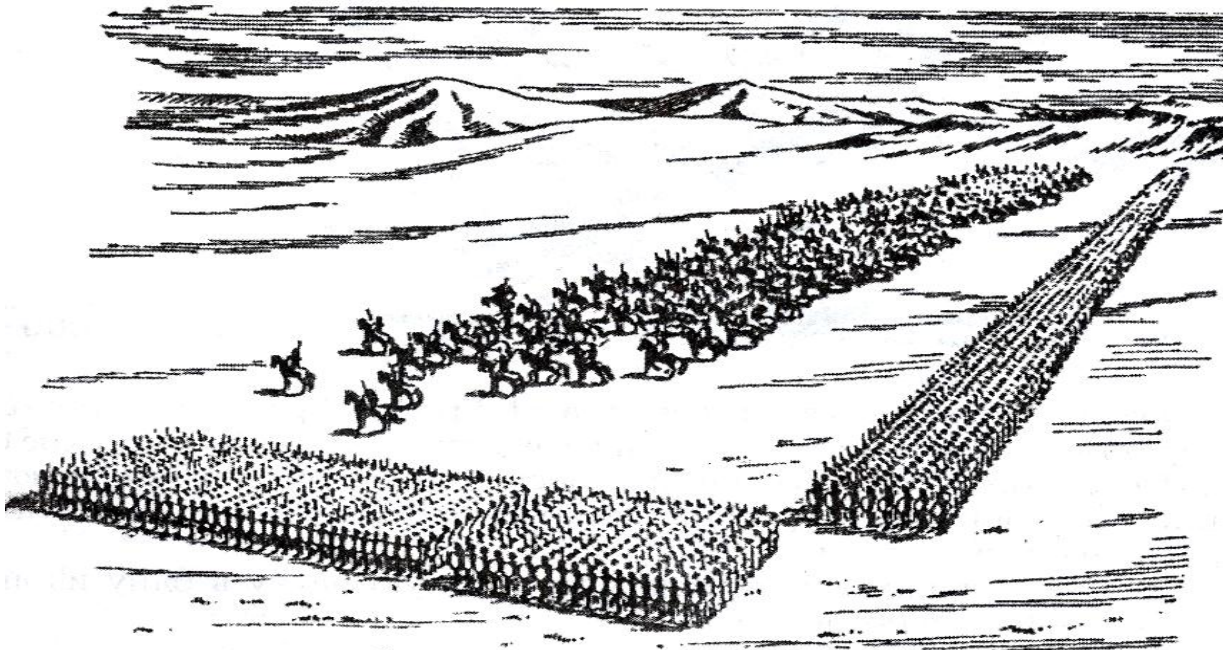
M.a. 371- yilda Sparta Fivaga qarshi o'z armiyasini yo'naltirdi. Levktra shahri yaqinida, podsho Kleombrot boshchiligidagi spartaliklar va Epaminond boshchiligidagi fivaliklar o'rtasida jang bo'lib o'tdi. Kuch va vositalar nisbati quyidagicha edi. Spartaliklar 11 ming kishi, fivaliklar 7,5 ming kishi atrofida.

Kleombrot o'z qo'shinlarini teranligi 12 sherenga bo'lgan falangada safladi, eng yaxshi piyodalarni o'ng qanotga joylashtirdi.

Epaminondning oldida kuch jixatdan ustun bo'lgan dushmanni tor-mor etish vazifasi turar edi. Bu vazifani hal etish uchun Epaminond yangicha jang olib borish usulini qo'lladi. U, front bo'ylab tekis joylashtirilgan kuchlar bilan ro'paradan zarba berish taktikasidan voz kechadi va yangi jangovar tartib qo'llaydi (5-rasm). Bosh zarba berish yo'nalishi bo'lgan o'zining chap qanotida sarkarda kuch jixatdan ustunlik yaratdi, ya'ni *jangning hal qiluvchi uchastkasida kuchliroq bo'ldi*. Odatda jangovar tartibning o'ng qanoti va markazi 8 sherengadan iborat bo'lar edi, bu yerda esa chap qanotda 50 sherenga teranlikdagi kolonna - zarbdor musht yaratildi. Epaminondning rejasi, yaratilgan qudratli taran bilan spartaliklarning jangovar chizig'ini eng kuchli uchastkasi - o'ng qanotida yorib o'tishdan iborat edi.

Jangovar tartibning oldida joylashgan dushmanning otliq otryadlari jangni boshladilar. Spartaliklar otliq otryadlarining harakatlari muvaffaqiyatsiz bo'ldi va uloqtirib tashlandi, chekinish davomida ular o'z piyodalari safini sarosimaga tushirib qo'yidilar. Epaminondning zarbdor kolonnasi o'zining kuchli hujumi bilan dushman falangasini yorib o'tdi va ko'rsatgan mardonavor qarshiliklariga qaramasdan spartaliklar butkul mag'lubiyatga uchradilar. Spartaliklarning talofatlari 1000 kishiga yetdi, mardonavor jang qilgan podsho Kleombrot ham halok bo'ldi.

5 rasm. Epaminond qo'shinining jangovar tartibi

Levktra jangida Epaminond avvaldan joriy qilingan eski taktika - kuchlar teng joylashtirilgan oddiy frontal hujumdan voz kechdi va harbiy san'at tarixida birinchi bo'lib yangi taktik tamoyil - *front bo'ylab kuchlarni notekis joylashtirish, hujum yo'nalishida kuch jixatdan ustunlik yaratish* usulini qo'lladi. Kuchlarni front bo'ylab notekis joylashtirishning yangi taktik tamoyili bizning kunlarimizda ham muhim tamoyil bo'lib qolmoqda (6-rasm).

Epaminond tomonidan qoʻllanilgan taktik qoidalar keyingi taktik rivojlanishga ega boʻldi va yangi taktikaning asosini tashkil etdi.

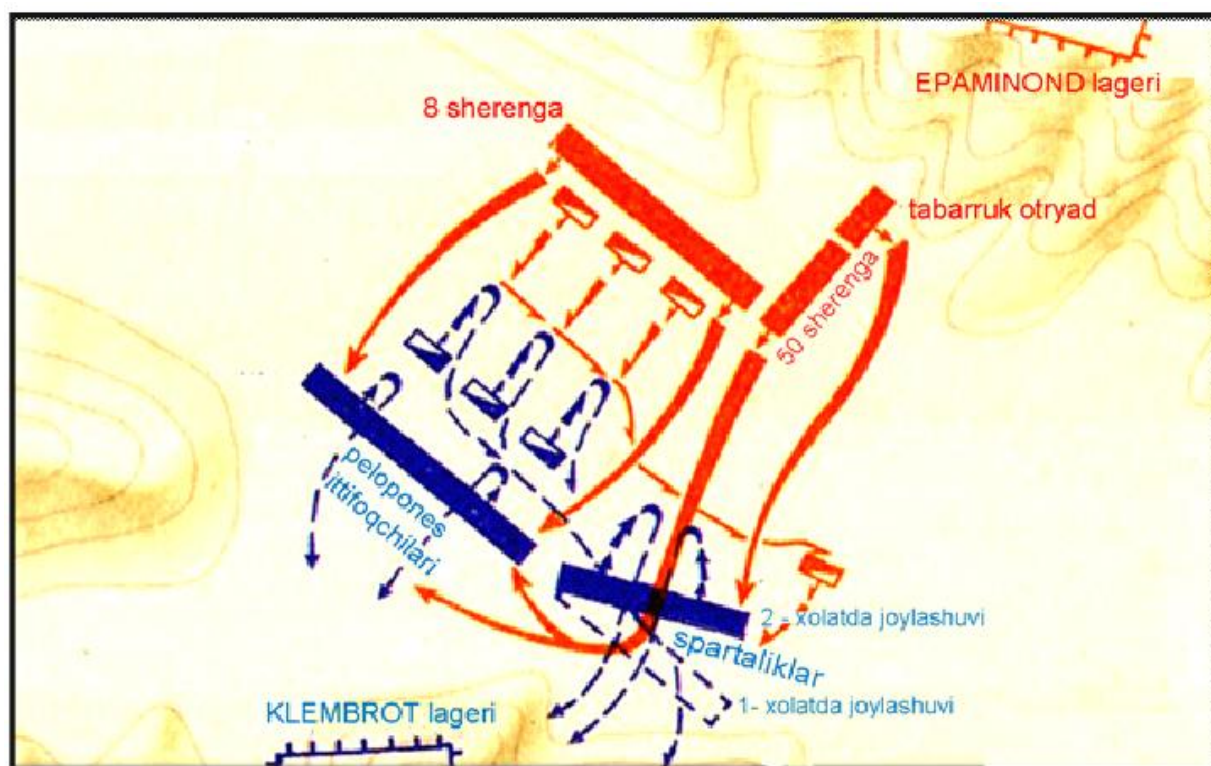
Qadimgi Yunonistondagi harbiy-nazariy fikrlash. Greklar nafaqat harbiy ishning amaliyotchisi boʻlganlar, balki ular harbiy sanʼatning nazariy asoslarini ham ishlab chiqqanlar, chunki jangovar tajriba tizimlashtirish va umumlashtirishni talab qilgan, harbiy fanni rivojlanish darajasi esa ushbu vazifani hal qilishga kirishishga imkoniyat bergan.

Yunonistonlik faylasuflar harbiy fanni oʻquv tizimi fanlaridan biriga aylantirdilar.

Qadimgi Yunonistonda harbiy tarix paydo boʻldi. Avval greklar harbiy voqealarni yozish bilan cheklanganlar, ularni umumlashtirishga jiddiy urunmaganlar ham.

Qadimgi Yunonistonlik tarixchi Gerodot greklarning forslar bilan kurashini yozib qoldirgan.

Boshqa Yunonistonlik tarixchi Fukidid m.a. 431- yildan 411- yilgacha davom etgan Peloponnes urushini yozib qoldirgan. U birinchi boʻlib tarixiy izlanishlarga nisbatan tanqidiy usul qoʻlladi. Uning oʻzi bu urushning ishtirokchisi boʻlgan va shuning uchun uning yozuvlari oʻzining aniqligi bilan farq qiladi.

6 rasm. Levktra jangi

Qadimgi Yunonistonning yirik harbiy nazariyotchilaridan biri Ksenofont (m.a. 430- yilda tugʻilgan) boʻlgan. U oʻz zamonasining asosiy harbiy masalalarini yoritib berishga harakat qilgan birinchi nazariyotchilardandir.

Ksenofont taktika va strategiyaning oʻrtasidagi farqni aniqlashga urindi. «Taktika - strategiyaning faqat arizas qismidir»-deb yozgan edi u, bu bilan Ksenofont strategiya va taktikaning oʻrtasida bogʻliqlikka ishora qiladi. Strategiya

deganda u jang olib borish san'atini tushungan, taktikani esa jangovar tartibni tuzish san'ati deb tushuntirdi. Ksenofont strategiya va taktika haqida emas, balki strategiya va taktikaning *vazifalari* to'g'risida so'z yuritgan.

Ksenofontning asarlarida jangovar tartibni saflash ham muhim o'rin egallaydi. Frontning uzunligi va qanotlarning teranligi avvalom bor uni o'ziga jalb etgan.

Ksenofont, Epaminond tomonidan yaratilgan yangi taktika asoslaridagi mazmunni anglab yetdi. «Epaminond g'anim frontini qiyinchiliksiz va tezkorlik bilan yorib o'tish uchun qo'shinni ixcham qismlarga bo'lib oldinga harakatlantirdi, dushmanning fronti yorib o'tilgan joydan u g'animning butun qo'shinini uzil-kesil mag'lubiyatga uchratishni ko'zda tutdi. U o'zining eng qudratli kuchlarini jangga kiritib, kuchsizroqlarini ortga o'tkazdi, chunki qo'shinning qaysidir bir qismining yengilishi, butun qo'shin kayfiyatini tushirib yuborardi va dushmanning ruhi ko'tarilishiga olib kelar edi»-deb yozgan edi u, Mantengem yaqinidagi jangni ifodalab. Levktra yaqinidagi jangda ham huddi shunday bo'ldi.

Ksenofontning ta'kidlashicha, zarba vaqtini to'g'ri tanlash-harbiy san'atning muhim talabidir¹.

1.3. Qadimgi Rimning harbiy san'ati

Qadimgi Rim armiyasining tashkil etilishi. Rim davlati qadimgi dunyo davlatlari ichida eng qudratlisi hisoblangan. Rim armiyasining harbiy san'ati ham qadimgi dunyoning harbiy san'ati ichida yuqori darajadagi rivojlanish ko'rinishida edi. To'xtovsiz bosqinchilik urushlari ko'p sonli qullarni yig'ishga olib keldi. Rim quldorlari qullarga qarshi kurashish va tashqi urushlarni olib borish uchun doimo shay bo'lgan kuchli va ko'psonli armiya yaratdilar.

Ma'lumotlarga qaraganda Rimga m.a. 753- yilda asos solingan va o'z mavjudligining birinchi asrlarida kichik bir shahar ko'rinishida edi. Rim Appenen yarim orolining markazida joylashgan bo'lib, muhim strategik mavqeni egallagan.

M.a. VI asrda Yunonistonda bo'lgani kabi Rimda ham hamma fuqarolarni mulklarining qiymatiga qarab besh toifali mulkdor guruhlariga bo'luvchi islohotlar o'tkazilgan. Aholining eng boy qatлами armiyaga chavandozlarni va og'ir qurollangan piyodalarni (*legionerlarni*) yetkazib bergan (13-rasm). Kambag'allar (beshinchi toifa) yengil qurollangan piyodalar bilan armiyani ta'minlagan. Beshinchi toifaga ham kiritilmagan fuqarolar proletariya deb atalgan. U xizmatga jalb qilinmagan, agar davlatga qarshi xavf kuchayib ketsagina xalq lashkarlari safiga chaqirilgan va davlat tomonidan qurol-yarog' va oziq-ovqat bilan ta'minlanganlar.

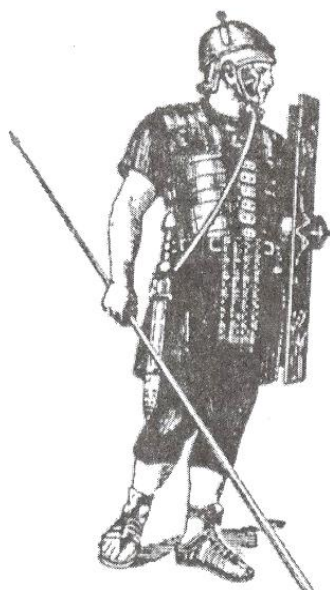
Beshta toifaga kiruvchi hamma fuqarolar 17 yoshdan 45 yoshgacha dala qo'shinlarida xizmat qilishga majbur bo'lganlar. Ulardan katta yoshdagi fuqarolar garnizon xizmatini o'taganlar. Qullarga armiyada xizmat qilishga ruxsat etilmagan.

M.a. VI asrning oxirida podsho hukmdorligi bekor qilindi va Rim respublika bo'ldi. Podsho bir xil huquqqa ega bo'lgan ikkita *konsulga* almashtirildi, ular bir yil muddatga saylanadigan bo'ldilar.

¹ Razin E.A. "Istoriya voennogo iskusstva". 1994 g.

M.a. IV asrda Rim dala armiyasi to'rtta legiondan iborat bo'lgan, ular ikkita konsul armiyasini tashkil etgan. Har bir konsul ikkita legionga qo'mondonlik qilgan, qachonki ikkita armiya birlashsa konsullar Generallik armiyalarga navbatma-navbat qo'mondonlik qilganlar: birinchi kun birinchi konsul, ikkinchi kun ikkinchi konsul armiyani boshqargan.

Legion 4200 piyodalar va 300 otliqni o'z ichiga olgan. Eng yosh va kambag'al jangchilar yengil piyodalarni (*velitlar*) tashkil etganlar va ularning qurollari kalta qilichlar, har birining uzunligi 2 m bo'lgan 6 tadan drotiklarni tashkil etgan.

13 rasm. Legioner

Undan tashqari, kamonlari, zaxira o'qlari va toshlarni uloqtirish uchun esa palaxmonlari bo'lgan. Velitlarning soni 1200 jangchini tashkil etgan, ular legionning saf hisobiga kirmaganlar.

Yoshi va mulkiy holati bo'yicha keyingi jangchilar guruhi *gastatlar* (hastati-nayzachilar) deb atalgan va kalta qilichlar, og'ir va yengil uloqtiriladigan nayzalar (*pilum*) va to'liq himoya qurollar bilan qurollanganlar. Gastatlar qalqonlarga, temir dubulg'alarga ega bo'lganlar, tanani himoya qilish uchun teridan tayyorlanib, temir parchalari tikilgan sovut xizmat qilgan. Legionerlar oyoqlariga uch qismi ochiq bo'lgan teri etiklar kiyib yurganlar, barmoqlari ochiq bo'lgan. Ularning ham soni 1200 kishini tashkil etgan.

Uchinchi guruh - *prinsiplar* (*prihicipes*) huddi gastatlardek qurollanganlar. Ular ham 1200 kishini tashkil etgan.

Eng yoshi katta va tajribali jangchilar triariyalar (*triarii*) deb atalgan. Legionda triariyalarning soni 600 kishini tashkil etgan (14-rasm).

Har bir jangchi qurol-yarog'ni o'z hisobidan sotib olgan. Rimliklarda harbiy intizom jangchi o'zining fuqarolik burchini anglashiga emas, balki majburlashga asoslangan. Bo'ysunmaslik qattiq jazolangan, xatto buning uchun jangchi qatl etilgan. Mukofot sifatida faxriylarga o'ljalardan tashqari yer berilgan.

Piyodalar safida yigirmata harbiy yurishda yoki otliq otryadlar safida o'nta harbiy yurishda qatnashgan shaxslar harbiy xizmatdan ozod qilinganlar.

O'sha davrdagi Rim armiyasida qo'shinni to'ldirish militsiya usuli bo'yicha amalga oshirilgan, u urush olib borish uchun yig'ilgan, urushning tugashi bilan tarqatib yuborilgan va faqat jangchilarni harbiy ishga o'rgatish uchun yaratilgan.

Rim jangchisining asosiy quroli, o'ng sonining ustida taqib yuriladigan pilum va qilich bo'lgan. Ikki tomoni ham o'tkirlangan qilichning uzunligi 0,5 m atrofida, kengligi 4-7 sm ni tashkil etgan va krestsimon dastasi bo'lgan. U bilan sanchish va chopish mumkin bo'lgan. Pilum - kalta (uzunligi 2 m atrofida) va og'ir (4-5 kg) nayzadir.

Tashkiliy tarkib jihatidan legion avval *senturiyalarga* bo'lingan, jangda senturiyalar taktik mustaqillikka ega bo'lmagan. Senturiya odatda 60 kishini o'z safiga olgan, triariyalar senturiyalari 30 kishidan iborat bo'lgan.

14 rasm. Triariyalar va prinsiplar

Senturiyaga senturion qo'mondonlik qilgan, u janglarda o'zini ko'rsatgan jangchilardan tayinlangan. Senturion intizomiy huquqqa va katta obro'ga ega bo'lgan.

M.a. IV- asrda Rim O'rta Italiyani egalladi, m.a. III- asrning boshlarida esa Janubiy Italiyani bosib oldi. Armiyada islohotlar o'tkazildi. Jangchilarga maoshlar tayinlandi, uning hisobidan kiyim-bosh, qurol-yarog' va oziq-ovqatlar berilgan. Bu hol mulkdorlar va mulksizlarning ahvollarini tenglashtirib qo'ygan, bu bir xil namunadagi qurollarni kiritish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Harbiy islohotlarni o'tkazish legionlarni qayta tuzish va uning tarkibini yaxshilashni talab etdi. Har bir legion 10 ta *manipulaga* (lotinchadan *mahis* - inson qo'lini tasvirlash -komandirning belgisi, manipulis - nayzaga ildirilgan bir bog' beda tepaga ko'tarilgan va shaxsiy tarkibning yig'ilish joyini bildirgan) bo'lingan. Manipula og'ir qurollangan 120 legionerlardan tashkil topgan (front bo'ylab 12 kishi, teranlik bo'yicha 10 kishi). Manipulalarning **birinchi chizig'ini** yosh jangchilar (gastatlar), **ikkinchi chizig'ini** esa tajribali jangchilar (prinsiplar) tashkil

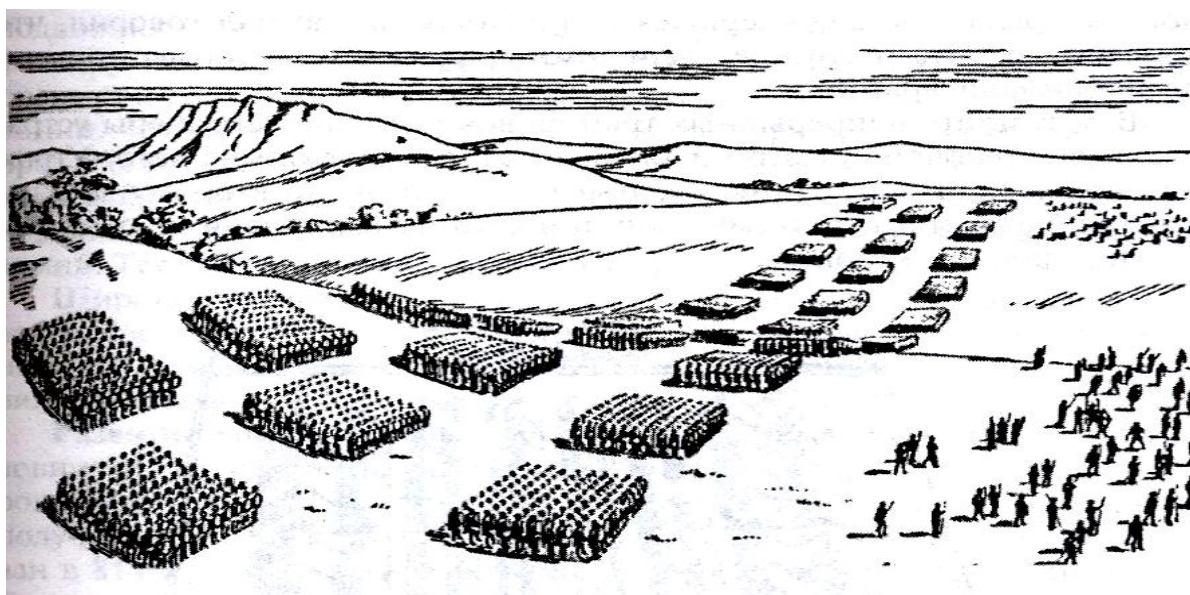
etgan. Manipulalarning **uchinchi chizig'ini** 60 kishidan iborat bo'lgan faxriy jangchilar tashkil etgan.

Manipula ikkita senturiyaga bo'lingan. Birinchi senturiyaning komandiri manipulaning komandiri hisoblangan. Manipulalar oralig'idagi intervallar uning front bo'yicha uzunligiga teng bo'lgan.

Manipulalarning joriy etilish manipulyar taktikani boshlab berib, harbiy san'at rivojining muhim bosqichi bo'ldi. Legionni taktik birliklarga (manipulalarga) bo'linishi uni ancha harakatchan, boshqariluvchan, jangni har qanday joylarda (tekisliklar va baland-pastliklarda) olib borish qobiliyatiga ega qilib, manyovrni amalga oshirish va zarbani ichkaridan kuchaytirish imkoniyatini oshirdi.

M.a. III asrda olib borilgan keyingi islohotlar natijasida manipulalarni bir hil namunadagi qurol-yarog' bilan to'ldirishni ta'minlash joriy qilindi. Legionda manipulalarning soni 10 tadan 30 tagacha oshirildi. Undan tashqari, har bir legion 10 ta otliqlar «*turm*»lariga ega bo'lgan, har bir turmda 30 chavandoz bo'lgan. Legionda hammasi bo'lib 4500 jangchi, shu jumladan 1200 yengil qurollangan velitlar va 300 chavandozlar bo'lgan (15-rasm).

Legionning jangovar tartibi, har biri 10 tadan manipulaga ega bo'lgan uchta chiziqdan tashkil topgan. Manipula 10 sherengada, 12 qatorda qurilgan. Ikkinchi chiziq manipulalari birinchi chiziq intervallarining orqasiga joylashgan (shaxmat tartibida). Manipulalarning chiziqlari o'rtasidagi oraliq masofa 15 m dan 25 metrgacha bo'lgan.

15. rasm. M.a. III asrdagi Rim legionining jangovar tartibi

Har bir manipula o'z belgisiga ega bo'lgan - kumush bilan bezatilgan uzun yog'och dasta, ayrim hollarda material bo'lakchasi bo'lgan. Legionning belgisi uzun yog'och dastaga qotirilgan kumush burgut bo'lgan. Hamma qo'shinlar qo'mondonining qizil bayrog'i bo'lgan.

Birinchi chiziq manipulalari dushmanning jangovar tartibiga suqulib kirishga harakat qilgan, ikkinchi chiziq manipulalari ularning harakatlarini

qo'llab-quvvatlab turgan va front orti xavfsizligini ta'minlagan; uchinchi chiziq manipulalari zaxira vazifasini bajargan, kerakli vaqtda jangga kiritilgan va g'alabaga erishishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan.

Jangda bu saflarning bir joydan ikkinchi joyga qayta saflash mukammal tayyorgarlikni talab etgan. Shuning uchun rimliklar legionerlarning jismoniy tayyorgarligiga va saf ko'nikmalariga katta e'tibor berganlar; ularni sapyorlik ishiga va o'tliqlar bilan kurashish qoidalariga o'rgatganlar. Legionerlarni jismonan chiniqtirish va ularda chidamlilikni tarbiyalash maqsadida o'quv anjomlari va qurollari jangovar anjomlar va xaqiqiy qurollardan og'irroq qilib yasalgan. Legionerlarning mashq safarlari to'liq anjomlar va qurollar bilan bir sutkada 30-35 km masofaga amalga oshirilgan. Tayyorgarlikni tugatish va tekshirib ko'rish maqsadida ikki tomonlama manyovrlar o'tkazilgan.

Rimliklar mustahkam himoyalangan lagerlar qurishga katta e'tibor berganlar. Rim qo'shinlari har bir kunduzgi safardan keyin mustahkam lagerlar yaratganlar. Qo'shindan oldinga jo'natilgan setrionlar lager qurish uchun joy tanlaganlar va uni jihozlaganlar. Mudofaa uchun yaxshi pozitsiya, qo'riqlash uchun qulay, suv, o'tin va otlar uchun yemishning yaqin bo'lishi - bular rimliklar lageri uchun joy tanlashdagi asosiy talablardir.

Lagerning hamma tomonida katta darvozalar o'rnatilgan. Uning atrofida keng va chuqur xandaq qazilgan va tuproqdan devor yaratilgan. Bular hammasi rimlik jangchidan katta jismoniy va ruhiy qat'iylikni talab qilgan. Qadimgi Rim sarkardasi Komill, shuxrat, mehnat va qurol rimliklarning dushman ustidan qozonadigan g'alabalarining vositasidir, degan edi.

To'xtovsiz mashqlar natijasida Rim legionerlari tezlik bilan lager yaratganlar va tezkorlik bilan undan chiqqanlar. Ertalab birinchi signaldan keyin jangchilar chodirlarni yig'ishtirganlar, ikkinchi signal bo'yicha hamma anjomlari va narsalarini tugib qo'yganlar, uchinchi signal berilishi bilan tashkiliy ravishda safarga yoki jang uchun safga yig'ilganlar.

Armiyada intizomni qo'llab-quvvatlab turish uchun jazolash va rag'batlantirish tizimi ishlab chiqilgan edi. Qo'rqqoqlar va betamizlarni jazolaganlar, botirlik uchun mukofotlaganlar. Urrib jazolash keng qo'llanilgan. Buyruqni bajarmaslik, qo'rqqoqlik va o'zboshimchalik uchun o'lim jazosi berilgan. Butun boshli bo'linma tomonidan shunday harbiy jinoyatlar sodir etilsa qur'a tashlash yo'li bilan har o'nta jangchidan bittasi o'ldirilgan (*detsimatsiya*).

Rim armiyasi to'g'risida so'z borganda, G.Delbryuk shunday ta'kidlagan edi, qattiq ma'muriy hokimiyat intizomning ildizi bo'ldi, intizom daraxtida - manipulyar taktika va lagerlarni doimiy, rejaga asosan mustahkamlashdek mevalar unib chiqdi.

Rim legionining manipulyar safi Yunoniston falangasining to'liq aksi bo'ldi. Legion safining tarkibiy qismlari yuqori harakatchanlikka ega bo'ldi, bu bilan u beso'naqay falangadan ustun bo'ldi. Legion harakatlanish va manyovrni tezlik bilan amalga oshira olar edi. Rim legionining asosiy ustunlik tomoni - uning bir nechta chiziqqa saflanishidir. Legion jangovar tartibining ikkinchi va uchinchi chiziqlari odatda qo'llab-quvvatlash va ko'p hollarda zaxira uchun qo'llanilgan. Makedoniya armiyasi faqat ayrim hollarda qo'llagan jangovar tartibning ikki chizig'i, Rim

armiyasida tashkiliy jixatdan mustahkamlandi va rivojlantirildi. Endi jangni borishini boshqarish sarkardalarning qo'llarida edi.

Rimliklarda qal'alarni qamal qilish texnikasi keng rivojlandi. Qal'alarni qamal qilishda *ballistalar*, *katapultalar* (manjaniqlar) va taranlar (qo'rg'on va qal'a devorlarini buzish uchun ishlatiladigan qurol-ko'chma minoraga uchi o'tkirlab osilgan yog'och) qo'llanilgan.

Qal'alarni shturm qilishda piyodalar odatda «toshbaqa» va ko'chma minoralarni qo'llaganlar.

Punlar urushlarida harbiy san'atning rivojlanishi. M.a. III asrning birinchi yarmida Karfagen qudratli davlatga aylandi. Karfagen shahri Afrikaning shimoliy qirg'oqbo'yida, Tunis ko'rfazi yarim orolida joylashgan. Ma'lumotlarga qaraganda, Karfagenga m.a. 814- yilda qirg'oqbo'yini finikiyaliklar tomonidan mustamlakaga aylantirilishi vaqtida asos solingan. Shimoliy Afrikaning qirg'oqbo'yi chizig'ida katta yer mulkiga ega bo'lgan Karfagen davlati, Sitsiliya va Pireney yarim orolining katta qismida o'z mavqeini o'rnatishga muvaffaq bo'ldi va O'rta Yer dengizining g'arbiy qismida o'z hukmronligini ta'minlashga erishdi. Rim respublikasi uchun jiddiy dushman paydo bo'ldi.

Karfagenliklar qudratli flot yaratishga muvaffaq bo'ldilar. Karfagen qo'shinlari yollanganlardan iborat bo'lib, piyodalardan, otliqlardan tashkil topgan hamda armiya safida jangovar aravalar va fillar bo'lgan. Afrika qabilalari yaxshi tayyorlangan yengil otliqlarni (Numidiya otliqlari) yetkazib berganlar.

Karfagen qo'shinlarining jangovar tartibi odatda **uch qismdan** tashkil topgan: **o'ng** va **so'l** qanotlar (Numidiya otliqlari) va **markazni** tashkil etuvchi asosiy kuchlar (qolgan hamma qo'shinlar).

Rim va Karfagen hukmdorlarining bosqinchilik siyosati Sitsiliyada, keyin esa butun g'arbiy O'rta Yer dengizi xavzasida hukmronlik qilish uchun kurashga olib keldi.

Rimliklar karfagenliklarni **punlar** deb ataganlar, shundan keyin Karfagen bilan hamma urushlar Punlar urushlari deb yuritila boshlandi.

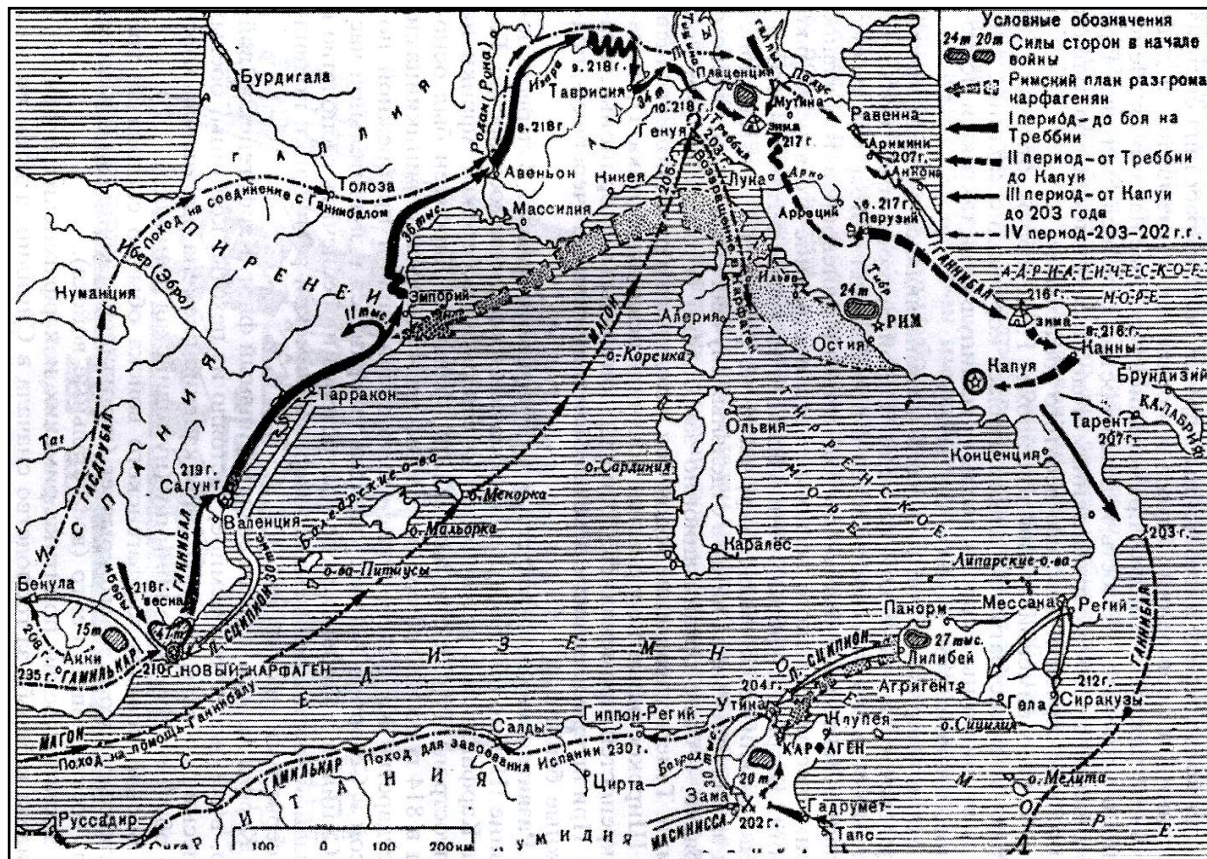
Birinchi Punlar urushi (m.a. 265-242 y.) o'zgaruvchan muvaffaqiyat bilan o'tdi va mag'lubiyatga uchragan Karfagenning Rim bilan sulx tuzishi asosida yakunlandi. Birinchi Pun urushlari strategiyasining xususiyati O'rta Yer dengizining g'arbiy qismida hukmronlik qilish uchun kurash bo'ldi. Bu urushning oqibatini rimliklarning dengizdagi g'alabasi hal qildi.

Karfagen o'sha zamonning eng takomillashgan kemalariga va tajribali ekipajlarga ega bo'lgan obro'-e'tiborli davlat bo'ldi. Lekin Rim kemasozlari abordaj ilmoqlarini va dushman kemalarini ildirib ularga o'tish uchun narvonlarni o'ylab topdilar va ular yordamida legionerlar g'animning kemalariga desantlandilar.

M.a. 218-201- yillarda Ikkinchi Pun urushlari katta qiziqish uyg'otadi. Ikkinchi Pun urushlarida Gannibalning sarkardalik talanti yaqqol namoyon bo'ldi. 25 yoshli Gannibal Karfagen armiyasining qo'mondoni etib tayinlandi. U hamma tomonlama yetuk va yaxshi siyosatchi bo'lgan. Rim tarixchisi Tit Liviyning yozishicha Gannibal bo'ysundirishni bilar edi, o'zi ham bo'ysuna olar edi. Bundan avvalgi jangda karfagenliklarning oldingi sarkardasi - Gamilkar Barka halok

bo'ldi. Ikkinchi Pun urushlarining boshida Iberiyada (janubi-sharqiy Ispaniya) Karfagenning mustahkam bazasi - Yangi Karfagen shahrining, yaxshi tayyorlangan, rimliklarga qarshi bo'lgan Keltlar va boshqa qabilalardan yollangan armiyasi bo'lgan edi (16-rasm).

M.a. 216- yilda Rimda ikkita konsul - Lutsiy Emiliy va Gay Terensiy Varron saylanib, ular Rim armiyasiga boshchilik qildilar.

16 rasm. M.a. 218-201- yillardagi Ikkinchi Punlar urushi

M.a. 216- yildagi Kanna jangi. Rimliklarning nafaqat kuchsiz tomonlarini balki kuchli tomonlarini, ayniqsa Rim piyodalarining tashkiliy tartibi va jangovar ko'nikmalarini e'tiborga olib, Gannibal o'z piyodalarini rimliklar namunasida qayta qurishga qaror qildi.

Karfagen armiyasida legionlar tashkil etildi, uning piyodalari esa, birinchi janglar davomida ko'plab qo'lga tushirilgan o'lja qurollar bilan qurollandi. Bir oy davomida Karfagen armiyasi yangi jangovar tartiblarda jang olib borishga o'rgandi. Muhim e'tibor piyodalar va otliqlarning o'zaro hamkorliklariga, qat'iy hujumni olib borishga, jangovar tartiblarni takomillashtirishga qaratildi. Shunday qilib, Karfagen armiyasi Rim respublikasining markazida turib nafaqat dam oldi, balki orttirilgan jangovar tajribalardan kelib chiqib to'lig'icha qayta qurildi va yangicha tartibda o'rgatildi.

M.a. 216- yilda Kannada qadimgi dunyo tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan eng katta janglardan biri bo'lib o'tdi. Ikkita Rim armiyasi safida 16 ta legion bo'lib, ularda 63 ming piyodalar va 6 ming otliq mavjud edi. Karfagen armiyasi 40 ming piyodalar va 10 ming otliqqa ega bo'ldi (17-rasm).

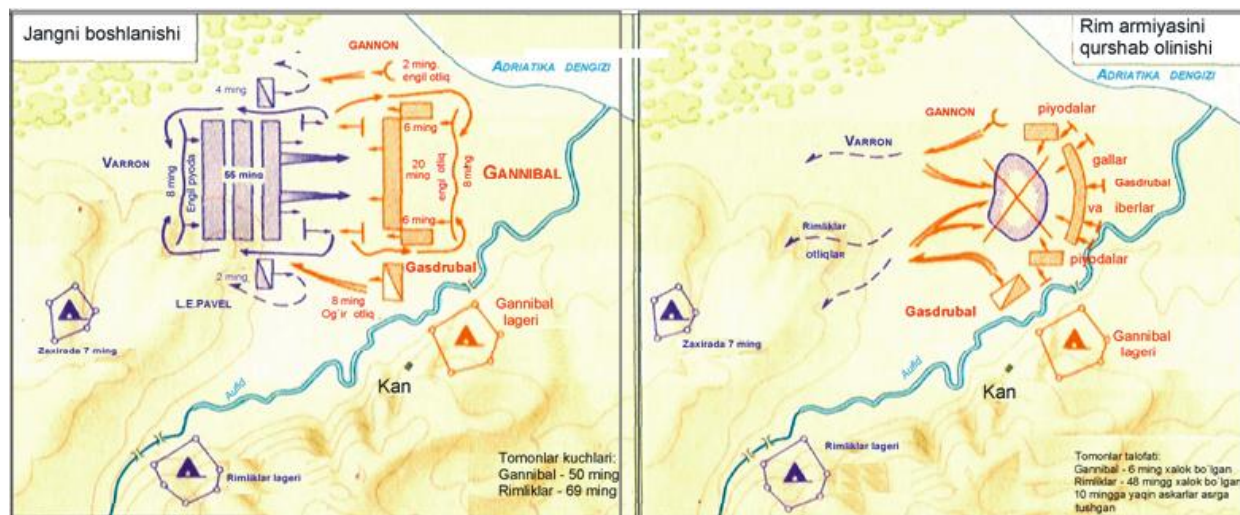
Rimliklar kuch jixatdan karfagenliklardan ikki marta ustun bo'ldilar, lekin Karfagen armiyasi muhim ustunlikka ega edi-ularning otliqlari son va ayniqsa sifat jihatidan rimliklarning otliqliklaridan ustunlikka erishdilar, bu otliqlarni jangda qo'llash uchun ochiq yalanglik qulay imkon yaratdi.

Rim konsuli Emiliy Pavel, Kanna yaqinida jangga kirmaslik, chekinib dushmanni ortdan ergashtirish va Rim piyodalarining harakatlanishlari uchun qulay bo'lgan pozitsiyadan jangga o'tish kerak deb hisobladi. Konsul Varron qarama-qarshi fikrni ilgari surdi va Kanna yaqinidagi yalanglikda jangni boshlashni talab qildi.

Armiyaga qo'mondonlik qilish navbati Varronga kelgan vaqtda u legionlarga lagerlardan chiqishga va dushman tomon harakatlanishga buyruq berdi.

Rimliklarga qarshi Gannibal otliqlarini va yengil qurollangan piyodalarini tashladi va kutilmaganda Rim legionlariga harakatlanish mobaynida hujum qildi. Rimliklar, drotik uloqtiruvchilar va otliqlar bilan kuchaytirilgan og'ir qurollangan piyodalarini oldinga tashladi. Karfagenliklarning hujumlari qaytarildi va ular chekinishga majbur bo'ldilar. Bu muvaffaqiyat Varronni va uning hal qiluvchi jangga bo'lgan intilishini yanada mustahkamladi.

Keyingi kun Emiliy Pavel, dushman bilan bevosita to'qnashuv sharoitida legionni xavfsiz joyga olib o'ta olmadi. Shuning uchun u kuchlarining uchdan ikki qismini Aufid daryosining birinchi qirg'og'iga lager qurib joylashtirdi, kuchlarning uchdan bir qismini esa-ikkinchi qirg'oqqa, birinchi lagerdan ikki kilometr uzoqlikda joylashtirdi. Karfagen armiyasi rimliklarning asosiy kuchlari joylashgan qirg'oqqa lager qurib joylashdi.

17 rasm. M.a. 216 yildagi Kanna jangi

Rim qo'shinlari m.a. 216- yilning 2- avgustida Varronning buyrug'iga binoan jangovar tartibga saflana boshladilar. Varron karfagenliklarni jipslashgan kuchlarning qudratli zarbalari bilan qirib tashlashga qaror qildi, buning uchun u jangovar tartibni yaratishda uning frontini toraytirish va teranligini oshirishga, legionlar va manipulalarni qisqartirilgan intervallar va oraliq masofalarda joylashtirishga buyruq berdi. Rimliklar jangovar tartibining markazidan piyodalar, qanotlaridan otliqlar o'rin oldi. Bunday saflanish natijasida Rim armiyasi, jang

maydonida manyovrni amalga oshira olmaydigan yirik falanga tusini oldi. Rimliklarning jangovar tartiblari front bo'ylab 2 kilometr atrofida bo'ldi. Qo'shin uchta chiziqda har birida 12 sherengada saf tortdi, ya'ni uning bo'ylama uzunligi 36 sherengani tashkil etdi.

Gannibal o'z armiyasini dushmanni markazga tortib chiqarish, bosh zarbani qanotlardagi guruhlarning kuchlari bilan berishga qulay qilib safladi. Bunday maqsadni amalga oshirish uchun markazda jang olib borish qobiliyati past bo'lgan qo'shinlar bir oz oldinga chiqarilgan holda joylashtirildi, qanotlardan esa teran kolonna bo'lib eng yaxshi jangchilar va otliqlar o'rin oldi, o'ng qanotda - yengil, chap qanotda - Gannibalning ukasi Gasdrubal qo'mondonligidagi og'ir otliqlar joylashtirildi. Front bo'ylab bo'laklangan karfagenliklarning jangovar tartibi, o'zining shakli bo'yicha rimliklarga qaratilgan taqani eslatardi.

Bu bilan dushmandan jangning mohiyatini yashirishga va asosiy kuchlarni qanotlarga to'plashga erishildi.

Ikkila tomon ham qariyb bir vaqtning o'zida jangni boshladi. Rimliklar dushmanning kuchsiz markazini siqib keldilar, lekin tezda ularning ochilib qolgan qanotlari karfagenliklarning qaqshatqich zarbalari ostida qoldi. Gannibalning otliqlari dushman otliqlarini tor-mor etdi va Rim armiyasining front ortiga hujum qildi.

Karfagenliklarning jangovar tartibi chuqur bukik shaklga ega bo'ldi. Rimliklar unga suqulib kirdilar, bu xol Karfagen piyodalariga dushmanni ikki tomonlama qurshab olishni yengillashtirdi. Karfagen armiyasi rimliklarni qurshab olishni oxiriga yetkazdi. Rimliklarning orqadagi sherengalari Karfagen armiyasining otliqlari bilan kurashish uchun ortga qaytishga majbur bo'ldi. Legionning zich saflari ularni manyovr qilishdan maxrum etdi. Rimliklar bitta to'daga siqib qo'yildilar, ularning legionlari boshqaruvni yo'qotgan ommaga aylanib qoldi. Jangni faqat tashqi sherengadagi jangchilar olib borishlari mumkin edi. Rim armiyasining son jixatdan ustunligi o'z ahamiyatini yo'qotdi. Bu ulkan ommaning ichida bir-birini surish, itarish, tiqilinch boshlanib ketdi, rimliklarni ayovsiz kaltaklash boshlandi.

12 soat davom etgan jangda rimliklardan 48 ming kishini halok bo'ldi, 10 ming kishi yarador bo'ldi. Karfagenliklarning talofatlari halok bo'lganlar bilan 6 ming kishini tashkil etdi.

Kannadagi jang harbiy san'at tarixiga kam sonli qo'shin bilan ko'p sonli qo'shinni qurshab olish va to'lig'icha tor-mor etish timsoli bo'lib kirdi. Gannibal rimliklar jangovar tartibining eng kuchsiz joyi hisoblangan qanotlardan aylanib o'tish va qurshab olishni mahorat bilan qo'lladi.

Dushmanning qanotlarini qamrab olish uchun karfagenliklar saralangan otliqlaridan va eng yaxshi piyodalaridan foydalandilar, bu asosiy zarbani berish yo'nalishlarida dushman ustidan son va sifat jixatdan ustunlik yaratishga olib keldi.

Kannadagi jangdan keyin janubiy Italiya va Sitsiliyaning bir nechta shaharlari Gannibal tomoniga o'tdi. Lekin Gannibal g'alaba natijalaridan oxirigacha foydalanmadi. O'zining taktik muvaffaqiyatini u strategik muvaffaqiyatga aylantirishga urunmadi.

Rimning iqtisodiy va harbiy qudrati sindirilmadi. Karfagen armiyasi rimliklarni ruhan tushkunlikka tushira olmadi va ularni qarshilik ko'rsatishga bo'lgan qobiliyatlarini so'ndira olmadi. M.a 212- yildan boshlab rimliklar tashabbusni qo'lga kiritdilar. M.a 210- yilda Publiy Korneliy Ssipion qo'mondonligidagi yangi legionlar Iberiyada Yangi Karfagenga bostirib kirdilar va Karfagen armiyasining asosiy bazasini bosib oldilar. M.a. 207- yilda Metavr daryosi bo'yidagi jangda rimliklar Gasdrubal qo'mondonligidagi karfagenliklar armiyasini mag'lubiyatga uchratdilar. Gasdrubalning o'zi shu jangda halok bo'ldi.

Pun urushlarining keyingi borishi Rimning harbiy qudratini oshishi bilan harakterlanadi. Bu davrda Rim sarkardasi Publiy Korneliy Ssipion maydonga chiqdi, u m.a. 202- yildagi Zam jangida (Karfagenning janubida) Gannibal armiyasini tor-mor etdi. Bu g'alabasidan keyin u «afrikalik» laqabini oldi. Kanna jangida bo'lgani kabi bu jangda ham Nubiya otliqlari hal qiluvchi rol o'ynadilar, lekin muvaffaqiyat bu safar rimliklar tomonida edi.

M.a. 201- yilda Karfagen o'zi uchun qiyin sharoitda rimliklar bilan sulx tuzdi, unga ko'ra o'zining hamma dengiz orti yer-mulkalaridan ajraldi, faqat unga Afrikada Karfagen shahri yaqinida kichik bir hudud qoldirildi. Butun Karfagen floti Rimga o'tdi (500 ta kema).

Gannibal m.a. 183- yilda olamdan o'tdi.

M.a. 146- yilda Karfagen uchinchi Pun urushi davrida batamom mag'lubiyatga uchradi. Shahar butunlay vayronaga aylantirildi.

Rim bilan Karfagen o'rtasidagi urush 118 yil davom etdi. Pun urushlari natijasida Rim davlati Janubiy Galliyan, Janubiy Iberiyan va Karfagenning Shimoliy Afrikadagi hududlarini egalladi. Rimning safiga Makedoniya va Yunoniston kiritildi, Kichik Osiyoda va Suriyada rimliklar o'zlarining siyosiy mavqelarini o'rnatdilar.

Yuliy Sezar tomonidan harbiy san'atning rivojlantirilishi. Rim-parfiyaliklar urushidagi harbiy san'at. M.a. II asrda Rimda o'tkazilgan keyingi harbiy islohotlar konsul Gay Mariyaning faoliyati bilan bog'liqdir.

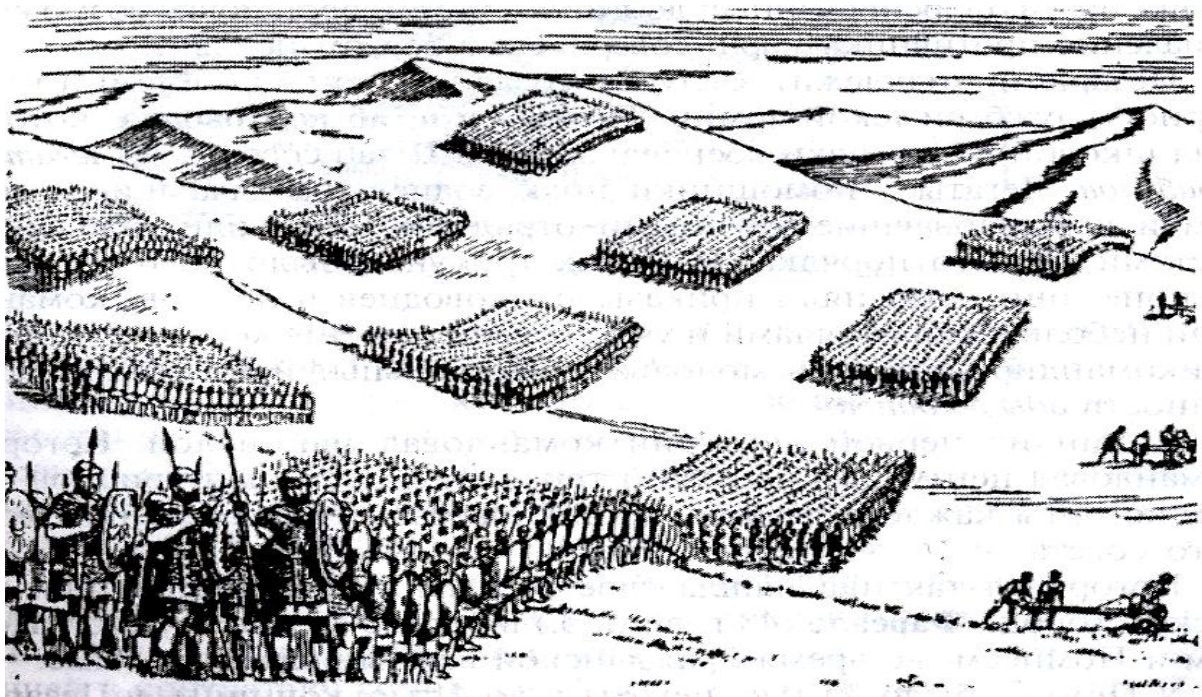
Mariyaning taklifiga binoan bir nechta tashkiliy tadbirlar o'tkazildi. Qadimgi Rimning qurolli kuchlari militsiya tizimidan professional, yollangan armiyaga o'tdi. Legionlarning safi o'zgardi: har uchta manipularlar bitta *kogortaga* (600 jangchi) birlashtirilib, ular har biri beshta kogortaga ega bo'lgan ikki chiziqda joylashtirildi. Taktik birlik kogorta bo'lgan. O'nta kogorta bitta legionga birlashtirilgan (18-rasm).

Kogortaga *tribun* qo'mondonlik qilgan. Manipulalarning kogortalarga birlashtirilishi legionning mustaqilligini va alohida birlashmalarning zarbdor kuchini oshirdi, ularni boshqarishni yaxshiladi, yangi kogorta taktikasining rivojlanishini boshlab berdi. Legionning kogortalar bo'yicha tashkil etilishi II asrning oxirigacha saqlanib qolindi.

Qadimgi Rim harbiy san'atining rivojlanishiga Gay Yuliy Sezar (m.a.100-44 y.) katta rol o'ynadi. M.a. 60- yilda Sezar Rim legionlariga qo'mondonlik qildi, Ispaniyada g'alabalarni qo'lga kiritdi va Rimda juda mashxur bo'ldi. Shu yili Sezar o'sha davrning katta ta'sirga ega bo'lgan siyosiy va harbiy arboblari Gnem Pompey va Mark Krasslar bilan ittifoq tuzdi. Shunday qilib, birinchi triumvirat

(Sezar, Pompey, Krass) paydo bo'ldi. Tez orada u Rimning xaqiqiy hukmdoriga aylandi va uning faoliyati respublika senatiga qarshi yo'naltirildi.

M.a. 59- yilda Sezar konsul etib saylanganidan keyin davlat tizimini mustahkamlash va armiya faxriylarini ijtimoiy muammolarini hal qilish maqsadida bir nechta qonunlarni yaratdi. *Galliyaga yurishlari* chog'ida (m.a. 58-51 y.) u butun Alp orti Galliyasini egalladi. Galliyadagi g'alaba Sezarning shuxratini yanada oshirdi.

18 rasm. Legionning kogortalar bo'yicha saflanishi

Sezar yiqqan legionlarini yangi tamoyil bo'yicha tashkil etdi. Legiondagi jangchilarning soni 3000 dan 4500 gacha kishi atrofida edi. Har bir legionning safiga og'ir yoy o'qlarini otuvchi 55 *karabalchilar*, 10 ta *yovvoyi eshak* va og'ir toshlarni uloqtiradigan katapultalar kiritilgan, ayniqsa qal'alarni qamal qiladigan texnika o'z rivojlanishiga ega bo'ldi. Piyoda yordamchi qo'shinlar - kamonchilar va palaxmonchilar katta ro'l o'ynay boshladilar. Sezar armiyasida har bir legionda 300 chavandozdan tashqari, do'stona Galliya qabilalaridan kelgan 4-5 ming chavandoz ham bo'lgan.

Vaziyatdan kelib chiqib legionning jangovar tartibi uch chiziqdan iborat bo'lgan. Birinchi chiziqda 4 ta kogorta, ikkinchi va uchinchi chiziqlarda uchtadan kogorta bo'lgan. Ikkinchi chiziq asosan qo'llab-quvvatlovchi chiziq bo'lgan, legionning uchinchi chizig'i umumiy zaxirani tashkil etgan, undan dushmanning fronti va qanotiga qarshi qat'iy manyovrni amalga oshirish yoki uning zarbasini qaytarish uchun foydalanilgan.

Legionning jangovar tartibi endi juda barqaror bo'ldi. Avval faqat qal'alarni shturm qilish uchun qo'llanilgan «Toshbaqa» usulidan, dushman otliqlarining to'satdan bergan zarbalaridan himoyalaniish uchun foydalanila boshlandi.

Avangardga otliqlar va yengil qurollangan piyodalar ajratila boshlandi. Avangard ilg'or otryadlarni oldinga yo'naltirgan va ularning safidan alohida razvedkachilar yuborilgan. Arergardga muntazam piyodalarning uchdan bir qismigacha ajratilgan, ularning aksariyatini yosh legionerlar tashkil etgan. Legionlar bosh kuchlarni tashkil etgan. Sezar davrida legionlar juda harakatchan bo'ldi. Kunduzgi oddiy bir kunlik yurib o'tish 25 kilometrdan oshmagan, tezlik bilan yurish-30 kilometrdan ortiq, o'ta tezlik bilan harakatlanish 45 kilometrga yetgan. Dushman hujum qilish extimoli bor vaziyatda jangovar tartibga yoyilib safar amalga oshirilganlar.

Rim armiyasida shtab va muhandislik xizmatlari asoslarini yaratishda Sezarning katta xissasi bor. Sarkardaning shtabi yaratilib, u harbiy boshliqlarni tayyorlash maktabi bo'ldi. Shtab *legatlar* va *tribunlardan* tashkil topgan. Legatlar - senat tomonidan tayinlangan sarkardalarning yordamchilari bo'lib, ular yirik qo'shin otryadlariga yoki jangovar tartibning bir qismiga qo'mondonlik qilganlar. Legionda 6 nafardan harbiy tribunlar bo'lgan. Ular sarkardalar va legatlarning buyrug'larini bajarganlar, kichik otryadlarga qo'mondonlik qilganlar va harbiy kengashlarda qatnashganlar. Shtablarga *ad'yutantlar* majburiyatlarini bajaruvchi yosh ko'ngillilar biriktirilganlar.

Birinchi senturiya komandiri manipulaga qo'mondonlik qilgan. Kogortaga triariyalar senturiyasi senturioni qo'mondonlik qilgan. Har bir legionni birinchi kogortasining oltita senturioni harbiy kengashning majlisida qatnasha olgan.

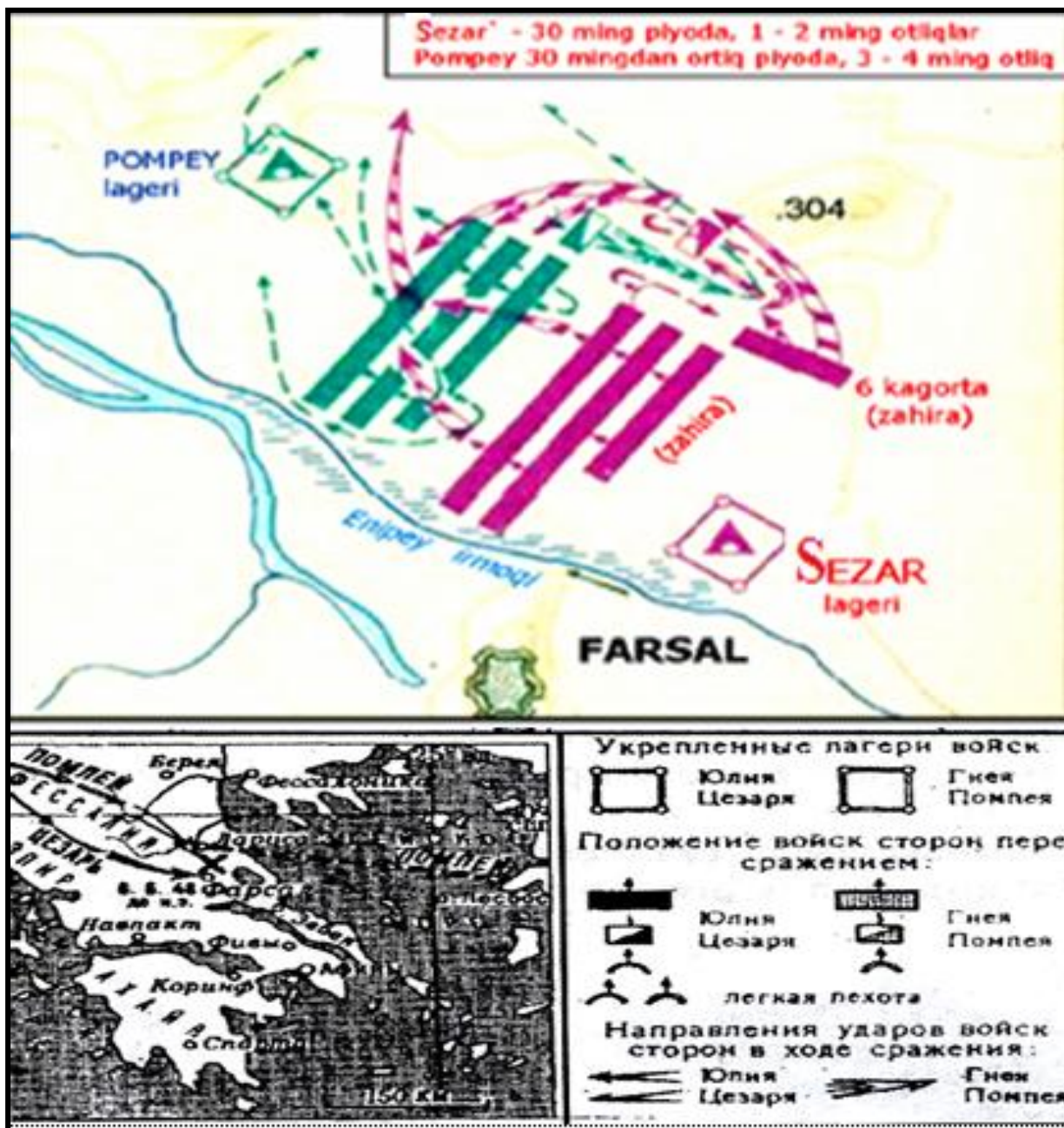
Kogorta taktikasi, Rimdagi fuqarolar urushi vaqtida Yunonistonning Farsal (m.a. 48 y.) shahri yaqinida Sezar bilan Pompey o'rtasida hokimiyat uchun bo'lgan jangda o'z ifodasini topdi (19-rasm).

Qo'shinning jangovar tartibi har birida 10 tadan sherengaga ega bo'lgan uch chiziqdan tashkil topdi. Sezar armiyasining chap qanoti va Pompey armiyasining o'ng qanoti irmoqning egilgan qirg'og'iga borib taqalgan edi, shuning uchun har ikkala tomonning otliqlari irmoqning qarama-qarshi tomonlaridagi qanotlarda joylashdi. Pompey otliqlarini asosiy zarba berish extimoli bor yo'nalishini oldindan bilgan Sezar, uchinchi chiziqdan 10-legionning saralangan oltita kogortasini oldi va ularni alohida zaxira sifatida o'zining o'ng qanoti ortiga joylashtirdi, uchinchi chiziqning qolgan kogortalari umumiy zaxirani tashkil etdi.

Jangning boshida Pompey otliqlari Sezarning chavandozlarini siqib keldilar, lekin ularga alohida zaxira bilan qarshi zarba berildi, keyin esa Sezar otliqlarining qarshi hujumga o'tishi bilan ular qocha boshladilar. Pompey otliqlarini ta'qib qilishni boshlagan Sezarning piyodalari va uning otliqlari dushmanni asosiy kuchlarining qanoti tomoniga chiqdilar. Shu vaqt Sezar umumiy zaxirani jangga kiritdi. Bu xol jangning natijasini hal qildi. Bir vaqtning o'zida ham frontdan ham qanotdan berilgan zarbalarga dosh bera olmagan Pompey qo'shinlari pala-partish chekindi va tor-mor etildi.

Pompeyning 30 ming piyodalari va 4 ming otliqlari, Sezarning 30 ming piyodalari va 1-2 ming otliqlari bo'lgan.

Otliqlari tor-mor etilganini ko'rgan Pompey, legionini taqdirning taqozosiga tashlab lagerga yo'l oldi. Lagerdan kemaga o'tirib Misrga suzib ketdi.

19 rasm. M.a. 48- yil 6 iyundagi Farsal yaqinidagi jang

Farsaldagi to‘qnashuvda jangning natijasini Sezar armiyasining umumiy zaxirasi tomonidan to‘satdan berilgan zarba hal qildi. Shunday qilib, zaxira avvalgidek nafaqat tasodifiy muvaffaqiyatlarni rivojlantirish vositasi, balki g‘alabaga erishish vositasi ham bo‘ldi.

Misrda Pompey o‘ldirildi. Uning o‘limidan keyin uch kun o‘tgach Aleksandriyaga Sezarning legionlari tushirildi. Misrda rimliklar Ptolemeyning qo‘shinlarini, keyinchalik esa Kichik Osiyoda Farnakning qo‘shinlarini tor-mor etdilar, bu haqda Sezar Rimga bergan habarida «Keldim, ko‘rdim, g‘alaba qildim» deb yozgan edi.

M.a 44- yilda senat Sezarga «mangu» unvonini, ya’ni umrining oxirigacha diktatorlik qilish huquqini berdi, lekin senatorlar orasida unga qarshi fitna tashkil etildi va m.a. 44- yilning 15- martidagi senat majlisida Yuliy Sezar o‘ldirildi.

Avval, m.a. 53- yilda Rim-Parfiya urushi paytida Mark Krass ham o'ldirilgan edi. M.a. 56- yilda triumvirlar kelishuviga binoan Krass Suriyaning hukmdori bo'lgan edi, shu yerdan u Rimning Parfiya bilan urushini boshladi.

Parfiyaliklar (parmlar) Yaqin Sharqni bosib olgan skif xalqlari edilar. Ular armiyasining asosini otliq kamonchilar tashkil etgan, ularning otda turib ortga burilib bexato va mahorat bilan ota olishlari «Parfiya o'qchilari» iborasining paydo bo'lishiga olib keldi. Kamonchilarning o'qlari dushmanga sezilarli talofat yetkazgan paytda va uning jangovar tartibida parokandalik boshlanganda, ortda og'ir qurollangan otliqlar (katafraktariyalar) nayzalari bilan hujum qilishga tayyor turganlar.

M.a. 53- yilda Krass qo'mondonligidagi Rim legionlari Dajlani kechib o'tdilar va daryoning chap qirg'og'i bo'ylab janubi-sharq tomonga harakatlanib ketdilar. Krassning armiyasi yetti legiondan iborat bo'ldi, ularda 4 ming atrofida otliqlar va shuncha yengil qurollangan piyodalar (hammasi bo'lib 35-40 ming kishi) mavjud edi.

Rimliklarga qarshi Surena qo'mondonligidagi Parfiya qo'shini jo'natildi. Parfiya armiyasi o'z safida 10 ming jangchiga ega bo'ldi.

1.4. Qadimgi O'rta Osiyo xalqlarining qurol-yarog'lari va jang olib borish taktikasi

M.a. VII-IV asrlarda O'rta Osiyoda, kanallar va ariqlar orqali yerlarni sug'orib kelgan, o'troq-dehqonchilik bilan shug'ullangan xalqlar va cho'llar, tog' yon bag'irlari va dehqonchilik vohalari chekkalarida joylashgan ko'chmanchi chorvadorlar qabilalari yashaganlar.

Yozma manbalar baqtriyaliklar, so'g'dlar, parfiyaliklar, xorazmiylar va marg'iyonaliklarni o'troq-dehqon xalqlari sirasiga kiritadi. Ular O'rta Osiyoning asosiy daryolari vodiysidagi yirik viloyatlarga nomlar berganlar: Amudaryoning (Oks) o'rta oqimi bo'ylarini - *Baqtriya*, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarini - *So'g'diyona*, Amudaryo deltasini - *Xorazm*, Murg'ab vodiysini - *Marg'iyona* deb nomlaganlar.

Yevroosiyoning bepoyon cho'l zonalarida *saklar*, *massagetlar*, *daxlar* qabilalari joylashganlar.

O'rta dehqonchilik viloyatlarida shaharlar erta qad ko'tara boshladi. M.a. VII asrning oxirida Baqtriya, Marg'iyona, So'g'diyonada erta qad ko'targan shaharlar ma'lum. Aynan shu yerlarda birinchi bo'lib O'rta Osiyo xalqlarining davlatchiligi shakllana boshladi. M.a. VIII asrda poytaxti Baqtra bo'lgan qadimgi Baqtriya podsholigi to'g'risidagi ilk ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan. Bu davlatning qo'l ostiga Marg'iyona va So'g'diyona kirgan¹.

M.a. VI asrning boshlarida birinchi shaharlar chap soxil Xorazmda paydo¹ bo'la boshladi, bu yerda taxminlarga qaraganda janubdan Baqtriya va Kopetdog' tog' yon bag'irlaridan ko'chib kelgan qabilalarning madaniyatlari shakllana boshladi.

¹Razin E.A. "Istoriya voennogo iskusstva". 1994g.

Baqtriyaliklar va boshqa xalqlar mahalliy davlatchiliklarining rivojlanishi, m.a. VI asrning o'rtalarida Ahmoniylarning bosqinchiliklari tufayli to'xtab qoldi. Konfederatsiya va qabilalar uyushmasiga Generallik ko'chmanchi xalqlar, saylangan o'z yo'l boshchilari xabarligida bosqinchilarga ancha qattiq va muvaffaqiyatli qarshilik ko'rsatdilar.

Qadimgi Yunoniston tarixchisi Gerodot o'zining mashxur «Tarix» kitobida Amudaryoning o'ng qirg'og'idan Sirdaryoning quyi oqimi bo'ylarigacha bo'lgan hududda yashagan massagetlar qabilalari to'g'risida yozgan. Ularni Gerodot piyoda va ot jangining mohir ustalari, ko'psonli jangchilar deb tavsiflagan, saklarning otliqlarini esa eng yaxshi jangchi chavandozlar deb yozgan. Yunonistonlik sayoxatchi Dionisiy Pereegit oradan ko'p asrlar o'tganidan keyin Gerodotning fikrlarini tasdiqlagan, Yaksartning (Sirdaryoning) quyi oqimi bo'ylarida yashagan saklar qabilalarini tavsiflab, ularni eng yaxshi mergan kamonchilar hisoblagan, ularning kamon o'qlari doimo nishonni bexato urgan, deb yozgan.

Qadimgi Baqtriya podsholigi xalqlarining harbiy anjomlari qadimgi sharq davlatlari harbiy san'atining erishgan yutuqlari hisobidan ancha takomillashdi.

M.a. IV asrda O'rta Osiyoning qurolsozlik ishi o'zining yuqori rivojlanishiga erishdi. Jangchilar hujum qurollarini mohirlik bilan ishlatganlar va dastasi qimmatbaxo qilib bezatilgan temirdan yasalgan (ayrim hollarda bronzadan) xanjarlar va qilichlarni keng qo'llaganlar. Qo'l jangida O'rta Osiyolik jangchilar *akinak* nomi bilan mashxur bo'lgan kalta qilichlardan foydalanganlar.

Akinakni *o'ng tomonga* taqib yurganlar. Ularda uzun (1,2 m gacha) qilichlar ham bo'lgan. Jangda ko'p hollarda jangovar boltalar-*sigarislar* qo'llanilgan. Bunday ikkala tomoni ham keskir jangovar boltalar qabrlarni qazish chog'ida ko'plab topilgan. Gerodot va Strabonning ma'lumot berishicha, massagetlarning sekirlari (sopi uzun oybolta) misdan yasalgan bo'lgan. Bronza va temir uchli uzun nayzalar katta ahamiyatga ega bo'lgan. To'qmoqlarning ro'li ancha past bo'lgan. Gerodot massagetlarni «nayzachilar» deb atagan.

Uzoqqa zarba beruvchi qurol sifatida, avvalom bor, kamon qo'llanilgan. M.a. V asrdan O'rta Osiyoda skiflar namunasidagi murakkablashtirilgan kamon qo'llanilgan. U otish uzoqligi oshirilganligi va samadorligi bilan ajralib turgan. Bunday kamonlarning bir nechta turi ma'lum: baqtriyaliklar hamda so'g'diyonaliklar, parfiyaliklar va xorazmliklar kamonlarni yasash uchun qamishdan foydalanganlar. Kamon o'qlarining uchlari temirdan (yoki misdan) yasalgan. Gerodot, Ksenofont, Arrianning manbalarida sak va massagetlarning «kamonchilari», «otliq kamonchilari» esga olinadi. Murakkab «skif» kamonlari yaxshi jangovar si-fatlarga ega bo'lgan. Kamonning o'qdoni teridan va yupqa yog'ochdan yasalgan. O'rta Osiyolik jangchilar palaxmonni mohirlik bilan ishlata olganlar.

Jangchilar mudofaa sovutlari bilan himoyalanganlar. Kvint Kursiy Rufning (makedoniyalik Iskandarning yurishlari tarixchisi) yozishicha, O'rta Osiyoning cho'llik jangchilari «temir plastinkalardan» iborat bo'lgan sovutlarga ega bo'lganlar. Arrianning ma'lumot berishicha jangchilar jangda temir sovutlar bilan «yaxshilab yopilgan» bo'lganlar. Temir dubulg'alardan hamda har xil shakl va

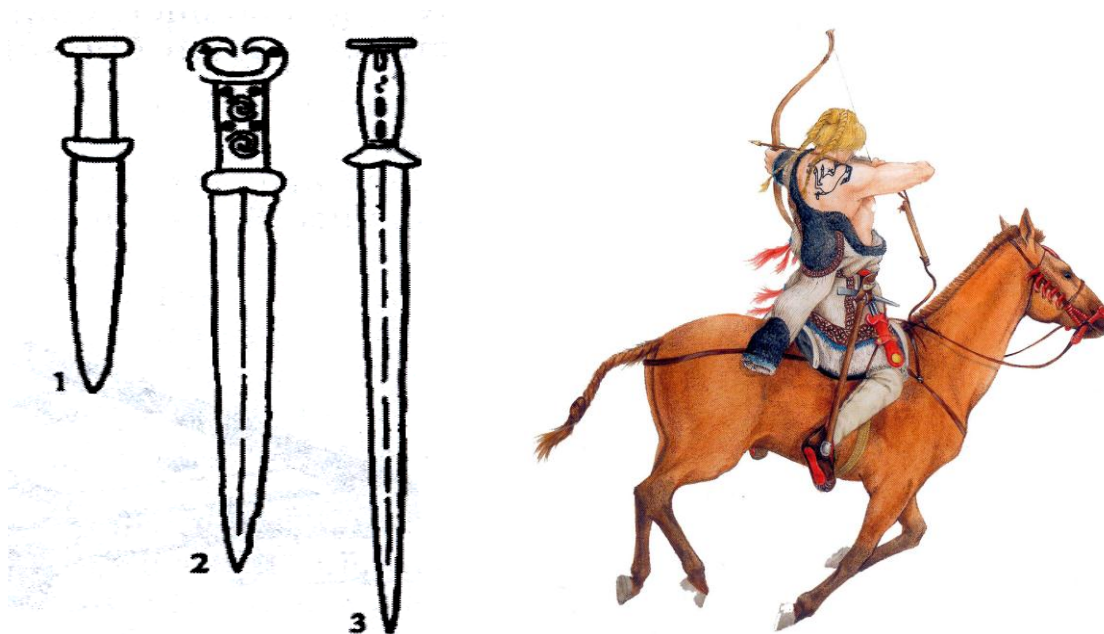
o'lchamdagi qalqonlardan ham foydalanilgan. Gerodotning yozishicha, massagetlarning otlari ko'krak sovutlari bilan himoya qilingan. Arxeologiya ma'lumotlariga ko'ra O'rta Osiyo, otlarni himoya anjomlari bilan birinchi bo'lib jihozlash joriy qilingan joy bo'lgan. O'rta Osiyoda kashf etilgan bu muhim yangilik g'arbga-Forsga, janubga-Hindistonga, sharqqa-Xitoyga tarqalgan.

So'g'diyona, Baktريا, Xorazm jangchilari botir, qo'rqmas va ajoyib chavandozlar bo'lganlar (20-rasm).

O'troq va cho'lni ko'chmanchi xalqlarining chavandozlari uzangisiz yengil egardan yoki to'qimdan foydalanganlar, etiklarining yonboshida otni niqtash uchun tig'lar bo'lgan. Ko'p hollarda egarlar oltin bilan bezatilgan.

Ko'chmanchi qo'shinlar otliq jangchilardan tashkil topgan. Xatto ayollardan maxsus otryadlar tuzilgan. Yunonistonlik tarixchi Klavdiya Ellanning ma'lumotlariga qaraganda kuyov uylanishidan oldin qiz bilan kurash tushishi kerak bo'lgan. Agar u yutib chiqsa qizga uylangan, agar yengilsa u qizning asiriga aylangan. Bunday an'ana faqat erkak jangchilarni emas, balki ayol jangchilarning ham tarbiyalariga o'z xissasini qo'shgan. Ayollarning erkaklar bilan birga turib jang qilishlari muqaddas burch hisoblangan.

Ko'rib chiqilayotgan davrda har bir hukmdor yaxshi qurollangan yollangan jangchilar otryadiga ega bo'lgan. Bundan tashqari, qabilalar yoki to'dalar boshliqlari, o'q-yoy, nayza va qilichlar bilan jangni olib borgan o'z qabiladoshlari yoki urug'lariga raxbarlik qilganlar. Qabilaning har bir jangchisi o'zi bilan safarlarda oziq-ovqatlari (tolqon, qurut), yarim qaynatilgan go'sht, suv idishlarini olib yurgan.

20 rasm. Sak jangchisining qurollari. Saklar boshlig'ining kiyim-boshi va jangchining anjomlari

Bronza asridayoq O'rta Osiyoda fortifikatsiya inshootlarini qurish san'ati joriy etilgan. Yunon-makedonlar bosqinigacha O'rta Osiyo, istehkomlar bilan

kuchli mudofaa qilingan shaharlarga ega bo'lgan davlatga aylandi. Umumshahar istehkomlaridan tashqari, yirik shaharlar qo'rg'on ko'rinishidagi qudratli fortifikatsiya tarmoqlariga ega bo'lgan.

Qadimgi shaharlar va qal'alar baland devorlar bilan o'rab olingan. Devorlar mustahkam g'ishtlardan qurilgan bo'lib, minoralari ham bo'lgan. Minoralarda maxsus tuynuklar yasalgan, ulardan shahar himoyachilari dushmanga kamondan o'q yog'dirganlar. Mudofaa devorlari suv to'ldirilgan chuqur xandaqlar bilan o'ralgan. Shunday qal'alar qadimgi Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona, Xorazm, Farg'ona, Chochda qad ko'targan. So'g'diyonaning yirik shahri *Samarqanda* hisoblangan (hozirgi Samarqand), greklar uni *Maraqanda* deb atashgan. Makedoniyaliklar bosqinchiligi davrida shahar ikki qismdan iborat bo'lgan: devorlar va chuqurliklar bilan o'ralgan qo'rg'on va devorlarining uzunligi 70 stadiyaga, ya'ni 12-12,5 kilometrغا teng bo'lgan. (Kvint Kursiy Rufning ma'lumotiga ko'ra).

Xorazm davlatining rivojlanishi bilan ham yangi shaharlar va qal'alar qad ko'tara boshladi. Misol tariqasida Jonbosqal'ani keltirish mumkin, u to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, ikki qator mustahkam devor bilan o'ralgan. Uning kirish joyiga katta e'tibor berilgan, beshta burilishli oraliqlar qurilgan va ichki devorlari otish uchun qo'shimcha tuynuklar bilan jihozlangan. Minoralarning bo'lmaganligi sababli otish uchun maxsus tuynuklar burchaklar bo'ylab, o'ng burchak, chap burchak va to'g'riga otishga qulay qilib joylashtirilgan, devorlarda esa devorlar bo'ylab otish uchun uchta otish tuynugiga ega bo'lgan yarim aylana ravoqlar bo'lgan. Dushmanga qarshi kamondan yaxshi otish uchun otish tuynuklari chuqurlashtirilgan va ulardan pastga tomon bo'rttirib qiya qilingan jo'yaksimon devorlar qurilgan. Shuning uchun devorlar yarim ustunlar bilan to'silgan degan tasavvur paydo bo'ladi.

Qal'a devorlaridagi ko'psonli otish tuynuklarining borligi, mudofaa uchun aholining hammasi jalb qilingan degan xulosaga kelishga majbur etadi. Shaharning butun fortifikatsiya tizimi ko'chmanchilarning bosqinchiliklaridan himoyalaniş uchun yagona mudofaa tizimi yaratilganidan dalolat beradi.

Xorazmliklar, baqtriyaliklar, saklar Ahmoniylar davlati armiyasining harbiy kontingentining ko'pchiligini tashkil etgan. Misol uchun, Yunoniston-Fors urushi paytida, Marafon jangida Fors piyodalari bilan birga afinaliklar jangovar tartibining markazini chekinishga majbur qilgan saklarning *otliqlari o'z qaxramonliklari bilan ajralib turganlar*. Saklar Plateya va Fermopil janglarida ham qaxramonlik va matonat namunalarini ko'rsatdilar. Fors sarkardasi Mardoniy Yunonistonni zabt etish uchun o'zining saralangan otryadiga forslar va midiyaliklar bilan bir qatorda baqtriyaliklar va saklarni ham kiritgan. Sak jangchilari kema ekipajlari saflariga kiritilgan. Sak jangchilari ifodalangan terrakotlar va plastinalar Ahmoniylar davlati hududidan topilgan.

O'rta Osiyo qo'shinlari alohida qo'shin turlariga bo'linishni bilganlar: bo'linma-bo'linma bo'lib jangovar safga tizilish qo'llanilgan, hujum ayrim hollarda bo'yiga chuqur eshelo'nlashtirilgan ixcham bo'linmalar bilan olib borilgan. Shu bilan birga boshqa taktik qoida-strategik chekinish ham ma'lum bo'lgan, unda otliq qo'shinlar to hujum qilgan, to boshqa yo'nalishdan shiddatli

zarbani berish uchun ortga chekingan. Umuman odatda, hujumkor jang «yopirilib» bostirib borish bilan boshlangan, bunda otda shiddat bilan harakatlanib himoyalalanayotganlarning ustiga kamon o'qlari va nayzalar yog'dirilgan, g'anim bilan yaqinlashib qolinganda qat'iy hujumga o'tilgan, keyin qo'l jangi boshlangan va chekinayotgan dushmani ta'qib qilish bilan hujum nihoyasiga yetkazilgan. Hal qiluvchi davrda jangga zaxira kiritilgan.

O'rta Osiyolik jangchilar o'zaro hamkorlikni mohirlik bilan amalga oshirganlar. Ko'p hollarda otliqlar va yengil piyodalarning birgalikdagi harakatlari variantlari ishlab chiqilgan: otda ikki kishi bo'lib o'tirgan chavandoz-daxlar dushman bilan yaqinlashishda ham otliqlar, ham piyodalar sifatida harakatlanganlar-ulardan biri otda, ikkinchisi esa otdan tushib piyoda safda jangni davom ettirgan.

Qadimgi tarixchilar sak jangchilarining fazilatlarini yuqori baholaganlar, bunga greklar Yunoniston-Fors urushi paytidayoq amin bo'lganlar. Bunga keyinchalik makedoniyalik Iskandarning ham bir necha marotaba tan berishiga to'g'ri keldi-birinchi marta Gavgamela jangining boshida sak-baqtriya otliqlari Iskandarning avangardini chekinishga majbur qilgandi (Arrianning bergan ma'lumoti).

O'rta Osiyo xalqlarining harbiy ishlarini tadqiq etuvchilar quyidagi xulosalarga kelganlar:

O'rta Osiyoliklarning qurol-yarog'lari o'sha davrning eng takomillashgan qurollaridan bo'lib, xatto ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha yunon-makedon qo'shinlarining qurol-yarog'laridan ham ustun bo'lgan.

O'rta Osiyoda hujum va mudofaaning turli taktik qoidalari ishlab chiqilgan va qo'llanilgan.

Ahmoniylar davlatining greklar bilan urushida, shu jumladan makedoniyalik Iskandarga qarshi janglarda (O'rta Osiyodan tashqarida) ishtirok etganligi tufayli, Ahmoniylar va yunon-makedon armiyalari singari, O'rta Osiyo xalqlari jangchilari qurol-yarog' va jang olib borishning taktik qoidalari bilan yaxshi tanish ekanliklarini ko'rsatdilar.

M.a. VI-IV asrlarda O'rta Osiyo xalqlarining harbiy potensiali juda yuqori bo'lgan, bu o'z navbatida chet ellik bosqinchilarga qarshi kurashda muhim omil yaratgan.

Ko'p hollarda bizning o'tmish ajdodlarimiz dushman ustidan nafaqat kuch bilan, balki harbiy hiyla bilan g'alaba qozonganlar. Bunda ular ko'plab pistirmalar va dushmani taktik chalg'itishni qo'llaganlar. Qadimgi saklar, massagetlar va so'g'dlarning asosiy ustunliklari harakatchanlik va mohirlik bilan manyovrni amalga oshirish bo'lgan. Ularning harbiy tayyorgarliklarining kuchsiz tomoni-yaxshi himoyalangan qal'alarni hujum bilan zabt eta olmaganliklaridir¹.

¹“Harbiy tarix san’ati”, darslik H.Dadaboev. Toshkent 2013.

1.5. O'rta Osiyo xalqlarining Ahmoniylarga qarshi kurashi. To'maris, Shiroq.

O'rta Osiyo xalqlari chet ellik bosqinchilar tomonidan o'zlarini qul qilinishlariga qarshi qattiq kurashganlar. M.a 530- yilda Fors podshosi Kir II massagetlarga qarshi yurishida ko'rsatilgan qattiq qarshilikni to'lig'icha bostira olmadi. Gerodotning ta'kidlashicha, Kir II shimol tomonga qancha ko'p harakatlangan sari, shuncha ko'p qiyinchiliklarga duch kelgan.

Qariyb butun Kichik Osiyoni va Vavilonni bosib olgan Kir II, ko'chmanchi-massagetlarni qul qilish va boyliklarini egallash maqsadida o'z qo'shinlarini O'rta Osiyoga boshladi. Massagetlar o'z hukmdorlari malika To'maris raxbarligida qudratli dushmanga qarshi chiqishga axd qildilar. Massagetlar qudratli kuchga ega edilar. Ularning qo'shinlari tezkorlik bilan harakatlanadigan va manyovrlarni mohirlik bilan bajara oladigan jangchilar bo'lganlar. Ularning asosiy ustunliklari-o'z vatanlari tuprog'ida janglarni olib borishlari edi.

Fors qo'shini m.a. 529- yilda Oksni (Amudaryo) kechib o'tdi va massagetlarning ilg'or otryadlaridan birini tor-mor etdi. To'maris o'z qo'shiniga, dushmanni o'z hududining ichkarisiga boshlab kirish va qirib tashlash uchun chekinishga buyruq berdi. Bu muvaffaqiyatdan ruxlangan forslar massagetlarni ta'qib qila boshladilar va avvaldan tog'lar orasidagi darada tayyorlangan tuzoqqa tushdilar. Bu darada butun fors qo'shinlari qirib tashlandi va Kir II ning o'zi ham halok bo'ldi.

Gerodotning ma'lumot berishicha, bu jang varvarlar (grek bo'lmagan aholi) ishtirok etgan eng shiddatli jang bo'lgan. Dastavval ikkala tomon ham bir-birlarini kamon o'qlari bilan yakson qila boshladilar. Kamon o'qlari tugaganidan keyin ular otlarda qilichlar bilan jangni davom ettirdilar. Jang uzoq davom etdi, hech kim yon berishni istamas edi. Oxir-oqibat massagetlar g'alaba qozondilar.

Rivoyatlarga qaraganda malika, Kirning kesilgan boshini qonga to'ldirilgan meshga tashlashga buyruq berdi va uning shafqatsizligini qoralab shunday deydi: «sen hech qachon qonga to'ymading, mana endi to'yguningcha ich».

M.a. 519-518- yillarda Doro I O'rta Osiyoning sak qabilalariga qarshi yurishni amalga oshirdi.

Bu urushda saklar fors qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchradilar va ko'plab jangchilar halok bo'ldilar va asir olindilar. Lekin saklar va dushman tomonidan bosib olingan boshqa xalqlar Fors bosqinchilariga qarshi qaxramonona jang qildilar. Bu haqda Shiroq to'g'risidagi rivoyat guvohlik beradi.

Kunlarning birida forslarning lageriga sak cho'poni Shiroq keldi. Uning quloqlari va burni kesilgan, yuzlarida ham yaradorlik izlari ko'rinib turar edi. Shiroq, uni qabiladoshlari shu ko'yga solganligi va ulardan qasдини olishi kerakligini aytdi. U Fors qo'shinlarini, uning yolg'iz o'ziga ma'lum bo'lgan qisqa yo'ldan saklar qo'shini ortiga olib chiqishini aytdi. Cho'lma-cho'l yetti kun yo'l yurilganidan keyin forslar aldanganliklarini sezdilar. O'ziga o'lim tahdid solib turganiga qaramay Shiroq, shunday dedi: «Men g'alaba qildim, o'z yurtdoshlarim, saklarni o'limdan saqlab qoldim, forslarni suvsizlikka va ochlikka duchor qildim».

Forslar bu matonatli cho'ponni qatl qildilar, Doro I ning qo'shinlari katta talofat ko'rdi.

O'rta Osiyoning erksevar qabilalari va xalqlari doimo Ahmoniylar podsholarining zulmlariga qarshi turib kelganlar. Mustaqillik uchun kurashlar natijasida xorazmliklar m.a. IV asrda Ahmoniylardan mustaqil ravishda o'z davlatlarini tashkil etdilar. Shu vaqtdan boshlab saklar Ahmoniylarga qaram bo'lmadilar.

So'g'dlar, saklar va massagetlarning yunon-makedon bosqinchilariga qarshi kurashi. Spitamen. Doro III ning o'limidan keyin makedoniyalik Iskandar, Ahmoniylarning vorisi hisoblangan Baqtriya va So'g'diyonaning noibi - satrapi Bessni (Doroning qotili) ta'qib qila boshladi. Iskandar O'rta Osiyoga yurishining rasmiy sababi Bessni jazolash, deb e'lon qildi. M.a 329 yilda Makedoniya armiyasi Baqtriya va So'g'diyonaga bostirib kirdi. Bu armiya besh kun ichida Oksni (Amudaryoni) kechib o'tdi.

Mahalliy hukmdorlar Makedoniya podshosining niyatini bilib, Bessni qo'lga olib unga yetkazdilar. Iskandar Bessni jazoladi, lekin yurishni to'xtatmadi.

Iskandarning qo'shini *Nautaki* (hozirgi Kitob hududi) orqali o'tdi va Maroqandani (Samarqandni) egalladi. Undan keyin Makedoniya armiyasi Yaksart (Sirdaryo) daryosi bo'ylariga chiqdi, uning qirg'og'ida kuchli mudofaalangan *Chekka Aleksandriya* shahri barpo etildi, lekin So'g'diyonada mustahkamlanish maqsadida, o'z mustaqilligi uchun kurashgan shaharlar va qabilalar bilan uch yil qattiq kurashishiga to'g'ri keldi.

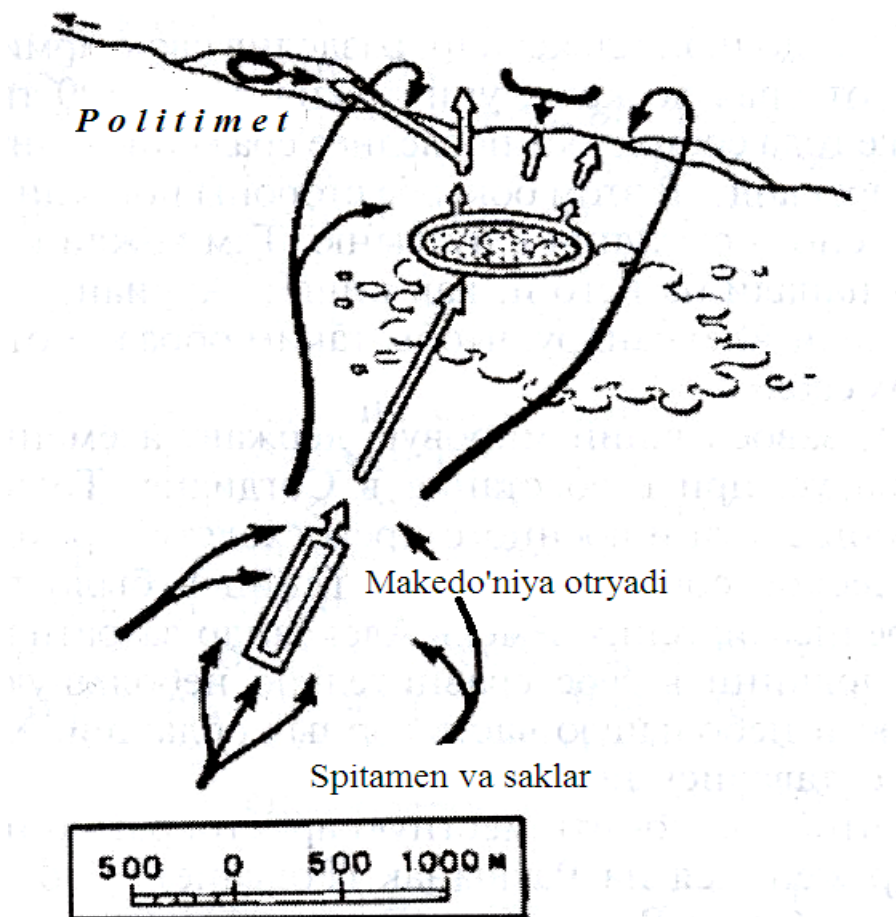
So'g'diyonada makedoniyalik bosqinchilarga qarshi kurashga, sak qabilalari bilan ittifoqchilikka tayangan iste'dodli sarkarda -Spitamen raxbarlik qildi. Dushmanning kichik otryadlariga va uncha katta bo'lmagan garnizonlariga hujum qilgan So'g'diyona aholisi matonatli qarshilik ko'rsatdi.

Yaksart daryosi vodiylarida joylashgan, bosqinchilarga qarshi bosh ko'targan yettita shahar aholisi makedoniyaliklar garnizonlarini tor-mor etdi. Iskandarning yana boshdan bu shaharlarni qamal qilishiga to'g'ri keldi. Spitamen qo'mondonligi ostidagi otryad Maroqandada makedoniyaliklar garnizonini qamal qildi. Saklar Yaksartning o'ng qirg'og'ida jamlandilar. Makedoniya armiyasi qiyin ahvolda qoldi. Yaksartning o'ng qirg'og'idagi shiddatli janglardan keyin saklar o'z davlatlarining ichkarisiga chekindilar. Cho'l bo'ylab ularni ta'qib qilishga Iskandarning yuragi dov bermadi.

M.a. 329- yildagi Politimet daryosi bo'yidagi jang. Bosqinchilar Maroqandaga harakatni davom ettirdilar. Spitamen vaziyatni to'g'ri baholadi, jangga kirishmadi, Maroqanda qamalini echib, saklar bilan birlashish uchun chekindi. Unga makedoniyaliklarning kichik bir otryadi yetib olishga harakat qilib ko'rdi (21-rasm).

Spitamen jiddiy jangga kirishmay vaqti-vaqti bilan makedoniyaliklarga hujumni amalga oshira boshladi. Bu xol makedoniyaliklarni chekinishni boshlashga majbur etdi. Dushmanning kamon o'qlaridan kam talofat ko'rish uchun Makedoniya otryadi Politimet (Zarafshon) daryosi bo'ylaridagi butazorlarda to'xtadi va shu yerdan jang boshlandi.

Makedoniyaliklar daryoni kechib o'ta boshladilar. Spitamenning kamanchilari daryoni kechib o'tayotgan dushmanni ro'paradan kamonlar yordamida qirib tashlay boshladilar. Shu bilan bir vaqtda Spitamenning otliqlari daryoga tashlandilar va daryoning o'rtasidagi orollarning birida yashirinishga harakat qilgan dushmanning qanotlariga hujum qildilar.

21 rasm. M.a. 329- yildagi Politymet daryosi bo'yidagi jang

Spitamen otryadi makedoniyaliklarni tom ma'noda kamonlardan tor-mor etdi. Makedoniyaliklarning bir qismi saklar tomonidan yaratilgan pistirmaga tushdi. Bunda makedoniyaliklarning hamma harbiy boshliqlari o'ldirildi, faqatgina 40 otliq va 300 piyoda jangchilar qochishga ulgurdilar.

Spitamenning harakatchan otliq otryadi, jangga kirishmasdan, dushmanni tuzoqlarga kirishga majbur qilib, pistirmalar uyushtirib, Makedoniya armiyasining yirik otryadini tor-mor etdi.

Iskandar o'z otryadiga yordam ko'rsatish uchun katta kuch tashladi, bu kuchlar uch kun mobaynida 280 km yo'l bosib kelganiga qaramay ancha kechikdi.

Makedoniya qo'shinlari halok bo'lganlarni dafn etdi va saklar hududiga ichkarilab ketishdan xayiqib Baqtriyaqa qaytdi. Butun qish davomida Makedoniya armiyasi yangi kompaniyaga tayyorgarlik ko'rdi va shu bilan birga, Baqtriya va So'g'diyonaning qo'zg'olon ko'targan xalqlari bilan kurashni davom ettirdi.

Iskandar Sharqqa yurishni boshlaganida, u hali ham o'zining ustози Arastuning (Arestotelning), «varvar va qul tabiatan ikkalasi bir xil» -degan o'gitlariga ishonar edi. Lekin, Iskandarning o'ziga noma'lum bo'lgan uzoq yurtda ko'rganlari, uning «varvarlar» to'g'risidagi tushunchasini tubdan o'zgartirib yubordi. Bu yerda u qullarcha ta'zim va erksizlikni emas, varvarlik va nodonlikni emas, balki matonat va yuqori insoniy qadr-qimmatni ko'rdi.

Spitamen bir kun ham dushmanni tinch qo'ymadi Uning uchqur otliq otryadlari bosqinchilarga hujum qilib, unga sezilarli talofatlar yetkazdilar.

M.a. 328- yilning baxorida Iskandar o'z armiyasini besh qismga bo'ldi, So'g'dning u chekkasidan bu chekkasigacha harakatlanib, 120 ming kishini qirib tashladi. Shu yilning kuzida Spitamenning Iskandar bilan Maroqanda uchun oxirgi jangi bo'lib o'tdi. Bu jangda ikkala tomon ham katta talofatlar ko'rdi. Spitamen yana cho'lga chekindi. Bu yerda ko'chmanchi qabilalarning rahbarlari sotqinlarcha unga hujum qildilar va Arrianning yozishicha, -«uning boshini tanasidan judo qilib Iskandarga yubordilar, shu bilan o'zlariga tahdid solib turgan xavfni bartaraf etdilar».

Ahmoniylar dunyosini zabt etgan Iskandar So'g'diyonada xalq qo'zg'olonini oxirigacha bostira olmadi. Faqatgina mahalliy zodagonlarning xoinligi va yunon-makedon armiyasining harbiy ustunligi tufayli so'g'dlarning qaxramonona qarshiligi bostirildi. O'rta Osiyo yerlarini zabt etish uchun Iskandarning qariyb uch yil vaqti ketdi, lekin shunga qaramay u o'ziga uncha katta bo'lmagan hududni: So'g'd, Baqtriya va tog' viloyatlarining kichik qismini bo'ysundira oldi. Xorazm va ko'chmanchi qabilalar o'z mustaqilliklarini saqlab qoldilar.

Mahalliy zodagonlarni o'z tomoniga og'dirib olish uchun Iskandar, So'g'dning tog' viloyatlaridan birining hukmdori Vaxshuvarning (Oksiartning) qizi Roxshanakka (Roksanaga) uylandi.

Spitamenning qo'zg'oloni qiyinchilik bilan bostirildi, lekin hali ham Paretakena (paretaklar mamlakati-Surxondaryoning shimoliy hududidagi tarixiy viloyat) qarshilik ko'rsatayotgan edi, bu yerda qabila boshliqlari Avstan va Katan rahbarligida baqtriyaliklar qaxramonona jang qilayotgan edilar. Bu qo'zg'olon qonga botirildi. Makedoniyalik Iskandar uchun g'alaba qimmatga tushdi va mag'lubiyat bilan teng bo'ldi. Sirdaryoga yetib kelib u saklar bilan hujumni davom ettirishga botina olmadi.

Spitamen, Avstan, Katan singari iste'dodli sarkardalari, jang olib borish qobiliyati yuqori bo'lgan otliq otryadlari bo'lgan ajdodlarimizning matonatlari, makedoniyaliklarni Baqtriya va So'g'diyonani bosib olish uchun ko'p kuch va vaqt sarflashga majbur etdi. Makedoniya armiyasi katta talofatlar ko'rdi. Iskandarning o'zi bir necha marta yarador bo'ldi.

M.a. 327- yilda uning armiyasi Hindistonga yurishni boshladi.

O'rta Osiyo davlatlarining antik davr va ilk O'rta asrlardagi harbiy tarixi. M.a. IV asrda Xorazm mustaqil davlat bo'ldi. Xorazmliklar xatto Fors davlatiga bog'liqlikdan rasman ozod bo'ldilar. Xorazm hukmdori Farasman (Xvarazman) m.a. 329- yilda 1500 otliq qo'shin bilan Iskandarning xuzuriga kelib, kolxlar va amazonkaliklarga (Shimoliy Kavkaz xalqi) qarshi ittifoq tuzishni taklif etdi. Spitamenga qarshi kurash bilan band bo'lgan Iskandar taklifni qabul qilmadi,

lekin Farasman bilan do'stona ittifoq tuzdi. Shu bilan Xorazmning mustaqilligi saqlanib qolindi.

Iskandarning davlati tarqalib ketganidan keyin Parfiya, Areya, Baqtriya va So'g'diyona Selevkiylar davlati safiga kirdi, Xorazm esa o'zining mahalliy sulolasi hukmdorligi saqlanib qolindi.

M.a. III asrdan O'rta Osiyo o'lkasiga birin-ketin Yevroosiyo ko'chmanchilari bosqinchilik harakatlarini boshladilar. Natijada ushbu hududda podsholik qiluvchi sulola, ko'chmanchilardan yetishib chiqqan bir nechta podsholiklar shakllandi. Parlar qabilasidan bo'lgan Arshakiylar boshchiligidagi bu Parfiya podsholigi, Orolbo'yidagi daxlar qabilalari ittifoqining bir qismi edi. M.a. II asrdan Xorazmda podsholik qilgan oldingi sulola, bir necha asrlar davomida hukmronlik qilgan boshqa sulolaga o'zgardi.

Xorazm hukmdori o'z tangasini chiqardi, uning orqa tomonida otliq jangchi tasvirlangan.

Qabilalarning eng yirik konfederatsiyasi Qang'yuy yoki Kandzyuy (Xitoy manbalariga qaraganda) davlatlari hisoblanib, ular Fors yozma manbalariga (Avestoda) Kangxi nomi bilan mashxur.

Manbalar, sharqda Farg'onadan, shimoli-g'arbda Orol bo'ylarigacha ulkan hududni egallagan bu davlatlarning yarim ko'chmanchi karakterini ta'kidlaydi. Xitoy manbalarining guvohlik berishicha Volgadan Uralgacha bo'lgan hududda yashagan cho'l va cho'l o'rmon qabilalari ham Qang'yuyga bo'ysungan.

Qang'yuy safiga beshta kichik mulklar kirgan. Xitoyliklarning ko'rsatishlaricha ularning safiga Xorazm, Choch (Toshkent o'lkasi) va So'g'dning g'arbiy, markaziy va janubiy yerlari to Boysun tog'larigacha va Qo'xiton kirgan. Davlat milodiy V asrgacha mavjud bo'lgan, keyin bir nechta kichik mulklarga bo'linib ketgan va ularning ko'pchiligi Eftaliylar davlati tarkibiga kirgan. Qang'yuy katta armiyaga ega bo'lgan, manbalarga qaraganda uning safi 125 ming kishiga yetgan, armiyaning asosini og'ir va yengil otliqlar tashkil etgan. Qadimgi grek tarixchisi Strabon «ular kamonlar, qilichlar, sovutlar, mis boltalar bilan qurollangan yaxshi jangchi bo'lganlar, jangda ular oltin kamarlar va oltin belbog'lar taqqanlar»-deb yozgan edi.

Qang'yuy jangchilari butun tanani himoya qilib turgan plastinali yoki tangachali zirx (katta xajmdagi temir plastinalar tikilgan teri pocha-po'stin) kiyib ustidan oltin kamar taqib yurganlar va uzunligi to'piqlarigacha keladigan yaktag kiyganlar. Plastinali zirx bilan otning ham butun tanasi himoya qilingan.

Katafraktar-chavandozlar boshlariga tepa qismi bo'rttirilgan aylana yoki konussimon dubulg'a kiyganlar. Dubulg'aning old qismi o'rtasidan uchburchak shaklda peshanaga tushib turgan. Dubulg'aning orqa tomonida boshning orqa tomonini himoya qilib turish uchun tangachali to'r osilib turgan. Ko'p hollarda bo'yinni baland zirxlangan yoqalar himoya qilgan.

Jangchilar uncha katta bo'lmagan aylana qalqon olib yurganlar. Qilichlari uzun va to'g'ri bo'lib, dastasi krestsimon bo'lgan, uni chap yonga taqib yurganlar. Ayrim jangchilar gurzilar bilan qurollanganlar, ularni uloqtirish quroli sifatida ham ishlatganlar.

Qang'yuyning hamma jangchilari o'q-yoylar bilan qurollanganlar. Kamon o'qlari ham o'qdonlarda, ham *goritalarda* (kamon bilan birga olib yuriladigan maxsus o'qdon) saqlangan.

Chavandozlar nayzalar bilan qurollanganlar, bu nayzalardan uloqtirish uchun hamda qo'l jangida foydalanilgan va jangovar boltalar-chekanlar, uzun qilich ham (sarmatlar qilichi) qo'llanilgan. Ular otning ustiga og'ir qurollangan chavandozlar uchun qulay qilib yasalgan egarlarda o'tirganlar. Hujum qurolining maxsus turi sarisa turidagi, *kantos* deb yuritilgan uzun nayzalar (6 m gacha) bo'lgan, ularni chavandozlar ikki qo'llab ushlab jangga kirganlar.

Himoya vositalari bilan o'ralgan og'ir qurollangan otliqlar, xuddi shunday himoyalangan otlarda jipslashgan safda jang qilganlar. Dushmanga yopirilib kamonlardan o'q otganlar. Dushmanning jangovar tartibi buzilgandan keyin katafraktar-chavandozlar uni ikkinchi tomondan o'rab olganlar va kamon o'qlarini yog'dirishni davom ettirganlar.

Dushmanning qarshi zarbasi, ataylab chekinish va undan keyin dushmanning qanotlariga va front ortiga qat'iy zarbalarni berish bilan bartaraf etilgan. Kuchli o'q yomg'irlari, gurzilarni uloqtirish va uzun nayzalarni qo'llash bilan jangchilar dushmanni o'z saflariga yaqinlashishiga yo'l qo'ymaganlar.

Bunday taktika cho'lining o'rtasida joylashgan o'lkani himoya qilish uchun qulay bo'lgan. Bunday taktikani mukammal egallagan parfiyaliklar ham qudratli Rim armiyasiga qarshi uni muvaffaqiyatli qo'llaganlar. Shuni ta'kidlash lozimki, ko'pgina xalqlar og'ir qurollangan otliqlar bilan jang olib borish taktikasini bizning ajdodlarimizdan olganlar.

Qadimgi Farg'ona alohida davlat bo'lib, Xitoy manbalarida «Davan» (Tayyuan) nomi bilan yuritilgan. U g'arbda Qang'yuy bilan chegaradosh bo'lgan.

Qadimgi Davanda qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va qurilish juda rivojlangan. Qadimgi Farg'ona ayniqsa o'zining argamaklari-otlari bilan mashxur bo'lgan, ularni xitoyliklar «osmon tulporlari» deb ataganlar.

Qadimgi Davan qo'shinlari xitoyliklarning ma'lumotlariga qaraganda 60 ming kishini tashkil etgan va ular kamonlar va nayzalar bilan qurollanganlar. Ayniqsa qadimgi Farg'ona jangchilari otda turib kamon otishning mohir ustasi bo'lganlar. Qo'shinning asosiy qismini chavandozlar tashkil etganlar. Farg'onalik jangchilar Qang'yuylik jangchilar singari himoya kiyimlarini kiyganlar, otlariga ham sovutlar kiygizganlar. Balki xitoyliklar bu qurolni qadimgi farg'onaliklardan o'rgangandirlar.

O'z davlatlarini mudofaa qilish uchun farg'onaliklar qal'alar qurganlar. Qadimgi Davanning poytaxti Ershi shahri (hozirgi Andijon viloyatining Marhamat shahri) ikki qator (ichki va tashqi) devor bilan o'ralgan. Shaharning ichida omborlar va oziq-ovqatlarni, qurol-yarog'lar va boshqa kerakli anjomlarni saqlash uchun binolar qurilgan.

Qadimgi farg'onaliklar o'z otlarini ayab-asraganlar. Farg'ona hukmdorining Xitoy elchisiga otlarni sotishdan bosh tortganligi, Xitoy qo'shinlarini Davanga bostirib kirishiga sabab bo'ldi. M.a. 104-101- yillarda Xitoyning 60 minglik otliq va piyoda jangchi qo'shinlari Davanga bostirib kirdi.

Birinchi yurish mustahkamlangan aholi punktlarining qarshiliklarini sindira olmagan xitoyliklarning tor-mor etilishi bilan tugadi.

M.a. 101- yildagi ikkinchi yurishda xitoyliklar Ershi shahrini qamal qildilar. Xitoyliklar shaharni egallay olmaganliklaridan keyin, shaharning suv ta'minotini buzib tashladilar, lekin shahar himoyachilari quduqlar qazib suv ola boshladilar. Bir necha ming otlarni olgan xitoyliklar urushni to'xtatdilar, shaharning ichkarisiga kira olmadilar va ortga qaytdilar.

O'rta Osiyoning ushbu davrdagi uchinchi davlati o'z ichiga janubiy O'zbekistonni, hozirgi Tojikistonning katta qismini hamda Afg'onistonning qo'shni rayonlarini olgan bo'lib, uni *yuechjilar* barpo etgan, yuechjilarni qadimgi mualliflar *toxirlar* deb nomlaganlar.

Grek-baqtriya hukmdorlari ustidan qozonilgan g'alabadan keyin yuechjilar Amudaryoning o'ng qirg'og'i bo'ylariga joylashdilar. Yuechjilar Sharqiy Turkistondan siqib chiqarilgan ko'chmanchi qabilalar bo'lgan. Taxminan m.a. 140 yilda yuechjilar So'g'diyona va Baqtriyaga bostirib kirdilar. Xitoyliklarning ma'lumotlariga qaraganda, yuechja qo'shinlari 100 mingdan 200 mingtagacha bo'lgan. Qo'shinning asosini chavandozlar tashkil etgan.

M.a. 124-123- yillarda toxirlar o'zlarining qo'shnilari parfiyaliklar bilan urush qildilar. Bo'lib o'tgan jangda Parfiya hukmdori Artaban og'ir yarador bo'ldi. Faqat Parfiyaning keyingi podshosi Mitriadatning tezkor harakatlari tufayli ular toxirlarni (yuechjilarni) to'xtatib qoldilar.

Milodiy I asrda beshta yuechjilar qabilasidan biri davlatda hukmdorlikni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi. Bu qabilaning nomi guyshun (kushon) bo'lganligi uchun davlat ham Kushon davlati deb atala boshlandi.

Keyinchalik Kushon hukmdorlari o'z davlatlari safiga butun Baqtriyani va Hindistonning shimoli-sharqiy qismini kiritdilar.

Kushon davlatining eng qudratli podshosi Kanishka bo'lgan (taxminan m.a I asrning oxiri, m.a. II asrning birinchi choragi). Uning hukmdorlik paytida Kushon davlatining chegaralari Markaziy Hindistongacha yetdi. Bundan tashqari Kushon hukmdorlari hokimiyati Farg'ona va sharqiy Turkiston aholisini tan oldi.

Kushon davlatining tayanchi ko'psonli va yaxshi qurollangan qo'shin bo'lgan. Kushon podsholigi qo'shini 150-200 ming kishiga teng bo'lgan degan taxminlar bor.

Sharqiy Turkistonda Xitoy qo'shinlariga qarshi urush vaqtida 70 minglik Kushon davlati qo'shini harakat qilgan. Qo'shin otliq va piyoda jangchilardan iborat bo'lgan, kavaleriya sovutlarda jangga kirgan (22-rasm).

Jangchilar mahalliy qurolsozlik ustaxonalarining maxsulotlaridan foydalanganlar. Uzoqqa zarba beruvchi qurol -kamon bu davrda ancha takomillashgan.

Suyak va shox plastinalardan yasalgan, beshta butlovchi qismlardan tashkil topgan kamoning murakkab maxsus turi rivojlandi. Bunday qudratli qurolning vatani O'rta Osiyo bo'lgan, keyinchalik u Eronga keng tarqaldi.

Keyinchalik kamoning bu turi O'rta Osiyodan sarmatlargacha, ulardan g'arbda Shotlandiyagacha, janubda Eron va Hindistongacha, sharqda Xitoygacha keng tarqaldi. O'rta Osiyoda yodgorliklarni kovlash ishlari olib borilganda

kamonni yasashda ishlatilgan suyak va shox plastinkalar topilgan, ayrim hollarda ishlov berilishi mumkin bo'lgan kamonning butun boshli konstruksiyasi topilgan.

Kamon o'qlari yog'ochdan yoki qamishdan tayyorlangan, ularning uchlari bir necha turli bo'lib temirdan yasalgan. Ayniqsa uchi o'tkir va uchta kaftchali uchli o'qlar keng tarqalgan. Ushbu davrning oxirida murakkab profilga ega bo'lgan bosh qismli o'tkir uchli o'qlar yaratildi.

22 rasm. Kushon jangchilari

Jangchilar xanjarlar va qilichlar bilan qurollanganlar. O'rta Osiyoda milodiy birinchi asrlarda saklar, massagetlar, xorazmliklar va baqtriyaliklarning kalta qilichlari o'rniga temirdan yasalgan ikki tomoni ham kesadigan uzun shtangasimon dastali qilichlar (uzunligi 1,2 m) paydo bo'ldi.

Boshqa qurol turlariga nayza, bolta, palaxmonni misol qilib keltirish mumkin. O'rta Osiyolik muhandis-fortifikatsiyachilar katta yutuqlarga erishdilar. Bo'rttirib yasalgan minoralar bilan kuchaytirilgan qal'alarning qudratli devorlari, murakkab darvozalar inshootlari, ko'plab muxsus tuynuklar-bular hammasi o'z zamonasining eng yaxshi yutuqlari darajasida bo'lgan. Qal'alar odatda baland va qalin tashqi devorlar bilan to'silgan. Tashqi devorlardan tashqari shahar hukmdorining qo'rg'onini himoya qilib turgan ichki devorlar ham bo'lgan.

Kushon davlatining inqirozi ko'p tomonlari bilan grek-baqtriya va Rim davlatining tarixiy taqdiriga o'xshash. Bu davlatlarning hammasi tarqalib ketishidan oldin cheksiz urushlar olib borishga majbur bo'lganlar. Tashqi to'qnashuvlar va ichki nizolar tufayli kuchsizlanib qolgan bu davlatlar, yangi tashqi dushman bilan kurashish uchun kuch topa olmadilar. Milodiy IV asrda Kushon davlati asosiy hududlaridan maxrum bo'ldi va bir nechta kichik mulklarga bo'linib ketdi.

Milodiy IV asrda siyosiy saxnaga Eftaliylar qabilasi chiqdi. Ular VI asrning o'rtalarida mintaqada hayotida hal qiluvchi ro'l o'ynadilar.

Eftaliylarning kelib chiqishlari to'g'risida yagona fikr yo'q. Manbalarda ularning kelib chiqishlari to'g'risida turli xil rivoyatlar keltirilgan. Ayrim olimlar ularning kelib chiqishlarini turk xalqlari bilan, ayrimlari yuechjilar bilan bog'laydilar, yana birlari ularni boshqa qabilalar bilan ittifoqdagi Baqtriya-Toxiristonning mahalliy aholisi deb yuritadilar.

Eftaliylar qo'shinlari katta kuchga ega bo'lganlar. Jangchilar gurzilar, kamonlar bilan qurollanganlar, lekin ularning asosiy qurollari o'tkir qilichlar bo'lgan. Jang paytida otliqlar hal qiluvchi ro'l o'ynaganlar. Eftaliylar jamiyatida harbiy-qabilaviy demokratiya an'analari saqlanib qolingan. Hukmdorlar o'z atroflariga yaqinlarini-«birga o'lishga tayyor»larni yeg'ganlar. Agar jangda

hukmdor halok bo'lsa, uni qo'riqlab turgan atrofdagilar ham halok bo'lishlari kerak bo'lgan.

Milodiy IV asrda Eftaliylar davlati tomonidan yig'ilgan kuchlar Eron qo'shinlari bilan to'qnashdi. Bu qarama-qarshilikning alohida voqealari Daqiqiy va Firdavsiyning «Shoxnoma» poemasida yozilgan.

Eftaliylar katta hududni bosib olishga muvaffaq bo'ldilar. O'rta Osiyoning katta qismi, Sharqiy Turkiston va Shimoliy Hindistonning alohida viloyatlari ushbu davlatning safiga kirdi.

Eftaliylar Eronning sharqqa hujumini to'xtatib qolishga muvaffaq bo'ldilar. 453-454 yillarda ular Eron shoxi Ezdigerd II ning qo'shinini tor-mor etdilar. 457 yilda Eftaliylar podshosi Vaxshunvar CHog'aniyon, Toxiriston va Badaxshonni bosib oldi.

Eron shoxi Peroz (459-484 y.) Eftaliylarga qarshi kurashda o'z tomoniga xatto vizantiyaliklarni og'dirib oldi. Lekin u mag'lubiyatga uchrab, Eftaliylarning qo'liga asirga tushdi. Katta to'lovlar evaziga ozod qilingan Peroz Eftaliylarga qarshi yana urush boshladi. 484 yilda Eftaliylar yana forslarni tor-mor qildilar. Ayrim mualliflarning guvohlik berishlariga qaraganda Eftaliylar jangdan oldin yaxshi niqoblangan chuqur xandaq (ayrim tarixchilarning fikricha u suv bilan to'ldirilgan)-bo'ri jari (qopqon-chuqurlik) qaziganlar. Peroz Eron qo'shinlarining katta qismi bilan birga mana shu bo'ri jarida halok bo'ldi.

Eftaliylar harbiy qudratining isboti sifatida ularning eronliklarga qarshi muvaffaqiyatli olib borgan urushlari xizmat qiladi. Bir necha maro'taba Rim qo'shinlarini tor-mor etgan Eron, O'rta Osiyolik ko'chmanchi Eftaliylarning qarshisida qo'rquvdan titrar edi. Lekin keyinchalik Eftaliylar davlati shimoldan turklar tomonidan va janubdan eronliklar tomonidan bir vaqtning o'zida berilgan zarbalarga bardosh bera olmadi va ularning yerlari g'alaba qozonganlarning qo'liga o'tdi.

O'rta Osiyo xalqlari harbiy san'atining rivojlanishiga xulosa qilib quyidagilarni ta'kidlash lozim: qo'shinning asosini otliq jangchilar tashkil etgan, ular g'animga qarshi o'ziga xos harakat taktikasini ishlab chiqqanlar va undan foydalanganlar: «yopirilib» jangga o'tish; strategik chekinish; dushmanni chalg'itib «qopqonga» tushirish va pistirmalar yaratish; masofadan turib dushmanga birvarakayiga kamon o'qlarini yog'dirish; qanotlar va front ortini o'rab olish. Mudofaada asosiy e'tibor, fortifikatsiya inshootlari hisoblangan qal'alar va qo'rg'onlar qurishga qaratilgan.

1.6. Qadimgi davrning urushlarida taktika va strategiya

Harbiy san'atni strategiya va taktikaga bo'lish juda qadim davrlarda boshlandi. Strategiya harbiy san'atning yuqori cho'qqisini tashkil etadi; siyosiy maqsadlardan kelib chiqib va resurslarni hisobga olib, urushga tayyorgarlik va uni olib borish masalalarini hammasi qamrab oladi.

Qadimgi sharqdagi davlatlar o'rtasidagi urushlar bosqinchilik harakteriga ega bo'lib, ularda minglab hatto o'n minglab jangchilar qatnashgan. Safar muvaffaqiyatli bo'lishi uchun, dushmanni o'rganib chiqish, qo'shinni va ular

uchun kerakli barcha narsalarni tayyorlash, ularni belgilangan rayonlarga yig'ish, zarba yo'nalishlarini va jangovar harakatlar usulini to'g'ri aniqlamoq kerak edi.

Davlat xavfsizligini ta'minlash va bosib olingan hududlarda mustahkamlanish uchun kerakli rayonlarda qo'shinlar joylashtirilib, qal'alar va istehkomlar qurilgan.

Rivojlangan qadimgi davr tuzumida ayrim davlatlar (Sparta, Afina, Karfagen, Rim va boshqalar) ancha iqtisodiy va odam zaxiralariga ega bo'lib, 30,50,80 ming va undan ortiq odamdan iborat armiya va bir necha yuz kemadan iborat harbiy flot tuzish imkoniyatiga ega bo'lgan.

Shu munosabat bilan harbiy harakatlar keng front bo'ylab olib borildi va urushlarning davom etishi oshdi.

Misol uchun, Rim va Karfagen o'rtasidagi grek-fors urushlari (Pun urushlari) oradagi tanaffuslar bilan o'n yillab davom etdi; Aleksandr Makedonskiyning Sharqqa yurishlari o'n yil davom etdi.

Bunaqa urushlarga tayyorgarlik, kerakli kuch va vositalarni yig'ishni, front orti va kommunikatsiyalarning xavfsizligini ta'minlashni, dushmanni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Urush olib borish davrida dushman davlatiga qisqa va uzoq hamlalar, dala janglari, qamal va qurshab olish, dengizdan qamal qilish va kommunikatsiyalarga dengiz janglarini olib borish va boshqalar qo'llanilgan.

Kuchlarni to'ldirish o'z davlatidan qo'shnlarni olib kelish va ittifoqchilar kuchlarini jalb qilish bilan amalga oshirilgan. qo'shinni ta'minlash asosan mahalliy resurslar asosida tashkil etilgan. Rim armiyasi harbiy harakatlar rayonlarida istehkom bazalarini yaratib, shu joydan suv orqali (kemalarda) va aravalarda qo'shinga ta'minotni yetkazib turgan.

Hali o'sha qadimgi dunyoda quruqlikdagi armiyalar va dengiz floti harakatlarining hamkorligining muhim ahamiyati yaqqol aniqlandi. Sparta Afinaga qarshi kurashda, Rim esa Karfagenga qarshi urushda, armiya bilan birga kuchli dengiz flotini yaratib muvaffaqiyatga erishdi. Dushman floti bilan kurashish muammosini qadimgi davr mashhur sarkardasi Aleksandr Makedonskiy ustalik bilan hal qildi. Sharqqa yurishini boshlab u, armiyasi bilan Kichik Osiyoga kechib o'tdi, u yerda joylashgan fors armiyasini tor-mor etdi, keyin dengiz qirg'og'i bo'ylab jang harakatlarini olib borib dushman flotini yakson qildi va uning bazalarini ishg'ol etdi.

Ko'pgina xalqlar, o'z mustaqilligini himoya etib, kurashning partizanlik usullarini va qiyin jang harakati hisoblangan qarshi hujumlarni mohirona qo'lladi (skiflar-fors armiyalariga qarshi, O'rta Osiyo xalqlari-Aleksandr Makedonskiy armiyasiga qarshi).

Kurashning strategik formalarini ko'rib chiqishda, ularning urush harakteriga bog'liq ekanligini ko'rsatish muhimdir. Misol uchun, hamma adolatsiz urushlarning strategik formasi hujum bo'lgan. Adolatli urushlar esa ko'p hollarda, masalan ayniqsa beotiyaliklar, greklar, karfagenliklar mudofaasi bilan boshlanib, keyin hujumga yoki qarshi hujumga o'tilgan.

Umuman olib qaraganda qadimgi davr urushlari hujumning mudofaa oldida ustun ekanligini ko'rsatadi.

Qurolli kurashga raxbarlik qilish strategik formalari ham takomillashdi.

Bu ayniqsa bir vaqtning o'zida bir necha davlat ishtirok etgan harbiy to'qnashuvlarga hosdir. Qurolli kuchlarga safarlar va urushlar chog'ida sarkardalar va harbiy boshliqlar raxbarlik qildi. Ko'p hollarda ular podshohlar, faraonlar, strateglar, konsullar va imperatorlar bo'lgan. Ularning o'zlari armiya va flotlarini boshqargan, ko'p hollarda esa jang paytida hal qiluvchi yo'nalishda qo'shinni bir qismiga raxbarlik qilgan.

Qadimgi davr davlatlarida sarkarda, bir vaqtning o'zida davlat boshlig'i bo'lib, butun hokimiyatni bir o'zi boshqargan. Lekin bu holat yirik boy quldorlar bilan maslahatlashishga, ular bilan birgalikda ichki va tashqi siyosatning muhim masalalarini hal etishda halaqit bermagan. Aleksandr Makedonskiy bundan tashqari, dehqonlar ommasiga ham tayangan, Gannibal, ayniqsa muvaffaqiyatli yurishlar chog'ida strateglardan iborat davlat maslahatchilari bilan maslahatlashgan. Faqat Yuliy Sezargina cheklanmagan monarx bo'lib, bu qoidalarni pisand qilmasdan, oxir – oqibat bu qilmishlari uchun hayoti bilan vidolashdi.

Shunday qilib, qadimgi davr strategiyasi doimo rivojlanib, uning vazifasi kengaya bordi. Bunda strategiya siyosatga bog'liq bo'lib, uning maqsadlari bilan aniqlanadigan bo'ldi. Strategiyaning rivoji va uning vazifasining kengayishi Makedoniya, Karfagen va Rim qurolli kuchlari olib borgan urushlarda yaqqol ko'rindi.

1.7. Qadimgi davr davlatlar armiyalarining taktikasi

Qadimgi davr davlatlari armiyalarida jang olib borish usullari qurol-yarog'ning yaxshilanishi bilan, qo'shin sonining oshishi bilan, armiya shaxsiy tarkibining ruhiy – jangovar sifatlari va malakasining oshishi bilan takomillasha bordi.

Qadimgi Sharq davlatlari armiyalarida jangovar tartibning, manyovr qilish va qo'shinni boshqarishning oddiy usullari, oddiy formalari yaratildi, razvedka va jangovar qo'riqlash tashkil etildi. Jangni boshlash uchun, odatda kamonchilar yoki jangovar g'ildiraklar oldinga harakatni boshlagan. Jang taqdiri bosh kuchlarning, qilich va nayzalar bilan qurollangan piyodalar otryadlarining qo'l janglarida hal etilgan. Ayrim hollarda, qochayotgan dushmanni ta'qib etish va muvaffaqiyatni mustahkamlash uchun jangovar g'ildiraklar yoki otliq otryadlar jo'natilgan. Jangda qo'shinni boshqarish tovush orqali komandalar berish bilan, har xil signallar (tovush, ko'rish singallari) yordamida amalga oshirilgan.

Qadimgi davlatlar armiyalarida, quldorlik militsiyalarida metall qurollarining keng qo'llanishi va jangchilarning malakasini oshirilishi, jangni tashkil etish va olib borish usullari ancha takomillashdi.

Afina, Sparta, Makedoniya va boshqa qadimgi grek davlatlarining jangovar tartibining asosini falanga tashkil etdi, uning og'ir piyodalar chiziq safining 8-16 ta chuqurlikdagi sherengasi, har bir sherengada 800-1000 tadan jangchisi bo'lgan. Falanganing sharq armiyalarining kuchsiz tashkil etilgan jangovar tartiblaridan ustunligi, bu jangchilarning hamjihatligi va safning monolitligidir.

Front tomonidan falangani ishgʻol etish imkoniyati yoʻq edi, chunki qalqonlar bilan qoplangan goplitlar jipslashgan nayzali devorni tashkil etgan. Falanga qudratli frontal zarbalar berib, dushman hujumini muvaffaqiyatli qaytara olar edi. Yengil piyodalar otryadlari falanga oldida saf tortgan, otliqlar esa uning qanotlarini yopib turgan.

Falanga faqat tekis va ochiq joylarda jang olib bora olgan, uning kuchlari front boʻylab tekis joylashtirilgan boʻlib, manyovr va dushmanni taʻqib qilish imkoniyati yoʻq edi. Zaxirasiz falanga erishilgan muvaffaqiyatni rivojlantira olmas va oʻzining front orti va qanotlarining xavfsizligini taʻminlay olmas edi.

Falanganing kuchli va kuchsiz tomonlari Marafon yaqinidagi janglarda (e.a.490 y.) toʻligʻicha va yaqqol koʻrinib qoldi. U yerda Gretsiyaga bostirib kirgan, qoʻshin soni jihatidan ustun boʻlgan Fors qoʻshinlarini, Milʼtiad qoʻmondonligidagi 11 minglik Afina goplitlari qudratli zarba bilan uloqtirib tashladi, lekin erishilgan muvaffaqiyatni rivojlantira olmadi va natijada forslar chekinishga muvaffaq boʻldi.

Uzoq davom etgan urushlar davomida Gretsiya armiyalari katta tajribaga ega boʻldi, qurol-yarogʻ va himoya vositalari takomillashdi. Falanga safida va yoyiq safda jang qilish qobiliyatiga ega boʻlgan, notekisliklarda harakatlana oladigan, manyovr va hal qiluvchi yoʻnalishlarda kuchlarni jamlashtira oladigan, oʻrtacha qurollangan piyodalar turi yaratildi.

Bu imkoniyatlardan, kichik gretsiya davlati hisoblangan, Beotiya davlati armiyasini boshqargan grek sarkardasi Epaminond mohirlik bilan foydalandi. E.a. 371- yilda Levktra yaqinida Epaminonod armiyasi (7,5 ming odam) Beotiyaga bostirib kirgan Sparta armiyasi bilan (11 ming odam) toʻqnashdi.

Spartaliklarni tor-mor etish uchun Epaminond, falangasining chap qanotida 1,5 ming saralangan jangchilarini jamlab, ularni 48 sherengadan iborat kalonnaga safladi. Bu kalonnaning kuchli zarbasi bilan spartaliklarning falangasi yorib oʻtildi va ular jangda magʻlubiyatga uchradi.

Epaminond birinchi boʻlib bunday taktik prinsipni qoʻlladi, bu, kuchlarni bosh yoʻnalishda, hal qiluvchi hududda front boʻylab notekis joylashtirish prinsipi, bizning kunlarda ham hamma hal qiluvchi janglarning oqibatini aniqlab beradi.

Kuchlarni notekis joylashtirish prinsipi qadimgi Makedoniya armiyasida rivojlantirildi va jang maydonlarida keskin manyovrlar bilan toʻldirildi. Koʻp jihatdan bunga kuchli otliq armiyaning borligi roʻl oʻynadi. Aleksandr Makedonskiy (e.a. 356-323 y.) doimo armiyaning jangovar tartibining oʻrtasida falangani joylashtirar edi, qanotlarning birida esa otliqlar va oʻrta piyodalardan tashkil topgan saralangan kuchlarini joylashtirgan. Frontdan dushmanni holdan toydirib, hal qiluvchi zarbani qanotlardan bergan, yoki Gavgemal jangida (e.a.331y.) boʻlgani kabi, oʻzining zarbdor kuchlari bilan dushmanning asosiy kuchlarining ort tomoniga yorib kirib, ularga hal qiluvchi zarbani berib, keyin taʻqib etishni tashkil etgan.

Quldorlik jamiyati, harbiy sanʼatning yuqori rivojlanishini qadimgi Rim va Karfagen armiyalari harakatlaridan oldi. E. a. IV asrda rimliklar falanga tizimidagi tartibdan voz kechdi. Ular oʻz legionlarini manipullarga boʻlishdi va front boʻylab va front chuqurligida tarqatilgan jangovar tartibga oʻtishdi. Legion ikki-uch

manipuldan tuzulib, qanotlarida otliqlarni joylashtirdi, oldinda esa yengil piyodalar joylashdi. Manipullar shaxmat tartibida, 15-20 metr interval bilan va shuncha masofada keyingi manipullar joylashtirildi.

Bunday jangovar tartib notekis joylarda jang olib borishni, front chuqurligi ichkarisidan hujumni kuchaytirishni, ta'qibni olib borishni ta'minladi.

E.a. III asrda Rim o'z qo'l ostiga butun Italiyani birlashtirib, qo'shni davlatlar hududlarini bosib olishga kirishdi. O'rta Yer dengizi havzalariga hukmronlik qilish uchun kurashda, u boshqa bir davlat, Karfagen bilan to'qnashdi.

Ikkinchi Punka urushi davrida (e.a. 218-211 y.) sarkarda Gannibal raxbarligi ostidagi Karfagen armiyasi Italiyaga bostirib kirdi va rimliklarga bir-necha mag'lubiyatlar yetkazdi.

E.a. 216- yilda rimliklar armiyasi (80 ming piyodalar, 6 ming otliqlar) Gannibal armiyasi (40 ming piyodalar, 10 ming otliqlar) bilan unchalik katta bo'lmagan Kanna shahri yaqinida jangga kirdi.

Rim sarkardasi Varron karfagenliklar jangovar tartibining markaziga, o'zining bir nuqtada jamlangan piyodalarining hammasi bilan yorib o'tishni ko'zladi. U o'z legionini qalin va juda chuqur (48 ta sherenga) jangovar tartibda safladi. Asosiy kuchlarning qanotlariga Varron kuchsiz otliq otryadlarni joylashtirdi.

Gannibal markazda chuqur bo'lmagan, lekin mustahkam piyodalar liniyasini, qanotlarda esa, orqaga chekintirib kuchli otliqlar va piyodalar guruhlarini joylashtirdi. Jang boshida rimliklarning o'rtada jamlangan piyodalari Karfagen qo'shinlarini siqib bordi, lekin Gannibalning zarbdor guruhleri rimliklarning qanotlariga chiqdi, karfagenlik otliq otryadlar esa orqa tomondan rimliklarga zarba berdi. Kanna bo'yidagi jang uzoq asrlar davomida soni jihatidan ustun bo'lgan dushman qo'shinlarini qurshab olish va uni tor-mor etishning klassik misoli bo'lib xizmat qildi.

Rim armiyasi taktikasida, e.a. I asrda legionlarda ma'lum taktik vazifalarni bajarishga qodir kagortalarning (o'z safiga 360-600 jangchini olgan) tashkil etilishi bilan jiddiy o'zgarishlar bo'ldi. Legionlarning oshib borayotgan jangovar imkoniyatlarini, Farsal yaqinidagi janglarda (e.a. 48 y.) buyuk Rim sarkardasi Yuliy Sezar Pompey armiyasiga qarshi qo'lladi. Bu jangning oqibatini umumiy zaxiraning qo'qqisidan bergan zarbasi hal etdi.

Jangovar harakatlar olib borish usullarini rivojlanishi va armiyani tashkil etishning takomillashuvi, qo'shinni boshqarish shartlarini sezilarli o'zgartirdi. Agar qadimgi davr davlatlari armiyalarida sarkardalar jang paytida qo'shinni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmagan bo'lsa, rivojlangan davlatlarda bu kamchilik bartaraf etildi.

Jang paytida sarkarda huzuriga, jangovar vazifalarga aniqlik kiritish va yangi topshiriqlar olish uchun qanotlar boshliqlari, legionlar, kagortalar va manipullar komandirlari kelgan, ularning soni armiyaning hududiy va taktik bo'linishiga bog'liq bo'lgan.

Uzoq vaqt boshqarishning asosiy vositasi bu sarkarda va boshqa harbiy boshliqlarning ovoz orqali bergan komandalari bo'lgan. Keyinchalik boshqarish uchun bayroqlar, yalovlar, surnaylar va har xil belgilar kiritilgan.

Dushman hamhlasi xavfi to'g'risida ogohlantiruvchi signalni yetkazish uchun rangli signallar qo'llanildi: qo'riqlash minorasi va razvedka postlarida gulxanlar va olov yoqilgan vehalardan foydalanildi.

Shunday qilib, qadimgi davr armiyalari sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Taktika rivojlanishining umumiy yo'nalishi, asta sekinlik bilan frontal to'qnashuvlar hisoblangan oddiy jang olib borish formalaridan, jang maydonida manyovr qilishdek murakkab formalariga, nafaqat qo'shin turlari o'zaro hamkorliklari hisobidan, balki jangovar tartibning barcha elementlari mujassamlanganligidan amalga oshirildi.

Jangovar tartiblarning rivojlanishi monolit va qalin saflardan, tarqalgan yoyiq saflarga – falangadan manipul va kagort saflariga, front bo'ylab kuchlarni tekis joylashtirib, asosiy kuchlarni jangovar tartibning punktlarining birida yig'ish yo'nalishlaridan bordi.

Sarkardaning jangni boshqarishga ko'rsatgan ta'siri zaxiraning yaratilishiga olib keldi, u vaqt o'tishi bilan tasodiflarni bartaraf etish vositasidan, jangni oqibatini hal etishning muhim vositasiga aylandi.

1.8. O'rta davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoit

Mamlakatimiz hududida m.a. IV-V asrgacha davom etgan quldorlik tuzumi sekin-astalik bilan o'z o'rnini feodal ishlab chiqarish munosabatlariga bera boshladi.

«Feodal» - lotincha katta yer egasi ma'nosini anglatadi. Turli mamlakatlarda u turlicha nomlarda ishlatilgan:

Rossiyada-pomeshchik-krepostnik;

Polshada-magnat, shlyaxta va x.k.

VI-IX asrlar oralig'idagi davrlarda bu hududda ilk feodal jamiyat uzil-kesil qaror topdi. Turli mamlakatlarda feodal ishlab chiqarish munosabatlari turlicha ko'rinishda sodir bo'lgan. «Feodal ishlab chiqarish usuli hech bir joyda biron tarzda to'liq shakllanmadi. Har bir mamlakat, har qaysi xalq va davlat uni o'zining tabiiy sharoitlariga, o'z an'analariga va hatto tarkib topgan o'z turmush tarziga moslashtirar edi».

Bu yerda dehqon Rusiyadagi singari mulkdor feodal yer egasiga emas, balki yerga bog'lanib qolgan edi. Bu yerda «yer xususiy mulk bo'lmagan, hatto, feodal mulki ham tarkib topmagan», deb qat'iy xulosa chiqaradi, G.A. Hidoyatov.

Bu erkin dehqonlar «Kadivar»lar deb atalganlar. «Kadivar»lar deb atalmish mayda dehqonlar feodal yer mulki harakterini olgan jamoa boshlig'i dehqonga soliq to'laganlar.

1.9. O'rta Osiyo xalqlari va turk xoqonligi

Turk-usmoniylarning harbiy san'ati. IX asrning boshlarida Abbosiylar halifaligi armiyasida turk kontingentining ro'li oshdi. Turklardan maxsus haliflar gvardiyasi tashkil etildi. Gvardiyachilarning ko'pchiligi oldin harbiy asirlar yoki qul bozorlaridan sotib olingan o'smir qullar bo'lgan. Ularni *mamluklar* yoki

g'ulomlar deb ataganlar. Ular halifning uyida, maxsus maktablarda tarbiya qilinganlar, shunday qilib, halifning gvardiyasi tajribali turk chavandozlari va kamon o'qchilaridan to'ldirilgan.

Turklarda qo'shinning asosiy turi otliqlar bo'lgan. Turk chavandozi o'tni yaxshi boshqargan, kamondan nishonni aniq ura olgan va qilichni o'ta mohirlik bilan ishlata olgan. Turklarning jangovar tartibi chuqur saflardan tashkil topgan, alohida kolonnalarning o'rtalarida kichik interval bo'lgan. Qo'riqlov va razvedka xizmatlari yaxshi tashkil etilgan. Turklarning yengil otliqlari salbchilarning ritsarlik og'ir otliqlari bilan kurashni muvaffaqiyatli olib borgan.

Kichik Osiyoda yangi turk davlati XIV asrda yaratildi. 1329- yilda turk amiri Usmon Vizantiya bilan kurashni boshladi va uning mulklarini bir qismini bosib oldi. Usmonning o'g'li o'zini sulton deb e'lon qildi, Brussa (Bursa) shahrini turk davlatining poytaxtiga aylantirdi.

Usmoniylarning harbiy davlati shu tariqa barpo etildi, u bir qancha og'uzlar qabilalarini birlashtirdi.

XIV asrning boshida Vizantiya iqtisodiy, siyosiy va harbiy inqirozga uchradi. Siyosiy bo'linish jarayoni borar edi. Bolqonda yetakchi siyosiy ro'l oldin Bolgariyaga, keyin esa Serbiyaga o'tdi. Bolgariyaning, keyin Serbiyaning Vizantiya bilan kurashi Bolqon davlatlarining qarshilik ko'rsatish kuchlarini yanada zaif qilib qo'ydi va bundan turk-usmoniylar foydalanib qoldilar. 1356- yilda ular Yevropada birinchi bor o'z o'rinlariga ega bo'ldilar, 1361- yilda Andrinopolni egalladilar va u usmoniylarning poytaxti bo'ldi.

1330- yillar atrofida turk-usmoniylar doimiy piyoda qo'shinlarni tashkil etdilar, uning jangchilari «*yanicharlar*» deb ataldi. Yanicharlar yoki «yangi qo'shinlar» (Jehi dsheri), piyoda kamonchilar bo'lib, juda yaxshi ota olganlar. Kamondan tashqari ular qilichlar va yataganlarga ham ega bo'lganlar. Bular doimiy metin intizomli qo'shin bo'lganlar. Yanicharlar turk qurolli kuchlarining asosi bo'lgan. Zabt etilgan xristian xalqlaridan ular bolalarni olib kelganlar, keyin esa ularni maxsus sharoitlarda, maxsus kuzatuv ostida tarbiyalaganlar.

Yanicharlar sultonga va islom diniga o'ta harbiy sodiqlik ruhida tarbiyalanganlar.

Yanichar qo'shinining quyi birligi 10 kishidan iborat bo'lib, ular umumiy chodirga, qozon va otga ega bo'lganlar. 8–12 ta o'nlik «odaga» birlashgan.

XIV asrda 66 yanichar «odalar» bo'lgan (5 ming kishi), keyin esa «oda»larning soni 200 gacha yetdi. Yanichar qo'shinlari yuqori intizomlilik bilan ajralib turgan. Bu qo'shinning o'ziga xos belgisi uni oziq-ovqat bilan to'g'ri va to'xtovsiz ta'minlashni tashkil etilganligidir.

Yanicharlardan tashqari turklar og'ir («sipohiylar») va yengil otliqlarga ham ega bo'lganlar. Yengil otliqlar manyovr vositasi bo'lgan. Yanicharlar jangovar tartibning tayanchi bo'lib, xandaqlar va yengil to'siqlar bilan himoya qilingan mustahkam pozitsiyalardan mudofaa jangini olib borishni afzal ko'rganlar.

Turk-usmoniylar bilan G'arbiy Yevropaning hukmdorlari kurashga kirishdilar. 1396 yilda Vengriya qiroli Sigizmund Rim papasi Bonifatsiy IX ning yordami bilan turklarga qarshi **salbchilar** yurishini tashkil etdi. Yevropaliklarning birlashgan qo'shinining katta qismini Fransuzlar tashkil etdi (mingta ritsarlar va

pajlar, xizmatkorlari bilan esa—2500 kishi). Vengriya qiroli qo‘mondonligi ostida vengrlar, inglizlar, polyaklar, germanlar, valaxlar, italiyaliklar birlashdilar. Hammasi bo‘lib bu yurishiga G‘arbiy Yevropaliklardan 10 ming kishi chiqdi. Bu qo‘shinlar Dunay bo‘ylab pastga harakatlandilar, transport flotiliyasi daryodan oziq-ovqatlarni olib keldi. Hech qanday qarshiliksiz Vidin shahri G‘arbiy Yevropaliklarga taslim bo‘ldi, Raxov shahri esa besh kunlik qamaldan keyin olindi. Faqat Nikopol qattiq qarshilik ko‘rsatdi. G‘arbiy Yevropaliklar 16 kun shaharni qamal qildilar, qamaldagilarga yordam berish uchun turklarning asosiy kuchlari yetib keldi. Sulton Boyazid qo‘mondonligidagi turk qo‘shini bu vaqtda Vizantiyaning poytaxti Konstantinopolni qamal qildi.

G‘arbiy Yevropaliklarning harakatlarini bilgan turklar Konstantinopolning qamalini yechdilar va Adrianopol, Shipka, Tirnovo orqali ritsarlarga qarshi harakatlandilar. 24- sentyabrda turk qo‘shinlari salbchilarning lagerlaridan 5–6 km janubdagi tepalikda o‘z lagerlarini qurdilar. Turklarning kuchlari 11–12 ming kishini tashkil etdi. 1396- yilning 26- sentyabrida Nikopol yaqinida jang bo‘lib o‘tdi. Turklar Nikopolning janubrog‘idagi tepalikda pozitsiyani egalladilar. Yanicharlar balandlikdagi *palisadning* (mudofalanayotgan qo‘shinlarni himoya qilish va shturm qilayotganlarni to‘xtatib qolish uchun uzun yog‘ochlarni bir uchini yerga ko‘mib ikkinchi uchini o‘tkirlab yuqoriga qaratib o‘rnatilgan to‘siq) ortida joylashdilar. Oldinda otliq kamonchilar joylashdilar, balandlikning ortida Boyazid qo‘mondonligidagi «sipohiyalar» yashirindilar. Turklarning jangovar tartibi chuqurlik bo‘ylab yoyildi, okoplar qazib yashiringan piyodalar uning tayanchi bo‘ldi.

Tunda Siguzmund harbiy kengash chaqirdi, unda birinchi bo‘lib kim jangni boshlashi kerakligi to‘g‘risida ko‘p bahslashildi. Fransuzlar g‘alaba nashidasiga erishish uchun jangni birinchi boshlashlarini ma‘lum qildilar. Ritsarlar hech narsaga kelisha olmasdan tarqaldilar. Erta tongda Fransuzlar ittifoqchilarini kutmasdan lagerdan chiqdilar.

Jangning birinchi davri—Fransuz ritsarlarining turklarga qarshi hujumlari. Fransuzlar turklarning otliq kamonchilariga hujum qildilar, ularni ta‘qib qilib yanicharlarning kamon o‘qlari zarbasi ostiga tushib qoldilar.

Bu vaqtda «sipohiyalar» o‘z piyodalarning qanotlari ortidan chiqib, fransuz ritsarlarini qurshab oldilar va ularni qirib tashladilar.

Jangning ikkinchi davri—salbchilarning asosiy kuchlar bilan turklarga hujum qilishlari. Fransuz ritsarlari tor-mor etilganidan keyin, jang maydonida Siguzmund qo‘mondonligidagi salbchilarning qolgan qo‘shinlari kirib keldi. Turklar huddi avvalgidek manyovrni qo‘lladilar va salbchilarning bosh kuchlarini tor-mor etdilar. Siguzmundning o‘zi zo‘rg‘a qochib qutildi. Turklar o‘z muvaffaqiyatlarini rivojlantirmadilar va g‘alabalari natijasidan foydalanmadilar.

Nikopol yaqinidagi jangda ikkita harbiy tizim to‘qnashdi: ritsarlik lashkarlari va joriy qilingan muntazam qo‘shin. Turk piyodalari—yanicharlar jangovar tartibning tayanchi bo‘ldilar. Ritsarlar jang olib borish qobiliyati yuqori bo‘lgan piyodalarga ega emas edilar. Turklarning piyodalari va otliqlari o‘zaro hamkorlikni yaxshi yo‘lga qo‘ydilar. Bitta qo‘mondonga bo‘ysungan intizomli qo‘shin, taktik

raxbarlikni amalga oshirishga va qo'shin turlarining o'zaro hamkorligini tashkil etilishiga sharoit yaratdi.

Yevropa qo'shinlarida yagona qo'mondonlik yo'q edi va har bir ritsar o'z bilganicha harakat qildi, buning oqibatida salbchilar mag'lubiyatga uchradilar. Jang maydonida dala istehkomlari qo'llanildi, bu istehkomlar G'arbiy Yevropa ritsarlari uchun kutilmagan hol bo'ldi.

Turklar arablar qo'llagan yollangan qurolli kuchlar tizimini rivojlantirdilar. Sipohiyarga xizmatlari uchun yer berilgan, lekin ular yerlarini merosdan-merosga o'tkaza olmaganlar va sultonga bo'ysunganlar, sulton ularni yer huquqidan mahrum qilishi mumkin bo'lgan. Lekin turklar armiyasining jang olib borish qobiliyati yuqori bo'lgan qismi baribir yanicharlar (yangi qo'shinlar) bo'lib qolaverdi.

Turk qo'shinining yuqori darajada jang olib borish qobiliyatiga, ularni oziq-ovqat bilan yaxshi ta'minlash tashkil etilganligi natijasida ham erishilgan, bunday ta'minlov G'arbiy Yevropa qo'shinlarida yo'q edi. Jangda shijoatkor bo'lgan yanicharlar joydan mohirlik bilan foydalanganlar, uning tabiiy hususiyatlarini okoplar va sun'iy to'siqlar hosil qilib kuchaytirganlar. Yanicharlar mudofaa jangida kuchli bo'lganlar. Qarshi hujumlarni og'ir qurollangan otliqlar olib borganlar. Shunday qilib, mudofaa va hujumning vazifalari turli qo'shin turlari bilan hal etilgan; jangning muvaffaqiyati ularning o'zaro hamkorliklarini mohirlik bilan amalga oshirilishiga bog'liq bo'lgan. Jangovar harakatlarda, g'anim davlatining ichkarisini vayronalikka aylantirishga qaratilgan strategik hujum, taktik mudofaa bilan birga olib borilgan.

1399- yilda sulton Boyazid Markaziy Anatoliyani bosib oldi (Kichik Osiyoning bir qismi) va uning harakatlari Amir Temur vassallari hukmdorlik qilayotgan hududlar tomoniga qaratildi. 1402- yilning 20 iyulida Anqara yaqinidagi jangda sulton Boyazidning qo'shini Amir Temur tomonidan tor-mor etildi, sultonning o'zi asirlikda olamdan o'tdi.

Vizantiyaliklarning qadimgi imperiyasining poytaxti–Konstantinopolning bosib olinishi bir necha o'n yillarga orqaga surildi. Usmoniylar davlati bir nechta kichik davlatlarga bo'linib ketdi.

XV asrning o'rtalaridagina usmoniylar o'z kuchlarini va mulklarini tiklab olishga muvaffaq bo'ldilar. 1453- yilda turk sultoni Muhammad II shturm bilan Vizantiyaning qadimiy poytaxtini egalladi. Turklar Konstantinopolni Istambul deb atay boshladilar va shaharni usmoniylarning poytaxtiga aylantirdilar.

Bu vaqtga kelib turklarning armiyasi o'zining zarbdor qudratini ancha oshirdi, turklarning artilleriyasi Yevropadagi eng qudratli artilleriya hisoblangan. Turkiya armiyasida artilleriya sulton Muhammad II hukmdorligi davrida XV asrning o'rtalarida Konstantinopolning shturmi oldidan kirib keldi. Turklarning taktikasi, piyodalarning mudofaa qudratini va artilleriyani, harakatchanlik hamda yengil otliqlarning kuchi bilan uyg'unlashtirdi. Turklar qo'l o'q otar qurollarni qo'lladilar, lekin u katta ahamiyat kasb etmadi.

Usmoniylar imperiyasining istilosi uchta qit'a – Yevropa, Osiyo va Afrikaga yoyildi. Yevropada turklar Bolqon yarim orolini, Vengriyani, Transilvaniyani, Valixiyani, Qrim yarim orolini, O'rta Yer dengizidagi orollarni bosib oldilar.

Osiyoda turklarning hukmronligi Anatoliyaga, Armanistonga, G'arbiy Gruziyaga, Suriyaga, Iroqqa, Falastinga, Arabistonga tarqaldi, Afrikada esa ular o'zlariga Misrni, Tripolini, Tunis va Aljirni tobe qildilar.

Usmoniylar Turkiyasi Markaziy va Sharqiy Yevropa xalqlari uchun katta xavf-xatar tug'dirdi.

Faqat ular Vena (1569 y.) ostonalaridagi janglar davomida chekinganlaridan keyin va turk flotining ispanlar, venaliklar va Rim papasining birlashgan flotidan Lepanto (1571- yil 7- oktyabr) yaqinidagi dengiz jangida chekkan mag'lubiyati tufayli turklarning g'arbga tomon keyingi harakatlari to'xtatildi. Lekin turk ekspansiyasining solib turgan xavfi yana 100 yil atrofida Yevropa xalqlarini tahlikaga solib turdi.

Turk-usmoniylar g'alabalarining asosiy sababi, sultonning mutloq hukmronligi va metindek intizomli jangchilarning sultonga o'ta sodiqligidir. Lekin keyinchalik turklar armiyasining Yevropa qo'shinlari bilan taqqoslaganda ancha qo'li ko'zga tashlana boshlandi. Arkebuzalar va nayzalar turklarning kamonlari va yatanlaridan ustun bo'ldi. Bundan tashqari Yevropa armiyalarida artilleriyaning soni ortib borayotgan edi. Avval turklarning muvaffaqiyatlarini ta'minlagan yanicharlar va yengil kavaleriyaning harakatlarini birgalikda olib borish, yangi sharoitlarda juda kam harakatchan bo'lib, taktika borasida arkebuzachilar bilan qo'llab-quvvatlangan pikchilar oldida ojizlik qildi. Usmoniylar imperiyasi texnikaning rivojlanishiga kam ahamiyat berdi va yollangan Yevropaliklarga artilleriya yaratish va boshqaruvni yo'lga qo'yishni topshirdi.

1.10. Markaziy Osiyoni Arablar tomonidan bosib olinishi

Arab halifaligining harbiy san'ati. VII–VIII asrlarda Yaqin Sharqda arab qabilalarining birlashgan yirik teokratik davlati vujudga keldi. Arab qabilalari qo'shni xalqlarga miloddan avvalgi uchinchi ming yillikdan ma'lum bo'lgan. Arablarning madaniyati uzoq vaqt mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan va Arabiston yarim orolidan tashqariga chiqmagan.

O'z mashg'ulotlarining karakteriga ko'ra arab qabilalari uch guruhga bo'lingan: *beduinlar* (ko'chmanchi chorvador qabilalari), *fallaxlar* (o'troq dehqonlar qabilalari) va *yarim fallaxlar* (yarim ko'chmanchi qabilalar). Beduinlar tuyachilik, yilqichilik va qo'ychilik bilan shug'ullanganlar. Ularning yilqichiliklari keyinchalik arab otliq otryadlarini yaratish uchun negiz bo'lib xizmat qildi. Fallaxlar vohalarda yashaganlar, dehqonchilik bilan shug'ullanganlar va piyodalar safini to'ldirish uchun yaxshi kontingent bo'lganlar.

Savdo-sotiqning rivojlanishi yirik markazlar, Makka va Madinadek shahar-davlatlarning yaratilishiga imkon yaratgan.

Arablar qadimdan o'zlarining jangchiliklari bilan shuhrat qozonganlar. Har bir katta yoshli arab jangchi bo'lgan. Botirliklari va tashabbuskorliklari bilan mashhur bo'lgan shayxlar va saidlar o'zlarining kichik otryadlariga ega bo'lganlar,

bu otryadlar keyinchalik *halifa* hokimiyatining yaratilishiga olib kelgan. Halif, VII asrda paydo bo'lgan islom.

Arab qo'shinining yaxshi va asosiy qismi otliqlar bo'lib, ular yengil va Qabilalarning birlashuvi va ularning tomonidan qo'shni hududlarni bosib olinishi natijasida arablar davlati vujudga keldi. VII asrning birinchi yarmida arab halifaligi paydo bo'ldi. Arab qo'shinlari vizantiyaliklarni tor-mor etdi va qisqa muddat ichida Vizantiya bilan urushda kuchsizlanib qolgan Eronni bosib oldi. Arab davlati Omayidlar (661–750 y.) sulolasi hukmdorligi davrida eng qudratli davlatga aylandi. Shu vaqtga kelib arablar berberlar qabilasining qarshiligini yengib, Shimoliy Afrikani, keyinchalik Pireney yarim orolidagi Vestogotlar qirolligini zabt etdi va Galliyaga bostirib kirdi, lekin Puate yaqinidagi jangda franklar tomonidan tor-mor etildi. Shu bilan birga arablar Vizantiya bilan, xazarlar va Hindistonning shimoli-g'arbidagi xalqlar bilan urush harakatlarini muvaffaqiyatli olib bordi. Xazarlarni Kavkaz tog' tizmasi ortiga uloqtirib tashlab, ular Ozarbayjon, Sharqiy Gruziya va Armanistonda mustahkam o'rtnashib oldilar. Sharqqa harakatlanib, arablar VIII asrning o'rtalarida O'rta Osiyoni–Xorazmni, So'g'diyonani (Samarqand), Toharistonni (O'zbekiston, Tojikiston va Avg'onistonning shimoliy hududlari bo'lib keyinchalik Baqtriya deb nomlangan), Toshkentni bosib oldilar, g'arbiy Xitoy chegaralariga yaqinlashib keldilar va O'rta Osiyo hududida mustahkamlanib oldilar. Ushbu davrda arab halifaligi o'z hududining kengligi bilan Rim imperiyasining gullab yashnagan davridagi hududidan o'zib ketdi. Omayidlar halifaligining poytaxti Damashq shahri bo'lgan. Bosib olingan davlatlarda arablar kuch bilan islom dinini kiritdilar.

Arab qo'shinining jangovar tartibi besh qismdan iborat bo'lgan: avangarddan, markazdan–uni arablar «yurak» deb ataganlar, o'ng va chap qanotlar va arergarddan. Ikkala qanotlarni kavaleriya to'sib turgan. Arab qo'shinida kavaleriya, odatda tuyalarda yoki otlarda harakatlangan va soni bo'yicha piyodalardan bir necha marotaba kam bo'lgan. Yuqori harakatchanlik arab qo'shinlarining o'ziga hos belgisi bo'lgan. Bu sifatni hisobga olib qo'mondonlik to'satdan zarba berish tamoyilini keng qo'llagan. Arablarning front bo'ylab va chuqurlikda tarqoq holda joylashtirilgan jangovar tartiblari yuqori taktik manyovrchanlikni va jangni ichkaridan rivojlantirishni ta'minlagan. Urushlarda arablar pistirmalarni, bosqinlarni keng qo'llaganlar va to'satdan hujumlarni, ko'p hollarda uyquning eng mustahkam davri bo'lgan tongda amalga oshirganlar. 750-yilda hokimiyatga Abbosiylar sulolasi kelib, u 1258- yilgacha hukmdorlik qildi. Halifalikning poytaxti Bog'dodga ko'chirildi. Abbosiylar davrida halifalik yuqori rivojlanish darajasiga yetdi, bu davrda arablar qurolli kuchlarining tuzilishi nihoyasiga yetkazildi. Endilikda ular doimiy armiyaga ega bo'ldilar. Doimiy armiyaning asosini halifning shaxsiy gvardiyasi tashkil etgan. Arab gvardiyasining har bir otryadi bir xil og'ir otliqlarga bo'lingan. Og'ir otliqlar uzun nayzalarga, qilichlar, jangovar gurzilar, jangovar boltalar va himoya qurollariga ega bo'lganlar. Yengil otliqlar o'q-yoylar va uzun, ingichka drotiklar bilan qurollangan.

Arablar og'ir va yengil piyodalarga ham ega bo'lganlar. Og'ir piyodalar nayzalar, qilichlar va qalqonlar bilan qurollanganlar: ular chuqurlashtirilgan safda jangni olib borganlar. Arab jangchilari shunday yaxshi po'latdan yasalgan

qilichlarga ega bo'lganlarki, ular bir zarb bilan dushmanning otini yorib tashlaganlar. Piyoda kamonchilar ko'pincha yoyiq safda harakatlanganlar, ular ikkitadan kamonlarga va 30 tadan, qattiq yog'ochdan yasalgan, temir uchli o'tkirlangan kamon o'qlariga ega bo'lganlar.

Arab qo'shinining tashkiliy tarkibi asosini o'nlik tizimi tashkil etgan. Eng yirik qo'shin birlashmasi amir boshchiligidagi 10 minglik otryad bo'lgan. Bu otryad, yuzliklarga bo'lingan va o'zlarining alohida boshliqlari bo'lgan 10 ta harbiy qismdan (har birida 1000 jangchi) iborat bo'lgan. Har bir yuzlik ikkita yarim yuzlikka bo'lingan. Eng kichik bo'linma o'nlik bo'lgan.

IX asrning boshida arablar ko'chma davolash punktlari—*dala lazaretlaridan* foydalanganlar. Dala lazareti tuyalarga, yaradorlar va kasallarni olib yurish uchun zambillarga ega bo'lgan; tuyalar, xachirlar, eshaklar—chodirlarni, dori-darmonlar, bog'lov vositalari va tibbiyot hodimlarini olib yurgan. Safardan oldin otlarni taqalaganlar.

Arablarning jangovar tartibi front bo'ylab va chuqurlikka bo'lingan. Jangovar chiziqlarning har biri beshta sherengaga bo'lingan va allegorik (chalg'ituvchi) nomlarga ega bo'lgan: birinchi jangovar chiziq («It hurishi tongi»), chavandozlarning yoyiq safidan tashkil topgan; asosiy kuchlar hisoblangan ikkinchi («Yordam kuni») va uchinchi («larzaga solish kechasi») jangovar chiziqlar shaxmat tartibida saflangan bo'lib, kavaleriya kolonnalari yoki piyodalar falangasidan tashkil topgan; to'rtinchi jangovar chiziq—umumiy zaxira bo'lib, unga qo'mondon harakatlangan bosh qo'shinni himoya qilish uchun mo'ljallangan saralangan otryadlar kirgan. Umumiy zaxira jangga so'nggi, murakkab vaziyatda kiritilgan. Front ortida ta'minot uchun kerakli vositalar joylashgan. Bunday jangovar tartib front ortidan va qanotlardan kuchsiz bo'lgan.

Dushman bilan yaqinlashuvda arablarning avangardidagi otliqlar jangni boshlagan va asta-sekin ortga o'zining asosiy kuchlari tomoniga chekina boshlagan. Bu vaqtda og'ir piyodalar safga tizilgan. Piyodalar bitta tizzalarida o'tirib, dushmanning kamon-o'qlari va drotiklaridan qalqonlari bilan o'zlarini himoyalaganlar va uzun nayzalarini yerga tiqib uch tomonini yaqinlashib kelayotgan dushman tomoniga engashtirganlar. Og'ir piyodalarning ortida kamonchilar joylashib, ularning boshlari uzra hujum qilayotgan dushmanga kamonlaridan o'q yog'dirganlar. Jangga avval birinchi jangovar chiziq kiritilgan va dushman jangovar tartibini tarqatib, uning kuchlariga talofatlar yetkazishga harakat qilgan. Keyin birinchi jangovar chiziqni ikkinchi jangovar chiziq qo'llab-quvvatlagan. Arablarning asosiy kuchlari mudofaa jangini olib borishga moyil bo'lgan va yengil otliqlar va piyodalarning harakatlanishlari uchun tayanch bo'lgan.

Jangda arab qo'shinlari shiddat va qat'iylik bilan ajralib turganlar. Ular odatda dushman jangovar tartibining qanotlarini qamrab olishga harakat qilganlar. Dushman holdan toygan paytda ular umumiy hujumga o'tganlar, keyin esa g'animni to'liq tor-mor etilgunigacha ta'qibni davom ettirganlar. Ta'qibni otliqlar olib borganlar.

Taktikada, yengil otliqlarning to'xtovsiz hujumlari bilan dushmanni jang maydonida holdan toydirish usuli ustun bo'lgan. Bunga arablarning maxsus zotli uchqur otlari imkon yaratgan.

Arablar zabt etilgan mamlakatlardan olib kelingan jangovar texnikadan foydalanishga katta e'tibor berganlar. Arab qo'shinlari katapultalar, ballistalar va taranlarga ega bo'lganlar. Arablar vizantiyaliklar tomonidan ixtiro qilingan va «Yunoniston olovi» nomi bilan mashhur yondiruvchi vositalarni qo'llaganlar. Yonib turgan neft to'ldirilgan xurmachalarni dushmanga uloqtirish keng foydalanilgan.

Arablar dengizda suzish ishlarini rivojlanishida, yelkanli kemalarni boshqarishda ham katta ro'l o'ynaganlar, dengizda yurish uchun geografik va boshqa bilimlarni yig'ishda alohida o'rin tutganlar. Arab dengizchilari va geograflari hind okeanining mussonlarini (ya'ni qishda dengizga tomon, yozda esa qirg'oqqa tomon esadigan shamolni) to'lig'icha ta'riflaganlar va undan mohirlik bilan foydalanganlar. O'rta asrlardagi arab adabiyoti dengiz geografiyasi to'g'risida to'liq ma'lumotlarni o'z ichiga olgan.

Arablar harbiy san'ati G'arbiy Yevropa davlatlarining harbiy san'atiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Taktikasining asosi manyovr bo'lgan, intizomli va harakatchan arab otliqlari, kam harakatchan, og'ir sovutlar bilan o'ralgan Yevropa ritsarlarini ko'p narsalarga o'rgatganlar.

Shuni ta'kidlash kerakki, arablarning harbiy san'atlari vizantiyaliklar, forslar, O'rta Osiyo xalqlari va xitoyliklardan qabul qilingan.

1.11. Mo'g'ullarning harbiy san'ati

O'rta asrlarning harbiy san'ati Chingizxon va uning ajdodlarining bosqinchilik yurishlari davomida ancha rivojlandi. XIII asrning boshlarida uzoq Mo'g'ulistonda ko'chmanchilar davlati barpo etildi, uning asoschisi, Chingizxon nomini olgan Temuchin bo'ldi. Qisqa davr ichida u ko'p sonli va yaxshi qurollangan qo'shinni tashkil etdi. 1206- yilda Chingizxon merkitlar va naymanlar qabilalarini siqib chiqardi, 1207-1214- yillarda Yettisuvning shimoliy qismini bosib oldi va uyg'urlarni o'ziga tobe qildi, 1209- yilda u Xitoyning shimoli-sharqiy qismida joylashgan Tung'utlar davlatiga harbiy yurishni amalga oshirdi.

U qullar va katta o'ljani egallab Mo'g'ulistonga qaytib keldi. Keyingi 1211-1214- yillarda u Xitoyga bir nechta yurishlarni amalga oshirdi, 1215- yilda esa Pekinni bosib oldi va Shimoliy Xitoyni Mo'g'ulistonga birlashtirdi. Chingizxonning harbiy muvaffaqiyatlari qo'shinning yuqori tashkiliy tizimi, qattiq intizom, yuqori harakatchanlik, jangchilarning yurishlardagi matonatlari va janglardagi botirliklari bilan shartlandi.

Mo'g'ul qo'shinlarining asosini, kamon o'qlar, qilichlar, boltalar va temir gurzilar bilan qurollangan otliqlar tashkil etgan. Kamon mo'g'ullarning asosiy quroli bo'lgan. Qurol-yarog'lar orasida katta o'qlarni uloqtiradigan ballistalar, katapultalar va yonib turgan neft to'ldirilgan xurmachalarni uloqtiradigan maxsus mashinalari ham bo'lgan. Bunday texnika xitoyliklardan o'rganib joriy qilingan (23-rasm).

23 rasm. Mo‘g‘ul jangchisi

Mo‘g‘ullarning asosiy jang olib borish usullari hujum bo‘lgan. harbiy yurishlarning rejasi avvaldan, dushman davlati va uning harbiy kuchlarini o‘rganib chiqilganidan keyin tuzilgan. Rejani tuzishdagi kengashda (*qurultoyda*) tajribali harbiy boshliqlar ishtirok etgan. Reja tuzilganidan keyin hujum qilish uchun tanlangan davlatga buyuk xonning talablari yetkazilgan: hech qanday qarshiliksiz tobe bo‘lish va harbiy-mudofaa inshootlarini buzib tashlash, mo‘g‘ul qo‘shinlarini o‘z hududlariga kiritish, yillik soliqlarni muntazam to‘lash va kerakli sondagi qo‘shinni yetkazib berish mazmunidagi shartlar. Qo‘yilgan shartlarni tinchlik yo‘li bilan qabul qilish ko‘p hollarda davlatni vayronalikdan qutqarib qolmagan, faqatgina bosqinchilarga uni egallashni yengillashtirgan. Qo‘rqitish va xiyonatkorlikni mo‘g‘ul sarkardalari doimo qo‘llaganlar. Bu «osonlik bilan g‘alaba qilishning» bir vositasi bo‘lgan. Qaysi davlatga hujum qilmasinlar, mo‘g‘ul sarkardalari odatda dushmanni qo‘rqitish va uning qarshilik qilishga bo‘lgan irodasini sindirish maqsadida eng shafqatsiz choralardan foydalanganlar.

Jang paytida o‘z dushmanlarini bo‘laklarga bo‘lib tashlash va shu bilan ularni tor-mor etishni yengillashtirish – Chingizxon va mo‘g‘ul sarkardalarining qoidalaridan biri bo‘lgan. Bu qoidalarni qo‘llagan holda XIII asrning oxiriga kelib Mo‘g‘ullar yevro-osiyoni uchdan ikki qismini bosib olishgan (24-rasm).

Mo‘g‘ullar doim to‘satdan zarba berishga intilganlar, hujumni olib bora turib, dushmanga to‘satdan bostirib borish uchun ular ko‘p hollarda chalg‘ituvchi harakatlarni amalga oshirganlar. Agar to‘satdan zarba berishni uddasidan chiqarolmasalar, dushmanni egallab turgan pozitsiyasini qoldirib ketishi uchun mo‘g‘ul sarkardalari yolg‘ondakam chekinishni qo‘llaganlar va o‘zlari tezlik bilan uni ta‘qib etishni boshlaganlar¹.

¹Mixail Ivanin. Chingizxon va Amir Temur. – T.: Yangi asr avlodi, 2018. – 301 b.

Ataylab chekinish va dushmani oldinga va orqaga harakatlanishga majbur qilish uchun pistirmadan hujum qilish ham jang maydonida amaliyotda qoʻllanilgan.

Moʻgʻullarning asosiy taktik qoidalari, ilgʻor qismlar hisoblangan yengil otliqlarning harakatlari bilan gʻanimni holdan toydirish va uning jangovar tartibiga tartibsizliklarni keltirib chiqarish, keyin esa butun kuchlar bilan hal qiluvchi zarbani berishdan iborat boʻlgan. Moʻgʻullar katta frontal (qoʻshinlarining yuzmayuz) janglardan oʻzlarini chetga olganlar, ular dushmanning qanotlariga hujum qilishni yoki bir vaqtning oʻzida bir nechta yoʻnalishlardan hujum qilishni afzal koʻrganlar.

24 rasm. XIII asrda Moʻgʻul qoʻshinlarining egallagan hududlari

Otliqlarning jangovar tartibi bosh kuchlarga, oʻng va chap qanotlarga boʻlingan. Jangovar tartibning bosh kuchlari, jangni boshlashga ishtirok etadigan ilgʻor otryadlar bilan himoyalangan. Jangovar tartibning asosiy elementi, hamma kuchlarning uchdan bir qismini tashkil etgan katta zaxira kuchlari boʻlgan.

1.12. Xorazmshohlar davlatining moʻgʻul bosqinchilariga qarshi kurashi

Jaloliddin Manguberdi. Shimoliy Xitoyda jurjenlar davlatini tor-mor etganidan keyin Chingizxon, nigohini Oʻrta Osiyoning katta hududida joylashgan Xorazmshohlar davlatiga qaratdi. Avval Chingizxon bilan Xorazmshoh oʻrtasida yaxshi doʻstona munosabatlar oʻrnatildi. Ular bir birlariga sovgʻa salomlar yoʻllash

bilan davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashgan va elchilik ishlarini yo'lga qo'yganlar.

Xorazmshoh davlati o'z zamonasining qudratli davlatlaridan biri bo'lgan. Uning chegaralari shimolda Orol dengizi va qipchoq cho'llarigacha, janubda Hind okeanigacha, sharqda Hindiston va g'arbda Iroqqacha yetgan.

Xorazmshoh qo'shinlarining umumiy soni 400 ming kishidan ko'proq bo'lgan. Qo'shin kavaleriyadan (otliq qo'shin), piyodalardan tashkil topgan va bundan tashqari urush davrida xalq lashkarlarining yig'ini e'lon qilingan. Xalq lashkarlari harbiy yurishlar paytida maosh olmagan, o'ljadan ulush olgan. Qo'shinning katta qismini kavaleriya tashkil etgan, uning safiga og'ir va yengil qurollangan otliqlar va tuyalar kiritilgan. Xorazm jangchilarining asosini qipchoqlar va turkmanlar tashkil etganlar, ulardan alohida qism va bo'linmalar qabilaga mansubligi tamoyili bo'yicha tashkil etilgan.

Xorazm shohlarining osoyishtaligini maxsus tan soqchilar bo'linmasi (*haras*) himoya qilgan, ular *mamluklardan* (qul jangchilardan) olingan. Sulton Muhammad Alouddin tan soqchilarining soni 10 mingtadan ortiq bo'lgan.

Xorazmlik jangchilar qilichlar, nayzalar, o'q-yoylar bilan qurollanganlar. Qal'alarni egallash va qamal qilish uchun katapultalar (*manjaniqlar*), qamal qilish mashinalari, «toshbaqalar», harakatlanuvchi minoralar (*mataris*), qal'a devorlarini buzish uchun moslamalar (*jamalukat*) va narvonlar (*salalim*) qo'llanilgan.

Xorazmshohlar davlati chegaralarini himoya qilishda, mustahkam va baland devorlar bilan o'ralgan kuchli qal'alarga tayanilgan. Bu qal'alardagi garnizonlarga *mustaxfizlar* qo'mondonlik qilgan.

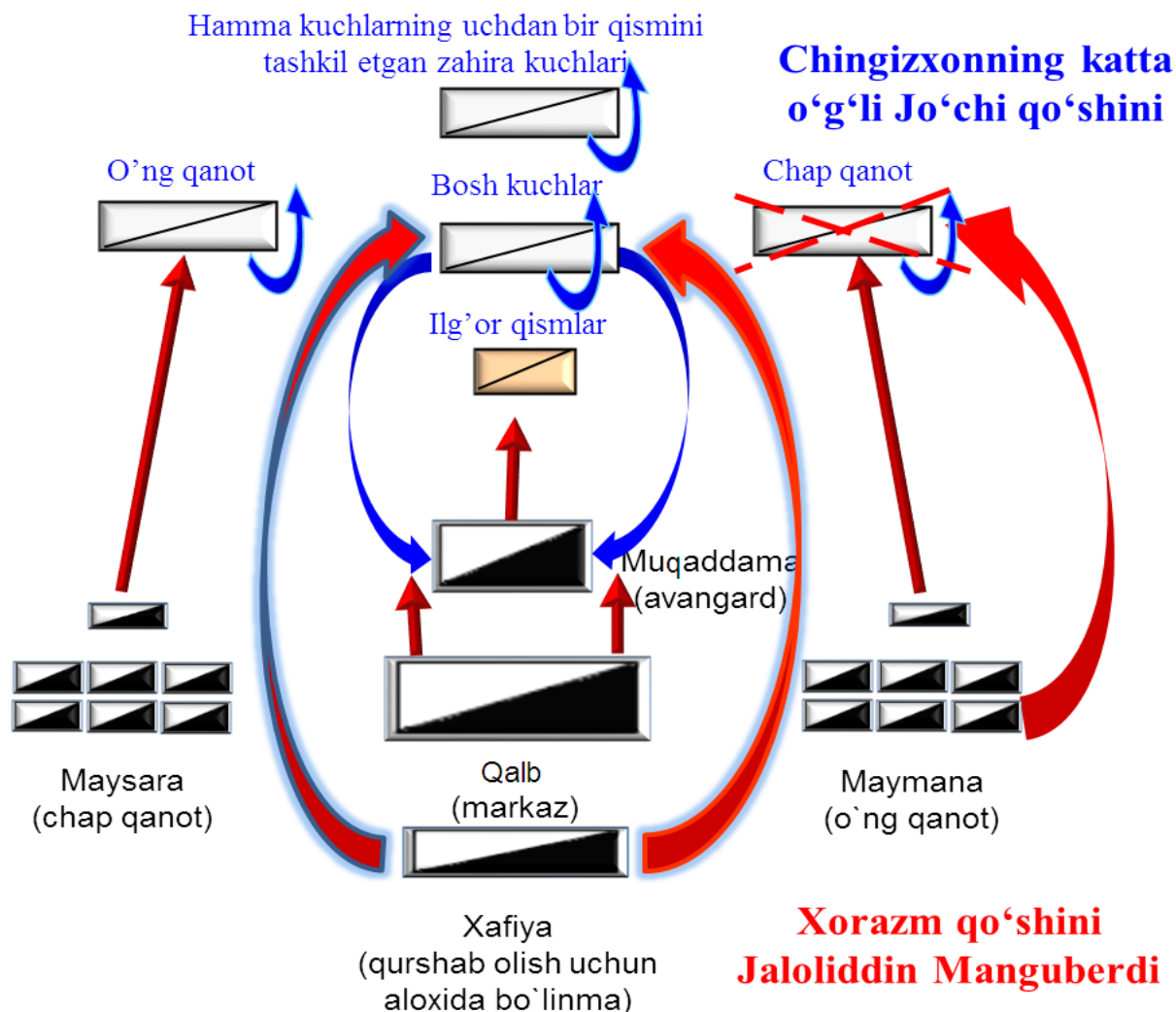
Xorazm qo'shinlarining jangovar tartibi janglar paytida to'rtta qismdan tashkil topgan. Qo'shinning oldida avangard (*muqaddama* yoki *yazak*) joylashgan. Ikkinchi jangovar chiziq o'ng qanotdan (*maymana*), markaz (*qalb*) va chap qanotdan (*maysara*) tashkil topgan. Qo'shinning front ortini arergard (*muaxhara*) himoya qilgan. Maxsus qism (*xafiya*) alohida saf tortgan bo'lib, dushmanni qurshab olish va uni tor-mor etish uchun mo'ljallangan, ya'ni zaxira ro'lini bajargan.

Xorazmshoh Muhammad Alouddinni (hukmdorlik qilgan yillari 1200–1220 y.) qo'l ostidagilar «Iskandari soniy» (ikkinchi makedoniyalik Iskandar) deb ataganlar, bunga sabab u 1210- yilda, avval O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan qoraxitoylar qo'shinlarini tor-mor etgan edi.

1218- yilning oxirida Xorazmshoh qo'shinining mo'g'ullar bilan birinchi to'qnashuvi bo'lib o'tdi. Shu vaqtga kelib mo'g'ul otryadlari, Xorazmshoh mulklari bilan chegaradosh qipchoq cho'llariga qochgan, bo'ysunmas merkit qabilalarini ta'qib etishni va tor-mor etishni tugatgan edi.

Xorazmshoh 60 minglik qo'shin bilan shimolga yo'nalib, Irgiz daryosini kechib o'tdi va To'rg'ay cho'llarida mo'g'ullar bilan to'qnashdi. Mo'g'ul qo'shinining boshida Chingizxonning katta o'g'li Jo'chi turgan edi. Mo'g'ullar to'qnashuvdan o'zlarini chetga olmoqchi bo'ldilar. Lekin Muhammad Xorazmshoh jang qilishga moyil edi. Ularning o'rtasida bo'lib o'tgan uch kunlik jangda 20 mingga yaqin xorazmliklar halok bo'ldi, mo'g'ullarning yo'qotishlari undan kamroq kishini tashkil etdi. To'rtinchi kun kechqurun Jo'chi o'z qo'shinini

olib ketdi. Bu to‘qnashuvda Xorazmshohning katta o‘g‘li Jaloliddin Manguberdi (1199–1231 y) o‘zining harbiy san‘atini birinchi marta namoyish etdi. Agar u matonat va botirlik namunalari ko‘rsatmaganida xorazmliklar mag‘lubiyatga uchragan bo‘lar edilar. Chingizxonning stavkasiga qaytib kelganidan keyin Jo‘chi, otasiga Xorazm qo‘shinining holati va Jaloliddin Manguberding shaxsiy qaxramonligi to‘g‘risida aytib berdi (25-rasm).

25 rasm. 1218 yilning oxirida Xorazmshoh qo‘shinining mo‘g‘ullar bilan birinchi to‘qnashuvi

1218- yilda Chingizxon, 440 kishi va 500 ta tuyadan iborat oltin, kumush, Xitoy shoyisi va boshqa qimmatbaho mahsulotlar yuklangan katta savdo va elchilar karvonini tayyorladi. 1218- yilning boshida karvon chegara bo‘yi shahri O‘trorga yetib keldi. Shu yerda, savdogarlarni josuslikda gumon qilgan qal’a komendantining buyrug‘iga binoan karvon talon-taroj qilindi, karvonni kuzatib kelgan jangchilar va karvonchilar o‘ldirildi. Bu hammasi savdo va elchilik munosabatlariga putur yetganidan darak berar edi. Urushning boshlanishi muqarrarligi ko‘rinib qoldi.

Oshib borayotgan harbiy xavfni baholab, Xorazmshoh kengash chaqirdi, unda urush olib borish taktikasi ishlab chiqilishi kerak edi. Xorazmshoh qipchoq harbiy boshliqlarining fitnalaridan qo‘rqib, asosiy armiyani bir joyga jamlash va

mo'g'ullarga qudratli zarba berish to'g'risidagi taklifni rad etdi va armiyani alohida shaharlarda bo'laklarga bo'lib joylashtirish rejasini qabul qildi. Masalan, yirik shaharlarning mudofaasi uchun quyidagi sondagi qo'shin ajratildi: Samarqandda–110 ming, Buxoroda–50 ming jangchi. O'trordagi garnizonga qo'shimcha 20 ming jangchi jo'natildi. Bu taktika Xorazmshoh qo'shinining tarqoqlanishiga olib keldi, Chingizxonga esa, tarqoqlangan qo'shnlarni tor-mor etish imkonini berdi.

1219- yilda Chingizxon qo'mondonligidagi yirik armiya O'tror qal'asi tomonga harakatlandi. O'tror qal'asini qurshovga olgan Chingizxon qo'shinining umumiy soni haqida yagona fikr yo'q. Alohida mutaxassislarning fikricha, harbiy yurishga chiqqan qo'shinning soni 200–250 ming kishiga yetgan. harbiy yurish vaqtida mo'g'ullarning qo'shiniga Irtishning janubrog'ida va Sirdaryoning sharqrog'ida yashaydigan cho'l va tog' yon bag'ri xalqlari va qabilalari (qarluq, uyg'ur va boshqa qabilalar) qo'shilganlar. Ayrim hollarda, misol uchun, qal'alarni qamal qilishda, qal'a himoyachilarini chalg'itish maqsadida, yaqin orada yashaydigan aholini majburan haydab kelganlar va shu yo'l bilan qo'shin sonini ko'paytirib ko'rsatib himoyachilarni daxshatga solganlar.

Shu yilning sentyabrida O'torni qamal qilish boshlandi. Shahar aholisi bosqinchilarga qaxramonona qarshilik ko'rsatdi. Shahar qamali cho'zilib ketdi. Chingizxon o'zining yirik armiyasini to'rt qismga bo'ldi. O'torning qamali Chingizxonning ikkinchi va uchinchi o'g'illari Chig'atoy va O'gadayga topshirildi.

Mo'g'ullarning asosiy kuchlari Chingizxon rahbarligida Qizilqum cho'llari orqali Buxoroga yo'l oldi. Chingizxoning katta o'g'li Jo'chi uncha katta bo'lmagan otryadi bilan Signak, Uzgen, Jend, Yangikent shaharlarini bosib olish uchun Sirdaryoning oqimi bo'ylab pastga tushdi.

Sarkardalar Uloq–noyon va Sukata Cherbi qo'mondonligidagi boshqa bir kichik otryad Benaket va Xo'jand shaharlarini bosib olish uchun Sirdaryoning oqimi bo'ylab yuqoriga jo'natildi.

Olti oylik qamaldan keyin O'tror qal'asi egallandi. Mo'g'ullar uning himoyachilari va shahar aholisini qattiq jazoladilar, ularni o'tda yoqdilar, qilichdan o'tkazdilar. 1220- yilning fevralida O'torni egallagan mo'g'ullar shaharni vayronaga aylantirdilar, tirik qolgan aholini o'zlari bilan olib ketdilar va keyinchalik ulardan Xorazmshohning boshqa shaharlarini bosib olishda ilg'or otryadni to'sib turuvchilar sifatida foydalandilar.

Chingizxon asosiy kuchlari bilan 1220- yilning fevralida mudofaasi mukammal yaratilmagan Buxoroga keldi. Mo'g'ullarning lageriga tunda uyushtirilgan muvaffaqiyatsiz hujumdan keyin, Xorazmshoh tomonidan shaharni himoya qilish uchun qoldirilgan garnizon shaharni tashlab ketdi va qirib tashlandi. Tezda shahar aholisi darvozalarni dushmanga ochib berishga majbur bo'ldi. Shahar himoyachilarining qarshiliklari sindirildi. Shahar talon-taroj qilindi. Lekin 400 kishilik vatanparvarlar guruhi Buxoro arkida mustahkamlanib oldi, 12 kun ichida u dushman bilan qaxramonona kurashlarni olib bordi va kuchlar tengsiz bo'lgan jangda halok bo'ldi.

1220- yilning martida Buxoroni egallaganidan keyin Chingizxonning qo'shini Samarqandga yurishni boshladi. Shahar mudofaasiga katta e'tibor bergan

Xorazmshoh, 60 minglik qo'shinni va 50 minglik xalq lashkarlari va 20 ta filni to'pladi. Shahar devorlari mustahkamlandi.

Chingizxon shahar yaqinida to'xtadi va o'sha yerdan qamal qilish ishlarini boshqardi. Qamalning uchinchi kunida qadimgi shahar ostonalarida xalq lashkarlarining qonli hujumlari boshlandi, lekin u Chingizxon tomonidan bostirildi. Bu mag'lubiyatdan keyin shaharning yuqori hukmdorlari kapitulyatsiya qilish to'g'risida qaror qabul qildilar, Chingizxonga elchilarni jo'natdilar va shaharni topshirdilar. Dushman tomoniga o'tgan 20 taga yaqin beklar o'zlarining 30 minglik qo'shinlari bilan mo'g'ullar tomonidan xoinlikka moyilliklari uchun qirib tashlandilar. Shaharda xalqni ommaviy qilichdan o'tkazish va talon-tarojlik boshlandi. Bir guruh himoyachilar jome masjidida yashirilib, qaxramonona kurashni davom ettirdilar. Ularning hammasi yondirilgan masjidda halok bo'ldilar.

Chingizxon qo'shinining uchinchi otryadi Sirdaryo bo'ylab yuqoriga harakatlanib, Benaket shahrini egalladi, keyin hukmdori botir va iste'dodli sarkarda Temur Malik hisoblangan Xo'jandga yo'l oldi. Lekin mo'g'ullarning kuch jihatdan ustunligi tufayli u shaharni tashlab ketishga majbur bo'ldi va 1000 jangchisi bilan Sirdaryoning mustahkamlangan orollaridan birida yashirindi. Dushmanning yondiruvchi kamon-o'qlaridan himoya qilingan maxsus kemalar yasab Temur Malik har kuni g'animga kuchli zarbalar berib, unga katta talofatlar yetkazdi. Oziq-ovqatlari tugagach, Temur Malikning qo'shini kemalarga o'tirib mash'alalarning yorug'ida, har ikkala qirg'oqdan otilayotgan mo'g'ullarning kamon o'qlari ostida daryo bo'ylab pastga suza boshladi. Katta talofatlar berib Temur Malik janga yetib keldi. Bu yerda uning jangchilari kemalardan tushib ayovsiz jangga kirdilar. Tengsiz jangda Temur Malikning qariyb hamma jangchilari halok bo'ldi, o'zi esa safdoshlarining kichik bir guruhi bilan katta talofatlar ko'rib Urganchga yetib keldi, bu yerda uni katta hurmat bilan qarshi oldilar. 1220- yilning kuzida qattiq janglardan keyin mo'g'ullar Termizni egalladilar va shaharni talab vayronaga aylantirdilar.

Xorazmda hali jang harakatlari bo'lmagan edi. Dehqonchilikka boy bo'lgan bu viloyatni hamma tomonidan Cho'l va Orol daryosi o'rab turar edi.

Xorazmda qo'shinning qo'mondonligi Xo'jandning qaxramoni Temur Malik qo'lga o'tdi. Chingizxon Sharqning boy va go'zal shaharlaridan biri, Xorazmshohlarning tayanchi Urganch shahrini zabt etishga kirishdi. Xorazmshoh Muhammad Kaspiy dengizining janubiy qirg'og'i rayoniga qochib ketdi, o'sha yerdagi kichik bir orolda yashirindi va 1220- yilning dekabrda olamdan o'tdi. 1221- yilning yanvarida Urganchga Muhammadning katta o'g'li Jaloliddin Manguberdi keldi va unga Xorazmshoh va Sulton unvoni berildi. U qobiliyatli yagona sarkarda va hukmdor bo'ldi va Chingizxonga qarshi kurashni muvaffaqiyatli olib borishga boshchilik qilishga qodir kishi edi.

Jaloliddin hayotining asosiy maqsadini mo'g'ullarga qarshi kurashda deb bildi. Lekin Xorazmda hukmdor zodagonlarning hokimiyat uchun kurashlari boshlanib ketdi.

Jaloliddinga qarshi bo'lgan zodagonlar, davlat raxbari sifatida Jaloliddindek kuchli kishini tayinlanishini xohlamadilar va unga tobe bo'lishdan bosh tortdilar.

Xorazmning mudofaasini tashkil etishga ko'zi yetmagan Jaloliddin Temur Malik hamrohligida kichik otryad bilan Xorazmni tark etdi.

Nisa (hozirgi Ashxobod shahri yaqinida) shaharchasi yaqinida u kichik bir guruhi bilan mo'g'ullarning 700 kishilik otryadini tor-mor etdi. G'azna shahri tomonga harakatlanib, u (hozirgi Afg'oniston hududida) 30 minglik qo'shinni to'pladi. Qo'shinni o'z qo'mondonligi ostida g'azna shahridagi yaxshi qurollangan garnizonga birlashtirdi.

1221- yilning yozida Jaloliddin Chingizxonga qarshi chiqdi. U Parvon qishlog'i yaqinida chodir tikdi. Shu yerdan Valiyon (Toxiristonda) qal'asini qamal qilgan mo'g'ullarning yirik otryadiga muvaffaqiyatli hujumlarni amalga oshirdi va uni tor-mor etdi. Qo'shinining mag'lubiyatidan sarosimaga tushgan Chingizxon Jaloliddinga qarshi tajribali harbiy boshliqlaridan biri Shig'u-Xututi noyon xabarligida yirik kuchlarni (30–40 ming kishi) jo'natdi.

Parvon qishlog'i yaqinidagi jangda mo'g'ullar tor-mor etildilar, harbiy boshliqlarining turli xil harbiy ayyorliklarni qo'llashlariga qaramasdan ular qochishga majbur bo'ldilar. Jang qat'iy bo'lib, uzoq davom etdi.

Bu jangda Jaloliddin yangi taktika qo'lladi. Otliqlar otlaridan tushdilar, otlarining ipini bel kamarlariga bog'lab, kamonlardan otib piyoda safda jang qildilar. Jangning birinchi kuni g'olibni aniqlamadi.

Ikkinchi kuni mo'g'ul harbiy boshliqlari o'z qo'shinlarining holdan toyganligi sababli harbiy ayyorlikni qo'lladi, otlarga namatdan yasalgan qo'g'irchoq chavandozlarni o'tqizib jangga kiritdi. Avvalida Jaloliddinning jangchilari sarosimaga tushdi, lekin tezda sulton ularga g'alabaga ishonch uyg'otdi. Mo'g'ullarning bir nechta hujumlarini qaytarganlaridan keyin hal qiluvchi vaqtda Jaloliddinning signaliga binoan uning jangchilari hali jangda ishtirok etmagan, charchamagan otlarga o'tirib tezlik bilan dushmanga yetib oldilar va uni tor-mor etdilar.

Jaloliddinga qarshi jang qilgan mo'g'ullarning yirik qo'shinidan faqat tirik qolgan bir qismigina Chingizxonning qarorgohigacha yetib bordi. Jaloliddin tomonidan qo'llanilgan taktikaning o'ziga xos belgisi—otliq jangchilarni ham piyodalar safida, ham otlarda muvaffaqiyat bilan qo'llaganligi bo'ldi.

Lekin 1221- yilning oxirida Jaloliddinning qo'shinida harbiy boshliqlar o'rtasida kelishmovchiliklar yuzaga keldi. Ularning ayrimlari uni tashlab ketdilar.

1221- yilning dekabrda Sind daryosi (hozirgi Pokiston hududidagi Ind daryosining zamonaviy nomi) bo'yida Chingizxon va Jaloliddinning qo'shini o'rtasida shiddatli jang bo'lib o'tdi, bu jangda mo'g'ullar g'alabaga erishdilar. Ittifoqchilari tark etgan sultonning qo'shini daryodan kechib o'tishga ulgurmad. Yarim oy shaklida saf tortgan Jaloliddinning qo'shini daryoga siqib kelindi. Jaloliddin mardonavor jang qildi, u qo'shinning markazida 700 ga yaqin jangchilari qurshovida dushmanga qaqshatqich zarbalar berdi. Jaloliddin qo'shinining zarbasi ostida hatto Chingizxon ham chekinishga majbur bo'ldi. Lekin 10 minglik mo'g'ullarning pistirmasi jangning taqdirini hal qildi. Jaloliddinning qo'shini tor-mor etildi.

Bu jangda Sultonning hamma yaqinlari halok bo'ldi. Shaxsiy mardligi tufayli Sulton qurshovni yorib chiqdi va oti bilan daryoga tashladi. Jaloliddinning

mardligiga qoyil qolgan Chingizxon o'sha paytda uni ta'qib qilishga ruxsat bermadi.

1221- yilning qishida mo'g'ullarning armiyasi Xorazmshohlarning poytaxti—Urganchga yetib keldi: shimoldan Chingizxonning katta o'g'li — Jo'chi boshchiligidagi otryad, Buxoro tomonidan esa Chingizxonning kichik o'g'illari — O'g'adoy va Chig'atoy qo'mondonligidagi otryadlar. Urganchning qamali boshlandi. Shaharni qamal qilgan mo'g'ul qo'shinlari 50 ming kishiga yetdi.

Shahar xalqi har bir ko'cha uchun mardonavor jang qildi. Shahar himoyachilari orasida shayx Najmiddin Qubro (1145–1221 y.) ham bor edi. Shayxning obro'sini e'tiborga olgan Chingizxon, unga shahardan chiqib ketishni taklif qildi, lekin shayx shahar himoyachilari safini tark etishni hohlamadi. Uning shiori bo'lgan «Yo vatan, yo shon-sharaf bilan jon berish»—Urganch himoyachilarida g'alabaga ishonch tuyg'ularini uyg'otdi. Qamal paytida mo'g'ullar tosh uloqtiruvchi va devorlarni buzuvchi mashinalarni qo'lladilar. Shahar yaqinida katta-katta toshlarning yo'qligi uchun mo'g'ullar snaryadlarning o'rniga g'o'lalarga bo'lib kesilgan tutlardan foydalandilar. Besh oylik qamaldan so'ng shahar egallandi. Mo'g'ullar uni talab vayronaga aylantirdilar, hunarmandlarni avval bosib olingan hududlarga jo'natdilar, bolalarni jangchilarga qul sifatida berdilar. Keyin ular Amudaryoning to'g'onlarini buzib, shaharni suv bostirdilar. Urganchning mudofaasi vaqtida shahar himoyachilari qatorida 76 yoshli shayx Najmiddin Qubro ham halok bo'ldi.

Urganch zabt etilganidan keyin O'rta Osiyo hududida mo'g'ullarning hokimiyatidan tashqari boshqa hokimiyat yo'q edi. Lekin mo'g'ullarga qarshi kurash davom etdi. Chingizxon Jaloliddinni ta'qib qilishga va uni yakson etishga buyruq berdi.

Sind daryosidan o'tganidan keyin Jaloliddin Shimoliy Hindistonning kichik bir qismida o'z hokimiyatini o'rnatdi. 1224- yilgacha Jaloliddin Hindistonda, keyin Kavkazda yashadi, bu yerda u mahalliy hukmdorlarni kuch bilan mo'g'ullarga qarshi kurashish uchun birlashtirishga harakat qildi. 1227- yilning sentyabridagi Isfaxon jangida, Eronning g'arbiy qismiga bostirib kirgan mo'g'ullarga qaqshatqich zarba berdi.

U iste'dodli sarkarda bo'lib, mardligi va metindek irodasi bilan ajralib turgan. Mo'g'ul qo'shinlarining son jihatdan ustun bo'lishiga qaramasdan u Parvonda, Valiyonda, Isfaxonda ularga qaqshatqich zarbalar berdi. «Biz tarixiy voqealardan shuni bilamizki deb yozgan edi tarixchi Sharofiddin Ali Yazdiy, Jaloliddin Chingizxondan Afg'oniston yerlarini himoya qilib, Parvondan G'aznagacha, G'aznadan Sind qirg'oqlarigacha mo'g'ullarga sezilarli talofatlar yetkazdi».

1231- yilda Jaloliddin Manguberdi Kurdiston tog'larida halok bo'ldi. U o'zining qisqa umri (32 yil) davomida o'z xalqi va mamlakatining ozodligi uchun ko'p ishlarni qildi. Muhammad Xorazmshohning atrofidagi ko'pgina beklar dushmanga taslim bo'lishga tayyor turgan vaqtida Jaloliddin bunga qarshi chiqdi va o'zining bukilmas irodasi va mardligini ko'rsatdi. O'rta Osiyo xalqlarining mo'g'ullarga qarshi qaxramonona kurashi katta tarixiy ahamiyatga ega. Bu kurash davomida bosqinchilarga katta talofatlar yetkazildi, ularning g'arbga tezlik bilan harakatlanishlariga to'sqinlik qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov 1999- yil 5-noyabrda Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimda so‘zlagan nutqida shunday degan edi: «Jaloliddin Manguberdi o‘z Vatanining himoyachisi, mard sarkarda va davlat arbobi, Spitamen, Muqanna, Najmiddin Kubro, Amir Temur kabi tarixda o‘chmas iz qoldirgan xalqimizning milliy qaxramonidir. Sulton Jaloliddin Manguberdining obrazi nafaqat Xorazmning, balki butun O‘zbekistonning faxri hisoblanadi. U bizning erkinligimiz va mustaqilligimizga tajovuz solgan har qanday yovuz kuchga qarshi chiqib, qat’iy zarba berishning yorqin ramzi hisoblanadi».

Buyuk sarkardaning xizmatlarini e‘zozlab, O‘zbekistonda 2000 yilning 30 avgustida «Jaloliddin Manguberdi» ordeni ta’sis etildi, u oliy harbiy mukofot hisoblanadi. Bu orden bilan yuqori harbiy mohirlik, davlat mustaqilligini himoya qilishda qaxramonlik va mardlik namunalarini ko‘rsatgan, davlatimizning mudofaa qudratini mustahkamlashda katta hissa qo‘shgan qo‘mondonlik safidagi harbiy xizmatchilar taqdirlanadilar¹.

¹“Harbiy tarix san’ati”, darslik H.Dadaboev. Toshkent 2013 y.

2. QADIMGI MAKEDONIYANING HARBIY SAN'ATI

2.1. Makedoniyalik Iskandarning yurishlari

Makedoniya armiyasining harbiy san'ati. M.a. IV asrning o'rtalaridan, Bolqon yarim orolining shimolida joylashgan Makedoniya Yunonistonda o'z hukmronligini o'rnatdi. Makedoniya aholisining asosiy qismi erkin dehqonlar va chorvadorlardan tashkil topgan. Afina va Sparta davlatlarida quldorlik tizimi yemirilish bosqichiga o'tgan vaqtda, Makedoniyada u endi rivojlana boshlagan edi. Makedoniya davlati va uning armiyasi harbiy san'atining katta yuksalish davri, qadimgi dunyoning buyuk sarkardasi - makedoniyalik Iskandarning podsholik faoliyati davriga to'g'ri keldi. Makedoniya o'zining keng rivojlangan yilqichiligi tufayli qudratli otliq armiyaga ega bo'lib, otliqlarning soni armiyada bir necha ming chavandozlarni tashkil etdi.

Makedoniya podshosi Filip olamdan o'tganidan keyin, uning yosh o'g'li Iskandar Makedoniyaning podshosi bo'ldi. Iskandar yaxshi tarbiya va ma'lumot oldi. Bir necha yil davomida uning tarbiyachisi Yunonistonning yirik faylasufi Aristotel bo'ldi. Uning raxbarligi ostida Iskandar o'z zamonasining ma'lumotli kishilaridan biri bo'ldi. 16 yoshidan u otasining yurishlarida ishtirok eta boshladi va yaxshi amaliy ko'nikmalar oldi.

Yunonistonning militsiya va yollangan armiyasidan farqli o'laroq Makedoniyada m.a. IV asr o'rtalarida doimiy muntazam armiya yaratildi va o'z ichiga piyodalar va kavaleriyani (otliq otryadlar) oldi. Makedoniya armiyasining piyodalari yengil, o'rta va og'ir piyodalarga bo'lingan. Yengil piyodalar qashshoq dehqonlardan va qaram bo'lgan qabilalar aholisidan tashkil topgan. O'rta piyodalarning jangchilari (*gipaspistlar*) Yunonistonning peltastlariga o'xshash bo'lgan, lekin ularning drotiklari bo'lmagan, chunki hujumni tayyorlash yengil piyodalarga yuklatilgan edi. Gipaspistlar jangda hujum qiluvchi kavaleriya (otliq otryadlar) qanoti bilan og'ir piyodalar falangasining o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in bo'lganlar, hamda kavaleriyaning muvaffaqiyatini rivojlantirganlar. Og'ir piyodalar (*sarissoforlar* yoki *falangitlar*) jangovar tartibning tayanchi bo'lganlar. Piyodalarning bu turlaridan tashqari, Makedoniya armiyasi safiga nayza uloqtiruvchilar ham kirgan (26-rasm).

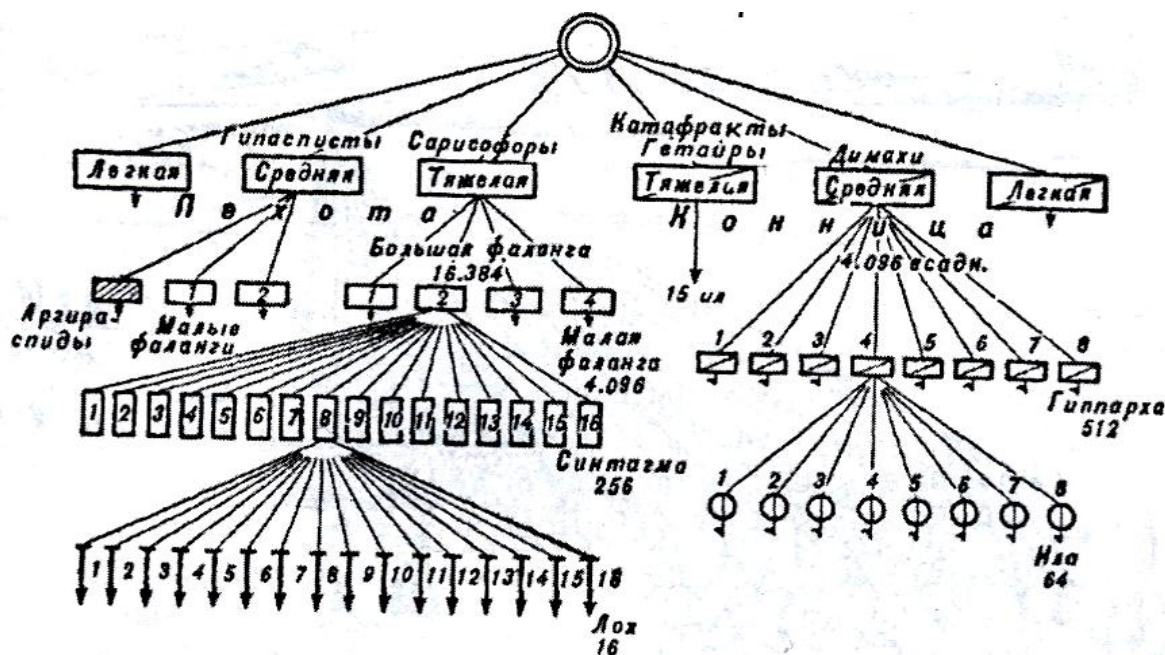
Otliq otryadlar og'ir (*katafraktarlar*), o'rtacha (*dimaxlar*) va yengil otliqlarga bo'lingan. Og'ir otliqlar asosiy zarbani bergan. O'rtacha otliq otryadlar otda turib va piyoda safda yurib jang qilishga tayyorlangan. Yengil otliq otryadlar himoya quroliga ega bo'lmagan, u jangni boshlagan, keyin qanotlar va front orti xavfsizligini ta'minlagan.

Otliq otryadlar muntazam qo'shin turi sifatida birinchi bo'lib Makedoniyada yaratilgan. U jangda bosh zarba berish vositasidek va dushman piyodalarini aksariyat qanotlari tomoniga hujum qilishdek muhim ro'lni o'ynagan.

Og'ir piyodalar nayzalar - *sarisalar* bilan qurollanganlar, uning uzunligi asta-sekin 2 m dan 6 m gacha oshirilgan. Bunday sarisalar bilan birinchi olti sherenga qurollangan, shu bilan falanga tikanli, nayzali devor bilan to'sib qo'yilgan. Sarisa olib yuruvchi jangchilar qilichlar va to'rtburchak shakldagi

qalqonlar bilan ham qurollanganlar. Yengil piyodalar kamon, palaxmon va drotiklar bilan qurollanganlar.

26 rasm. M.a. IV asrda Makedoniya armiyasini tuzilishi

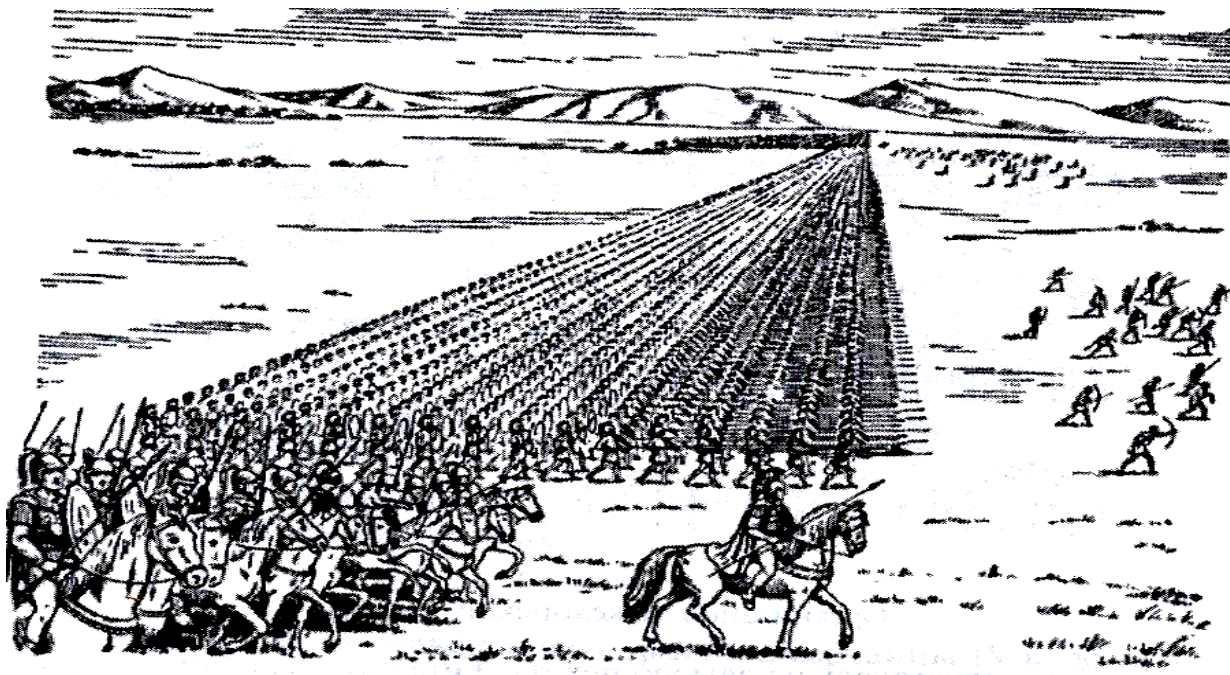
2.2. Makedoniya armiyasining tarkibi

Yengil chavandozlarda kamon, kalta nayzalar va drotiklar bo'lgan. Og'ir otliq otryadlar sarisalar va qilichlar bilan qurollanganlar. Chavandozlar ot ustiga o'ziga xos uzangsiz egarlar, to'qimlar yoki yostiqlarda o'tirganlar.

Armiyaning bosh qismini baxaybat, og'ir Makedoniya falangasi tashkil etgan. Makedoniyalik Iskandar davrida og'ir piyodalar falangasi 16384 kishidan iborat bo'lgan. U teranlik bo'ylab 16 sherengada (Yunonistonning 8-12 sherengasi o'rniga) qurilgan, har bir sherengada 1024 kishi bo'lgan. Falanganing fronti 1 kilometrga teng bo'lgan.

Falanga aniq tashkiliy tizimga ega bo'lgan. Falangani har bir bo'linmasining tepasida komandiri bo'lgan. Quyi bo'linma «lox» -front bo'ylab 1 kishi, teranlik bo'ylab esa 16 kishi bo'lgan. Keyingi bo'linmalar 2, 4, 8 va 16 «lox»lardan tashkil topgan. Front bo'ylab 16 kishi va teranlik bo'ylab 16 kishidan tashkil topgan (256 kishi) kalo'na *santagma* deb atalgan va kichik saf bo'linmasi bo'lgan; 16 santagma kichik falangani tashkil etgan, 4 ta kichik falanga katta falangani tashkil etgan.

Makedoniya falangasi agar saf munosabatida bo'lingan bo'lsa, taktik munosabatda yagona holda bo'lgan. Jangda bo'linmalar o'rtasida hech qanday oraliqlar bo'lishiga yo'l qo'yilmagan. Falanganing ichida jangchilar bir-birlariga juda yaqin turganlar. Falanganing na qo'llab-quvvatlovi, na zaxirasi bo'lgan, lekin qudratli zarbdor kuchga ega bo'lgan (27-rasm).

27 rasm. Makedoniya falangasi

Makedoniya armiyasi o'ng qanotga moyil holda hujum qilgan. Iskandarning shaxsiy qo'mondonligidagi og'ir otliqlar, og'ir piyodalarga tayangan holda bosh zarbani bergan, dushmanning yorib o'tilgan frontiga gipaspistlar (o'rta piyodalar) kiritilgan va ular muvaffaqiyatni rivojlantirganlar. Og'ir piyodalar dushmanni tor-mor etishni oxiriga yetkazgan. Yengil otliqlar dushmanni ta'qib etgan. Shunday qilib, jangovar tartibning har bir bo'g'ining o'z taktik vazifasi bo'lgan.

Epaminondning g'oyasi Makedoniya armiyasida piyodalar va otliqlarning, ya'ni ikki qo'shin turining harakatlarini uyg'unlashtirish darajasigacha rivojlandi. Lekin buning uchun armiyadagi askarlar va qo'mondonlik saflarining jangovar ko'nikmalari, bo'linmalarning yuqori saf tayyorgarligi talab qilingan.

Forslar bilan urushga tayyorgarlik ko'rish davrida Makedoniya armiyasida qal'alarni qamal qilish texnikasini yaratishga katta e'tibor qaratildi.

Makedoniyaning Forslar bilan urushi davrida harbiy san'atning rivojlanishi. Katta va yaxshi o'rgatilgan armiyaga ega bo'lgan Makedoniyalik Iskandar Sharqqa tomon yurishni boshladi. Bu yurishda birinchi bo'lib, ushbu davrda yemirilish arafasida turgan yirik imperiya - Eronni tor-mor etish maqsad qilib qo'yildi.

Eron tor-mor etilishi bilan makedoniyalik zodagonlar O'rta Yer dengizi xavzasining sharqiy qirg'oq bo'ylarida o'z hukmronliklarini mustahkamladilar.

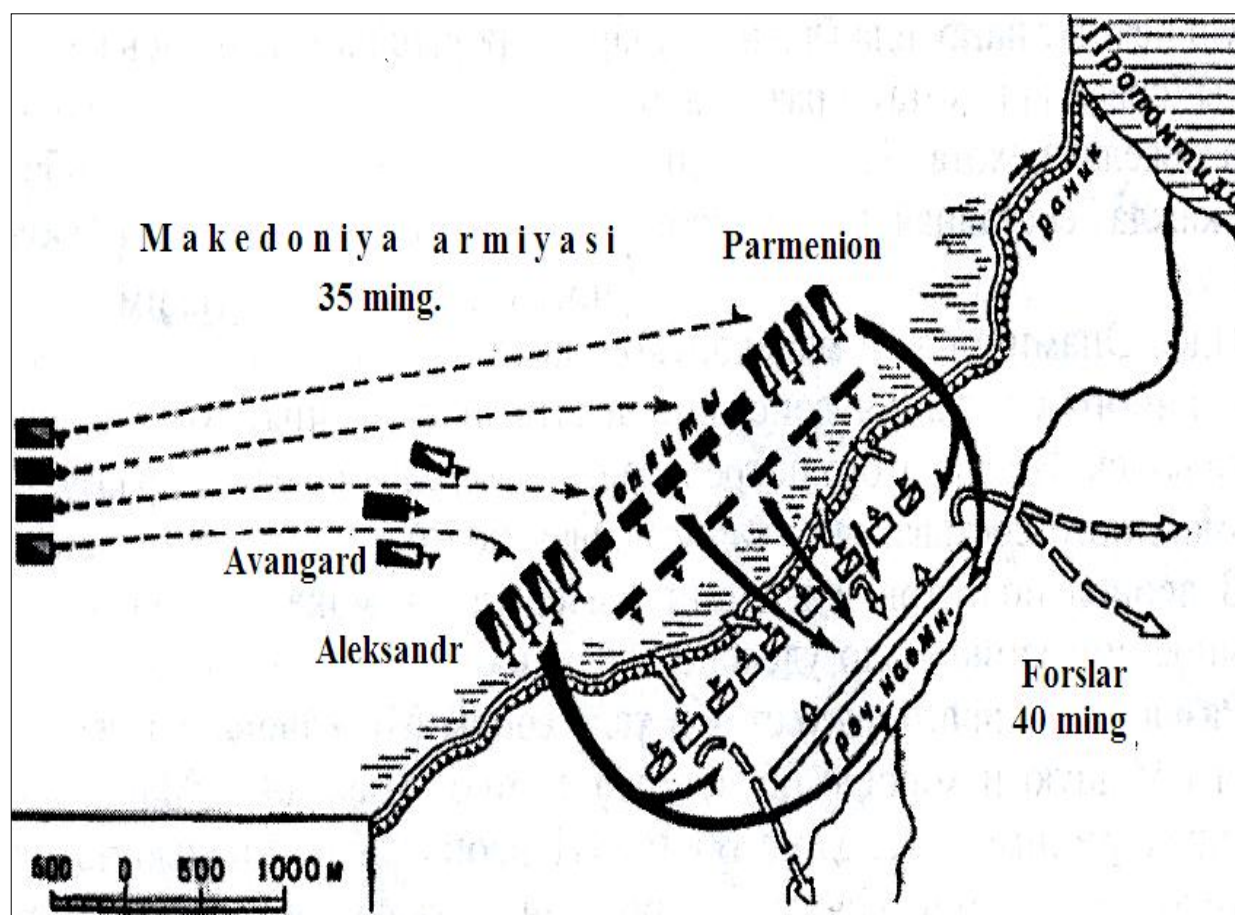
2.3. Makedoniya armiyasining Kichik Osiyoga bostirib kirishi

M.a. 334- yil bahorda Iskandar qo'mondonligidagi Makedoniya armiyasi Gellespontni (Dardanell bo'g'ozini) kechib o'tdi va Kichik Osiyoga bostirib kirdi.

Forslar bilan birinchi jang va forslarning birinchi mag'lubiyati Granik daryosi bo'yida sodir bo'ldi.

Granik daryosi bo'yidagi jangda Makedoniya armiyasi 30 ming piyodalarga va 5 ming otliqqa ega edi. Forslarda 35 minggacha piyodalar, shu jumladan Yunonistonlik yollanganlar va piyoda kamonchilar otryadi, hamda 5 ming otliqlar bor edi (28-rasm).

Forslar Granik daryosining baland o'ng qirg'og'ini egalladilar. Oldinda forslarning otliqlari va piyoda kamonchilari saf tortdi: markazda piyodalar, qanotlarda otliqlar joylashtirildi. Otdagi tepalikda yollanganlar falangasi qo'yildi. Forslarning otliqlari suvni kechib o'tayotgan makedoniyaliklarni daryoga uloqtirishi kerak edi. Yunonistonlik yollanganlarning vazifalari daryodan sog'-omon kechib o'tishga muvaffaq bo'lgan dushmanning piyodalariga hujum qilishdan iborat edi. Shunday qilib, fors qo'mondonligi tabiiy to'siqdan o'z qo'shinlarining mudofaa kuchlarini oshirish uchun foydalanishga qaror qildi. Joydan taktik maqsadlarda foydalanish harbiy san'atning rivojlanishidagi yangilik bo'ldi.

28 rasm. M.a. 334 yildagi Granik daryosi bo'yidagi jang

Makedoniya armiyasining jangovar tartibi uchta asosiy qismdan tashkil topdi: nayzachilar va kamonchilar yordamida kuchaytirilgan og'ir otliqlar (getayralar) otryadi joylashgan-o'ng qanot, og'ir piyodalar joylashgan - markaz va fessaliyaliklar va ittifoqchilar otliq otryadlaridan iborat bo'lgan - chap qanot. Yengil piyodalar oldinda joylashib, butun jangovar tartibni to'sib turdi. O'ng qanotga Iskandarning o'zi, chap qanotga Parmenion qo'mondonlik qildi. Bosh zarba o'ng qanot bilan beriladigan bo'ldi.

Jang makedoniyaliklar jangovar tartibining o'ng qanotida otliq razvedkachilar va piyodalar otryadi bilan kuchaytirilgan avangardning daryoni kechib o'tishi bilan boshlandi.

Avangardning daryoni kechib o'tish uchun qilgan harakati muvaffaqiyatsiz bo'lganidan keyin, Iskandarning shaxsan o'zi qo'shinning o'ng qanotini jangga boshladi. Makedoniyaliklar forslarning otliqlarini siquvga olishni boshlashlari bilan, piyodalar falangasi va Makedoniya armiyasining chap qanoti daryoni kechib o'ta boshladi. Forslar katta talofatlar ko'rib chekina boshladilar.

Balandlikda, ikkinchi chiziqda turgan forslarning yollangan piyodalari birinchi chiziqni qo'llab-quvvatlamadi, bu xol forslar qo'shinlarini bo'laklarga bo'lib tor-mor etish uchun Iskandarga imkoniyat yaratdi.

Forslarning birinchi chiziqlari tor-mor etilganidan keyin, Iskandar falangaga Yunonistonlik yollanganlarni front tomonidan hujum qilishga, otliq otryadlarga esa qanotlardan va front ortidan hujum qilishga buyruq berdi. 20 ming yollanganlardan faqat 2 mingga asir olindi, qolganlari qirib tashlandi.

Shunday qilib, Makedoniya armiyasi forslar bilan birinchi to'qnashuvda yirik muvaffaqiyatga erishdi. Granik daryosi bo'yidagi g'alaba makedoniyaliklarga Frot va Dajla vodiylariga harakatlanish uchun to'g'ri yo'l ochib berdi.

Bu jangda Iskandar qo'shin turlari va falangani tashkiliy qismlarining o'zaro hamkorligini yaxshi tashkil etdi, joyning xususiyatlarini va dushmanning jangovar tartibini hisobga olib harakat qildi.

Makedoniya armiyasining jangovar tartibi manyovrni amalga oshirishni hisobga olib qurildi. Bu harbiy san'atning rivojlanishida yangilik bo'ldi. Granik daryosi bo'yidagi jang muntazam otliqlar otryadi hal qiluvchi ro'l o'ynagan harbiy tarixdagi birinchi misol bo'ldi.

Bu g'alabadan keyin Kichik Osiyoning shaharlari makedoniyaliklarga hech qanday qarshiliksiz tobe bo'la boshladi. Makedoniya armiyasi O'rta Yer dengizi qirg'oqbo'yidan ichkariga 400 km harakatlandi, Milet va Galikarnas shaharlarini egalladi. M.a. 334-333- yillarda Makedoniya armiyasi Kichik Osiyoda forslarning mulklarini zabt etishni oxiriga yetkazdi.

Kichik Osiyoda o'z hukmronligini mustahkamlash uchun Iskandar quyidagi tabdirlarni amalga oshirdi: muhim strategik punktlarni (shaharlar va portlarni) o'zining yaqin strategik zaxirasi hisoblangan kuchli garnizonlar bilan kuchaytirdi; bosib olingan o'lkalarning raxbarlari etib o'zining lashkarboshlarini tayinladi, ular oziq-ovqat, qurol-yarog' va anjomlar zaxiralari to'ldirilgan omborlarni yaratishlari kerak edi; zabt etilgan o'lkalarning mahalliy boshqaruvi daxlsiz bo'ldi, to'lanadigan soliqlarning miqdori forslarga to'langan soliqlarning miqdoridan oshirilishi taqiqlandi.

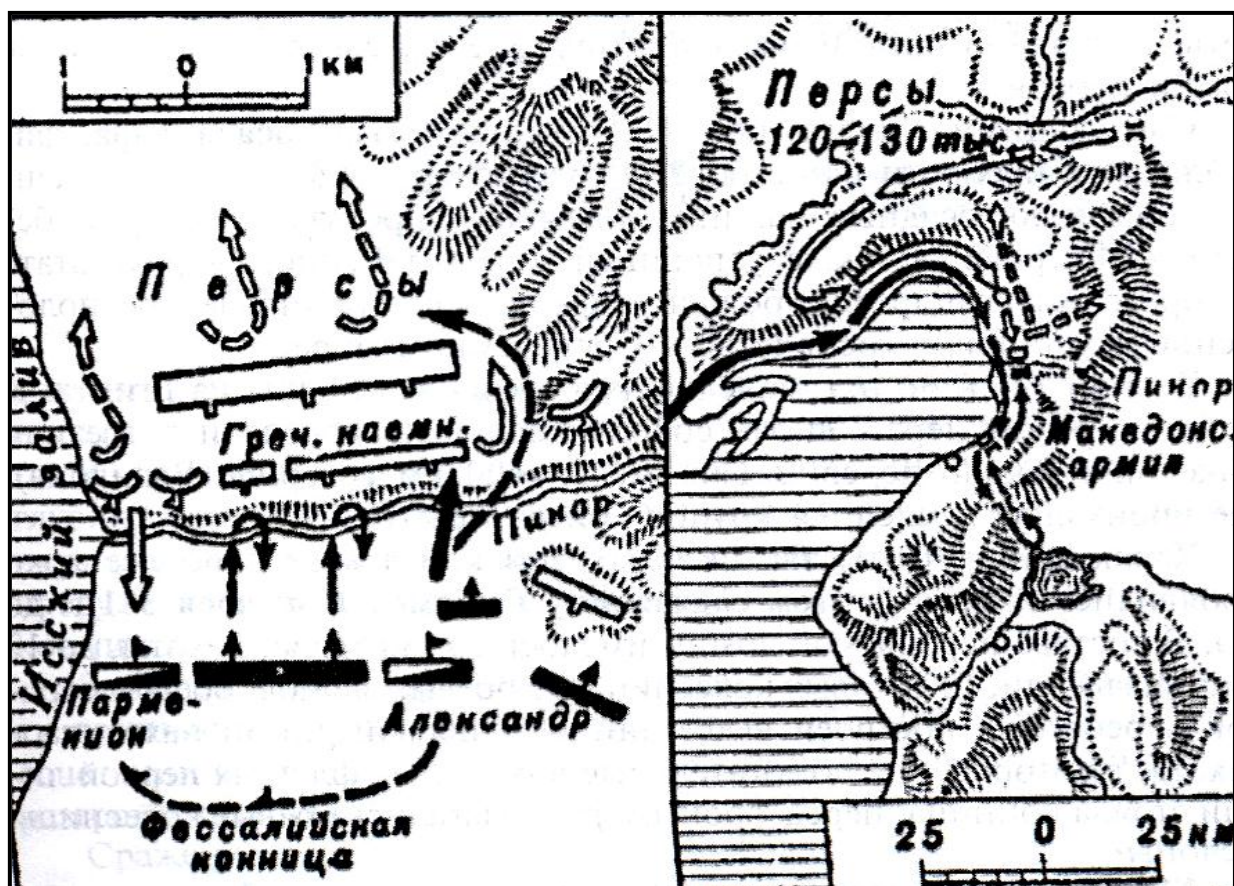
Keyingi yirik jangni Iskandar m.a. 333- yilning kuzida O'rta Yer dengizining shimoli-sharqiy qirg'og'idagi Issa degan joyda amalga oshirdi (29-rasm).

Makedoniyalik Iskandarning armiyasi 30-40 minggacha kishini o'z ichiga oldi, Fors podshosi Doro III ning qo'shini 120-130 minggacha jangchilarni tashkil etdi.

Forslar, Granik daryosi bo'yidagi jangdagidek, o'z jangovar tartibini Pinar daryosining ortida ikki chiziqda yaratdi.

Iskandar murakkab vazifani hal qilishi kerak edi, u buning uddasidan chiqdi. Uning falangasi daryoni kechib o'tdi va dushmanga frontal zarba berdi, o'zi ham katta talofatlar ko'rdi. Shu bilan bir vaqtning o'zida makedoniyaliklarning otliq otryadlari o'ng qanoti forslarning qanotlariga va front ortiga zarba berdi. Forslarning piyodalari va otliq otryadlarining beso'naqayligi hamda ularning jangovar tartiblari teran qilib yaratilganligi bois forslar son jixatdan ustunliklaridan foydalana olmagan bir vaqtda, makedoniyaliklar otliq otryadlari o'tkazgan manyovrlar jangning muvaffaqiyatini ta'minladi. Jangning taqdirini, makedon armiyasining o'ng qanotidagi Pinar daryosidagi kechuvni egallagan kamonchilar va yengil piyodalarning muvaffaqiyatlaridan foydalangan makedoniyalik og'ir otliqlarning qanotlardan bergan zarbalari hal qildi.

Iskandar jangovar tartibning hamma tarkibiy qismlari o'rtasida o'zaro hamkorlikni mohirlik bilan tashkil etdi. Og'ir otliq otryadlarning zarbalarini falanganing ikki bo'linmasi qo'llab-quvvatladi. Og'ir otliq otryadlar va yengil piyodalarga ega bo'lishlik, tor-mor etilgan forslarni taktik ta'qib etish imkonini berdi.

29 rasm. M.a. 333 yildagi Issa yaqinidagi jang

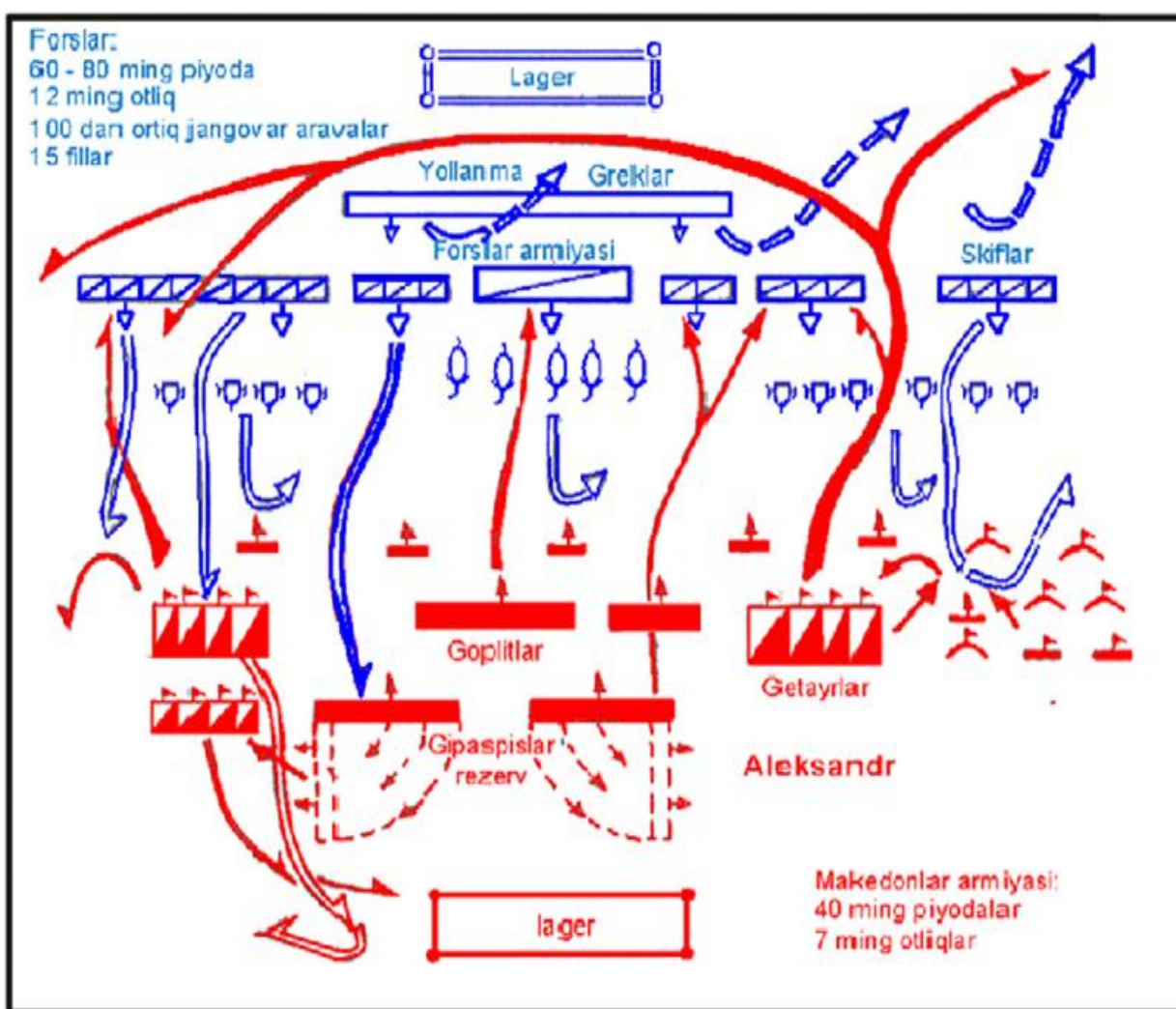
Iskandar yurishlarining navbatdagi davri oroldagi Finikiya qal'asi Tirni qamal qilish bo'ldi, uning davomida makedoniyaliklar qamal qilish mashinalarini muvaffaqiyatli qo'lladilar va qirg'oqdan qal'agacha bo'lgan masofani qum bilan to'ldirdilar, bundan tashqari Iskandar Misrga muvaffaqiyatli yurishni amalga

oshirdi, uning davomida u o'zining siyosiy holatini mustahkamladi va O'rta Yer dengizida o'z hukmronligini o'rnatdi.

M.a. 331- yilning baxorida Makedoniya armiyasi Misrdan chiqib ketdi. Bu vaqtda forslar yana katta armiya tuzdilar va makedoniyaliklarni Gavgemala qishlog'i yaqinida qarshi oldilar (Vavilondan 400 km shimolroqda) va shu yerda ular o'rtasida yirik hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi (30-rasm).

Makedoniya armiyasi taktikasining o'ziga xos belgilari m.a. 331- yilning 1- oktyabrida aynan Gavgamela yaqinidagi jangda namoyon bo'ldi. Forslar o'z armiyalari safida 60-80 minglik piyodalarga, 12 minggacha otliqlarga, 100 ta jangovar aravalarga va 15 ta jangovar fillarga ega bo'ldi.

Forslarning jangovar tartiblari ikki chiziqda qurildi: birinchi chiziqda piyodalar joylashdi, ikkinchi chiziqda esa yordamchi qo'shinlar. Birinchi chiziqning qanotlariga otliqlar qo'yildi, frontning oldida jangovar aravalar va fillar joylashtirildi.

30 rasm. M.a. 331- yildagi Gavgamela jangi

Makedoniya armiyasining safi 40 ming piyodalar va 7 ming otliqlarni tashkil etdi. Jangovar tartibning asosini, markazda saflangan og'ir piyodalar falangasi tashkil etdi. Qanotlarni otliqlar va yengil qurollangan piyoda jangchilar to'sdi.

Ikkinchi chiziqda oʻrta piyodalar joylashdi, ularning vazifalari fors otliqlarining qanotdan bergan zarbalarini qaytarishdan iborat edi. Falanga frontining oldida saflangan kamonchilar dushmanning jangovar aravalari bilan jang olib borishlari kerak edi. Oʻng qanotda ogʻir qurollangan otliqlar joylashib, ular zarbdor kuch-«hujum qiluvchi qanot» hisoblandilar.

Boshqa janglardan farqli oʻlaroq, bu jangda Iskandar jangovar tartibning teranligini ikki martaga oshirdi va dushman makedoniyaliklar front ortiga hujum qilgan vaqtda ortda turgan otryadlarga orqaga burilishga buyruq berdi. Shu bilan birga u fors otliqlarining qanotdan beradigan zarbalaridan oʻz qoʻshinlarini himoya qilishni ham koʻzda tutdi.

Makedoniyalik Iskandarning rejasi quyidagilardan iborat boʻldi: saralangan otliqlarining oʻng qanoti bilan bosh zarbani berish, bu oʻz navbatida falanganing frontdan beradigan zarbasi bilan birgalikda dushmanni tor-mor etilishiga olib kelishi kerak edi.

Jangni forslarning chap qanot otliqlari boshladi. Lekin uning harakatlari va fillardagi hamda jangovar aravalardagi jangchilarning hujumlari muvaffaqiyatli boʻlmadi. Forslarning jangovar aravalarni muvaffaqiyatli qoʻllashga boʻlgan umidlari barbod boʻldi. Jangovar aravalarga qarshi Iskandar otliq kamonchilarni yubordi, ular zanjirga yoyilib jangovar aravalarni ekipajlarini yakson qildilar, yoki ulardan oʻzib ketib jangovar aravadagilarni joyidan uloqtirib tashlay boshladilar, agar aravalarni falangaga yorib kirsangiz jangchilar chekkaga oʻtib ularga yoʻl berib oʻtkazib yuborganlar. Shundan keyin Doro asosiy kuchlar bilan butun front boʻylab makedoniyaliklarga qarshi hujumga oʻtdi. Shu bilan bir vaqtda makedoniyalik Iskandar oʻzining ogʻir qurollangan otliqlari bilan dushmanning chap qanotiga qaqshatqich zarba berdi.

Forslarning chap qanot otliqlari uloqtirib tashlandi va pala-partish qocha boshladi. Qanotdan berilgan zarbaning muvaffaqiyati falanganing roʻparadan bergan zarbasi bilan rivojlantirildi. Qanotdan berilgan muvaffaqiyatli zarba, roʻparadan berilgan zarba bilan uygʻunlikda jangning natijasini aniqladi. Gʻalaba qozonilganidan keyin makedoniyalik otliqlar jang maydonida Doroning qoʻshinlarini bir necha oʻn kilometrta taʼqib qilib bordilar. Bu dushmanni toʻligʻicha tor-mor etish uchun olib borilgan strategik taʼqib qilish hisoblanib, u harbiy sanʼatdagi yangilik edi. Yirik kuchli otliqlarga ega boʻlishlik taʼqibni amalga oshirish uchun imkoniyat yaratdi.

Jangda gʻalabaga, hujum qilayotgan zarbdor qanotning qatʼiy harakatlari, piyodalar, otliqlar va jangovar tartibning hamma tarkibiy qismlari oʻrtasida tartibli oʻzaro hamkorlikni tashkil etish bilan hamda ogʻir otliqlarning qanotdan zarbalarini ogʻir piyodalarning frontdan mohirona bergan zarbalari bilan muvofiqlashtirish natijasida erishildi. Ikkinchi chiziq jangovar tartibda jangovar safning teranligini oshirdi, bu xol joriy qilingan zaxira yaratish gʻoyasini amalga oshirilganligidan guvohlik beradi va bu ham harbiy sanʼatning rivojlanishidagi yangi bosqich boʻldi.

Gavgamela jangida forslar armiyasi uzul-kesil magʻlubiyatga uchradi. Forslar davlatining butun gʻarbiy qismi, uning iqtisodiy markazlari hisoblangan Vavilon, Persepol, keyinchalik esa Ekbatana makedoniyaliklar hukmronligi ostiga oʻtdi.

2.4. Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyo va Hindistonga qilgan yurishi

Doro III ning mag'lubiyatidan keyin uyushtirilgan fitna natijasida u o'ldirildi. Makedoniya armiyasi oldida Fors davlatining O'rta Osiyo satraplari - Baqtriya va So'g'diyonani zabt etish masalasi turar edi.

Iskandarning O'rta Osiyoga qilgan yurishi juda og'ir bo'ldi, chunki bu yerda u qattiq qarshilikka duch keldi. Baqtriya va So'g'diyonada yunon-makedon bosqinchilariga qarshi xalq qo'zg'olon ko'tardi. Qo'zg'olonga botir jangchi va mohir sarkarda Spitamen hamda baqtriyaliklarning yo'lboshchilari Avstan va Katanlar raxbarlik qildilar. Bosqinchilarning ochiq jangda qo'llari baland kelishini hisobga olgan Spitamen, partizanlik urushi olib borish taktikasini tanladi. Spitamenning otliq otryadlari yunon-makedon qo'shinlarining garnizonlariga va front ortiga to'satdan, sezilarli zarbalar berdilar. Iskandar faqatgina mahalliy zodagonlarni sotib olibgina qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ldi. Spitamen o'zinikilar tomonidan xoinlarcha o'ldirildi. Baqtriya va So'g'diyonani zabt etish uchun yunon - makedon qo'shinlari uch yil sarfladilar, oxirida Avstan va Katanlar raxbarligida harakatlangan xalq lashkarlari Paretakenda tor-mor etildi. Faqat O'rta Osiyoning bir qismini zabt etgandan keyingina Iskandar Hindistonga yurish boshladi. Yunon-makedon qo'shinlarining bir qismi So'g'diyonada hujum Baqtriya shaharlari va qal'alarida garnizon xizmatini o'tash uchun qoldirildi.

M.a. 327- yilda Makedoniya armiyasi Hindistonga yo'l oldi. Mashaqqatli safar va O'rta Osiyo qabilalarining ko'rsatgan qattiq qarshiliklari armiyaning ahvolini og'irlashtirib yuborgan edi. Shu vaqtga kelib armiyaning ichida oppozitsiya guruhi shakllanib, u Iskandarning bosqinchilik rejalariga qarshilik ko'rsata boshladi. Bu armiyani ayanchli holatga solib qo'ydi va intizomga putur etkazdi. Shunga qaramay Hindistonga qilingan yurishning birinchi davri Makedoniya armiyasiga oz bo'lsa-da muvaffaqiyat keltirdi. Birinchi navbatda bu xol Hindiston podsholari Taksil va Porning o'zaro dushmanliklari bilan bog'liq bo'ldi.

Makedoniya armiyasi Qobuldan Hind daryosiga ikkita kalonnada harakatlandi. Baqtriyadan chiqqandan keyin 16 sutka o'tgach Makedoniya armiyasi Hind daryosining o'ng qirg'og'ida jamlandi. Iskandarga ittifoqchi bo'lib olgan Taksilning ko'magida Makedoniya armiyasi Hind daryosidan o'tdi, uning safiga 5 ming Hindistonlik jangchi qo'shildi (31-rasm).

Hindiston podshosi Por qarshilik ko'rsatishga xozirlik ko'ra boshladi. U Gidasp daryosi bo'yiga qudratli armiyani, 30 ming atrofida piyodalarni, 3-4 ming chavandozni, 300 ta jangovar arava va 200 ta fillarni to'pladi. Makedoniya armiyasi o'zining ittifoqchilari bilan birga 30 ming kishiga ega bo'lib, ulardan 6 minggi og'ir piyodalarni va 5 minggi otliqlarni tashkil etdi.

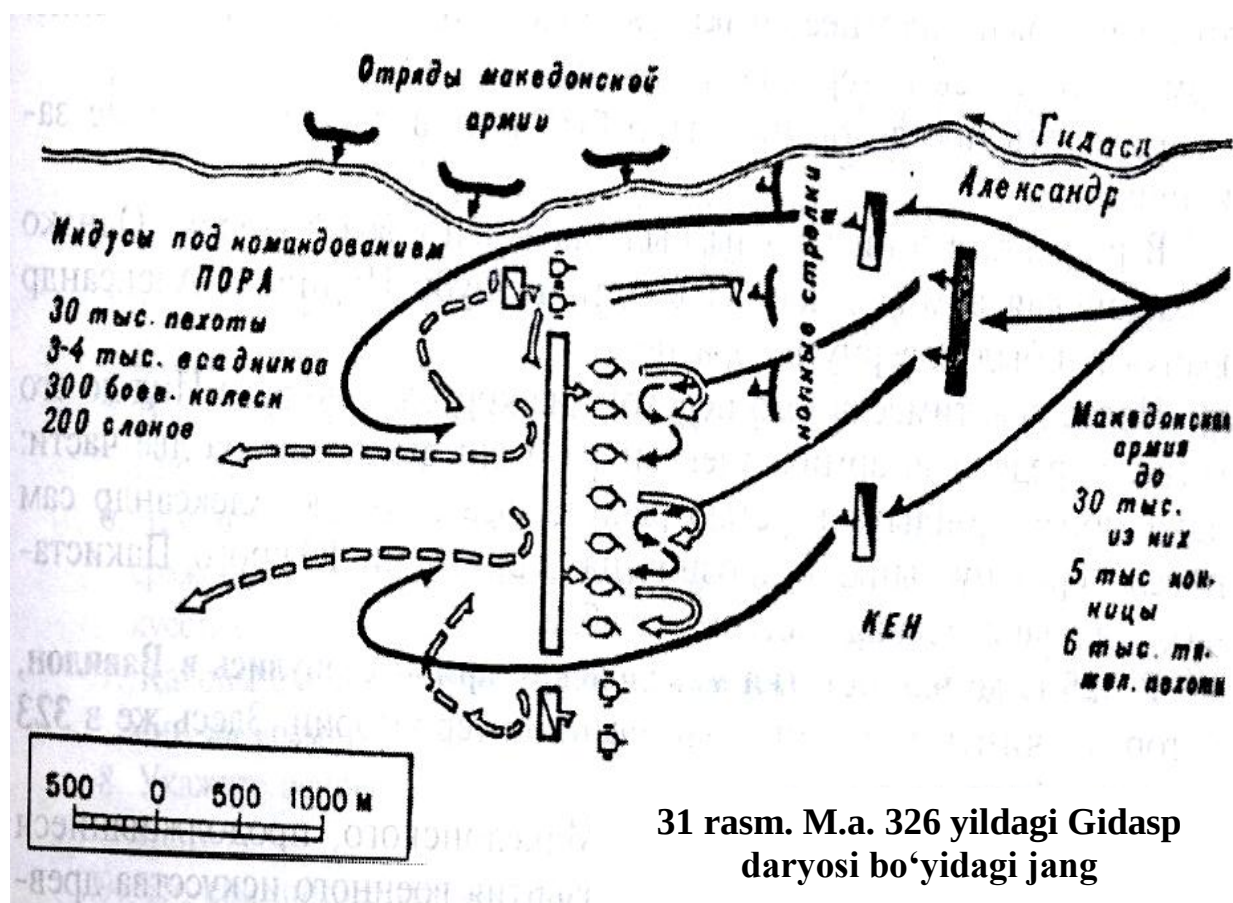
Por armiyasi Gidasp daryosining chap qirg'og'ida, o'z lagerining to'g'risida turgan Makedoniya armiyasining yo'lini to'sdi.

O'z harakatlarini dushmandan yashirib, tunda kuchli yomg'ir paytida Makedoniya armiyasi kemalarda va meshlarda Gidasp daryosini quyi oqimi bo'ylab 14 kilometrda kechib o'ta boshladi. Tongda katta qiyinchiliklar bilan

kechib o'tish uchun qulay joy topishga muvaffaq bo'ldi va u yerdan 5 ming makedoniyaliklarning otliqlari va 6 ming piyodalari kechib o'tdilar.

Makedoniyaliklarning yaqinlashuviga ishonch xosil qilgan Por, o'z qo'shinlarini ularga qarama-qarshi qo'ydi. Hindlarning jangovar tartiblari ikkita chiziqdan iborat bo'ldi: birinchi chiziqda jangovar fillar, ikkinchi chiziqda piyodalar joylashtirildi; piyodalarning bir qismi fillarning oraliqlaridagi intervallarda joylashtirilib, ular jangovar tartibning tayanchi hisoblandi. Piyodalarning ikki yon tomonlarida otliqlar turdi, ularning old tomonlarida, ikkala tomonda-jangovar aravalar o'rin oldi.

Iskandar dushmanning jangovar tartibining markazi kuchaytirilganini ko'rganidan keyin, o'zining otliqlar bo'yicha ustunligidan foydalanishga qaror qildi. Bosh zarbani u hindlarning chap qanotiga berishni ko'zladi, buning uchun otliqlarning bir qismini o'z qo'mondonligi ostida dushmanning chap qanoti ro'parasida jamladi. Qolgan otliqlar hindlarning jangovar tartibining o'ng qanotiga qarshi yo'naltirildi. Makedoniyaning og'ir piyodalar falangasi faqat dushmanning jangovar tartibi to'zib ketgandagina unga qarshi hujum boshlash buyrug'ini oldi.

Jangni Iskandarning otliqlari boshladi. Hindlarning chap qanoti front tomondan otliq kamonchilarning zarbalaridan katta talofatlar ko'rdi va ularga qanotdan otliq getayralar hujum qildi. Hindlar uloqtirib tashlandi va fillar joylashgan chiziqqa pala-partish chekina boshladi. Jangga Makedoniya falangasi kiritildi.

Makedoniya piyodalari va otliqlari dushmanning jangovar tartibini buzib yuborishga muvaffaq bo'ldilar.

«Makedoniya falangasi fillarga qarshi harakatni boshladi, fil boshqaruvchilarga drotiklar uloqtira boshladi va hamma tomondan otlar va fillarga kamondan ota boshladilar»-deb yozib qoldirgan edi Arrian.

Hindlarning fillari xurkib vahimaga tushib qoldi va ham makedoniyaliklarni, ham hindlarni bosib, er bilan yakson qilib tashladi, ko'pgina fillar ortga burilib qocha boshladi. Shu bilan bir vaqtning o'zida Iskandarning otliqlari butun jangovar chiziqni qurshab oldi, u piyodalarga imkoni boricha qalqonlarni jipslashtirib, hujumni davom ettirish buyrug'ini berdi. Hindlarning armiyasi mag'lubiyatga uchradi.

Dushmanni ta'qib qilish boshlandi, Por asirga olindi va jang tugadi.

Bu g'alabaning natijasida Por bilan ittifoq tuzildi. Lekin Makedoniya armiyasi Hindistonning ichkarisiga yurishni davom ettirishdan bosh tortdi va Iskandar ortga qaytishga majbur bo'ldi.

Hind daryosi bo'ylab kemalarda to'qqiz oy suzib, uning quyilish joyiga kelgan va safi ozayib ketgan Iskandar armiyasi ikki qismga bo'lindi: birinchisi dengizdan Dajlaning quyilish joyi tomon suzib ketdi, ikkinchisini esa Iskandarning o'zi Gedroziya (Janubiy Pokistonning hududi) cho'li orqali boshlab ketdi, bu yerlarda armiyaning bir qismi qirilib ketdi.

M.a. 325- yilda, Makedoniya armiyasining qolgan-qutganlari, bosib olingan hududlarning poytaxti hisoblangan Vavilonga qaytib keldi. Bu yerda Iskandar m.a. 323- yilda olamdan o'tdi.

O'n yil davom etgan makedoniyalik Iskandarning harbiy yurishlari qadimgi Yunoniston va Makedoniya harbiy san'ati rivojining yuqori cho'qqiga chiqqan davri bo'ldi. Iskandar harbiy san'atning ijodchisi bo'ldi: falanganing taktik zichligini oshirdi, uning zarba berish qudratini kuchaytirdi; kavaleriyani armiyaning hal qiluvchi zarbdor va manyovrchan kuchiga aylantirdi; otدا va piyodalar safida jang qila olish qobiliyatiga ega bo'lgan yangi turdagi otliq otryadlarni joriy qildi; jangovar tartibning tarkibiy qismlarini manyovr qilish va o'zaro hamkorlik qilish asoslarini o'rnatdi.

Vaziyatdan kelib chiqib, Iskandar jamlangan kuchlar bilan harakat qildi yoki armiyani bir nechta mustaqil kolonnalarga bo'ldi.

Iskandar tomonidan urushlarni rejalashtirish asosida dushmanni sinchiklab o'rganish, o'z imkoniyatlarini hisobga olish va vaziyatni to'g'ri baxolash, armiya va flotning kommunikatsiyalari va ta'minot bazalarini to'g'ri yo'lga qo'yish yotadi.

Makedoniyalik Iskandar Epaminondning g'oyalarini rivojlantirdi. U jangda muvaffaqiyatga, hujum qiluvchi qanotlarning birida (odatda o'ng qanotda) og'ir kavaleriya va o'rtacha piyodalardan iborat zarbdor guruhni tashkil etib erishdi.

Makedoniyalik Iskandar kavaleriya taktikasi asoslarini ishlab chiqdi. Og'ir otliqlar dushman jangovar tartibining qanotlariga va front ortiga zarba bergan, og'ir piyodalar falangasi esa frontdan hujum qilib jangni oxiriga yetkazgan.

Makedoniyalik Iskandar birinchi bo'lib armiyasining jangovar tartibida zaxira yaratdi, u hujum qilayotgan dushman frontni yorib o'tgan vaqtda yoki qanotlarni qurshab olishga kirishgan hollarda jangga kiritilgan.

Nemis harbiy nazariyotchisi Gans Delbryuk (1848-1929 y.) o‘z asarlarida, Iskandar nafaqat buyuk sarkarda, balki katta uslubdagi sarkarda bo‘lgan deb ta’kidlagan edi.

3. AMIR TEMUR DAVLATINI TASHKIL TOPISHI

3.1. Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi. Markazlashgan Amir Temur davlatining tashkil topishi

Amir Temur Iste'dodi unga buyuk sarkarda sharafiga keltirdi. Uning mustahkam intizomi bilan ajralib turadigan, qiyinchiliklarni mardonavor yengib o'tishga qodir muntazam armiya yaratdi, jangchilarda bo'lajak har qanday jangda g'alabaga erishishga ishonch ruhini tarbiyaladi.

Amir Temur Chingizxon davridan yetib kelgan harbiy san'atni takomillashtirdi. U Chingizxon armiyasi tarkibini o'rganib chiqib, uning yaxshi tomonlarini tahlil qilib, kamchiliklarini aniqlab, ulardan voz kechdi va tubdan farq qiladigan o'z armiyasini yaratdi.

Amir Temur to'g'risida juda ko'p asarlar, solnomalar, ilmiy izlanishlar yozilgan. Amir Temur yuzlab janglarda g'alaba qozondi va biror marta mag'lubiyatga uchramadi. U o'z talabchanligi bilan hech qanday kuch qarshi tura olmaydigan qudratli davlat yaratdi. Yevropa adabiyotlarida Amir Temur obrazi ko'p hollarda noto'g'ri talqin qilingan: uning qattiqqo'lligi oshirilib ko'rsatilib, yaratuvchanligi to'g'risida gapirilmagan yoki uning ezgu ishlari kamaytirilib yozilgan. Bu to'g'risida davlatimiz raxbari quyidagicha yozadi "Ne-ne madrasayu masjidlar, oliy koshonalarni qurgan, ne-ne olimi fuzalolarning boshini silagan, Qur'oni karimni yod bilgan inson yovuz bo'lmaydi. Qonxo'r odam "Kuch adolatda" deyishi mumkinmi?" Bugungi kunda davlatimiz mustaqillik yo'lidan dadil odimlayotgan bir paytda biz buyuk ajdodimiz Amir Temurning davlat tuzumi va sarkardalik san'atini o'rganishimiz juda katta ahamiyatga ega.

3.1.1. Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi

Amir Temur 1336- yilning 9 aprelida Kesh viloyatining hozirgi Shahrisabz yaqinidagi **Xo'ja Ilg'or qishlog'ida** yirik barlos begi–amir Muhammad Tarag'ay oilasida dunyoga keldi.

Temurning bolaligi va o'spirinligi Kesh tog'larida o'tdi. Yoshligida u ov va otda musobaqalarni, nayzauloqtirish va kamondan otishni xush ko'rardi, harbiy o'yinlarga moyilligi sezilib turar edi. U o'n yoshga to'lgach, Tarag'ayning xizmatida bo'lgan murabbiylar – otabegilar Temurni harbiy san'atga va sport o'yinlariga o'rgatdilar. Yoshi ulg'aygach u ko'pchiligi barloslardan bo'lgan bolaligidagi do'stlarini yig'di va yaxshi qurollangan otryad tashkil etdi.

Amir Temur harbiy xizmatni mahalliy hukmdorlarda boshladi. U kichik lekin yaxshi qurollangan otryadga ega bo'ldi, u bilan birgalikda harbiytaktik tajriba orttirdi. Tez orada Temurbekning jasorati butun Qashqadaryo vodiysida mashhur bo'ldi. Shonshuhrat Temurbekni Movarounnahrning obro'li amirlari bilan yaqinlashtirdi.

XIV asrning o'rtalarida Chig'atoy ulusi ikkita mustaqil davlatga bo'linib ketdi: bittasi Muvarounnahrda, ikkinchisi esa Mo'g'ulistonda, ikkalasida ham hokimiyat chingiziylarning qo'llarida saqlanib qolindi. Mo'g'uliston

Muvarounnahrda hukmronlikni da'vo qilib bosqinchilik siyosatini olib bordi. Muvarounnahrda amirlar o'rtasida doimo urushlar davom etib turdi, chingiziylarning hokimiyati esa kuchsizlanib qoldi.

1360–1361- yillarda Mo'g'uliston xoni To'qlug' Temur Movarounnahrda bostirib kirdi. U hech qandan qarshiliksiz Qashqadaryogacha yetib keldi. To'qlug' Temurning qurolli kuchlari ustunligini hisobga olgan yigirma uch yoshli Temurbek, Mo'g'uliston xoni bilan muzokaralarni olib bordi va uning xizmatiga kirdi. Amir Temur o'zining bu harakati bilan Keshda qon to'kilishini oldini oldi.

Mo'g'uliston xoni Movarounnahrda o'z o'g'li Ilyos Xo'jani hukmdor etib tayinlaganidan keyin Temurbek unga xizmat qilishdan bosh tortdi.

1362–1363- yillarda Amir Temur chingiziylarning amiri Husayn (Qazag'anxonning nabirasi) bilan yaqinlashdi va uning singlisiga uylandi. Ular ikkalasi bir necha bor Ilyos Xo'ja qo'shiniga qarshi harbiy harakatlarni uyushtirdilar. 1364- yilning oxirida ular Ilyos Xo'ja qo'shinini Movarounnahrda haydab chiqarishga muvaffaq bo'ldilar. Shu vaqtga kelib amir Husaynning bo'ysunmas hukmdorlar bilan kurashi kuchayib ketdi, bunda Temurbek unga faol ko'maklashdi. Saklar yashaydigan Seyistonga (hozirgi Eron va Afg'onistondagi viloyat) harbiy yurishni olib borgan vaqtida Temur o'ng qo'li va o'ng oyog'idan yaralandi va bir umrga oqsoq bo'lib qoldi. Shuning uchun uni Temurlang (fors tilidan «Temur cho'loq») deb atashgan. Yevropaliklar uni «Tamerlan» deb yuritganlar, G'arbda u shu nom bilan mashhur bo'ldi.

To'qlug' Temurning o'limidan keyin Movarounnahrda haydalgan Ilyos Xo'ja o'zining mag'lubiyatini tan olishni xohlamadi. 1365- yilda u katta qo'shin bilan yana Movarounnahrda qo'shin tortdi. Ikkala amirlarning xon bilan kurashi 1365- yilning 22- mayida Chinoz yaqinida, Chirchiqning qirg'og'ida bo'lib o'tdi. Jang paytida shunaqangi do'l yog'diki, hamma yoq botqoqqa aylanib ketdi. Bu jang tarixga «Loy jangi» nomi bilan kirdi. hal qiluvchi vaqtda Husaynning qo'shini qat'iyatsizlik qildi, jang boy berildi. Temurbek va Husayn qo'shinining qolgan qismi bilan avval Samarqandga, keyin esa Balx viloyatida yashirindi.

Ilyos Xo'ja o'sha muvaffaqiyatidan so'ng o'z g'alabasini mustahkamlash maqsadida Samarqandga yurish qildi. Shahar yana mo'g'ullar bosqini xavfi ostida qoldi, shaharning mudofaasini *sarbadorlar* boshchiligidagi tinch aholi o'z qo'liga oldi. Sarbadorlar harakati XIV asrning 30- yillarida Xurosonda maydonga keldi. Unda kichik savdogarlar va hunarmandlar ishtirok etganlar, ularning shiorlari quyidagicha bo'lgan – «mo'g'ullarga xizmat qilgandan ko'ra dorga osilgan ma'qul». Ularning laqablari «sar» –bosh, «dor» – dor, boshini dorga tikkanlar so'zidan kelib chiqqan.

Samarqandning mudofaasiga Mavlonzoda va boshqalar boshchilik qildi. Aholining hammasi 12 yoshli bolalardan to keksalargacha qo'liga qurol oldi. himoya taktikasi takomillashgan darajaga yetdi. Shaharning bosh ko'chalari ochiq qoldirildi, lekin ichki ko'chalar to'siqlar bilan to'sildi, tepasida esa zanjirlar tortildi. Qulay joylarda kamonchilarning otishlari uchun tuynuklar yaratildi. Mo'g'ullar bir necha bor harakatlanish mobaynida shahar atrofiga yorib kirishga harakat qildilar, lekin katta talofatlar ko'rib chekindilar. Keyin otliqlar jangga tashlandi, ular o'zlarining uchqur harakatlari bilan shahar himoyachilarini

esankiratib qo'yishlari kerak edi. Lekin sarbadorlar esankirab qolmadilar. Ular chavandozlarni tor ko'chalarga kiritdilar, keyin esa to'satdan ularga o'q yomg'irini yog'dirdilar, toshlar va yog'ochlar bilan ularga zarba berdilar. Mo'g'ullar chekinishga majbur bo'ldilar. O'lat vabosi tarqalib, ular otlarining katta qismidan mahrum bo'ldilar.

1366- yilning bahorida sarbadorlar raxbarlarining orasida kelishmovchiliklar yuzaga kelganidan foydalangan Temur, Husayn bilan birga Samarqandga yetib keldi va sarbadorlar o'rtasida tartibbuzarliklarni chiqarganlarning ustidan sud o'tkazdi. Shunday qilib, Husayn va Temur Samarqandning va butun Movarounnahrning to'liq hukmdoriga aylandilar.

Husayn mamlakatning yo'l boshchisiga aylandi, Temur esa uning o'ng qo'li bo'ldi. Lekin tezda ularning munosabatlari keskinlashib ketdi. Husayn Amir Temurning harbiy boshliqlaridan katta tovonlarni to'lashni talab qilib qoldi va yangi istehkomlarni qurib Balxni mustahkamlay boshladi. Temur janubga Qashqadaryodan Termizga, Amudaryo bo'ylariga tushdi, daryoni kechib o'tib 1370- yilda Balx shahrini bosib oldi.

Husaynning ustidan qozonilgan g'alabadan keyin Temurbek Movarounnahrning hukmdorlari o'rtasida boshliq bo'ldi. Balx egallangandan keyin vazirlar, beklar va armiya qo'mondonlari o'rtasida bo'lib o'tgan qurultoyda Temurbek Movarounnahrda cheksiz hokimiyatga ega shaxsga aylandi.

Shu yili Amir Temur poytaxtni Keshdan Samarqandga ko'chirdi va tez orada mustahkam devorlar va qal'alar qurdira boshladi. Davlatni boshqarish bilan birga u harbiy yurishlar tashkil etib, Movarounnahrdaagi –Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi yerlarni, Farg'ona va Shosh viloyati yerlarini o'z davlati tarkibiga kiritdi.

Amir Temurning keyingi asosiy vazifasi Movarounnahrda kuchli markazlashgan davlatni barpo etish, uning xavfsizligini ta'minlash va yangi yerlarni o'z davlati tarkibiga qo'shishdan iborat edi.

Amir Temur Kepakxonning davridan amal qilib kelingan ma'muriy tizim–tumanlarga bo'linish, ya'ni o'ng minglik qo'shinni yetkazib berish qobiliyatiga ega bo'lgan viloyatlar tizimini saqlab qoldi. Amir Temur davrida Samarqand viloyati yettita tumandan iborat bo'lgan.

Markazlashgan davlat hokimiyatining asosiy tayanchi, davlat chegaralari barqarorligini va yangi yerlarni zabt etish quroli bo'lib xizmat qilgan harbiy kuch hisoblandi.

Amir Temur armiyasi markazlashgan va o'ta intizomli bo'lib, o'ng ming, ming, yuzlik va o'nliklarga bo'lingan edi. Har bir o'nlik o'z komandiriga ega bo'lgan, har o'nta o'nlikning komandirlaridan bittasi yuzlikning komandiri etib tayinlangan va hokazo. Har bir qo'shin bo'linmasi safarda ham, lagerda turganda ham o'z o'rnini va vazifasini yaxshi bilgan. Hech kim o'z o'nligidan, yuzligidan, mingligidan yoki o'n mingligidan boshqa yoqqa ketishga haqqi bo'lmagan.

Armiyaning asosini Amir Temurning avlodlari, ya'ni barloslar tashkil etgan, ulardan katta qo'shin birlashmalarining qo'mondonlari tayinlanib, ular jangda muvaffaqiyat va mag'lubiyatlar uchun javobgar hisoblanganlar.

Chigʻatoylardan ishonchli gvardiyani, tom maʼnoda barloslar avlodidan tashkil etish muhim ish boʻlib hisoblandi. Gvardiya katta imtiyozlarga ega boʻlib, davlatning tayanchi boʻldi. Uning yordami bilan Amir Temur Amudaryo va Sirdaryo oʻrtasidagi yerlarni hamda Fargʻona va hozirgi Toshkent viloyatidagi hududlarni birlashtirdi.

Lekin hali ham Moʻgʻuliston tomonidan solinib turgan xavfxatar tugagan emas edi. Moʻgʻullarning *Oltin Oʻrdasi* ham mavjud boʻlib, u ham *Oq Oʻrda* singari Joʻchi ulusining bir qismi edi. Oʻsha paytda Amir Temur davlati bilan Oltin Oʻrda oʻrtasida Xorazm joylashgan boʻlib, u qadimdan Movarounnahr bilan umumiy iqtisodiy, siyosiy va madaniy manfaatlar bilan bogʻliq boʻlgan. Moʻgʻullar davrida Xorazm ikki boʻlakka boʻlingan edi: markazi Urganch boʻlgan Shimoliy Xorazm – Oltin Oʻrda safiga kirgan, poytaxti Kat hisoblangan Janubiy Xorazm – Chigʻatoyning ulusiga tegishli boʻlgan. XIV asr 60 yillarining boshlarida Xorazmning ikkala qismi ham Soʻfilar sulolasidan yetishib chiqqan mahalliy hukmdor Husayn tomonidan birlashtirildi (1361–1372 y.).

Amir Temur davlatining asosini Movarounnahr tashkil etgan boʻlsa ham, ayrim amirlar uning hukmdorligini qonuniy deb tan olmadilar, chunki ular chingiziylarga qarashli edilar. Davlatning shimoliy va sharqiy chegaralariga doimo moʻgʻullar va Oq Oʻrda hujum qilib turdi. Ayniqsa bundan Sharqiy Fargʻona va Oʻror, Yassi (Turkiston) Sayramning choʻlli chegara hududlari katta azob-uqubatlarga chekdi. 1370–1377- yillarda Moʻgʻuliston hukmdori amir Qamariddin (Ilyos Xoʻjaning oʻgʻli) bir necha marta Toshkent va Andijonga hujum qildi. 1376- yilda esa u Fargʻona vodiysining katta qismini bosib olishga muvaffaq boʻldi va shaharqishloqlarni vayronaga aylantirdi.

Bu hol Amir Temurni Moʻgʻulistonga qarshi ketma-ket bir nechta harbiy yurishlarni amalga oshirishga majbur etdi. Bu yurishlar natijasida davlatning sharqiy chegaralari xavfsizligi taʼminlandi va uning hududlari Guljgacha kengaydi. 20 yil ichida (1370–1390 y.) Amir Temur hammasi boʻlib Moʻgʻulistonga yetti marta harbiy yurish uyushtirdi.

Xorazmni oʻz davlatining ajralmas qismi deb hisoblagan Amir Temur, Xorazmga beshta yurishni amalga oshirdi. Birinchi yurish 1371 yilda Kat shahrini egallanishi bilan tugadi. 1373–1375- yillarda uyushtirilgan ikkinchi va uchinchi yurishlar muvaffaqiyatsiz tugadi. Xorazm hukmdori Yusuf Soʻfi 1376- yilda oʻz qoʻshini bilan bostirib kirib Buxoro va uning atroflaridagi shaharlarni taladi. Xorazmga navbatdagi yurish 1379- yilda amalga oshirildi. Jang paytida Yevropalik ritsarlar musobaqalariga oʻxshash manzara boʻlib oʻtdi. Yusuf Soʻfi Amir Temurni yakkamayakka kurashga chaqirdi, Amir Temur bu taklifni qabul qildi va qalʼaning yaqiniga kelib raqibini chaqirdi, lekin u soʻzida turmay kurashga chiqmadi.

Shundan soʻng Amir Temurning jangchilari jangni boshladilar va shaharni egalladilar. Xorazm hukmdori magʻlubiyatini tan oldi va Amir Temur bilan sulh tuzdi. 1388- yilda Oltin Oʻrda xoni Toʻxtamish qoʻshinining bir qismini Xorazmga qoldirdi. Bu hol Amir Temurni navbatdagi–beshinchi yurishni uyushtirishga majbur etdi. Ushbu harbiy yurishdan keyin Xorazmning butligi tiklandi va u Amir Temur mulkiga kiritildi.

O'z davlatini mustahkamlab, Amir Temur qal'alarni mustahkamlashga katta e'tibor berdi. 1380- yilning bahorida Amir Temur Shahrisabz atrofida qal'a devorlarini qurdirtdi.

Movarounnahrning mustaqilligiga ikkita mo'g'ul davlatlari Oq O'rda va Oltin O'rda katta xavf solib turardi, ayniqsa ularning yagona bir davlatga birlashishi ko'ngilsiz oqibatlariga olib kelishi mumkin edi. Shuning uchun Amir Temur Jo'chi ulusida bo'layotgan hodisalarni diqqat bilan kuzatib turdi va ularning birlashishlariga yo'l qo'ymaslikka harakat qildi va har qanday qulay vaziyatdan o'z manfaati uchun foydalandi. Oq O'rda taxtiga o'z odamini qo'yishi kerak edi.

1376- yilda Amir Temur Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirishga harakat qilganligi uchun, Oq O'rda xoni O'risxon tomonidan qatl etilgan Tuy hoji O'g'lonning o'g'li To'xtamish o'g'lonni qo'llabquvvatlay boshladi. Amir Temur To'xtamishga katta sovg'a-salomlar in'om etdi va Sabran viloyati va Signak shahrini unga berdi. 1377- yilda dashtiqipchoqqa uyushtirilgan yurishidan keyin va O'risxon olamdan o'tganidan keyin Sohibqiron Oq O'rda taxtiga To'xtamishxonni o'tqazdi. Lekin keyinchalik To'xtamish Amir Temurga xoinlik qildi, u O'risxonning izidan bordi. 1380- yilda To'xtamish, rus qo'shinlaridan chekkan mag'lubiyatidan kuchsizlanib qolgan (Kulikovo jangi) Mamayxonni tormor etdi va Oltin O'rda taxtini egaladi. Shunday qilib, u Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirdi. Keyingi voqealar shuni ko'rsatdiki, To'xtamish Amir Temurning ashaddiy dushmaniga aylanib qoldi.

3.1.2. Amir Temur davlatining yaratilishi

Movarounnahr va Xorazm yerlarini birlashtirishni oxiriga etkazgach, Amir Temurning keyingi bosh vazifasi, avval uchta g'arbiy mo'g'ul uluslariga qarashli bo'lgan hududlarda yagona davlatni barpo etishdan iborat bo'ldi. 1380- yilga kelib unga tobe bo'lmagan ulus, Eronni o'z safiga olgan Xulagular ulusi edi xolos.

Janubiy viloyatlarni zabt etish Xurosonga yurish bilan boshlandi. Xurosonning poytaxti Hirot muhim harbiy strategik ahamiyatga ega edi. 1381- yilda Amir Temurning qo'shini hirot, Tus, Kelat va Sabzavor shaharlarini egalladi. 1382- yildan 1385- yilgacha Amir Temur Xurosonga, Mazandaronga, Shimoliy Eronga (Sultoniya shahrigacha) va Ozarbayjonga bir-nechta yangi harbiy yurishlarni amalga oshirdi.

Bu yurishlar natijasida Amir Temur davlati tarkibiga Xuroson, Afg'oniston, Seiston, Mozandaronning bir qismi, Eronning shimolidan Sultoniya shahrigacha bo'lgan hududi kiritildi (32-rasm).

Erondagi Xulagular ulusining qolganqutganlarini tugatish maqsadida Amir Temur 1386- yilda o'zining uchta katta, uzoq muddatli yurishlaridan birinchisi hisoblangan uch yillik harbiy yurishini boshladi. O'z harakatlari bilan Amir Temur Eronni mo'g'ullar tomonidan yangitdan bosib olinishini oldini oldi, chunki 1386 yilning boshida To'xtamish 90 minglik qo'shini bilan Darband orqali Tabrizga keldi va Ozarbayjon shaharlarini vayronaga aylantirdi va Eronga xavf soldi. Uch yillik harbiy yurishlar davomida (1386–1388 y.) Ozarbayjon va Fors (Erondagi

yangi g'arbiy chegaralar oralig'igacha bo'lgan masofa 5 ming kilometrni tashkil etdi.

Ushbu harbiy yurish paytida u yana bir bor o'zining ashaddiy dushmani To'xtamish bilan to'qnashdi. Uning harakatini to'xtatib qolish maqsadida Amir Temur qo'shini Shimoliy Kavkaz hududiga yetib keldi. Ikkala armiya 1395-yilning aprelida Terek daryosi bo'yida to'qnashdilar. Shu yerda bo'lib o'tgan jangda Oltin O'rda armiyasi tormor etildi. To'xtamish qochishga va yashirinishga ulgurdi. Amir Temurga Volgabo'yiga, Oltin O'rdaning poytaxti Saroy Berkaga yo'l ochildi. Volganing qirg'og'i bo'ylaridagi, Shimoliy Kavkazdagi, Qrimdagi, hamda dengiz bo'yidagi shaharlar bosib olindi. Oltin O'rdaga qarshi olib borilgan kurash shu tariqa tugadi.

Amir Temur tomonidan Oltin O'rda xoni To'xtamishning tormor etilishi rus knyazlarining taqdiriga, ularning mo'g'ullar qulligidan butkul qutulishlarida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Sohibqironning Forsga, Iroqqa va qipchoq cho'llariga besh yillik urushi davlatning hayotiy manfaatlarini va savdo yo'llarining xavfsizligini ta'minladi, Kavkazdan Fors ko'rfazigacha bo'lgan hududlarni zabt etilishiga olib keldi. Besh yillik yurishdan Amir Temur 1396-yilning avgustida qaytib keldi.

Besh yillik yurish davomida erishgan ajoyib g'alabalardan keyin 1398-yilning martida Amir Temur 90 mingdan ortiq qo'shin bilan Hindistonga harakatlandi. Hindiston yurishi 1398-yilning dekabrda Dehli sultoni Mahmud qo'shinining tormor etilishi bilan tugadi.

1399-yildan Amir Temur katta urushga tayyorgarlik ko'ra boshladi va uni G'arbda olib borishni rejalashtirdi. Avvalom bor, u Kichik Osiyoda usmoniylarning mulklarini bosib olishni va Suriyada Misr mamluklarini tobe qilishni ko'zda tutdi.

Yetti yillik urush (1399–1404 y.) Amir Temur olib borgan urushlarning eng yirigi bo'ldi. Uning natijasida Suriyaning katta shaharlaridan Haleb (Aleppo), Kumis, Balbek, Damashq, Bog'dod va Kichik Osiyoning katta qismi buysundirildi. Shu vaqtda Amir Temur qo'shinlarining Gruziyaga hujumi amalga oshirildi.

Shu vaqtga kelib usmoniylar davlatini ichki nizolar va tobe etilgan xalqlarning qo'zg'olonlari holdan toydirib bo'lgan edi, salbchilarning va G'arbiy Yevropa hukmdorlarining urushlari ham ularni kuchsizlantirib yubordi.

Shu paytga kelib qariyb butunlay Kichik Osiyo va Bolqon turk sultonining ta'siri ostida bo'ldi. Turk qo'shinining asosiy qismi ushbu katta davlatning turli-tuman qabilalari va xalqlaridan (turklar, yollangan totorlar, serblar va boshqalar) tashkil topdi. Bu katta qo'shin edi, lekin Amir Temurning hujumi davrida uning jang olib borish qobiliyati ancha pasayib ketdi.

Yetti yillik urush paytida Amir Temur, o'rta asrlar davrining yirik sarkardasi bo'lgan sulton Boyazid qo'mondonligidagi turkusmoniylari qo'shinlari ustidan g'alabaga erishdi. 1402-yilning iyulida Anqara yaqinidagi jangda u sulton Boyazidning armiyasini tormor etdi.

Butun Yevropa bo'lajak bu yirik jangning natijasini diqqat bilan kuzatardi. Gap shundaki, XIV asrning o'rtalaridan Yevropaliklar qudratli turk ekspansiyasiga qarshi hech qanday qarshilik ko'rsata olmadilar. Usmoniylar Frakiyani,

Bolgariyani, Valixiyani, Makedoniyani, Serbiyani egalladilar, Yunonistonga yorib kirdilar, Konstantinopolni qamal qildilar. Germaniya, Fransiya va Vengriyaga katta xavf tug'ildi. Bu xavfni oldini olish uchun ushbu davlatlarning birlashgan kuchlari turklarga qarshi salb yurishini boshladilar. Tishtirnog'igacha qurollangan german, fransuz, polyak, venger jangchilari bilan sulton Boyazid Yildirim boshliq turk askarlari o'rtasidagi jang 1396- yil 25- sentyabrda Bolgariyaga qarashli Nikopol shahri yaqinida bo'lib o'tdi. Bu jangda salbchi ritsarlar tormor etildilar. Lekin baribir Yevropa uchun umid yulduzi charaqlaganday bo'ldi. Sharqdan usmoniylar imperiyasiga sarkarda Amir Temur boshchiligidagi katta otliqlar armiyasi yaqinlashib kelardi. Temur saroyiga xristian hokimlarining elchilari usmoniylarga qarshi kurash uchun yordam so'rab yugurgilab qoldilar.

Turk qo'shinlarining Anqara yaqinidagi mag'lubiyati usmoniylar imperiyasining markazlashuv jarayonini ancha vaqtga to'xtatib qo'ydi, turklarni Vizantiyani bosib olishlarini 50 yilga ortga surdi va Yevropaga ularning hujumlarini ancha kechiktirdi

Amir Temur 1405- yilning boshida 200 minglik katta qo'shin bilan Xitoyga yurish boshladi. 1405- yilning yanvarida armiya O'tror qal'asiga yetib keldi. Bu yerda Amir Temur betoblanib qoldi va 1405- yilning 18- fevraliga o'tar kechasi olamdan o'tdi.

Amir Temurning harbiy yurishlaridan asosiy maqsadi – markazlashgan davlat barpo etishdan, o'z davlati va xalqini tashqi dushmandan asrashdan, aholini tinch hayotini ta'minlashdan iborat edi. Uning g'olibona yurishlari, markazlashgan boshqaruv tizimiga ega bo'lgan, savdo yo'llari xavfsizligi ta'minlangan yirik imperiyaning tashkil etilishiga olib keldi.

O'rta Osiyo va Egey daryosining g'arbigacha bo'lgan ulkan hudud Amir Temur davlati tasarrufiga kirdi. Sharqning ikkita yirik imperiyasi, Turkiya va Misr buyuk sarkardaga tobe bo'ldi.

Amir Temurdek daho mahorati oldida bosh egib, uning harbiy san'ati, ya'ni strategiyasi va taktikasidan haqli ravishda mag'rurlanamiz. harbiy san'at unga buyuk sarkarda shuhratini keltirdi. Uning janglari jahonning ko'pgina harbiy akademiyalarida o'rganiladi. Amir Temur buyuk hukmdor, tashkilotchi va ajoyib shaxs bo'lgan.

U baland bo'yli, keng elkali, kallasi katta, ser qosh, ser soqol bo'lgan, oyoq-qo'llari uzun, baland ovozli, qudratli kuch va jasurligi bilan ajralib turuvchi, o'limga tik boquvchi inson bo'lib, umrining oxirigacha tiniq xotirasini saqlab qolgan. U bolaligidan turk va fors tillarini bilgan, mazmunli va qiziqarli so'zlay olgan, mutola eshitishni xush ko'rgan. U harbiy taktika va strategiya bo'yicha, turklar, arablar, eronliklar tarixi to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lgan. Foyda keltiradigan hamma fanlar –tibbiyot, astronomiya, matematika, arxitekturani qadrlagan.

Temuriylar davlatida ma'naviy madaniyatning hamma javhalari misli ko'rilmagan darajada yuksaldi. Ushbu davrda fan va adabiyot, arxitektura va shaharchilik (shahar qurish), xalq an'analari va urfodatlari, bayramlar, sport o'yinlari shunday rivojlanib ketdiki, u to'liq asos bilan *Sharq Renessansi* nomini oldi va jahon madaniyatining keyingi rivojlanishiga turtki berdi. Temuriylar

davlatida fan va madaniyatning yuqori darajada rivojlanishi turli maorif markazlarini yaratishga va kengaytirishga imkon berdi.

Amir Temur Samarqandni o'z davlatining poytaxtiga aylantirdi, u yerda Xorazm, Isfaxon, Sheroz, Haleb, Tabriz va boshqa shaharlarning ajoyib saroylar, machitlar va maqbaralarni qurish bilan band bo'lgan ustalarini ko'rish mumkin edi. Samarqand Amir Temurning rejasiga ko'ra davlatning poytaxti bo'lib, Yer sharining eng chiroyli shahriga aylanishi kerak edi. Undan 150 yil oldin Chingizxon tomonidan shahar buzib tashlangan bo'lib, shu davrgacha yirik qurilish ishlari olib borilmagan edi. Amir Temur davrida Samarqandda katta qurilish ishlari olib borildi. Uning hukmdorligi davrida Samarqandda Ko'k Saroy, bog'lar va shahar atrofida saroylar, jome' machidi, alohida maqbaralar, jumladan Shohizinda ansambli qurildi va Go'riAmir maqbarasining qurilishi boshlandi. Yo'llar o'tkazildi, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryolari ustida ko'priklar qurildi va kanallar o'tkazildi. O'z zamonasining misli ko'rilmagan darajada shaharlar, qishloqlar, hammomlar va maqbaralarni qurish ishlari keng miqyosda boshlab yuborildi. Samarqand atrofida jahonning mashhur shaharlarining nomlari bilan ataluvchi – Misr (Qohira), Damashq, Bog'dod, Forish (Parij), Sultoniya, Sheroz kabi bir qancha aholi punktlari barpo etildi. Ko'psonli asirlarning oralaridan olimlar, madaniyat arboblari, to'qimachilar, tosh uymakorlari, naqqoshlar, duradgorlar, qurolsozlar, rassomlar Samarqandga olib keltirildi. Buxoro, Kesh (Shahrisabz), Yassi (Turkiston) shaharlari yangi binolar bilan bezatildi. Amir Temur Keshda Oqsaroyning peshtoqida «Kimki bizning kuch-qudratimizni ko'rmoqchi bo'lsa, biz qurgan binolarni ko'rsin» deb yozib qo'yishni amr qilgan.

U turk harbiy zodagonlarining vakili bo'lib, o'zini doimo islom diniga masub ekanligini ta'kidlagan. Davlat siyosatchisi bo'la turib ruhoniylar bilan do'stona aloqalarni saqlab qoldi, o'zining yonida ruhoniy shayxni olib yurgan, u jangdan oldin Amir Temurning g'alabasi uchun duo qilgan. Lekin Amir Temur siyosiy hisob kitoblarni baland qo'ygan. Shuning uchun u, ham sunilarni, ham shiiylarni manfaatlarini ko'zlagan, so'filarni himoya qilgan.

3.1.3. Amir Temur mohir strateg

XIV asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyo hududida Amir Temur raxbarligida qudratli markazlashgan davlat barpo etildi. Qudratli davlatni himoya qilish, uning hududini kengaytirish va xalqini tinch hayotini ta'minlash maqsadida mustahkam intizomga ega bo'lgan kuchli armiya yaratildi.

Amir Temur o'zining tezkorligi, dushman hududiga o'tish qiyin bo'lgan davonlar, suv to'siqlari va boshqa dushman kutmagan tomonlardan yorib kirib g'alabalarga erishdi. Hujumga o'tish vaqtini Amir Temur doimo sir saqlagan. **Amir Temur strategiyasining karakterli tomonlari quyidagilar:**

- dushmanni oldindan razvedka qilish va harbiy harakalar maydonini o'rganish;

- dushmanni kuchsizlantirish va g'alabaga bo'lgan ishonchini barbod qilish maqsadida parokandalikka solish va ruhini sindirish bo'yicha keng tadbirlarni oldindan o'tkazish;

- to'satdan zarba berish va asosiy kuchlarni bosh yo'nalishda jamlagan holda dushman hududiga bir necha yo'nalishdan bostirib kirish va uning kuchlarini bo'laklarga bo'lib tashlash va tor-mor etish;

- nafaqat dushman armiyasini to'liq tor-mor qilishga, balki uning harbiy qudrati manbalarini ham yo'q qilishga harakat qilish;

- o'z rejalari bo'yicha dushmanni chalg'itish maqsadida manyovrni keng qo'llash;

Dushmanni va jang maydonini razvedka qilish uchun nafaqat josuslar yuborilgan, balki alohida yirik otryadlarning strategik harkatlari ham o'tkazilgan. Razvedka ma'lumotlari asosida harbiy yurishning rejasi ishlab chiqilgan va qurultoyda muhokama qilinib, u og'ishmay bajarilgan. Amir Temurning maxsus razvedkachilari ham bo'lib, ular g'anim davlati hududiga darveshlar, savdogarlar, karvonchilar, masharabozlar, kurashchilar, astronomlar va tilanchilar ko'rinishida kirib, dushman armiyasi, uning qurol-yarog'i, aholisi, mansabdor shaxslari, shahar va uning kirish uchun qulay bo'lgan darvozalari, joy relefi haqida aniq ma'lumotlar olganlar, ayrim hollarda aniq chizmalar va kartalar qo'lga kiritilgan. Bu to'g'risida Ibn Arabshoh o'zining "Amir Temur tarixi" kitobida to'liq ma'lumot bergan. Dushmanning ruhini tushirish va uni kuchsizlantirish uchun dushman tomoni zodagonlari va harbiy boshliqlari pul evaziga sotib olingan, uning orasida mag'lubiyat kayfiyati va Amir Temur qo'shinining yengilmasligi to'g'risida mish-mishlar tarqatilgan, dushman o'rtasida vahima va qarshilik ko'rsatish foydasizligi haqida gaplar tarqatilgan, qo'rqitish ishlari olib borilgan. To'satdan zarba berish omilini qo'lga kiritish uchun Amir Temur urush e'lon qilish uchun bahona izlamagan, aksincha dushman hujumni kutmagan paytda bostirib kirgan.

Amir Temur dushmanning jonli kuchlarini dala jangida qirib tashlab urushda yutib chiqishga doimo intilgan. Muhim ahamiyatga ega bo'lmagan va hujumga halaqit bermaydigan qal'alar va istehkomlar chetlab o'tilgan, mobado shunday shahar va qal'alar qo'shinining harakat yo'nalishida joylashgan bo'lsa va muhim ahamiyatga ega bo'lsa, ular shturm qilish yo'li bilan zabt etilgan, bunda xitoyliklar va mo'g'ullardan qolib kelgan qamal qilish texnikasi keng qo'llanilgan.

Uni harbiy mahoratining asosiy quroli harakatchanlik va to'satdan zarba berish bo'lgan. Amir Temur harbiy yurishlarni asosan bahorda, yozda va kuzda olib borgan, qishda bo'lajak jangovar harakatlarga tayyorgarlik ko'rilgan. Uning kompaniyalari ma'lum rejaga ega bo'lmagan, u vaziyat qulay va manfaatli sharoitni yuza keltirsa yurish yo'nalishini yoki belgilangan maqsadni o'zgartirgan.

Amir Temur mohir harbiy boshliq va diplomat bo'lgan. U o'zining 35 yillik harbiy faoliyati davomida armiya avangard, aregard, o'ng va so'l qanotlarga, zarbdor kuch - markazga (asosan barloslardan), zaxira va razvedkaga ega bo'lishi kerakligini chuqur tushunib yetdi. Amir Temur yurishlarga bir necha otryaddan tashkil topgan avangardning bevosita ortida joylashgan. Jangda ham safarda ham piyoda qo'shin ortidan kuchli qo'riqlov ostida aravalarda front orti ta'minoti

harakatlangan. Ayrim hollarda dushman unga hujum qilgan, ammo birorta safarda davomida u dushman qo‘liga tushmagan. Front orti ta‘minoti ortidan ko‘chmanchilar oilasi o‘z otarlari, aravalari, chodirlari bilan harakatlangan. Armiya safarda har bir jangchi o‘zi bilan olgan zaxiralar, hamda bosib olingan davlatlarning mahalliy resurslari hisobidan ta‘minlangan.

Temir intizom, yaxshi tashkilotchilik va qo‘shinning o‘ta harakatchanligi hamda yuqori strategik va taktik san‘at - harakatchanligi sust, tarqoq, birligi bo‘lmagan davlat ustidan ancha hukmronlikni ta‘minladi. Bundan tashqari Amir Temurning ko‘p sonli qo‘shini yagona qo‘mondonlikka bo‘ysundirilgan edi.

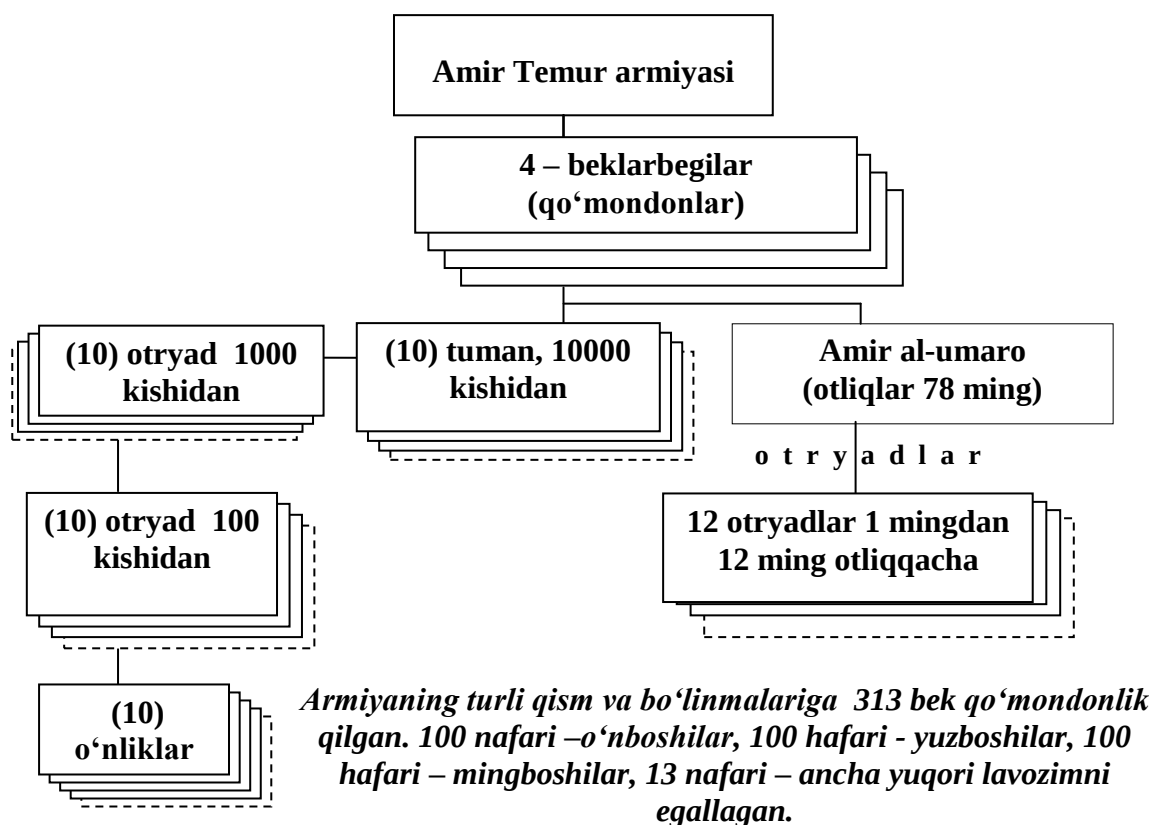
Amir Temuning strategik mahorati urush harakatlarini qat‘iy maqsadlarni ko‘zlab yuqori darajada olib borish imkonini berdi.

3.1.4. Armiyaning tashkil etilishi va tuzilishi. Jangovar tartib va jang taktikasi

Harbiy qurilish borasida Amir Temur o‘z zamondoshlaridan o‘zib ketdi, armiyani yaratish va takomillashtirish tizimini ishlab chiqdi va amalga oshirdi.

Sohibqiron qo‘mondonlik safiga yuqori talablarni qo‘ygan. U qo‘mondonlik safining doimo o‘zlarining jangovar, ma‘naviy psixologik sifatlarini doimo takomillashtirishini kuzatib borgan.

Amir Temurning shaxsan o‘zi sarkardalarni tanlagan va tarbiyalagan. O‘n begilar, yuz begilar, ming begilar va tuman begilarni to‘g‘ri tanlash armiyaning jangovar muvaffaqiyatini aniqlab bergan. Amir Temur tajribali jangchilarga alohida e‘tibor bergan (33-rasm).

33 rasm. Amir Temur armiyasining tuzulishi

Ko'pgina yirik janglarda ishtirok etgan va harbiy harakatlarni o'zining asosiy mashg'uloti deb bilgan tajribali jangchilar safardan oldin bir joyga yig'ilgan. Ular alohida davlat maoshlarini oluvchilar ro'yxatiga kiritilgan.

Qo'shin o'nlikka, yuzlikka, minglikka va o'n minglikka (tumanga) bo'lingan. Iste'dodli harbiy boshliqlarni tanlashga katta e'tibor berilgan.

Amir Temur turli unvondagi harbiy boshliqlardan jasurlik, sezgirlik, topqirlikni talab qilgan.

Har bir harbiy boshliq o'zining o'rinbosariga ega bo'lgan. Agar harbiy boshliq safdan chiqsa uning o'rnini o'rinbosari (*noibi*) egallagan.

Amir Temur katta jasoratlari uchun turli xil rag'batlantirishlardan foydalangan. Uning «*Tuzukot*»ida: «Men, dushmanning podsholigini zabt etganligi yoki uning armiyasini tor-mor etganligi uchun amirlarga uch turdagi mukofotni o'rnatdim, unga «qo'rqmas» unvonini berdim... Men uni o'zimning kengashimga kirishiga ruxsat berdim va keyinchalik chegarabo'yi viloyatlaridan birini boshqarishni topshirdim.

Har qanday shahzodaning qo'shini ustidan g'alaba qozongan amir huddi shunday mukofotga sazovor bo'ladi».

Amirdan unvoni kichik bo'lgan boshqa komandirlar uchun ham har xil moddiy va ma'naviy mukofotlar belgilangan.

Boshliqlarni tanlashga Amir Temur katta e'tibor bergan. «Hukmdorligi – degan edi u – qamchi va tayoqdan past bo'lgan boshliq unvonga munosib emas». O'nliklar o'n begilar tomonidan tanlangan, yuzliklar, mingliklar va yuqori boshliqlar qo'mondon tomonidan tayinlangan.

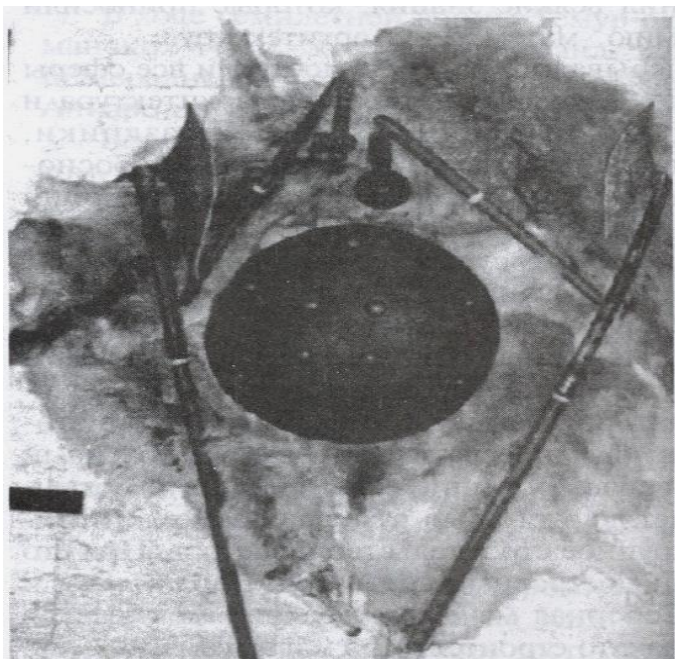
Amir Temur qo'shining asosini ko'chmanchi qabilalar tashkil etib, ular otliqlar va kamonchilarni yetkazib bergan. O'troq xalq armiyaga piyodalarni va yordamchi xo'jaliklar uchun ishchilarni va shaharlarni qamal qilish uchun jangchilarni, ya'ni katapultalarni ishlatuvchi, taranlarni uruvchi, yonib turgan kamon o'qlarni va neft aralashmasidan tayyorlangan yonuvchi granatalarni otuvchi askarlarni yetishtirib bergan.

Amir Temur armiyasidagi jangchilarga doimiy maoshlar to'langan. Maoshning hajmi xizmatni qanday olib borilishiga bog'liq bo'lgan. Oddiy askar 2 tadan 4 tagacha otning bahosiga teng bo'lgan maoshni, o'n begi – o'z o'nligining maoshiga teng miqdordagi maoshni olgan (shuning uchun u o'z jangchilarining yuqori maoshga erishishlaridan manfaatdor bo'lgan); yuz begiga oltita o'nlikning maoshiga teng miqdordagi maosh to'langan va hokazo. Intizomiy jazolarning turlaridan biri maoshning o'ndan bir qismini ushlab qolish bo'lgan.

Armiyada yengil piyodalar ham bo'lib, ular safarda otlarda harakatlanganlar, jang olib borishda esa, arablarga o'xshab kamondan nishonni bexato urish uchun otlardan tushib piyoda holda jang qilganlar. Piyoda jangchi qilich, 30 ta o'qqa ega bo'lgan kamon bilan qurollangan. Yengil piyodalar baland pastliklarda harakatlanish va shaharlarni qamal qilish uchun qo'llanilgan. Bundan tashqari Amir Temur tog'larda harakatlanish uchun maxsus otryadni (tog' piyodalarini) tashkil etgan (34-rasm).

Qo'shin qat'iy tashkiliy tizimga va aniq saflanish tartibiga ega bo'lgan. Har bir jangchi o'z o'nligidagi joyini bilishi, har bir o'nlik yuzlikdagi joyini bilishi

kerak bo'lgan va hokazolar. Harbiy qismlar saflarda yaxshi harakatlana olganlar va anjomlari, kiyimboshlari va bayroqlarining rangi bilan birbirlaridan ajralib turganlar.

34 rasm. Amir Temur jangchilarining qurol-yarog'lari

Ayrim otryadlar otlarining rangi bilan ham farq qilgan. Amir Temur davrida harbiy yurishdan oldin ko'riklar o'tkazish to'g'risidagi qonun og'ishmasdan bajarilgan.

Jang uchun katta va tekis maydon tanlangan, bunda suvning va otlar uchun yem-xashakning yaqin bo'lishiga, quyoshning o'z jangchilarining ko'ziga tushmasligiga katta e'tibor berilgan. Jangovar tartib front, ayniqsa chuqurlik bo'ylab yoyilgan.

Markazni kuchsizlashtirish hisobidan, dushmani qurshab olish vositasi hisoblangan qanotlar

kuchaytirilgan. Hal qiluvchi zarbani berish uchun Amir Temur kuchli zaxirani yaratgan.

Yirik janglar davrida rangbarang jangovar bayroqlar bilan bezatilgan Bosh Qo'mondonning chodiri (*bargoh, saroparda*) jangni boshqarish oson bo'lishi uchun balandlikda o'rnatilgan. Odatda Bosh Qo'mondonning chodiri oldida harbiy orkestr uzluksiz chalib askarlarning jangovar ruhlarini ko'targan.

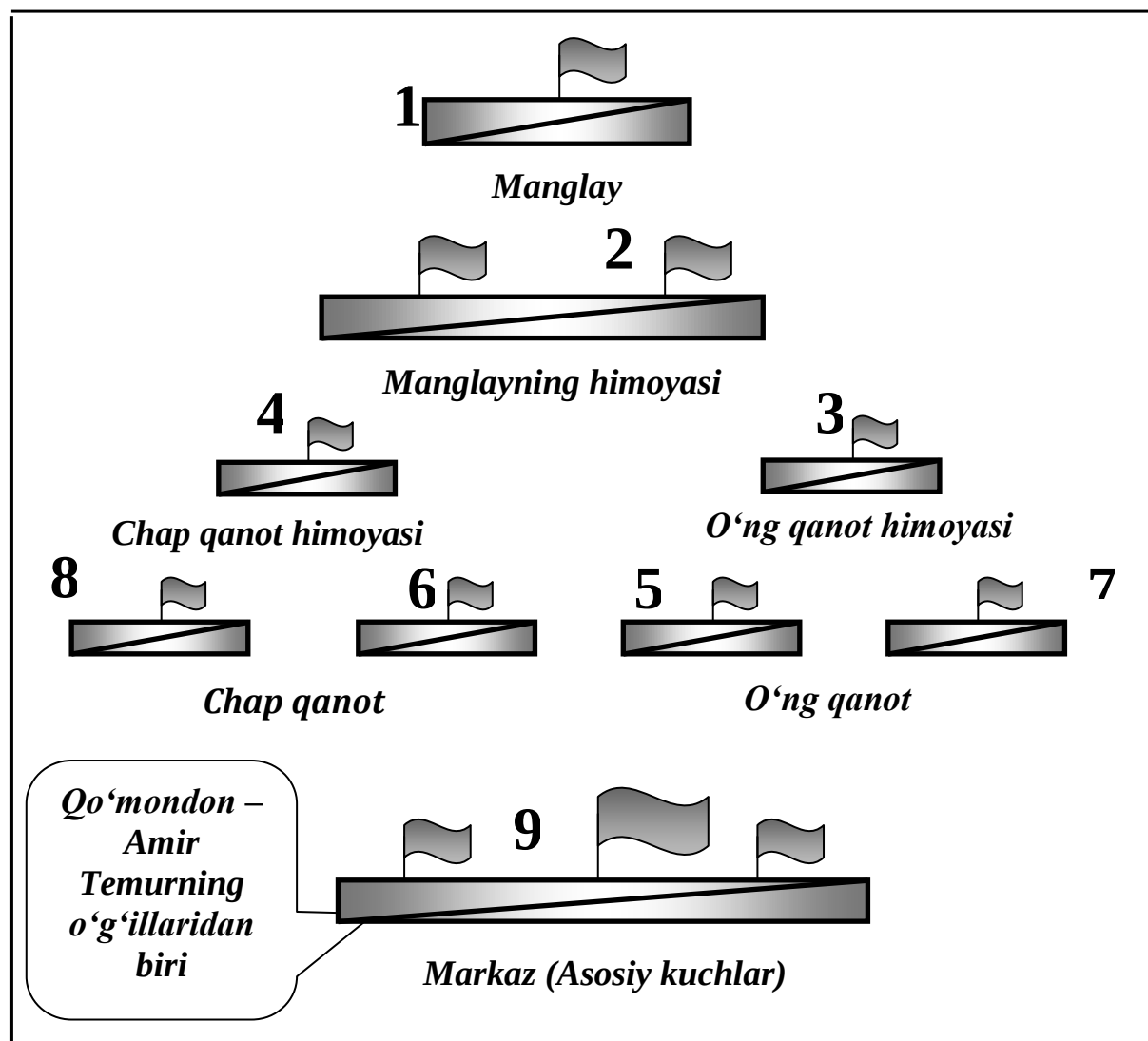
Jangni qo'riqlov xizmatini bajarayotgan yengil otliqlar, yoki avanpostda turgan yengil qo'shinlar o'qlarni otib, drotiklarni uloqtirib boshlaganlar, keyin avangard jangga kirgan. Ularni qo'llab quvvatlash kerak bo'lgan paytda jangga o'ng qanot avangardi (*shaqovul*), keyin chap qanot avangardi (*chapovul*) kirgan; agar yana madad kuchlari kerak bo'lib qolsa jangga o'ng qanotning chap tomon yarmi va chap qanotning o'ng tomon yarmi kiritilgan; ularning kuchlari yetarli bo'lmasa jangga ikkala qanotning qolgan qismlari kiritilgan va vaziyat to'g'risidagi axborot Amir Temurga yetkazilgan. Agar mana shu kuchlar ham yetarli bo'lmasa qo'mondonning shaxsan o'zi (*amiri lashkar*) bosh kuchlari (*qo'l*) bilan, ya'ni zaxira bilan, to'qqizinchi hujum g'alaba keltirishiga komilishonch bilan jangga tashlanishi kerak edi. «To'qqizinchi hujum – degan edi Amir Temur – g'alaba keltiradi» (35-rasm).

Jang maydonidan dushmanning chekinish alomatlari sezilsa, uni ta'qib etish va to'lig'icha tormor qilish uchun chavandozlar otryadi ajratilgan.

Amir Temur qo'shini to'g'ri safga va bir nechta jangovar chiziqqa ega bo'lib, ular birinketin jangga kiritilgan, va oxirida ketmaket hujumlar bilan dushman holsizlantirilganidan va kuchsizlantirilganidan keyin eng yaxshi jangchilardan tashkil topgan, doimo g'alabani ta'minlovchi qudratli zaxira jangga kiritilgan.

Chekinib, mustahkamlangan inshootlarda yashiringan g‘anim qamal qilingan. Qal’alarning qalin devorlari oldida devor buzuvchi (*manjaniq*) va tosh uloqtiruvchi (*arroda*) to‘plar o‘rnatilgan. To‘plar (ra‘d) harakatga keltirilgan. Devorlar va minoralarning ostidan yerto‘lalar kovlangan. Devorlarda bo‘shliqlar (kovaklar) hosil qilingan. Shu bo‘shliqlardan jangchilar quyundek qal’a ichiga bostirib kirgan. Shturm davrida himoya qalqonlaridan (to‘ra), shotilar, xalqalar, arqonlar va boshqalardan foydalanilgan.

35 rasm. Amir Temur qo‘shini jangovar tartibining tuzilishi

Amir Temur armiyasida kavaleriya hujumining tashkil etilishi va uning strategiya va taktikasi o‘zining takomillashgan darajasiga yetdi.

Amir Temur armiyasida muhandislik qismlari va bo‘linmalarining birinchi namunalari bo‘lib, ularga katapultalar, neftdan tayyorlangan yonuvchi moddani uloqtiradigan va qal’a devorlarini portlatuvchi moslamalar kirgan. Uning armiyasida o‘sha vaqtning eng zamonaviy texnikalari–qamal qilish texnikasi, yonib turgan neft to‘ldirilgan xurmachalarni uloqtiruvchi ballistalar qo‘llanilgan. Amir Temur qo‘shinida daryolardan kechib o‘tishni ta’minlovchi mutaxassislar–pontonchilar ham bo‘lgan. Fan va texnikaning yutuqlari, ayniqsa Xitoy texnikasining yutuqlari keng foydalanilgan.

Amir Temur o‘z armiyasining **tashkiliy shtat tizimini** takomillashtirdi. «Tuzokot»da qo‘shinning **jangovar tartibi** yoritib berilgan: «Agar dushman armiyasi o‘n ikki mingdan oshsa, lekin qirq mingga etmasa, qo‘shinga qo‘mondonlik baxtli o‘g‘illarimdan biriga topshirilishi mumkin va uning qo‘l ostiga ikkita qo‘mondon, yuz kishilik, o‘ng ming kishilik otryadlari bilan bir nechta amirlar belgilanib, qo‘shinning umumiy soni qirq mingga etkaziladi».

Sohibqironning qoidasiga ko‘ra, yaxshi boshliq, g‘anim otryadining sonini bilgach, unga qarshi o‘z otryadlarini qarshi qo‘ya olishi, dushman harakatlarini kuzatishi, uning o‘qchilari, nayzachilari, qilichchilarining holati qanaqa ekanligini, ular tezkorlik bilanmi yoki sust hujum qilyaptimi, hammasi birgalikda hujumga o‘tdimi yoki qismlarga bo‘linibmi, bularning hammasini bilishi kerak, jang maydoniga hujum uchun kirish yo‘llarini bilishi, kerak bo‘lganda chekinish yo‘llarini bilishi va dushmanning maqsadini anglab etishi va uning jangovar tartibiga yorib kirishga harakat qilishi kerak. U pistirmaga tushib qolmasligi uchun ehtiyotkorlik bilan harakat qilishi, jangning butun mohiyatini tushunishi, dushmanning niyatini anglashi va uning rejalarini buzib tashlash uchun hamma vositalarni ishga solishi kerak.

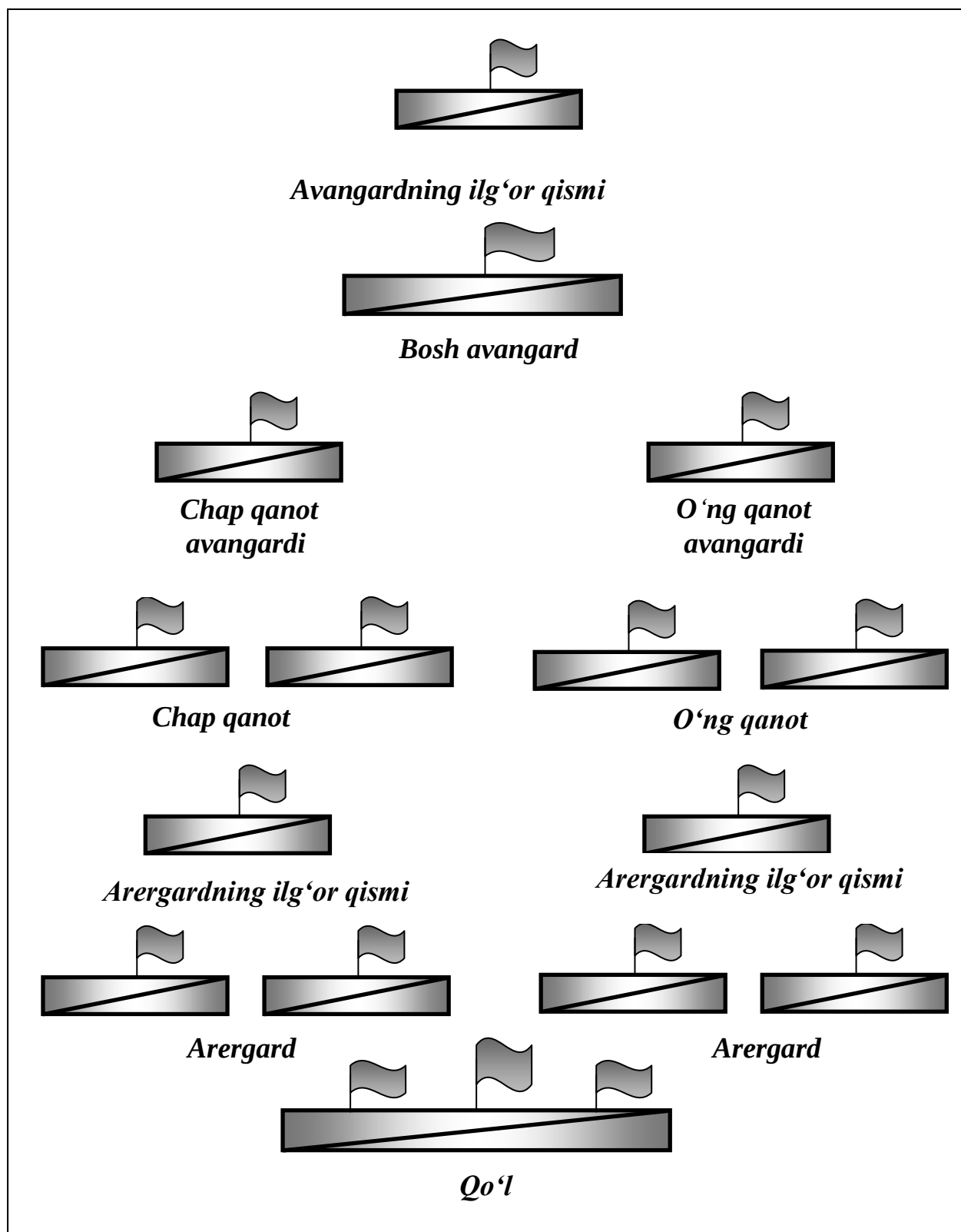
“Qirq ming chavandozlarni sardor o‘n to‘rtta qismlarga quyidagi tartibda tuzishi kerak bo‘lgan: u o‘z jangovar chizig‘ini tuzadi va uni markaz deb nomlaydi. Uchta qism arergardni tashkil etadi (yoki o‘ng qanot korpusi).

Uchta qismdan biri ilg‘or nomini oladi (mana shu arergardning ilg‘ori). Chap qanotni tashkil etgan uch qismning biri uning uchun ilg‘or bo‘lib hisoblanadi. Huddi shunday uchta boshqa qismlar o‘ng qanot arergardining oldida joylashgan bo‘lib, uning fronti bo‘ladi, bu uchta otryadlardan biri chap qanot fronti uchun avangard bo‘lib xizmat qiladi. Chap qanot ham huddi shunday sondagi qo‘shindan iborat bo‘ladi va ular uning frontini tashkil etadi. Bitta qism, oldingiga o‘xshab chap qanot avangardi bo‘lib xizmat qiladi. Keyin u asosiy otryadini markaz qo‘shinlari oldida saflagan. Avangardning safiga: kamonchilar, qilichlar bilan qurollangan jangchilar, nayzachilar, dushman avangardiga tartibsizliklarni keltirib chiqarish uchun baland ovozda baqirib jang qiladigan jasur va tajribali jangchilar kiritilishi kerak”—deb yozilgan “Tuzokot”da (36-rasm).

Yana “Tuzokot”da—“Bosh qo‘mondonning e‘tiboridan dushmanning hech bir harakati chetda qolmasligi kerak, o‘ziga bino qo‘ygan harbiy boshliq buyruqsiz oldinga harakat qilishni boshlasa jazolanishi kerak”— deb ta’kidlangan. Avval jangga avangard kirgan, keyin o‘ng va chap qanot avangardlari, undan keyin o‘ng va chap qanotda turgan otliq bo‘linmalar kirgan, ularning ortidan o‘ng qanotning ikkinchi otryadi va chap qanotning birinchi otryadi harakatlangan.

Agar jang olib borayotgan jangovar chiziqni ikkinchi chiziq qismlari bilan to‘ldirish yetarli bo‘lmasa va o‘n uchta hujum jangning oqibatini hal qilmasa, unda bosh qo‘mondon ikkilanmasdan jangga saralangan jangchilardan tashkil topgan o‘z zaxiralarini kiritishi kerak bo‘lgan. Agar shunda ham g‘alabaga erishilmasa, bosh qo‘mondon o‘zi dadillik bilan jangga kirishi va shaxsiy namuna ko‘rsatib jangchilarning ruhlarini ko‘tarishi kerak edi. Bosh bayroq nazardan chetda qolmasligi kerak bo‘lgan.

Agar gʻanimning armiyasi qirq ming kishidan oshsa, unga qarshi Amir Temurning oʻzi qoʻshinni boshlagan. Bu vaqtda uning qoʻshini jangni olib borish uchun quyidagi tartibda boʻlingan: qirqta otryaddan tashkil topgan armiyadan u oʻn ikkita otryadni tanlagan va ularga ajralib turuvchi belgi (*tamgʻa*) bergan; ular qirqta *aymoqlarga* boʻlingan (37-rasm).

36 rasm. 40 ming jangchidan iborat 14 ta boʻlinmaning saflanish tartibi

Ulardan eng saralangan o'n ikkitasi birinchi jangovar chiziqni, qolgan yigirma sakkiztasi esa ikkinchi va uchinchi chiziqlarni tashkil etgan. O'g'illari va nabiralari qo'mondonligidagi qo'shinlar o'ng qanotning oldiga, qarindoshlari va ittifoqchilari boshchiligidagi qo'shinlar chap qanotning oldiga saflangan. Bu hamma qo'shinlar zaxirani tashkil etgan va qayerga yordam kerak bo'lsa o'sha yerga yetib kelgan. Oltita aymoq o'ng qanotning asosini yoki ikkinchi chizig'ini va bittasi uning avangardini tashkil etgan, shuncha aymoqlar, huddi shu tartibda chap qanotning asosini tashkil etgan; ikkinchi chiziqning ikkala qanotlari oldida birinchi, shu tartibda va shuncha sondagi aymoqlar birinchi chiziqning fronti ortida shuncha aymoqlardan iborat, tajribali qo'mondonlar va jasur jangchilardan iborat katta avangard qo'yilgan; bu avangardning oldida, o'zining shaxsiy avangardi hisoblangan yana bitta aymoq, dozor va raz'ezdlar sifatida ikkita yengil qo'shin otryadi joylashgan, ular armiyani to'satdan beriladigan zarbalardan himoya qilgan va dushmani kuzatgan. Yengil qo'shinlar va ilg'or avangard jangni boshlagan; bosh avangardning boshlig'i ularni kuchaytirgan va o'z qo'shinlarini jangga kiritgan, agar yordam kerak bo'lsa birin ketin jangga birinchi, keyin ikkinchi chiziqni kiritib hujumni kuchaytirgan. Agar bu yordam ham yetarli bo'lmasa, unda o'ng va chap qanot zaxiralari, ya'ni Amir Temurning o'g'illari, nabiralari, qarindoshlari va ittifoqchilari boshliq qo'shin jangga kirgan. Ularning asosiy vazifalari, dushmanga talofat yetkazishdan iborat bo'lib, g'animning bosh qo'mondoniga va uning bayrog'iga e'tiborni qaratishlari, uni asirga olishlari va bayrog'ini ag'darib tashlashlari kerak edi. Agar bu urinishlar ham g'alaba keltirmasa, unda qo'shinning qolgan qismi jangga kirgan va qat'iy hujumni amalga oshirgan. Shunday qilib, kuchlarni oshira borib ketma-ket zarbalarni berib, Amir Temur qo'shini dushmani holdan toydirgan, kuchli zaxiralar esa dushmani tormor etishni oxiriga yetkazgan.

Amir Temur tuzgan qo'shin o'zining tashkiliy shtat tizimi bo'yicha Chingizxonning qo'shini tizimiga yaqin bo'lsada, quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turgan:

1. Amir Temur armiyasi xalq lashkarlari hisoblansa ham, Chingizxon davrida bo'lgani kabi umumiy harakterga ega bo'lmagan.

2. Chingizxon davrida qo'shinning asosini ko'chmanchilar tashkil etgan. Amir Temur davrida ko'chmanchilar otliqlar va kamonchilarni yetkazib bergan. Lekin shu bilan birga o'troq aholi ham qo'shinning katta qismini tashkil etgan. Shunday qilib, harbiy xizmatga chorvadorlar bilan birga, urushlarning tez-tez bo'lib turishi va ko'lamining oshganligi munosabati bilan dehqonlar, hunarmandlar va o'troq aholining boshqa toifalari ham chaqirilgan.

3. Amir Temur qo'shinida armiyaning asosini tashkil etgan otliqlar bilan birga piyodalar ham katta ro'l o'ynagan. Chingizxon davrida to'laqonli piyodalar bo'lmagan.

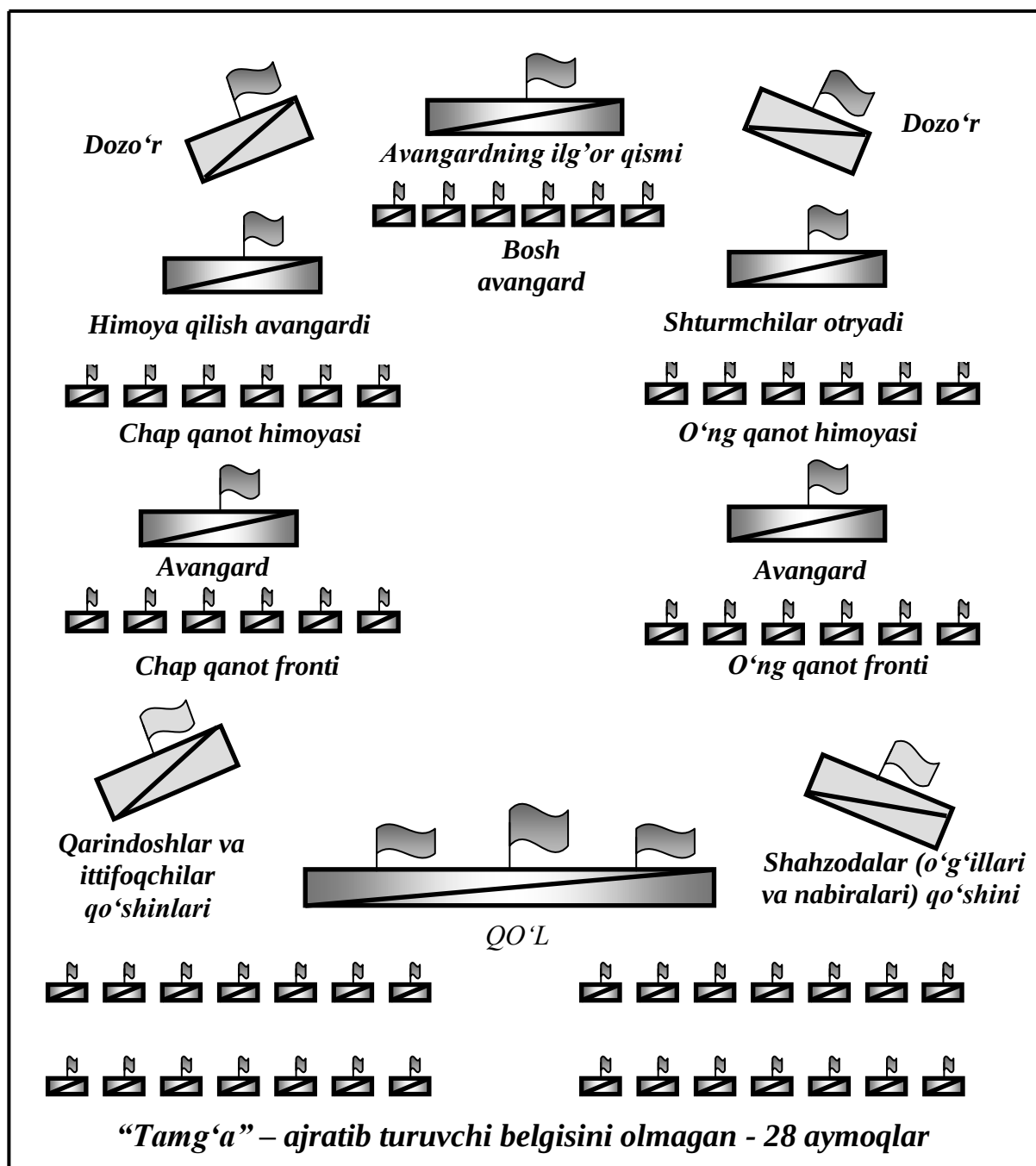
4. Amir Temur Sharqda birinchilardan bo'lib armiyasiga artilleriya qurolini (ra'd) kiritdi. Yangi turdagi o'q otar qurolining joriy etilishi artilleriya bo'linmalarini yaratishga imkon berdi. To'pchilar (ra'dandozlar) soni bir necha ming kishiga yetdi. Artilleriya orudiyalari dushmanning tirik kuchlari va

texnikasini tormor etish hamda qal'alar va sitadellarni qamal qilish uchun mo'ljallangan. Ular qamal chizig'ining o'ta muhim uchastkalarida o'rnatilgan.

5. Tog'li joylarda mohirlik bilan harakatlanuvchi maxsus piyoda qo'shinlar tashkil etilgan.

6. Amir Temur jangovar tartibini mohirlik bilan tuzgan va ularni chaqqonlik bilan manyovr qilgan, dushman qanotlariga va front ortiga otliqlar bilan kutilmagan zarbalarni bergan, vaziyatdan kelib chiqib o'z qo'shinini to'qqiz va yetti qismlarga (*qo'lga*) bo'lgan.

7. Armiyada ayollardan tashkil etilgan qismlar joriy etilgan bo'lib, ular jang paytida erkaklar bilan bir safda turganlar va shonshuhrat va jasorat namunalari ko'rsatganlar.

37 rasm. 40 bo'linmadan iborat qo'shinnig saflanish tartibi

Amir Temur armiyasi safiga Movarounnahrdan, dashtiqipchoq, Xuroson, Eron, Badaxshon, Mo'g'uliston, Mazandaron va Jetedan olib kelingan jangchilar kirganlar.

3.1.5. Qo'shinni yig'ish va ta'minlash. Qo'shinni boshqarish

Amir Temur qo'shinida to'xtovsiz takkomillashib borayotgan muntazam armiyaning ko'pgina xususiyatlari mujassamdir: qo'shinning aniq soni, jangovar tartib (yosol) belgilangan.

Kavaleriya qismlari ko'p hollarda bir birlaridan nafaqat kiyimboshlari, bayroqlari va anjomlarining ranglari bilan, balki otlarining rangi bilan ham farq qilgan. Bunday farq qilishlik jang paytida qo'shinni boshqarishda katta ro'l o'ynagan. Dushmanga nisbatan ustunlik, otliqlarning yuqori harakatchanligi va Amir Temur tomonidan ularni mohir manyovr qilinishi bilan ta'minlandi.

Turli usullar bilan dushmanning mudofaa tizimini yakson etish, g'animning yirik va yaxshi mustahkamlangan ob'ektlariga to'satdan hujum qilish, dushman tomonining hukmdorlari va taniqli harbiy boshliqlarini asirga olish, qurshab olingan shahar qal'alarni uzoq vaqt qamal qilish, birmabir qishloqlar, tumanlar, shaharlar va viloyatlarni zabt etish, dushmanni to'liq tormor etilgunigacha ta'qib etish, zabt etilgan hududlarni boshqarish uchun o'zining sodiq kishilarini tayinlashdek strategik maqsadlarni ketmaket amalga oshirish Amir Temurga ko'plab g'alabalar keltirdi.

Harbiy ishni rivojlantirishdagi uning qo'shgan katta hissasi, butkul yangi ko'rinishdagi kavaleriya qismlarini (*kunbul*, *kumbul*) joriy etgani bo'lib, u nafaqat o'z qanotlarini himoya qilish uchun, balki dushman qanotlarini aylanib o'tish va front ortiga zarba berish uchun ham belgilandi.

Otliq qo'shin armiyaning zarbdor qismini tashkil etgan va yengil va og'ir otliqlarga bo'lingan. Yoylar, o'qdonlar, qilichlar bilan qurollangan yengil otliqlar razvedka bilan shug'ullanganlar, qo'riqlov xizmatini olib borganlar va kerak bo'lgan hollarda dushmanning ilg'or otryadlariga qarshi jangga kirganlar.

Saralangan jangchilar va zodagonlardan tuzilgan og'ir otliqlar dushmanning asosiy zarbdor kuchlariga qarshi jang olib borgan. Chavandozlar nayza, dubulg'a, zirh, qilich, yoy, o'qlar solingan sadoq bilan qurollanganlar.

Harbiy yurishdan oldin Amir Temur odatda harbiy kengash (*mashvarat*) chaqirgan, unda harbiy boshliqlar, beklar va amirlar ishtirok etganlar. Davlatning turli qismlaridan, Oliy Bosh Qo'mondonning ad'yutanti (*tavachi*) yetkazgan maxsus buyruqqa (*muchalkaga*) binoan qo'shin yig'ilgan. Jangchilarni yig'ishdan tashqari tavachilarning majburiyatlariga qo'shinni joylashtirishni, uning harakatlanishi va jangovar tartibini nazorat qilish ham kirgan.

Amir Temur o'z qo'shinini, jangni olib borish uchun hamma kerakli narsalar bilan ta'minlanishiga, lagerlarda joylashishiga alohida e'tibor bergan.

Sohibqironning buyrug'iga binoan viloyatlar hukmdorlari, tumanlar va shaharlar beklari, qal'alar boshliqlari (*darug'a*) ro'yxat bo'yicha ko'rsatilgan muddatda o'z qo'shinlari, anjomlari, oziqovqatlari bilan oldindan ko'rsatilgan yerga (*miod yeri*) yetib kelganlar.

To'xtamishga qarshi dashtiqlikchoqqa harbiy yurishni uyushtirishdan oldin (1390–1391 y.) Amir Temur o'zining o'rinbosarlariga qo'shinni uzoq davrga yetadigan oziqovqat, qurolyarog' va boshqa kerakli narsalar bilan ta'minlashga buyruq bergan. har bir jangchi bitta yoyga, o'ttizta o'qqa, bitta kamondonga, bitta qalqon va bitta zaxira otga ega bo'lgan. Safar chog'ida har o'nta jangchiga bitta chodir, ikkita belkurak, kirka, o'roq, arra, bolta va yuzta igna berilgan.

Har bir jangchi bundan tashqari o'zi bilan arqon, teri va qozon olib yurgan. Oddiy jangchilar safar chog'ida o'n sakkiz kishiga bitta chodir olib yurganlar. Ularning har biri yonida ikkita otni yetaklab yurgan, o'zi bilan yoy, zirh, qilich, o'qdon, qop, o'nta igna, bolta, arra va teridan tikilgan qop olib yurishi kerak bo'lgan.

Jangchilar chodirlarda beshtadan bo'lib joylashganlar. Ko'zda tutilgan ta'minot bo'yicha ularning har biri dubulg'a, zirh, qilich, yoy, o'qdon va ot bilan ta'minlangan. O'n begi alohida chodirga joylashgan. U zirh, qilich, yoy, kamondon bilan qurollangan. U o'zi bilan beshta qo'shimcha otni olib yurish huquqiga ega bo'lgan.

Yuz begiga ham alohida chodir berilgan. Uning qurol-yarog'larini qilich, yoy, zirh, o'qdon, gurzi, to'qmoq va kolchugalar (simdan tayyorlangan xalqachalarni bir biriga o'tkazib to'qilgan ko'ylak) tashkil etgan. Yuz begiga qo'shimcha o'nta ot berilgan.

Ming begi chodirdan tashqari soyabonga ega bo'lib, qurol-yarog'lari nayza, qilich, o'q-yoy, dubulg'a, zirh (*chax, oroyna*) va kolchugalardan iborat bo'lgan.

Piyodalar harbiy yurishlar paytida qilich, yoy va kerakli sondagi yoyning o'qlari bilan qurollanib harakatlanganlar.

Qo'shin bilan birgalikda bir joydan ikkinchi joyga qassoblar, oshpazlar, qovurilgan va qaynatilgan go'sht sotuvchilar, novvoylar, arpa, meva sotuvchilar ko'chib yurganlar. Jangchilarga ko'chma hammomlar xizmat ko'rsatgan. Yurishlarda nafaqat jangchilar, balki qo'shinga xizmat qiluvchi ko'psonli ma'muriyat ham ishtirok etgan. Bu yerda temirchilar, qurolsozlar, duradgorlar, teriga ishlov beruvchilar, er qazuvchilar, xo'jalik ishlarini bajaruvchilar va boshqalar bo'lgan. Amir Temur qo'shini safarlarida harakatlanayotgan jangovar qo'shin korpusi ortidan yirik qurolsiz omma harkat qilgan.

Qo'shinni yig'ish to'g'risidagi qaror chiqqanidan keyin, jangchilar o'z oilalari, anjomlari, oziqovqatlari bilan birgalikda belgilangan joyga yetib kelganlar. Lagerning (*o'rdagohning*) markazida Oliy Bosh Qo'mondonning stavkasi joylashgan bo'lib, turlituman qismlar va birlashmalarning chodirlari—oddiy jangchilarning chodirlaridan tortib yirik harbiy boshliqning chodirigacha bo'lgan, har bir kishi o'zining joylashgan joyini juda yaxshi bilgan.

Lagerda Oliy Bosh Qo'mondonning rangbarang bayroqlar bilan bezatilgan chodiri (*bargoh*) o'rnatilgan. Ko'rsatilgan vaqtda (*miod vaqti*) lagerga yetib kelgan jangchilar, joriy etilgan tartibga ko'ra o'z joylarini egallaganlar va qo'shinning ko'rigiga tayyorgarlik ko'rganlar.

Kerakli sondagi jangchilar yig'ilganidan keyin, harbiy lagerda kamonchilar, arbaletchilar, tosh uloqtiruvchilar, nayzachilar, to'pchilar va boshqalardan tashkil topgan ulkan qo'shinning ko'rigi bo'lgan. Qo'shinda yonuvchi aralashma (*naft*)

solingan xurmachalarni uloqtirish uchun maxsus askarlar bo'lib, ular o't otuvchi orudiyalarning to'xtovsiz ishlashlarini ta'minlaganlar.

Oliy Bosh Qo'mondonning buyrug'iga ko'ra jangchilar himoya sovutlarida, to'liq qurolyarog'lari bilan saflanganlar. Parad o'tkaziladigan maydonda turli qismlarga tegishli bo'lgan yashil, qizil, sariq, binafsha, qora, ko'k bayroqlar hilpirab turgan. Harbiy orkestr sadosi ostida Amir Temur navbatma-navbat jangchilar sherengalari oldidan o'tgan. Jangchilar nayzalarini baland ko'tarib, bo'lajak jangga tayyor ekanliklarini namoyon etib baland ovozda na'ra (*suron*) tortganlar.

Jangchilarning jangovar ruhi va tayyorgarligini aniqlash uchun yurishlar va janglardan oldin harbiy paradning o'tkazilishi Temuriylar davrida ham an'ana bo'lib qoldi. Ko'rikda nafaqat qo'shin birlashmalari, balki asosiy kuchlarning ortidan harakatlanadigan ta'minot aravalari ham ishtirok etgan (38-rasm).

38 rasm. Amir Temur va temuriylar davri armiyasi jangchilari

Lagerning atrofi chuqur xandaqlar bilan o'ralgan va qo'riqlov zastavalari va postlari bilan puxta qo'riqlangan. Lagerda o'rnatilgan paytlarda qo'shin qo'riqlov xizmatini olib borgan. Qo'riqlov qismlari lagerdan 5–6 km oldinga chiqqan, undan postlar, postlardan soqchilar ajratilgan va oldinga yuborilgan.

Amir Temur **qo'shinni boshqarishga** katta ahamiyat bergan.

Sohibqironning buyrug'i bo'yicha dongdor komandirlardan to'rttasi birinchi darajali qo'mondon – *beklarbegi* lavozimiga tayinlangan. Bitta harbiy boshliq bosh

qo‘mondon *amir ul ulamo* vazifasiga tayinlanib, u bevosita Oliy Bosh Qo‘mondonga bo‘ysungan.

Harbiy qismlarni boshqarish uchun yana o‘n ikkita harbiy boshliqlar tayinlangan. Birinchi bek mingta chavandozlardan tashkil topgan birinchi guruhga, ikkinchi bek–ikki ming kavaleriyachilardan iborat ikkinchi guruhga qo‘mondonlik qilgan, uchinchi bek uch minglik kavaleriyachilarga boshchilik qilgan. Huddi shu tartibda o‘n ikkinchi bek o‘n ikki minglik otryadning tepasida turgan.

Quyi toifadagi harbiy boshliq, toifasi bo‘yicha yuqori bo‘lgan harbiy boshliqqa so‘zsiz bo‘ysungan.

Amir Temur qo‘shinining turli qismlari va bo‘linmalariga uch yuz o‘n uchta beklar qo‘mondonlik qilgan, ulardan yuztasi – o‘n begilar, yuztasi – yuz begilar va yuztasi – ming begilarni tashkil etgan. Yirik qo‘shin birlashmalari Amir Temurning o‘g‘illari, nabirali va Shayx Nuriddin, Xo‘ja Sayfuddin, Shohmalik, Ollohdod, Jahonshohdek mashhur sarkardalar tomonidan boshqarilgan.

Rag‘batlantirishni qo‘llash keng qo‘llanildi: maqto‘v, maoshga qo‘shimchalar, sovg‘alar, lavozimlar, unvonlar (botir, bahodir va boshqalar), qismlar uchun bayroqlar.

Uddaburonliklari va jasoratlari bilan o‘zlarini ko‘rsatgan saralangan jangchilar munosib taqdirlanganlar va o‘n begi darajasiga ko‘tarilganlar, keyingi jasoratlari uchun yuz begi, undan keyin esa ming begi lavozimini egallaganlar.

Jasur jangchilar va bahodirlar jangda ko‘rsatgan jasoratlari uchun yuqori lavozimlarni egallaganlar va jamiyatning e‘tiborli kishilari toifasiga kirganlar. Ular gurzi, chodir, maxsus belbog‘, qilich va jangovar nayzalar bilan taqdirlanganlar.

G‘animning otryadini qirib tashlagan ming begi I darajali amir unvonini olgan. Dushmanning yirik otryadini mag‘lub etgan I darajali amir II darajali amir unvoniga sazovor bo‘lgan. Jang maydonida mardlik va jasorat namunalarini ko‘rsatgan oddiy jangchining oylik maoshi oshirilgan. Jang maydonidan qochgan jangchilar o‘ljani taqsimlash marosimiga qatnashish huquqidan mahrum etilganlar, janglarda ko‘plab yarador bo‘lgan jangchilarga g‘amxo‘rlik va katta ehtirom ko‘rsatilgan.

Biror bir davlatni zabt etgan yoki dushman qo‘shinini tormor etgan harbiy boshliq bahodir faxriy unvoniga sazovor bo‘lgan va unga *burg‘u* va *nog‘ora* berilgan. Biror bir g‘anim shahzodasining yirik qo‘shini ustidan qozongan g‘alabasi uchun beklar ham huddi shunday hurmat e‘tiborga sazovor bo‘lganlar.

Dushman qo‘shinini qochishga majbur etgan o‘n begi shahar garnizonining boshlig‘i (*dorug‘a*) etib tayinlangan, huddi shunday qaxramonligi uchun yuzbegi–viloyat hokimi, ming begi–viloyat amiri (*vali*) lavozimiga ega bo‘lgan.

U yoki bu davlatni zabt etgan amirga ushbu davlatning yeri imtiyozli asosda boshqarish uchun *suyurg‘ol* (*sovg‘a*) sifatida berilgan. Amir Temur va Temuriylar davrida *suyurg‘ol* yerni boshqarishning ommabop usuli bo‘lib, avloddan avlodga o‘tib kelgan.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan 12 amir *nog‘ora* va jangovar bayroq olgan. Bosh qo‘mondon *nog‘ora* va jangovar bayroqdan tashqari *burg‘u* va ikkita shtandartga (*tumantug‘ga*, *chortug‘ga*) ega bo‘lgan.

Mingbegi bayroq va karnay (*ko'raga*) olgan, yuzbegi va o'nbegiga nog'ora berilgan. Qo'shin qo'mondonining bayrog'i, nog'orasi va burg'usi bo'lgan. Kastiliya qirolligining elchisi – Klavixoninng guvohlik berishicha, harbiy boshliq tinchlik davrida ko'k rangdagi, zardan tikilgan ko'ylak kiyib yurgan. Ular boshlariga telpak (burk) kiyib yurganlar. Bosh kiyimlarining ostidan uch qator kokillari ko'rinib turgan bo'lib, bu belgi Amir Temur armiyasining jangchilari ekanliklarini bildirib turgan.

Dushmanning harbiy kuchlari va uning mudofaa inshootlari to'g'risida, g'anim davlatining ichki ahvoli haqida aniq ma'lumotlarni olish uchun Amir Temur o'zining eng yaxshi razvedkachilarini (*josuslarni*) jo'natgan. Faqatgina kerakli ma'lumotlarni olgandan keyingina qo'shin harbiy yurishni boshlagan. U mahalliy aholi vakillaridan yo'l boshchilarni (*kajarchi, kacharchi*) tanlashga ham jiddiy e'tibor bergan.

Amir Temur o'zining to'satdan beradigan zarbalari bilan mashhur bo'lgan. Dushman qo'shinining soni ma'lum bo'lganidan keyin uning armiyasi tun qorong'isida dushmanning lageriga yashirincha yaqinlashgan va tongda hujumga tashlangan. Uning qo'shini qattiq intizomi, yuqori harakatchanligi, chidamliligi va janglarda jasorati bilan ajralib turgan.

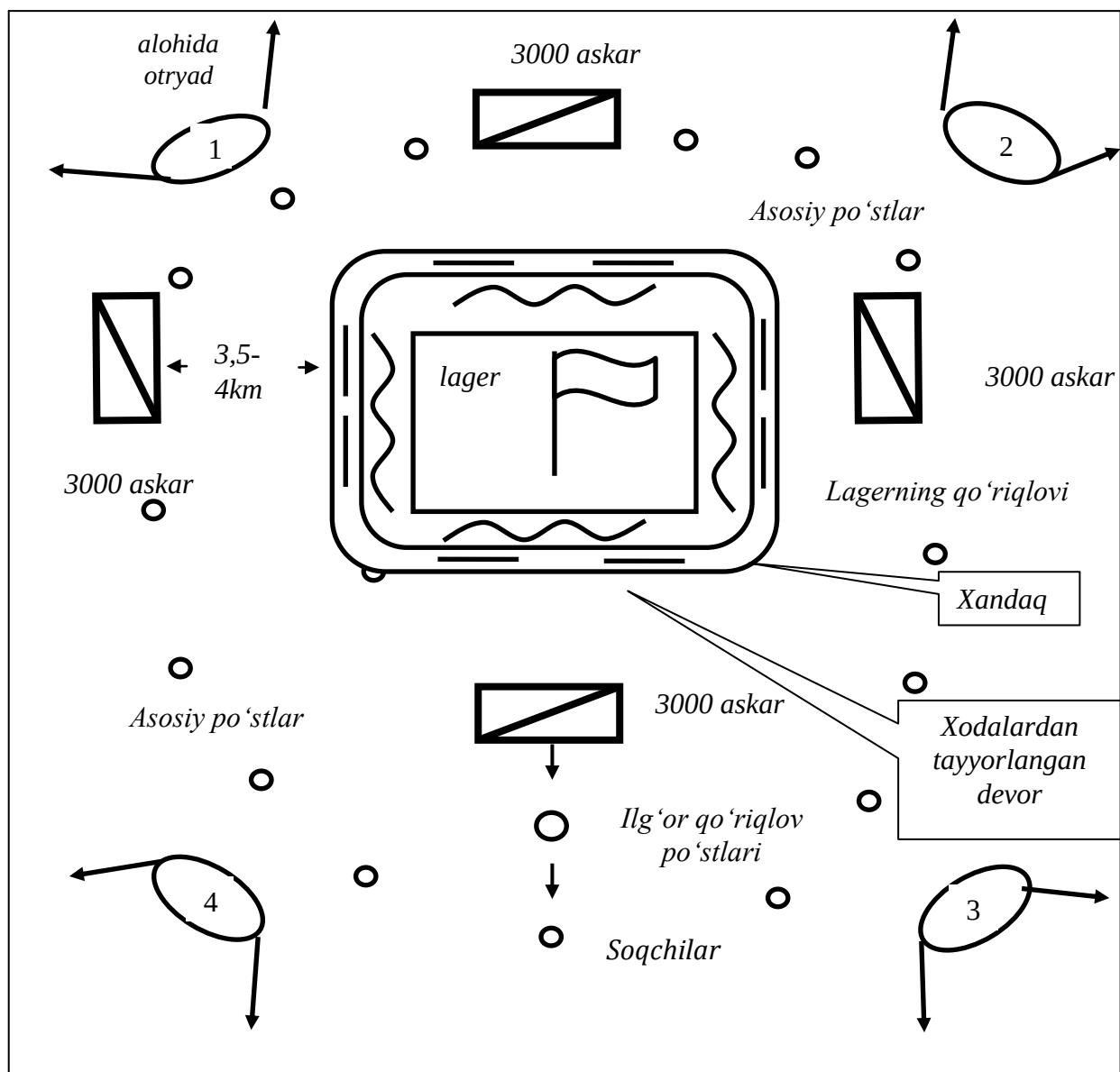
Jang arafasida shakllanadigan jangovar tartibga katta ahamiyat berilgan. Qo'shin hech tomonga burilmasdan va ko'rsatilgan yo'ldan og'ishmasdan olg'a harakatlangan.

Tinchlik davrida ov (*charg'a*) asosiy mashg'ulotlardan biri bo'lgan, ovga urushga tayyorlovchi maktab singari ahamiyat berilgan va u ko'plab uyushtirilgan. Uning qo'shini nafaqat tekisliklarda jang olib borish san'atiga ega bo'lgan, balki tog'larda ham mohirlik bilan harakatlangan.

Sohibqironning qo'shini harbiy yurishlarni bahorda, yozda va kuzda amalga oshirgan. Qishni o'z o'tovlarida o'tkazishni afzal ko'rganlar. harbiy yurishga o'tlanish muddati yaqinlashuvi bilan jangchilar hamma kerakli qurolyarog'lari va anjomlarini tartibga keltirganlar. Belgilangan vaqtda qo'shin saf tortib yo'lga tushgan. Uning ortidan hamma kerakli narsalar ortilgan aravalar (*ug'ruq*) harakatlangan.

Sharofuddin Ali Yazdiyning ma'lumot berishicha, belgilangan safar tartibida (*murchil*) har bir o'nbegi, yuzbegi, mingbegi va tuman begi (*10 minglik qo'shin qo'mondoni*) o'z mavqesi va darajasiga ko'ra, intizomga qattiq rioya qilgan holda harakatlangan. Tartibni buzganlar qattiq jazolangan, ularga hatto o'lim jazosi ham berilgan.

Dam olish uchun to'xtalganda, odatda zanjirlar va arqonlar bilan bog'langan aravalar bilan qo'shin o'rab olingan. Transheyalar qazilib, brustverlarning oldida to'siqlar o'rnatilgan. G'anim qo'shinining paydo bo'lishi bilan jangchilar o'z pozitsiyalaridan chiqqanlar va jangovar tartibga yoyilib dushmanga qarshi harakatlanganlar. Lagerning qo'riqloviga Amir Temur armiyasida katta e'tibor qaratilgan. Urush paytida tunash uchun lagerlar barpo qilingan va ular kuchli qo'riqlangan. O'zi qo'shinga qo'mondonlik qilayotganda to'satdan bo'lgan hujumni oldini olish va uni bartaraf qilish uchun 12 000 o'tliq qo'shin ajratilib, ular uch mingtadan bo'linib tomonlarga qo'yilgan (39-rasm).

39 rasm. Qo'shinning tunash uchun joylashuvi

Lagerdagi Amir Temur jangchilari xavf xatar yuzaga kelgan paytda okoplarga kirgan, lagerning atrofi xodalardan barpo qilingan devor bilan himoyalangan. Jangovar qo'riqlar lagerdan 3,5-4 km uzoqlikda joylashib, o'zidan ilg'or postlarni jo'natgan, ular o'z navbatida soqchilarni ajratgan. Soqchilar bir birlari bilan doimo xabardor bo'lib turib, g'anim to'g'risidagi barcha axbarotlarni uzluksiz lagerga yetkazib turgan.

Lagerning o'zida alohida politsiya bo'lib, u tartibni, markitanatlarni (yurish davomida qo'shinni kuzatib keluvchilarni), oziq-ovqat mahsulotlarini narxini nazorat qilgan hamda lagerdagi o'g'riliklarni oldini olgan. To'rtta alohida komanda lagerdan tashqaridagi jangchilarning xavfsizligiga mas'ul bo'lgan, agar lagerdan 4 farsang masofada kimdir o'ldirilsa, kimdir yarador qilinsa, bunday jinoyatlar uchun ular javobgar hisoblangan.

Amir Temur qo'shini safar paytida quyidagi tartibda harakatlangan: bosh kuchlardan ancha oldinda avanpost (*qorovul*), uning ortidan avangard (*xiravul*), o'ng qanot (*barang'or*), chap qanot (*juvang'or*), markaz (*qo'l*), arergard

(*chag'dovul*) harakatlangan. Ularning ortidan kerakli narsalar ortilgan aravalar harakatlangan.

Asosiy joylarning birida suvdan kechib o'tish uchun joy hozirlangan. Kechuv qo'riqlov postlari bilan qo'riqlangan. Qo'shin daryodan qismlar va bo'linmalar tarkibida kechib o'tgan. Kechuv paytida jangchilar qayiqlardan, meshlardan foydalanganlar yoki ponton ko'priklari yasaganlar.

Amir Temur armiyasida o'ljani taqsimlash davrida kimdir o'zboshimchalik qilsa u qattiq jazolangan, hatto u Sohibqironning yaqin kishisi bo'lsa ham. Uning butun molmulki musodara qilinib, o'zi esa qatl etilgan. Faqat ruxsat berilganidan keyin yurishning har bir ishtirokchisi, uning toifasi va darajasiga qaramasdan o'ljaning teng taqsimlangan qismini olish huquqiga ega bo'lgan.

3.2. Amir Temurning asosiy harbiy yurishlarida harbiy san'atning rivojlanishi

Tarixda harbiy san'atda o'chmas iz qoldirgan buyuk davlat arbobi va sarkardasi Amir Temur nomini biz faxr va chuqur ehtirom bilan esga olamiz. Amir Temur strategiya maktabini, jang olib borish taktikasi va dushman ustidan g'alabaga erishishning betakror usullarini yaratib harbiy san'at tarixi sahifalariga o'lgan xissa qo'shgan.

Amir Temurni O'rta Osiyo Sharqining buyuk sarkadasi deb e'tirof etiladi. Uning harbiy iste'dodi ko'p yillik yurishlaridagi janglarida namoyon bo'lgan. Jang davomida asosan dushmanni aylanib o'tib, uni o'zi uchun qulay pozitsiyaga yo'naltirib, kuch jihatdan ustun bo'lgan g'animni holdan toydirib qirib tashlagan.

Mana shuning uchun ham ko'plab davlatlarning harbiy o'quv yurtlarida Amir Temurning harbiy san'ati o'rganiladi. Uning jangovar tajribasi jahonning bir qancha harbiy akademiyalari darsliklariga kiritilgan.

Amir Temur o'zidan oldin yashab o'tgan buyuk sarkardalarni harbiy san'atini o'rganib kelgan va o'zining yanada takomillashgan harbiy san'atni va tubdan farq qiladigan o'z armiyasini yaratdi. Shuning hisobiga harbiy yurishlarida dushmanlari ustidan g'alaba qozongan.

3.2.1. Amir Temurning 1391 yilda Oltin O'rdaga qilgan harbiy yurishi

Xulagid yerlarini zabt etish va xazinasini to'ldirish maqsadida Amir Temur, 1386 yilda o'zining uchta katta yurishlaridan birinchisi hisoblangan uch yillik harbiy yurishini boshladi. Uch yillik harbiy yurishlar davomida (1386-1388 y.) Ozarbayjon va Fors (Eron) ishg'ol etildi. Amir Temur qo'shinlari Eronning shimoliy yerlarini, Armanistonni, Van ko'ligacha bo'lgan yerlarni bosib oldi.

1389-1391- yillarda Amir Temur o'z qo'shinini To'xtamishga qarshi yo'naltirdi. Amir Temur Oltin O'rdaning qanday xavf solib turganidan boxabar edi. U Jo'chi ulusida sodir bo'layotgan voqealarni diqqat bilan kuzatib turdi. 1360-yildan 1380- yilgacha, ya'ni 20 yil ichida Oltin O'rdada 25 ta xon almashdi. Oq O'rdaning hukmdori O'risxon 1375- yilda Jo'chi ulusining ikki qismi—Oltin O'rda

va Oq Oʻrdani birlashtirishga qaror qildi. Oʻrdalar birlashib Amir Temur davlatiga jiddiy xavf tugʻdirishi mumkin edi. Bu xavfni oldini olish uchun Amir Temur yuzaga kelgan vaziyatdan mohirlik bilan foydalandi.

Oq Oʻrdaning Oʻzbek amirlaridan biri Toʻy Xoʻja oʻgʻlon Oltin Oʻrdaga qarshi harbiy yurishga ishtirok etishdan bosh tortganligi uchun Oʻrisxon tomonidan oʻldirildi. Toʻy Xoʻja oʻgʻlonning oʻgʻli Toʻxtamish oʻgʻlon 1376- yilda Oq Oʻrdadan qochib Samarqandga keldi.

Amir Temur undan Oʻrisxonga qarshi kurashish uchun foydalanishga qaror qildi. Amir Temur Toʻxtamishni Joʻchi ulusida uning siyosatini yurgizuvchi kishi boʻladi deb oʻylagan edi. Lekin buning aksi boʻlib chiqdi. Amir Temurning yordami bilan Oq Oʻrdaning xoniga aylangan Toʻxtamish Oʻrisxonning izidan bordi, yaʼni u Joʻchi ulusini birlashtirishni va qudratli Oltin Oʻrdani yaratish uchun kurashni boshladi. Oq Oʻrdaning hukmdoriga aylangan Toʻxtamish (1377 y.), oʻzining raqibi va soxta xon Mamayxonning Kulikovo dalasida rus knyazi Dmitriy Donskoydan chekkan magʻlubiyatidan foydalanishga qaror qildi va shu yili Kalka daryosi yoqasida Mamayxonning qolgan-qutgan qoʻshinini tormor etdi. Bu gʻalabadan keyin Toʻxtamish Oltin Oʻrdaning oliy hukmdori – xoni boʻldi va Joʻchi ulusining ikkala qismini birlashtirishga kirishdi.

Amir Temur oʻz davlatiga shimoliy qoʻshnisi Oltin Oʻrda qanday xavf solib turganini tushunib yetgan edi. Movarounnahrda shimol tomondan xavf solib turgan ekan Amir Temur hech qanday yurishlarni amalga oshira olmas edi.

1387–1388- yillarda Amir Temurning Movarounnahrda yoʻqligidan foydalangan Toʻxtamish davlat ichkarisiga hujum boshladi. Toʻxtamish Samarqand va Buxoro viloyatlari hududiga bostirib kirdi. Bu vaqtda Eronda turgan Amir Temur 30 minglik qoʻshinni Movarounnahrda yordamga joʻnatdi, oʻzi ham shoshilinch ravishda vataniga qaytdi. Toʻxtamish chekindi, lekin u Xorazm hukmdori Sulaymon Soʻfini Amir Temurga qarshi kurash uchun oʻziga birlashtirishga koʻndirdi. Bu voqealar Sohibqironni 1388- yilda Xorazmga beshinchi – oxirgi yurishni amalga oshirishga majbur qildi. U Urganchni bosib oldi va Soʻfi sulolasi hukmdorligini tugatdi.

Toʻxtamishning Samarqand va Buxoroga yurishi Amir Temurda, bu kurash alohida hududni bosib olish istagi uchun emas, balki Toʻxtamishni Sohibqironning siyosatiga qarshi yoʻnaltirilgan kurashining ifodasi ekanligiga shubha qoldirmadi.

Amir Temurning Toʻxtamishga qarshi uchta harbiy yurishlari orasida harbiy sanʼatning rivojlanishi nuqtai nazaridan 1391- yildagi harbiy yurish va 1395- yilda Toʻxtamishni Terek daryosi boʻyida butkul tor-mor etganligi harakterlidir.

1391- yilning qishida Sohibqiron Toʻxtamish tomonidan kutilayotgan xavfni bartaraf etishga va Oltin Oʻrdaning Misr mamluklari bilan birga Amir Temur davlatiga qarshi ittifoq tuzishiga yoʻl qoʻymaslikka qaror qildi. U Toʻxtamishga qarshi yurishni boshlash uchun qoʻshinni toʻplashga farmon berdi. Yigʻilgan qoʻshin Samarqanddan chiqib, Xoʻjand shahri yaqinida qurilgan koʻprikdan Sirdaryoni kechib oʻtdi. Qoʻshin Toshkentga yetib keldi. Amir Temur 1391- yilning 19- yanvarida qoʻshinning koʻrigi vaqtida Joʻchi ulusiga urush eʼlon qildi va harbiy boshliqlarga koʻrsatmalar berildi. U oʻz qoʻshinini safar tartibiga safladi va har bir kalonnaga yoʻlboshchilarni tayinladi.

Ikki yuz minglik qo'shin bilan cho'ldan 2500 kilometr masofani bosib o'tish kerak edi. Amir Temur vaziyatni sinchkovlik bilan o'rganib chiqdi va safar uchun eng qulay yo'lni tanladi.

Cho'l sharoitida urush olib borishning asosiy qiyinchiligi – bu qo'shin va otlarni barcha kerakli narsalar bilan ta'minlashdir. Jangovar qobiliyatni saqlab qolish uchun hujum qilayotgan armiyaning har bir jangchisi ortidan ergashib kelayotgan uchta otga ega bo'lishi kerak – safar oti, yuk oti va jangovar ot. Bundan tashqari kamon o'qlari va qamal qilish mashinalari orilgan karvon, sarkardalarning shaxsiy otlari harakatlangan. Yem-xashakni jamlash va uni o'zi bilan olib yurish ham qiyinchiliklar tug'dirgan.

To'xtamishning qayerda ekanligi to'g'risidagi oxirgi ma'lumotlarga qaraganda, u Oq O'rdaga qaytgan va Orol daryosining shimolrog'ida bo'lishi mumkin edi. Bunday noaniq ma'lumotlar asosida armiya Sirdaryo bo'ylab harakatlandi, keyin shimolga burildi. Sari-Su daryosini kechib o'tib, sahroda harakatni davom ettirdi, u yerda odamdar, otlar bir necha kun davomida suvsizlikdan aziyat chekdilar.

Amir Temur qo'shini Yassi (Qozog'istonning hozirgi Turkiston shahri), Qorachiq, Sabran shaharlaridan o'tib, Sariuzenga (Sarisu daryosi) chiqdi, u yerdan Kichik va Katta tog' etaklariga (Qozog'istondagi hozirgi Oltin Cho'qqi tog' bag'irlaridagi Karsakpay kareri yaqiniga) yetib keldi. Uch oylik harbiy yurishdan keyin qo'shin oziq-ovqatning tanqisligini seza boshladi. Shuning uchun, Sohibqiron oziq-ovqat me'yorini chekladi, har bir jangchiga ikki oyga 10 kg un beriladigan bo'ldi.

Toshkentdan chiqilganidan keyin uch oy o'tgan armiya Subar-Tengiz tog'i etaklariga yetib va chodirlar tikib to'xtadi.

Amir Temur toshlardan minora yasashni va katta toshga quyidagi so'zlarni yozishga buyruq berdi: “mehribon Olloh yo'liga! Yetti yuz to'qson uchinchi yil jumad oyining 23- kunida (1391- yilning 28- aprelida) bu yerdan Turon sultoni Amir Temur Qo'rag'on 200 minglik qo'shin bilan To'xtamishga qarshi o'tdi”. (tosh hozirgi kunda Ermitaj muzeyida saqlanmoqda).

Qo'shından oldinga ovchilar guruhi jo'natilar edi, lekin o'lja bunday armiyani ta'minlash uchun yetarli bo'lmasdi. Topilgan o'lja va oziq-ovqat oshxonaga topshirilar edi. Har bir kishiga, u amir yoki askar bo'lishidan qat'iy nazar teng ovqat beriladigan bo'ldi. Ammo borgan sayin ovqatda o't-o'lanning miqdori ortib bordi, shunday kunlar bo'ldiki armiya faqat o't-o'lan bilan oziqlandi.

Yirik armiyani ochlikdan qutqarish uchun Amir Temur “charg'a” ovni tashkil qilishni buyurdi (jangchilar uzoqdan yonma – yon turib, asta-sekin aylana o'rtasiga yig'ila boshlaydilar, bunday yirik ov ko'plab o'lja bergan. Odamlar to'yib ovqatlanganlar, ortganini quritib qo'yganlar).

Armiyaning jangovar ruhini ko'tarish uchun Sohibqiron, odatda Samarqandda, Registon maydonida tantanali marosimlarda o'tkaziladigan qo'shinning ko'rigini o'tkazdi. U barabanlar sadosi ostida otliq armiya oldidan o'tdi, keyin sherengalar orasidan harakatlanib, askarlar bilan suhbatlashdi, ularning qurol-yarog'larini tekshirdi. Butun armiyani ko'rigi uchun ikki kun talab

qilindi. Armiya boshidan kechirgan mashaqqatlarga qaramasdan jangovar qobiliyatini saqlab qolgan edi, eng asosiysi uning qo'mondonga nisbatan ishonchi yo'qolmagan edi. Amir Temur boshlab borayotgan armiya qudratli harbiy kuch edi. Sohibqiron piyoda qo'shinga ham katta e'tibor qaratdi. Piyodalar otliqlarning hujumiga bardosh berishlari uchun u tajribali sapyorlar bo'linmalarini tashkil etdi. Jang maydonida uning piyoda qo'shini katta qalqonlar bilan to'silgan okoplar bilan himoya qilingan edi. Butun armiya yetti birlashmaga bo'lindi, ulardan ikkitasi zaxirani tashkil etdi. Oliy Bosh qo'mondon zaxirani jangning borishidan kelib chiqib xohlagan yo'nalishiga, markazni yoki qanotlarni qo'llab-quvvatlash uchun tashlashi mumkin edi. Endilikda jangovar tartibning markazi juda ham qudratli bo'ldi.

1391- yilning mayida Amir Temurning qo'shini Tobol daryosi qirg'og'iga yetib keldi. Tobol shahriga yetguncha qo'shin sezdirmasdan, yashirincha harakatlandi. Bu hol Amir Temurni yirik armiyasining harakatini To'xtamishdan yashirishga muvaffaq bo'lganligidan dalolat beradi. Tobolga yetib kelgunga qadar Sohibqiron dushman to'g'risida hech qanday ma'lumotga ega emas edi. To'xtamishning qo'shini tomonidan buzib tashlangan Tobolning kechib o'tish joylari tiklandi va qo'shin daryodan kechib o'tdi. Kuchini tiklab olganidan keyin qo'shin Ural daryosi tomonga harakatlandi. To'xtamish Ural daryosining ortida kechib o'tish uchun qulay bo'lgan uchta joyda oldindan pistirmalarni tashkil etdi. Amir Temur tajribali va mohir sarkarda sifatida hushyorlikni yo'qotmasdan u tomonga qo'shinni boshlamadi, aksincha qo'shin bu kechuv joylaridan ancha yuqoridan daryodan suzib o'tdi.

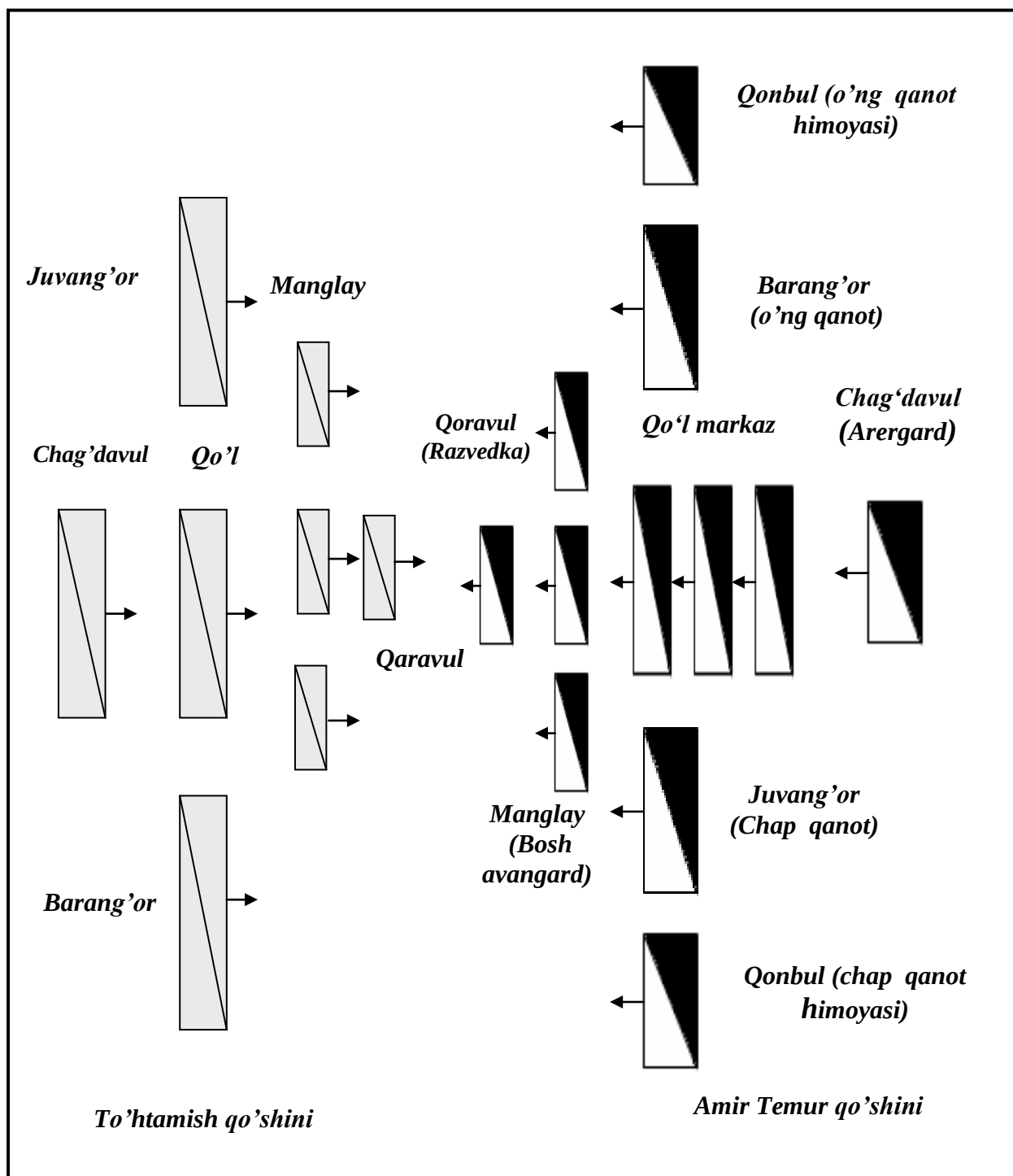
Amir Temur dushmanning o'ng qanotini aylanib o'tishga qaror qildi, shu bilan u To'xtamishning poytaxtga chekinish yo'lini va kutilayotgan madad kuchlari yo'nalishini kesib qo'yishi, hamda uni joy sharoitlaridan foydalanish imkoniyatidan mahrum qilishi mumkin edi. Shu bilan birga ushbu manyovr dushmanni jangga kirishga majbur etar edi.

Sohibqiron o'z qo'shinini Samara daryosining quyi oqimi bo'ylab emas, yuqoridan Samaraning Iyk daryosiga quyilish joyiga o'tkazdi. Ko'priktan manglay (avangard), keyin qo'l (markaz) o'tkazildi. Qo'shinning o'ng va chap qanotlari (*barang'or* va *juvang'or*) daryodan suzib o'tdi.

Dushmanning to'satdan beradigan zarbasini oldini olish uchun Amir Temur jangchilarga o'z qismlarini tark etmaslikka, katta va kichik qalqonlarni tayyorlashga, lagerni xandaqlar qazib o'rab olishga, doimo razvedkani olib borishga, gulxanlar yoqmaslikka buyruq berdi. Lagerni qo'riqlash uchun u 30 ming jangchini tayinladi, ular lagerning atrofini patrullik yo'li bilan qo'riqlab turdilar. Oltin O'rda jangchilarining keyingi chekinishlariga yo'l qo'ymaslik uchun Amir Temurning kichik otryadlari yolg'ondakam harakatlari bilan dushmanning bo'linmalari va qismlarini pistirmalarga tushirdilar.

1391- yilning 18- iyunida Kondurcha daryosi bo'yida (Rossiya hududidagi hozirgi Samara viloyati) Amir Temur va To'xtamish qo'shini o'rtasida jang bo'lib o'tdi (40-rasm). Ushbu jangda har ikkala tomondan taxminan 400 ming jangchi qatnashdi va bu jang o'sha davrning eng yirik janglaridan biri bo'ldi.

To'xtamish eski mo'g'ul taktikasi tamoyillarga amal qildi, unga ko'ra jangning oqibatini otliq armiyaning qanotdan beradigan zarbasi hal qilar edi. Amir Temur aksincha, o'zining tajribali, oqil va donishmand sarkarda ekanligini ko'rsatib, qo'shinni yetti qo'ldan iborat murakkab tartibda safladi.

40 rasm. 1391- yil 18- iyundagi Kondurcha daryosi bo'yidagi jang

Amir Temur armiyasining ushbu jangdagi jangovar tartibi Nizomiddin Shomiy va Sharofiddin Ali Yazdiyning asarlarida to'lig'icha aks ettirilgan. U Sohibqironning shaxsan o'zi tomonidan tuzilgan edi. Amir Temur birinchi bo'lib jangovar tartibni «yetti qo'l», ya'ni korpuslar usulida tashkil etdi, shu vaqtgacha

hech kim bunday jangovar tartibni qo'llamagan edi. Sharofiddin Ali Yazdiy bu to'g'risida shunday yozadi: «Hukmdor o'zi yurib qo'shinni yetti qo'l tartibida safladi. Shu paytgacha hech bir podshoning qo'shinni bunday saflaganini eshitmaganman». Shunday tartibda saflangan qo'shin g'animning qanotlardan beradigan zarbasiga yoki uning aylanib o'tishiga muvaffaqiyatli qarshi tura olar edi. Yana uning ma'lumot berishicha g'animning qo'shini Amir Temurning qo'shiniga qaraganda bir nechta *qo'shinga* (500 kishiga ega bo'lgan harbiy bo'linma) ko'p edi. Undan tashqari Sohibqiron o'rdaliklar otliqlarining manyovrlariga to'squinlik yaratilgan sharoitda (daryoning sohilida) jangga kirdi.

Amir Temur qo'shinining jangovar tartibi quyidagicha edi. Markazda saflangan qo'lga amir Sulaymonshoh qo'mondonlik qildi. Bu qo'lning ortidan mirzo Muhammad Sulton boshchiligidagi ikkinchi qo'l saf tortdi. Barang'orda Mirzo Mironshohning qo'li saflandi, Xo'ja Sayfiddinning qo'li qonbul ro'lini bajarib o'ng qanotda saflandi. Juvang'or mirzo Umarshayxning qo'shinidan tashkil topdi. Qonbul sifatida – chap qanotda Berdibek Saribugning qo'li joylashdi. Qo'shin jangovar tartibining markazi manglay (avangard) tomonidan to'sib turildi. Qo'lning front ortida Oliy Bosh Qo'mondon Amir Temurning qarorgohi bilan chag'dovul joylashdi. U qo'shini safidan 20 minglik qudratli zaxira yaratdi, ushbu zaxira kuchlari jangning natijasi uchun hal qiluvchi ro'l o'ynadi. SHunday zaxira kerakli vaqtda To'xtamishda yo'q edi.

Qarama-qarshi tomonda To'xtamish o'z qo'shinini besh qismga bo'ldi, ularga ko'zga ko'ringan sarkardalar va Dashti Qipchoqning bahodirlari qo'mondonlik qildilar.

To'qnashuvdan oldin Amir Temur barcha yetti qo'llarni jangga kiritishga hozirlandi, lekin kutilmaganda hujumdan voz kechib turib, hayratda qolgan dushmanning ko'z o'ngida chodirlar tikishga buyruq berdi. Bu dushmandan hech qanday hayiqish yo'q ekanligining belgisi bo'lib, xohlagan paytda dushmanga tashlanishi mukinligini bildirar edi. Esankirab qoldi. Dushmanning xurofot tuyg'usiga ta'sir o'tkazish va o'z qo'shinida dushmanga nafrat uyg'otish uchun u nabirasi Mirzo Abubakir otryadiga chodirlarning oldida qozonlarda ovqat pishirishga buyruq berdi. Bunday ruhiy hujum dushmanni shunday esankiratib qo'ydi, u turgan joyida qotib qoldi. Birinchi bo'lib jangga kirishga botinolmay turgan To'xtamish, oxir-oqibat qo'shinni pala-partish jangga kiritdi. Bu bilan Sohibqiron ikki maqsadga erishdi: dushmanning ruhiyatiga ta'sir o'tkazdi va uning o'zi uchun noqulay joydan hujumga o'tishiga erishdi.

Jang uch kun davom etdi. Avval amir Xo'ja Sayfiddin To'xtamishning juvang'origa hujum qildi va uni chekinishga majbur etdi. Oltin O'rdaliklarning boshqa qismlari amir Xo'ja Sayfiddinning hamlasini to'xtatdi va uni qo'shinini siqib kela boshladi. Dushmanning rejasini anglab yetgan amir Jahonshoh o'z qo'shini bilan To'xtamish qo'shinining o'ng qanotini to'xtatib qoldi.

Mirzo Umarshayx dushmanning barang'origa qarshi hujumga o'tdi. To'xtamish Sohibqiron qo'shinining markaziga hujum qilishga botina olmadi va asosiy zarbani Amir Temur qo'shinining chap qanotiga berishga qaror qildi. Uning shaxsan o'zi bu hujumga boshchilik qildi. Jangning oxirida Oltin O'rdaliklarning qo'shini Sohibqiron qo'shinining chap qanotini yorib o'tdi va front ortidan qurshab

olish xavfini tug'dirdi. Yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olib Amir Temur o'zining qismlari–zaxirani jangga kiritdi va u jangning natijasini Sohibqironning foydasiga hal qildi. Amir Temurning zaxirasi yorib kirgan Oltin O'rdaliklarni tormor etdi. Qo'shinining zarbdor qismi yakson etildi. Markazda jang qilayotgan mo'g'ullar To'xtamishni ko'zdan yo'qotdi, uni halok bo'ldi deb o'yladi, uning bayrog'dori katta shtandartni egiltirib, motam belgisini ko'rsatdi, mo'g'ul askarlari orasida vahima keltirib chiqardi.

To'xtamish dahshat bilan o'z armiyasining mag'lubiyatini chekkadan kuzatib turdi, qo'lga tushmaslik uchun cho'lga yashirindi.

Minglab mo'g'ullar jangda halok bo'ldi. Ammo Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha Amir Temur uchun ham bu g'alaba oson bo'lmadi. Bu Sohibqironning Volgani kechib o'tib, uning o'ng sohilida harbiy harakatlarni davom ettirmaganligida ko'rinib turibdi.

Tor-mor etilgan To'xtamishning qo'shinini ta'qib etish uchun Amir Temur har bir o'nlikdan yettitadan jangchini ajratishga buyruq berdi. Ta'qib Volga daryosi bo'ylarigacha olib borildi va shunday shijoat bilan tez olib borildiki, To'xtamishning qo'shini o'z bayrog'i qayerda ekanligini ko'rmay, qayerda yig'ilishni bilmay tarqalib ketdi, uning bir qismi qurol zarbidan halok bo'ldi, ikkinchi qismi daryoga cho'kib ketdi.

Jang Amir Temur tayyorlagan reja bo'yicha kechdi, jang uchun joyni Sohibqironning o'zi tanlagan edi. Bunda u bo'lajak jang uchun tanlangan joyning quyidagi sharoitlari bo'lishiga e'tibor berdi:

1. Amir Temur armiyasi qanotlari tik qirg'oqlar yoki botqoqliklar bilan to'silgan bo'lib, dushmanning mobil otryadlari u yerlardan o'tib front ortiga zarba bera olmas edi.

2. Sohibqiron 400 ming kishi joylasha oladigan, daryoning irmog'i bilan chegaralangan katta dalani tanladi. Dala tepaliklarsiz, nisbatan tekis bo'lgan, ammo dalada kichik do'ngliklar bo'lib, ular o'rdaliklarning otliqlariga ot choptirishga, harakatlanish sur'atini oshirishga halaqit bergan.

3. Jang maydoni yaqinida yirik o'rmonlar bo'lmagan.

26 kun mabaynida Amir Temur Volganing o'rta oqimi bo'yida turdi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, o'rdaliklarning zulmidan aziyat chekkan mahalliy aholi osiyoliklarga ko'maklashgan. Armiyaning safida Oltin O'rdaga qarshi chiqqan volgabo'yi va Kavkaz jangchilari ham xizmat qilgan. Shuning uchun Amir Temur yurishini haloskorlik yurishi ham deb aytish mumkin.

Amir Temur qo'mondonligidagi armiya dushmanni yakson qilib, janubi-Sibir kuzi sovuqlari tushishi bilan ortga qaytdi va oktyabr oyida O'troga yetib keldi va shu oyning oxirida Samarqandga yetib keldi.

Jangning oqibatini qudratli zaxiraning jangga kiritilishi va qanotlardan berilgan kuchli zarba hal qildi. Chekinayotgan dushmanni ta'qib qilish shunday tezkorlik bilan olib borildiki, u esankirab qoldi, bo'laklarga bo'linib ketdi va qirib tashlandi.

Jangda erishilgan buyuk g'alabaga qaramasdan hali Oltin O'rdaning qudrati to'lig'icha yakson etilmagan edi. To'xtamishxon o'z kuchini tiklab olish uchun

hali katta zaxiralarga ega edi. Hal qiluvchi jang hali oldinda ekanligiga hech qanday shubha qolmadi.

Rossiyalik M. Arnoldov, "Kondurcha jangining siri. Amir Temurning To'xtamish bilan unitilgan jangi Rusning taqdirini hal qildi" maqolasida quyidagicha yozadi "Nima uchun Kondurcha jangi to'g'risida sovet va Rossiya matbuotida hech narsa yozilmagan? Buning javobi quyidagicha bo'lishi mumkin, "bu bizning jangimiz emas, uning Rossiyaga hech qanday aloqasi yo'q." Biz bunday fikrlarga qarshimiz. Rossiya bir necha maro'taba Oltin O'rdaga qarshi chiqdi (qarshi chiqdi, lekin unga qarshi jang qilgan emas), ammo O'rda bu orada o'z-o'zidan yo'qolib ketdi, bundan chiqdi bizni kimdir, bizning ishtirokimizsiz ozod qilibdi. Lekin kim? Aynan mana shu Amir Temur bizni ozod qildi, aniqrog'i, O'rdaning yemirilishiga zamin yaratdi. Kondurcha jangidan keyin Oltin O'rda davlat sifatida o'z ahamiyatin yo'qota boshladi. E'tibor qiling: Kulikovo jangidan keyin emas, Kondurcha jangidan keyin".

1391- yilda To'xtamishga qarshi qilingan birinchi harbiy yurishni va olib borilgan jangovar harakatlarni tahlil qilib quyidagi asosiy natijalar va ta'limni ko'rsatish mumkin:

1. Amir Temur qo'shini og'ir va murakkab sharoitlarda rejalashtirilgan yurishni amalga oshirdi, bunda faqat cho'l hududlaridan bosib o'tilgan yo'l 2500 kilometrdan oshib ketdi.

2. Amir Temur qo'shini safarning og'ir va harakatlanish qiyin bo'lgan uchastkalaridan dushmanga sezdirmasdan o'tdi.

3. O'zining mohirona manyovrlari bilan Amir Temur To'xtamishning qo'shinini, Azov bo'ylaridan qo'shimcha madad kuchlari kelishi ehtimoli bo'lgan janub tomondan kesib qo'ydi.

4. Sohibqiron o'zining mohir harakatlari tufayli To'xtamishni katta jangga kirishga majbur etdi va shu bilan uni og'ir safarni amalga oshirgan Amir Temur qo'shinini holdan toydirishga qaratilgan kichik urushlarni olib borish imkoniyatidan mahrum etdi.

5. Safar chog'ida Amir Temur armiyasi katta va kichik suv to'siqlaridan kechib o'tdi. Bunda sayoz kechuv joylaridan (brodlar), ko'priklardan va suzib o'tish usulidan foydalanildi.

6. Qondurcha jangida Amir Temur birinchi bo'lib o'z qo'shinini yetti qismga bo'lishdek yangi jangovar tartibni qo'lladi. Qudratli zaxira ham ajratildi.

7. Jangdan oldin Sohibqiron dushmanning ruhiy ma'naviyatiga putur yetkazishga qaratilgan ruhiy hujumni o'tkazdi.

8. Jangning natijasini zaxirani jangga kiritilishi va Amir Temurning qanotdan bergan qudratli zarbasi hal qildi.

9. Dushmanni ta'qib etish shunday shiddat bilan olib borildiki u bir joyga yig'ilishga ulgurmasdan tarqalib ketdi yoki tor-mor etildi.

3.2.2. 1395- yildagi Oltin O'rdaga qilingan ikkinchi harbiy yurish

1392-1396- yillarda besh yillik urush davomida Eron Ozarbayjon va Iroqning fors qismiga yurish tashkil etildi. Amir Temur qo'shini 1392- yilning mayida

Samarqanddan chiqib ketdi. Fors, Iroq va Gruziya orqali o'tib ular qo'zg'olonchi shohlarni tartibga soldi. Uning davlatining g'arbiy chegaralari Suriyaga va Kichik Osiyoga yetdi. Endi Amir Temur davlati poytaxti bilan yangi g'arbiy chegaralar oralig'igacha bo'lgan masofa 5 ming kilometrni tashkil etdi.

Armiyaning kuchi va qudratini tiklab olgan Amir Temur endi ikkinchi maro'taba 1395- yil qo'shinni o'zining xavfli dushmani hisoblangan Oltin-O'rda xoni To'xtamishga qarshi yo'naltirdi.

1391- yilda Oltin O'rdaga uyushtirilgan harbiy yurish va To'xtamish ustidan erishilgan g'alaba davlatning shimolida vaqtinchalik osoyishtalikni ta'minladi. To'xtamishning asosiy iqtisodiy bazalari Volganing quyi oqimi bo'ylarida – Saroy va Hoji Tarxonda bo'lib, Amir Temur yurish davomida ularga tegmagan edi. To'xtamish mana shularga hamda Shimoliy Kavkaz, Qrim, Azovdagi va boshqa bazalarga tayangan holda mag'lubiyatidan keyin ancha o'ziga keldi va oldingi harbiy qudratini tiklay boshladi. XIV asrning oxirida u Amir Temurning ashaddiy dushmaniga aylandi.

To'xtamish o'g'lonlar hamda beklarni chaqirib, harbiy kengash o'tkazdi. Ular To'xtamishning atrofiga jipslashib Amir Temurga qarshi boshlab borishga chaqirdilar. Bu ularning nosiyosiy hisob-kitoblari edi. Amir Temur Kondurcha jangidagi yo'qotishlari tufayli sahrodagi urushlardan vaqtincha voz kechib, Old Osiyoda bir nechta g'alabalarni qo'lga kiritishi manfaatliroq edi. Oq O'rdaning tiklanishi Amir Temur uchun qulay edi, chunki u yerda To'xtamishning ashaddiy dushmanlari O'risxonning o'g'illari shahzodalar Qo'ychiriq, Temur-Qutlug', Kunchi o'g'lon va Edigeylar Samarqand bilan Saroy o'rtasida to'siq bo'lar edi. O'rta Osiyo Sibir tomonidan uzoq bo'lishiga qaramasdan Volganing o'ng sohilidagi beklar va o'g'lonlar o'z dushmanlari Amir Temurga zarba berish usulini topdilar.

Ular To'xtamishni Gruziya podshosi Georgiy VII dan, mo'g'ul qo'shinlarini Daryal darasi orqali Kavkazortiga o'tishiga ruxsat so'rashga ko'ndirdilar. Amir Temur buni oldini olish uchun Gruziyaga qo'shin tashladi (1394 y.), lekin muvaffaqiyatga erishmadi. Mana shu vaqt ichida To'xtamish qo'shinini Derbent orqali olib o'tdi va Kura daryosining quyi oqimi bo'ylariga yetdi.

Amir Temur tezlik bilan qo'shinini Gruziyadan olib chiqdi va unga Eron korpusini qo'shib To'xtamishga qarshi harakatlandi. Mo'g'ul qo'shini jangga kirmasdan Derbentga chekindi, bu Amir Temur qo'shiniga 1395- yilning bahorigacha dam olish imkonini berdi.

Ushbu damda Amir Temur uchun urush boshlamaslik manfaatliroq edi. Shuning uchun u To'xtamishga ultimatum tarzida xat jo'natdi: “..... Olloh nomiga sendan so'rayman, sen shayton vasvasasiga uchgan qipchoq xoni, nima maqsadda yana qo'lingga qurol olding? O'rtamizdagi so'nggi jangda sening butun kuchingni, boyliklaring va hokimiyatingni kulini ko'kka sovurgan edim. Aql bilan ish tutishingni talab qilaman, tanla senga tinchlik kerakmi, yoki urush, hali ham vaqt erta, keyin kech bo'ladi. Yodingda tut, keyingi safar seni ayamayman....”

Oldiniga To'xtamish yarashish ishtiyoqini bildirdi, lekin o'zining bir to'da «nodon, kaltafahm va bechora» beklarining so'zlariga kirib rad javobini berdi va bu hol urushning boshlanishi muqarrarligidan darak berar edi.

Derbentdan o'tganidan keyin Amir Temurning qo'shini Tarki shahri (hozirgi Maxachqala shahri yaqinida) yaqinida dam olish uchun to'xtadi. To'xtamish qo'shinining avangardini Kuysu daryosining kechib o'tish joyini qo'riqlash uchun yubordi. Kechib o'tish joyidagi dushman qo'riqchilarini tor-mor etib, Amir Temurning qo'shini hozirgi Checheniston va Ingushetiya hududlariga kirib bordi. Sunji daryosining Terek daryosiga quyilish joyi chodirlarni tikish uchun tanlandi. Terek daryosidagi kechuv joylarini kechiktirmasdan egallash uchun Amir Temurning qo'shini Sunji daryosining qirg'og'i tomoniga harakatlandi.

Amir Temurning qo'shini yetib kelgunga qadar To'xtamish Terekdan o'tib, mudofaa inshootlarini qurishga va daryoning chap qirg'og'ini aravalar, daraxtlar va to'siqlar bilan mustahkamlashga muvaffaq bo'ldi. Lekin bunga qaramasdan Amir Temur dushmanning avangardini tormor etishga va Sunjidan kechib o'tishga muvaffaq bo'ldi.

Endi Amir Temur qo'shini Terek daryosini kechib o'tishi kerak edi. Uning qo'shini janubiy (o'ng) qirg'oqdan, To'xtamishning qo'shini esa shimoliy (chap) qirg'oqdan harakatlandi. Amir Temur qo'shinini uzluksiz kuzatish uchun To'xtamish qo'riqlov (qorovul) bo'linmalarini ajratdi. Ikkala tomon ham uch kun mobaynida daryo bo'ylab harakatni davom ettirdi. Uchinchi kuni Amir Temur qo'shin bilan kelayotgan hamma xotin-qizlarga dubulg'alar va sovutlarni kiyishga va jangchilarning harakatlarini imitatsiya qilishga buyruq berdi. Jangchilarga esa har biri ikkitadan ot olishga va jadal harakat qilib, tezkorlik bilan kechuv joyiga yetib borishga buyruq berdi. Amir Temur jangchilari kechuv joyigacha yana uch kun yo'l bosdilar va qaramaqarshilikning to'qqizinchi kunida Terekdan kechib o'tdilar.

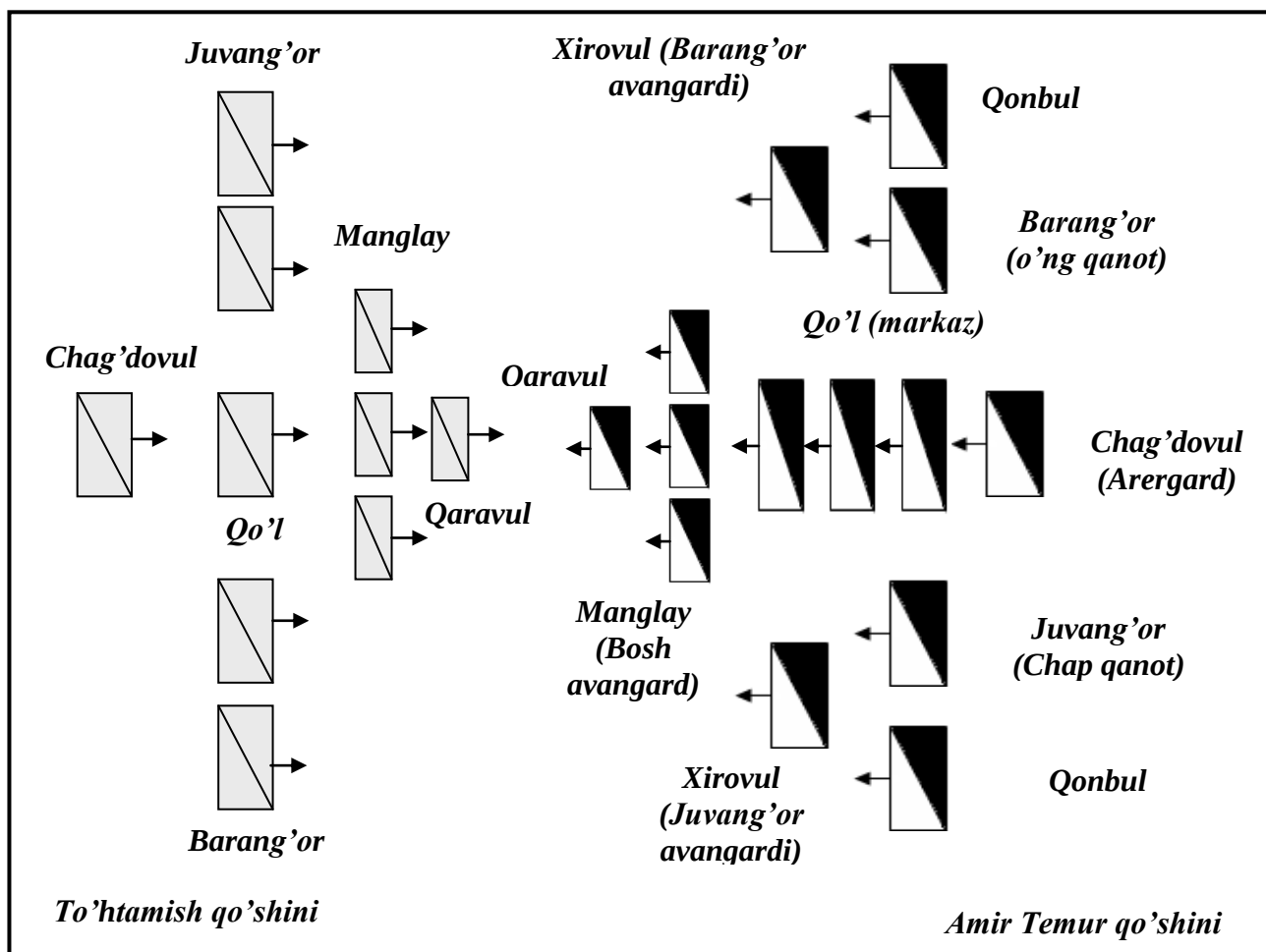
1395- yil 15- aprelda Terek daryosi bo'yida (hozirgi Shedrinskiy va Siyolkovski qishloqlari o'rtasida) Amir Temur va To'xtamishning armiyalari o'rtasida jang bo'lib o'tdi (41-rasm). Jangdan oldin, jangga tayyorlanish qoidalariga binoan, Amir Temur lagerni mustahkamlashga va qo'riqlashga, g'animning tungi hujumlarini qaytarishga tayyor turishga buyruq berdi. Lagerning atrofida xandaqlar qazildi, erga xodalar odam o'tib bo'lmaydigan qilib ko'mildi (*mandu*), to'siqlar o'rnatildi. Asosiy xandaqlar oldinda qazilgan xandaqlar bilan to'sib qo'yildi. Lagerning ichida behuda harakatlanish ta'qiqlab qo'yildi.

Bu gal ham Amir Temur o'z qo'shinini yetti qismga bo'ldi. Markazda qo'l (qo'shinning markazi) joylashdi, qo'lning oldida asosiy avangard (xiraul), ortida chag'davul (arergard) saflandi. Qo'shinning qanotlarida barang'or va juvang'orning avangardlari joylashdi. Asosiy avangard qanotdagi avangardlarga nisbatan oldinroqda joylashdi va dushmanning jangovar tartibini yorib o'tish vazifasini oldi. Chag'davul (arergard) zaxira ro'lini bajardi va Oliy Bosh qo'mondon qarorgohini qo'riqlash vazifasini bajarish uchun qo'llanildi.

Shunday qilib, Amir Temur qo'shinining jangovar tartibi uchta chiziqni o'z ichiga olgan: birinchi – avangard, ikkinchi – asosiy kuchlar va uchinchi – zaxira.

Birinchi chiziqni yengil qurollangan jangchilar tashkil etib, ular jangni boshlaganlar, dushmanning jangovar tartibini tarqatib yuborganlar va uning safida parokandalikni keltirib chiqarganlar. Ikkinchi chiziq qo'shinlari og'ir qurollar bilan

qurollanganlar va ular dushmanning hujumini qaytarishlari kerak bo'lgan. Markazda saflangan qo'l qo'shinining asosini tashkil etgan va ko'p hollarda jangning taqdirini hal qilgan.

41 rasm. 1395 yil 15 aprelda Terek daryosi bo'yidagi jang

Yengil piyodalar bo'linmalari asosiy avangardning, markazning, chap va o'ng qanotlardan oldinda joylashgan. O'ng va chap qanot avangardlari, hamda arergard faqat otliq qo'shnlardan iborat bo'lgan.

Bu qismlarning hammasi mustaqil ravishda harakatlangan va faqat Oliy Bosh qo'mondonga bo'ysungan.

Qo'shinni bunday saflash quyidagi ustunliklarni yaratgan:

1. Dushmanga otliq va piyoda qismlar bilan uzluksiz va yoppasiga hujum qilish;

2. Qo'shinning asosiy qismi qaravul va arergardning (chag'davul) himoyasi ostida bo'lganligi, bu o'z navbatida mudofaaning barqarorligini oshirganligi va dushman tomonidan qanotlar va front ortini qamrab olinishiga to'sqinlik qilganligi;

To'xtamish 1391- yilgi jangdagi tajribalari bo'yicha Amir Temur qo'shini jangovar tartibining ustunligiga ishonch hosil qilib, o'z qo'shinini Sohibqiron qo'shining jangovar tartibidek tartibda safladi.

Jang Oltin O'rdaliklarning Amir Temur qo'shinining juvang'origa qudratli hujumi bilan boshlandi. Chap qanotda yuzaga kelgan murakkab vaziyatni hisobga olib, Amir Temur o'sha tomonga o'z zaxirasidan madad kuchlarini jo'natdi.

Yetib kelgan jangchilar dushman hamlasini qaytardilar va o'zlari uni ta'qib etishni boshladilar. Muvaffaqiyatga berilib ketgan alohida bo'linmalar asosiy kuchlardan ajralib ancha uzoqlashib ketdilar.

Dushmanining taktik jihatdan yo'l qo'ygan xatosidan foydalangan To'xtamish o'z qo'shini jangovar tartibini tikladi va ta'qib qilib kelayotganlar safini to'zg'itib yubordi. Kutilmaganda bevosita Sohibqironning qo'l ostida bo'lgan qo'shin dushmanning qurshoviga tushib qoldi. Shiddat bilan bostirib kelayotgan dushman to'dalari amir Shayx Nuriddinning qismlari bilan to'xtatib qolindi, ular o'z otlaridan tushib g'animni shijoat bilan kamonlardan o'qqa tutdilar. Amir Temurning atrofida aravalardan *quran* barpo etildi (nemischada *vagenburg* – aravalarni bir biriga bog'lab yaratilgan to'siq). Amir Temur yoppasiga mudofaani yaratdi. Sohibqiron qo'shini markazining jangga kiritilishi vaziyatni mo'tadillashtirdi.

Jangning ikkinchi kuni yana To'xtamishning hujumi bilan boshlandi. U hujumga o'z juvang'orini kiritdi. To'xtamishning qo'shini Amir Temur qo'shinining avangardini ag'darib tashlab, barang'orga hujum qildi. Sohibqironning barang'oridagi qo'shinning bir qismi tarqalib ketdi, ikkinchi qismi otlardan tushib dushmanga kamonlardan o'q yomg'irini yog'dirishda davom etdi. Qo'shinning ushbu qismi Sohibqironning boshqa qismlari tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Jangning ikkinchi kuni ham tomonlarning hech biriga g'alaba keltirmadi.

To'qnashuvning oxirgi – uchinchi kunida jang yana oltin o'rdaliklarning hamlalari bilan boshlandi. Markaz va qanotlarni kuchaytirgan To'xtamish frontal hujumga o'tdi. To'xtamishning juvang'ori ham jangga kiritildi. To'xtamish qo'shinini mana shu qismining kuchsizlanib qolganini sezgan Amir Temur, asosiy zarbani dushmanning juvang'origa berdi. To'xtamishning juvang'ori to'lig'icha tormor etildi.

Amir Temur hamma uchastkalarda hal qiluvchi hujumga o'tdi. Uch kunlik janglar davomida holdan toygan Oltin O'rda qo'shini qarshilik ko'rsatish uchun o'zida kuch topa olmadi va natijada qaqshatqich mag'lubiyatga uchradi.

To'xtamish o'z tan soqchilari qurshovida jang maydonini tashlab qochdi va Bulg'or o'rmonlarida yashirindi.

Bu gal Amir Temur jangning natijasi bilan qanoatlanmasdan, Oltin O'rda xonligining asosiy harbiy qudrati manbalarini yanchib tashlashga qaror qildi.

Dushmanni ta'qib qilishda davom etib, Amir Temur armiyani Dnepr daryosiga boshladi, bu yerdagi Minkerman qal'asi buzib tashlandi. Dneprdan qaytib Amir Temur Rus tomonga yo'naldi va Elets shahrigacha bordi. Shundan keyin Amir Temur Kavkazoldini zabt etdi, keyin Oltin O'rdaning asosiy bazalari–HojiTarxon va Saroyga yo'naldi.

1396- yilning bahorida Sohibqironning g'olibona qo'shini Ozarbayjonga yetib keldi.

Oltin O‘rdaning Amir Temur tomonidan tormor etilishi rus knyazlarining taqdirlariga mo‘g‘ultotorlar zulmidan qutulishlari uchun katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Harbiy san‘atning rivojlanishi nuqtai-nazaridan To‘xtamish bilan 1395-yildagi Terek daryosi bo‘yidagi jang quyidagi hususiyatlarga ega:

1) Amir Temur qo‘llagan harbiy hiylasi tufayli hech qanday xatarsiz va yo‘qotishlarsiz o‘z qo‘shinini Terek daryosidan olib o‘tishga muvaffaq bo‘ldi.

2) Jang arafasida Amir Temur o‘z lagerini jihozlab va uni dushmanning tungi ehtimoliy hujumini qaytarish uchun tayyorlabdi.

3) Bu jangda ham Amir Temur o‘z qo‘shinini yetti qismga bo‘lib safladi.

4) Amir Temurning jangovar tartibi chuqur qilib yaratildi va bu o‘z navbatida mudofaaning barqarorligini va hujumning samaradorligini ta‘minlabdi.

5) Jang davomida Amir Temurning qo‘shini turli xil taktik usullarni–tezlik bilan hujumga o‘tish, pistirmalar, quranlar (aravalardan yaratilgan to‘siq) yaratish, otliqlarning piyoda tartibda jangga o‘tishlari va boshqalarni juda samarali qo‘lladi.

6) Amir Temur qo‘shinning samarali o‘zaro hamkorligini tashkil etib murakkab vaziyatdan chiqib ketishni ta‘minlabdi va keyinchalik muqarrar g‘alabani qo‘lga kiritdi.

7) O‘ng qanotda bosh zarba berish yo‘nalishini to‘g‘ri tanlash eng murakkab vaziyatda jangning natijasini hal qildi.

8) Bu jang o‘rta asrlarning eng yirik janglaridan biri bo‘ldi.

9) Natijada Oltin O‘rdaning qudratiga qaqshatqich zarba berildi, shundan keyin u avvalgi qudratini tiklay olmadi.

Soxibqironning Forsga, Messapotamiya va qipchoq cho‘llaridagi besh yillik kompaniyasi, davlatning muhim hayotiy munosabatlarini va savdo yo‘llarini xavfsizligini ta‘minlabdi, Kavkazdan Fors ko‘rfazigacha bo‘lgan hududni unga buysunishiga olib keldi.

Besh yillik yurishlar natijasidagi ulkan g‘alabalardan so‘ng 1398- yilning martida Amir Temur armiyasi 92 minglik qo‘shin kuchi bilan Hindistonga yo‘l oldi.

3.2.3. Amir Temurning Hindistonga yurishi (1398–1399 y.)

Amir Temur Hindistonga yurishni 1398- yilning martida boshlabdi. Harbiy yurish uchun 92 minglik qo‘shin to‘plandi, shu jumladan qo‘shinning o‘ng qanotini tashkil etgan 30 ming otliqlar, ular Sulaymon tog‘lari tomonga harakatlanishlari, Ind (Sind) daryosini kechib o‘tishlari va Mo‘lton shahrini egallashlari kerak edi. Keyinchalik Mo‘lton Hindistonga hujum qilish uchun tayanch bazasi vazifasini bajarishi kerak edi.

Chap qanot–30 minglik otliq qo‘shin Qobulga harakatlanishi, Ind daryosini kechib o‘tishi va Laxor shahrini egallashi lozim edi. Amir Temur qolgan 32 ming qo‘shin bilan 1398- yilning martida Samarqanddan chiqib, Termiz yaqinida kemalarda o‘rnatilgan ko‘prik orqali Amudaryodan o‘tdi. Bu yerdan u Balgan (Hindikush tog‘ tizmasi) tomonga harakatlandi. Qolgan qo‘shinni qoldirib, u Kofiriston (Afg‘onistonning markazida) shahriga to‘satdan hujum qilish uchun 10

minglik qo'shin bilan Hindiqushdan oshib o'tdi. Kunduz kuni tog'da qor quyoshning issig'idan bo'sh bo'lganligi uchun otlar qorda tura olmas edi, shuning uchun Amir Temur jangchilari kunduzi joylarida turdilar, otlarning qorga botib ketmasligi uchun ularning tagiga namatlar to'shadilar, kech tushganda qor qattiqlashishi bilan harakatni davom ettirdilar. Shunday qilib, qo'shin hindiqushning dovonigacha yetib bordi. Tog'dan har kim bilganicha mustaqil ravishda tushdi: kimdir orqasi bilan, kimdir arqonlar yordamida. Amir Temurni arqonlar yordamida katta choyshab to'shalgan moslamada tushirdilar. Tog'dan o'tilganidan keyin va kichik bir daryo kechib o'tilganidan so'ng, qo'shin to'satdan Kofiriston shahriga hujum qildi. Bu yurishni muvaffaqiyatli oxiriga yetkazgan Amir Temur Qobulga kirib keldi, bu yerdan Ind daryosiga yo'naldi. 1398- yil 24-sentyabrda Sohibqironning qo'shini qurilgan ko'prik orqali daryodan o'tdi. Oktyabrning boshlarida uch kun ichida qo'shin qayiqlarda o'rnatilgan ko'prik orqali chuqur va keng Chitora (Hozirgi Pokistonning Penjab hududidagi Ind daryosining irmoqlaridan biri) daryosidan kechib o'tdi.

Mo'ltan shahrini qamal qilgan qo'shinning o'ng qanoti bilan birlashish uchun Amir Temur qo'shini Bayax (Ind daryosining irmog'i) daryosi qirg'oqlariga chiqdi. Mo'ltan shahrining qamali olti oy davom etdi. Shaharni qamal qilgan qo'shin katta qiyinchiliklarga duch keldi. Kuchli yomg'irlar, sellar, tez-tez o'zgaruvchan ob-havo sharoitlarida va joyning sharoiti tufayli otlar yuqumli kasallikka duchor bo'ldi va qariyb ularning hammasi qirildi. Amir Temur ularni 30 mingta otlar bilan ta'minladi. Mo'ltan shahri jang bilan egallandi.

Shundan keyin Amir Temur qo'shinining bir qismi qayiqlarda, bir qismi suzib Bayax daryosidan o'tdi. Daryoni kechib o'tganidan keyin Amir Temur Dibalpur shahriga yo'naldi, uning aholisi Sohibqironning mingta jangchisini shaharga kiritib, xoinlarcha chopib tashladi. Amir Temur qo'shinining kelishi bilan Dibalpur aholisi qudratli mustahkamlangan Batnir qal'asiga yashirindi.

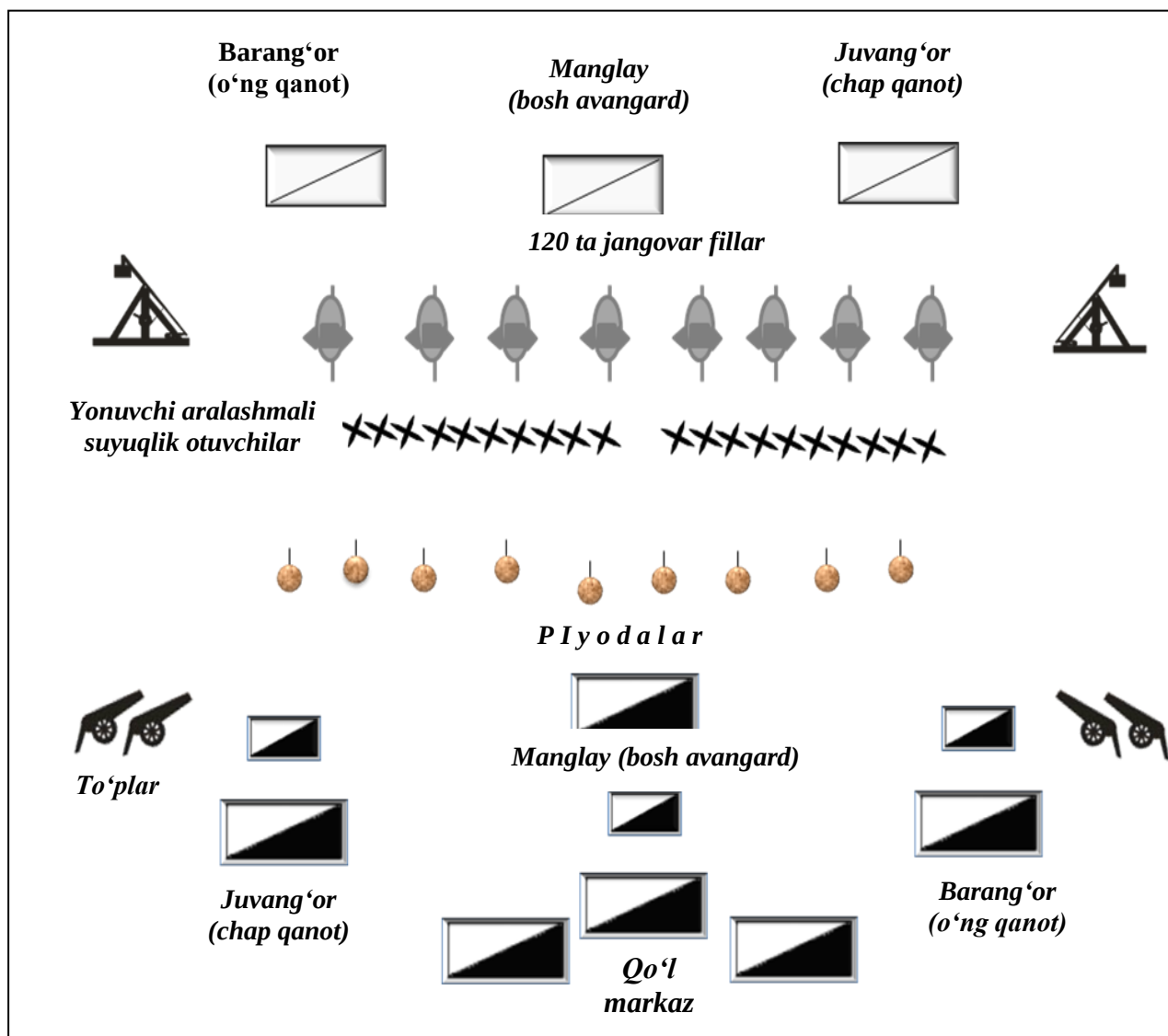
Qal'ani shturm qilish uchun Sohibqiron o'zi bilan boryo'g'i 10 minglik qo'shin oldi. Birinchi hamlaning natijasida qal'a bo'sag'asidagi istehkomlar egallandi. Birinchi kuni qamaldagilar hujumni qaytarishga muvaffaq bo'ldi. Ikkinchi kuni esa Amir Temurning jangchilari o'z pozitsiyalarini kovlab yer osti yo'lini qura boshladilar. Buni ko'rgan Batnir himoyachilari 1398 yil 8 noyabrda Sohibqironning jangchilariga asirga tushdi.

8- dekabrda Amir Temurning qo'shini Dibulpurda ajrab ketgan qo'shinga yetib oldi. 12- dekabrda qo'shinning hamma qismlari birlashdi.

Somin shahridan Dehligacha qo'shin uchta kalonnaga bo'linib harakatlandi: markaz va front orti ta'minoti to'g'ri yo'ldan Dehliga, o'ng va chap qanotlar ikki yon tomondagi yo'llardan harakatni boshladi. Luni shahrini egallaganidan keyin Amir Temur 15 dekabrda Dehlini qay tarzda qamal qilish va egallashni kelishib olish uchun harbiy kengash chaqirdi. Amir Temur Luni shahridan sharqqa tomon harakatlandi, Yamuna (Jamna) daryosidan o'tdi va Dehli yaqinida lager qurdi. Lagerni hindlarning to'satdan hujumlaridan himoya qilish chora-tadbirlari ko'rildi. Lagerning atrofida xandaqlar qazildi, to'siqlar o'rnatildi.

1398- yil 18- dekabrda Dehli sultoni Mahmud shoh jangga kirish uchun Dehlidan chiqdi. U 10 mingta yaxshi qurollangan otliqlarga, 40 mingta

piyodalarga, kamon o'qlari, nayzalar va qilichlar zarbalaridan qalin to'qimlar bilan himoyalaniib, tishlariga zahar surkalgan katta pichoqlar bog'langan 120 ta jangovar fillarga ega edi. Fillarning ustida arbaletlar bilan qurollangan jangchilar joylashgan minaracha o'rnatildi (42-rasm). Fillarning atrofida yonuvchi aralashma solingan xurmachalarni va temir uchli raketalarni otuvchi jangchilar harakatlandilar.

42 rasm. 1398- yil 18- dekabrda Dehli yaqinidagi jangda tomonlarning jangovar tartibi

Amir Temur fillarning oldida jangchilarining oshib ketgan tashvishini bilib, oldindan quyidagi choratadbirlarni ko'rdi: temir tig'lar o'rnatilgan taxtani oldindan tayyorlab fillar hujum boshlagan paytda ularning oyoqlari ostiga tashlashni buyurdi; fillarni qo'rqitish va ularning orasida parokandalikni keltirib chiqarish uchun tuyalarning boshlariga va yon tomonlariga tikanli daraxtlarning shox-shabballari va somonlar bog'lamlarini bog'lab, ularni yoqib tuyalarni fillarga qarshi yuborishni amr qildi; g'anim jangchilariga kamon o'qlari bilan, fillarga nayzalar bilan talofat yetkazish va qilichlar bilan fillarning hartumlarini chopib tashlashni buyurdi. Bu chora tadbirlarning hammasi jangchilarga botirlik xislatlarini uyg'otdi va katta muvaffaqiyatga yetakladi.

Sulton Mahmud qo'shinining jangovar tartibi o'ng qanot, markaz, chap qanot va qo'shinning oldida saflangan jangovar fillardan iborat edi. Amir Temurning qo'shini odatdagidek ikkita chiziq va zaxiradan tashkil topdi. Ikkala tomondan ham *pishal-to'plar* qo'llanildi.

Jang qo'shinlarning qanotlarida boshlandi. Dushman bilan og'ir janglarni olib borayotgan o'z avangardi (harauli) va chap qanotini (juvang'orini) qo'llab-quvvatlash uchun Amir Temur markazdan (qo'ldan) kuchlarni ajratdi. Sohibqiron tomonidan o'z vaqtida ko'rsatilgan madaddan ruhlangan jangchilar tashabbusni o'z qo'llariga oldilar. Shiddatli janglardan keyin Amir Temur jangchilari fillarning hartumlariga talofatlar yetkazib, dushmanni chekinishga majbur etdi va shu bilan uning orasida tartibsizliklarni keltirib chiqardi. Fillar o'z qo'shinlarining ikkala qanotlariga tashlandi va ularni ag'darib tashladi. Dushmanning orasidagi parokandalikni sezgan Amir Temur, o'z qo'shinining markazini ilgari surdi, u bilan fillarning chizig'iga yorib kirdi, ularning ko'p qismini o'ldirdi va g'animni qochishga majbur etdi. Dushmanni ta'qib etish Dehlining devorlarigacha davom ettirildi. Keyingi tunda sulton Mahmud shahardan qochdi. Dehli jangsiz taslim bo'ldi.

O'n bir oylik harbiy safardan qaytgan Sohibqironni 1399- yil 29- martda Amudaryoning bo'yida xotinlari va shahzodalar kutib oldilar. 1399- yil 27- aprelda Amir Temur Samarqandga qaytib keldi.

Harbiy san'atning rivojlanishi nuqtai-nazaridan Hindistonga uyushtirilgan harbiy safarning natijalari quyidagilar:

1) Qo'shin uch kolonnaga bo'linib, keng front bo'ylab harakat qildi. Oldinga jo'natilgan o'ng qanot Hindistonga hujum qilish uchun tayanch bazasini yaratishi kerak edi.

2) Amir Temur qo'shini og'ir va murakkab sharoitlarda hindikush tog'laridan oshib o'tdi.

3) Qo'shin keng va toshqin daryolarni kechib o'tdi. Daryolardan kechib o'tish uchun kechuvning turli xil usullari qo'llanildi: ko'priklar, qayiqalar va suzib o'tish.

4) O'tish qiyin bo'lgan joylarda joylashgan, kuchli mustahkamlangan qal'alarni egallashda Sohibqiron dushmanni qisqa muddatlarda taslim bo'lishga majburlovchi juda samarali usullarni qo'lladi.

5) Sohibqironning jangchilari birinchi bor jangovar fillardek dahshatli kuch bilan jang olib bordilar. Fillarga qarshi mohirona qo'llanilgan vositalar tufayli jangovar fillar qochdi va o'zining jangchilarini yanchib tashladi.

6) G'alabaga erishishda qismlarning o'rtasida o'rnatilgan yaxshi o'zaro hamkorlik va o'z vaqtida ularni zaxira kuchlari bilan qo'llab-quvvatlash muhim rol o'ynadi.

7) Hal qiluvchi zarba dushman jangovar tartibining markaziga berildi.

Jangning natijasida dushmanning ruhi tushib ketdi va u Dehlining mudofaasini tashkil qila olmadi, shahar Amir Temur qo'shinlari tomonidan jangsiz egallandi¹.

¹Yunus O'guz. Amir Temur «Yuksalish sari». – T.: Yangi asr avlodi, 2018. – 586 b.

3.2.4. Amir Temurning Kichik Osiyoga yurishi. 1402- yil 20- iyuldagi Anqara yaqinidagi jang

Yetti yillik urush (1399-1404 y.) Amir Temur olib borgan urushlarning eng yirigi bo'ldi. Uning natijasida Suriyaning katta shaharlaridan Haleb (Aleppo), Kumis, Balbek, Damashq, Bog'dod va Turkiyaning katta qismi bo'ysundirildi. Shu vaqtda Amir Temur qo'shinlarining Gruziyaga hujumi amalga oshirildi.

Yetti yillik urush davomida nafaqat Turkiya ustidan g'alaba qozonildi, balki o'sha zamonda dunyoning eng yirik sarkardasi sulton Boyazid usidan ham g'alaba qozonildi. Ikki sarkardaning o'rtasida hal qiluvchi jang 1402- yilning 20- iyulida Anqara yaqinida bo'lib o'tdi.

Ozarbayjon, Gruziya va Sharqiy Anatoliyaning davlat tarkibiga birlashtirilishi Amir Temur mamlakatini turk usmoniylari bilan chegaralanishiga olib keldi.

XIV asrning 90- yillarida sulton Boyazid I Yildirim (yashindek tezkor) Markaziy Anatoliyani va Kichik Osiyoning janubida, Sivas va Malatya shaharlarini bosib oldi. Shundan keyin u Amir Temurning vassallari –Arzinjon va Arziruma hukmdorlaridan usmoniylar xazinasiga o'lpon yig'ishni talab qildi.

Sohibqiron mojaroni elchilik yo'li bilan hal qilish uchun sultonga xat yubordi. Boyazid I xatga qo'pollik bilan rad javobini berdi. Sultonning javobi Amir Temurni g'azabga keltirdi va u Sivas va Malatya shaharlarini bosib oldi.

Shundan keyin 1400- yilda Sohibqiron o'z nazarini Misrga tobe bo'lgan Suriyaga qaratdi. Misr mamluklari usmoniylar bilan yaxshi munosabatda edilar va kerak bo'lgan paytda turklarga harbiy yordam ko'rsatishlari mumkin edi. Shuning uchun Amir Temur o'z qanotlarida qudratli ehtimoliy dushmani qoldira olmas edi. Amir Temur Misr qo'shinlarini tormor etdi va Damashqni bosib oldi.

Shu bilan birga u Boyazid I ga xat yuborishda davom etdi. 1402- yilning bahorida Boyazid I bilan Amir Temur o'rtasidagi munosabatlar yana yomonlasha boshladi. Boyazidning javobini kutmasdan Amir Temur hujumga o'tishga qaror qildi. Bo'lajak yurishning katta ahamiyatini, qiyinchiligini va turk sultoni bilan kurashni hisobga olib, u Movarounnahrda yordam kuchlarini jo'natilishiga buyruq berdi.

Butun Yevropa bu jangning oqibatini diqqat bilan kuzatardi. Gap shundaki XIV asrning o'rtalaridan y Yevropaliklar qudratli turk ekspansiyasiga qarshi hech qanday qarshilik ko'rsata olmadilar. Usmoniylar Fransiyaning, Bolgariyaning, Valixiyaning, Makedoniyani, Serbiyaning egalladilar, Gretsiyaga yorib kirishdi, Konstantinopolni qamal qildilar. Germaniya, Frantsiya va Vengriya ritsarlarining birlashgan kuchlari 1396- yilda Nikopol yaqinida tor-mor etildi. Temur saroyiga xristian hokimlarining elchilari usmoniylarga qarshi kurash uchun yordam so'rab yugurgilab qolishdi.

Amir Temurning Kichik Osiyoga yurishi to'rt davrda olib borildi.

Yurishning birinchi davri – Amir Temur qo'shinining Kichik Osiyo hududiga bostirib kirishi. Qo'shin 1402- yilning may oyida yurishni boshladi. U Sharqiy Anatoliyadagi Kemax qal'asini qamal qildi. Bu qal'a tog' daryosining qirg'og'ida joylashgan edi. Qal'aning devori mustahkam va baland bo'lib, uning birinchi tomoni daryoga taqalgan, ikkinchi tomoni esa vodiya tutashgan edi.

Vodiy daryo irmog'i bilan tutashib ketganligi uchun unga chiqib borishning imkoni yo'q edi. Qal'aning qolgan ikki tomonini tepaliklar himoya qilib turardi.

Qal'ani qamal qilishni Amir Temur taxtning vorisi Muhammad Sulton qo'mondonligidagi Movarounnahrda yetib kelgan qo'shinga topshirdi. Qal'ani qamal qilish 1402- yilning mayiyun oylarida o'tkazildi. Sohibqiron qal'aga o'tish qiyin bo'lgan vodiya borishga qaror qildi. Uning buyrug'iga asosan daraxtlarni kesib vodiyni o'tinlar, shox-shabbalar bilan to'ldirdilar va uni er bilan barobar qilib tekisladilar. Qal'a himoyachilari neftdan, maxsus tuzlardan, ko'mir va oltingugurtdan tayyorlangan yonuvchi aralashmani daraxtlar va shox shabbalar bilan birga yoqib yubordilar. Shundan keyin Sohibqiron jangchilariga vodiyni katta katta toshlar bilan to'ldirishni buyurdi. Jangchilar narvonlar va arqonlar yordamida qal'a devorlariga ko'tarila boshladilar. Qamaldagilar asirga tushishga majbur bo'ldilar.

Kemax qal'asini egallaganidan keyin Amir Temur jangchilari Sivasga harakatni boshladi.

Sivas cho'llarida Amir Temur o'z odatiga ko'ra har doimgidek katta jangdan oldin qo'shinning ko'rigini o'tkazdi. Tarixchilarning guvohlik berishicha, «Hamma jangchilar o'sha davrning takomillashgan qurol-yarog'iga ega: chavandozning boshidan – otning tuyog'igacha sovutlar bilan himoya qilingan edi». Bu hol Amir Temurning jangchilari Yevropalik ritsarlardek qurolyarog'lar va himoya anjomlariga ega bo'lganliklaridan dalolat beradi. Endigina Movarounnahrda yetib kelgan shahzoda Muhammad Sulton qo'shinining anjomlari boshqacha bo'lib, u turli xil rangda bo'lgan.

Qo'shinning ko'rigi paytida sulton Boyazidning elchilari ham ishtirok etdi. Bu ko'rik elchilarda katta tasavvur uyg'otdi.

Sivasdan Amir Temur Toqat yo'nalishiga dushmanni qidirib topish va Qizil-Irmoq daryosidagi kechuv joylarini egallash uchun razvedkachilarni jo'natdi. Razvedka Anqaraning shimolida turk qo'shinlarini yig'ilayotganligini aniqladi.

Yurishning ikkinchi davri – Amir Temur qo'shinining qat'iy jangga o'tishga qulay vaziyatni yaratish uchun manyovri.

Razvedkaning ma'lumotiga ko'ra, Toqatga eltuvchi yo'l o'rmonning ichidan o'tgan bo'lib, juda tor edi. Buning ustiga Qizilirmoq daryosidagi kechuv joylari turklar tomonidan egallangandi. Boyazid qo'shinining asosini piyodalar, Amir Temur armiyasini esa–otliqlar tashkil etdi. Shuning uchun Amir Temur o'zi uchun noqulay joyda jang qilmaslikka qaror qildi. Turk sultonining qo'shinini hiyla bilan tog'li, o'rmonli joydan chiqarish, hamda Qizil Irmoq daryosidagi kechuv joyini turk qo'shinlari qo'riqlamayotgan uchastkasidan kechib o'tish uchun Amir Temurning qo'shini Kesariyaga yo'l oldi.

Boyazid Amir Temurning yurishini aynan mana shu o'rmon yo'lidan kutdi. Pozitsiyani egallab, u jangga tayyorgarlik ko'rdi. Tajribali Amir Temur chalg'ituvchi manyovrni amalga oshirdi, u kichik bo'linmalarni o'rmon yoqasida qoldirdi, qo'shinning to'xtashini imitatsiya qildi, qolganlarni so'qmoq yo'ldan Anqara tomonga olib ketdi.

Boyazid I qo'shinining harakatlarini kuzatish uchun Kirsheirdan razvedka otryadi chiqdi (1000 chavandoz).

Amir Temur dushman to'ldasida yuzaga kelgan vaziyatni yaxshi bilar edi. Otliq qo'shinni ta'qib qilish Boyazid I ning piyodalarini toliqtirishini hisobga olgan Amir Temur, o'z qo'shinini dushman tomonidan ta'qib qilishga majbur etishga qaror qildi. Boyazid I qo'shini kommunikatsiyalarini Brussa shahridan ajratib tashlash uchun Amir Temur Anqara shahrini qamal qildi. Buning natijasida turk qo'shinlari tekislikka chiqishga majbur bo'ldi. Shundan so'ng Amir Temur Anqara qamalini yechib, ortga o'tdi va lager qurib uni mustahkamladi.

Amir Temurning lageri kichik bir daryoning qirg'og'ida joylashgan bo'lib, daryo lagerning orqa tomonidan oqib o'tar edi. Lagerning atrofida xandaqlar qazildi. Sulton Boyazid I o'zi uchun noqulay pozitsiyadan hujumga o'tishga majbur bo'ldi. Turklar tomonidagi yagona buloq Amir Temur jangchilari tomonidan buzib tashlandi, shuning uchun sultonning qo'shini suv tanqisligiga duchor bo'ldi. Buning ustiga sultonning qo'shini yaqin orada maosh olmaganligi va uning orasida noroziliklar kelib chiqqanligi Amir Temurga ma'lum bo'ldi.

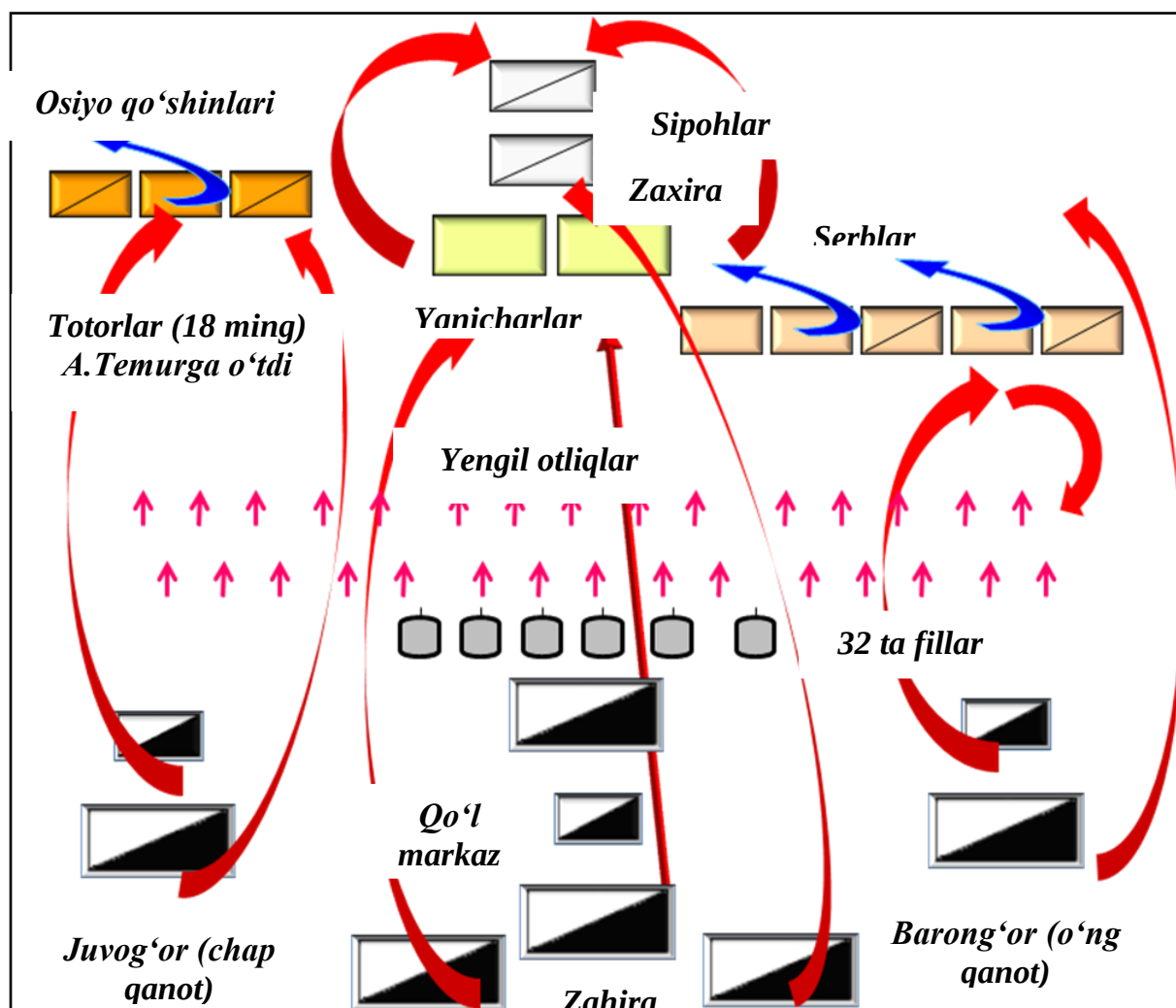
Yurishning uchinchi davri – Anqara yaqinidagi jangda turk qo'shinining tormor etilishi. Sharqlik tarixchilarning ma'lumotlariga qaraganda (bo'rttirilgan bo'lishi mumkin), Amir Temurning qo'shini 250 mingdan 350 mingtagacha jangchilarni va 32 ta jangovar fillarni, turk qo'shinlari 120–200 ming jangchini tashkil etgan. hozirgi tarixchilarning ma'lumotlariga qaraganda Amir Temurning qo'shini 140–160 ming kishini, 32 ta jangovar fillarni, turk qo'shinlari esa–70 ming atrofida jangchini tashkil etgan.

1402- yil 20- iyulda Anqara yaqinida sulton Boyazidning turk qo'shinlari va Amir Temur qo'shini o'rtasida o'rta asrning eng yirik janglaridan biri bo'lib o'tdi (43-rasm). Amir Temur armiyasining jangovar tartibi o'ng va chap qanotlardan, ularning avangardlari va markazdan tashkil topdi. Ularning oldida bir nechta qatorda kamonchilar va 32 ta jangovar fillar olov uloqtiruvchilar bilan saflandi. Markazning ortida shaxsan Amir Temurning qo'mondonligi ostida saralangan qo'shından tashkil topgan zaxira saflandi. Amir Temurning qo'shini qudratli qanotlarga va kuchli zaxiraga ega edi.

Boyazid I o'z qo'shini jangovar tartibining front ortini tog'larga taqab, o'ng qanotga chekinishga mos qilib yaratdi. Turklarning o'ng qanoti osiyoliklar qismlaridan, jumladan tatarlarning qo'shinlaridan tashkil topdi, ularning orasida sultonning siyosatidan norozi kishilar talaygina edi. Sulton qo'shining chap qanotini serb qiroli Lazarning jangchilari egalladi. Bu jangchilar boshlaridan oyoqlarigacha ritsarlik sovutlari bilan himoya qilingan edilar. Qo'shinni ikkinchi qatorining ortida front ortining markazida sultonning o'zi raxbarligidagi zaxira joylashdi. Usmoniylar qo'shini jangovar tartibining markazi kuchli, qanotlari esa kuchsiz bo'ldi.

Jangning birinchi davri – jangovar tartibning qanotlaridagi janglar. Boyazidning qo'shini safardan toliqqanidan foydalanib, Sohibqiron birinchi bo'lib yengil otliqlar bilan zarba berdi, keyin esa o'ng qanot avangardining serblarning qatoriga qilgan hujumi muvaffaqiyatsiz bo'ldi. Shundan keyin butun o'ng qanot jangga kiritildi va serblarning qatorlarini chap qanotdan va front ortidan o'rab oldi, lekin serblar ayovsiz qarshilik ko'rsatishda davom etdilar. Chap qanot avangardi boshida muvaffaqiyatni qo'lga kiritdi, chunki 18 minglik yollangan tatar otryadlari

Amir Temur tomoniga o'tdi. Boyazidning o'g'li Sulaymon qo'mondonligidagi turk qo'shinining o'ng qanoti chekinishni boshladi. Shu paytda Amir Temur, serb ritsarlarini turklarning asosiy kuchlaridan ajratib qo'yish uchun ikkinchi chiziqdagi qo'shnlarni jangga kiritdi, lekin serblar yorib o'tishga va yanicharlar otryadi bilan birlashishga muvaffaq bo'ldilar.

43 rasm. 1402- yil 20- iyundagi Anqara yaqinidagi jang

Jangning ikkinchi davri – Amir Temur qo'shini tomonidan turk qo'shinining asosiy kuchlarini qurshovga olinishi.

Amir Temur zaxirani jangga tashladi, u turklarning asosiy kuchlarini qurshovga ola boshladi. Serb ritsarlari g'arb tomonga chekina boshladi. Amir Temur qo'shinlari yanicharlarni qurshovga olishni osonlik bilan oxiriga yetkazdilar, ularni yanchib tashladilar, Boyazidni esa asirga oldilar.

Jangning uchinchi davri – turk qo'shinlarining qolganlarini ta'qib qilish.

Sulaymon qo'mondonligidagi turk qo'shinlarining qolganlarini ta'qib qilish uchun Amir Temur 30 mingta jangchini ajratdi, ularning 4 mingtasi otlarda beshinchi sutkada Brussaga yetib keldi. Sulaymon o'zining kichik bir otryadi bilan kemalarga o'tirib suzib ketishga zo'rg'a ulgurdi.

Jangning to'rtinchi davri – Kichik Osiyoning g'arbiy O'rta Yer dengizi qismini bosib olinishi. Sulton Boyazidning asosiy kuchlarini tormor etganidan keyin Amir Temur qo'shini turk qo'shinlarining qolganlarini ta'qib qildi va Kichik Osiyoning O'rta Yer dengizi qirg'oqbo'ylariga chiqdi.

Ko'pgina shaharlar va qal'alar jangsiz taslim bo'ldi. Faqat Smirna shahrida yashayotgan xristianlar qarshilik ko'rsatishga qaror qildilar. Dekabr oyida qal'ani qamal qilish boshladi. Buning uchun qamal qilish, olov va tosh uloqtiruvchi qurollar yig'ildi. Dengiz tomonidan bo'ladigan hujumni qaytarish, kemalardan himoya qilish uchun yog'ochdan to'siqlar qurildi. Qal'a himoyachilari qat'iy qarshilik ko'rsatdilar. Amir Temur yer ostidan yo'l qazishni buyurdi. Qamal qiluvchilar teztez bir birlarini almashtirib qazib turdilar. Yer ostidan qazilgan yo'l tayyor bo'lganidan keyin uning ichiga neftga pishitib olingan o'tinlar yoqildi. Buning natijasida qal'a devorlari qulab tushdi va jangchilar qal'aga bostirib kirdilar. Smirnaning egallanishi bilan Kichik Osiyoga uyushtirilgan harbiy safar tugadi.

Turklar bilan urushda Amir Temur qamrab olish negizini yaratdi. Shu negizlarga tayanib, u o'zining front ortini ishonchli ta'minladi va turk qo'shinlarini ajratib qo'ydi. Sohibqiron dushmanni va joyni razvedka qildi, vaziyatni to'g'ri aniqladi, maqsadlarni belgiladi, harbiy harakatlarning rejasini tuzdi, strategik tashabbusni o'z qo'lga oldi va dushman kommunikatsiyalarini kesib qo'ydi. Turk qo'shinidagi noroziliklar va jangchilari turli xil qabilaga mansubligidan foydalanib, u dushmanni o'zi uchun o'ta noqulay sharoitlarda jang olib borishga majbur qildi.

«Temur tuzuklarida» ushbu jangning operativtaktik chizmasining ahamiyati quyidagicha ta'kidlanadi: «Shunday qilib, men Boyazid bilan jangga kirishdim. O'ng qanotning qo'mondoni Mirzo Mironshohga turk sultoni qo'shinining chap qanotiga, mening qo'shinimning chap qanotini boshqarayotgan Mirzo Sulton Mahmudxonga va amir Sulaymonga–dushmanning o'ng qanotiga hujum qilishni buyurdim. O'ng qanot zaxirasi qo'mondoni Mirzo Abubakir tepalikda joylashgan Boyazid qo'shinining asosiy qismiga hujum qilish vazifasini oldi, men esa o'zimning jangovar qismim va saralangan jangchilarimni olib to'g'ri janggohga kirdim. Uning qo'shini birinchi hamla paytidayoq uloqtirib tashlandi; sulton Mahmudxon mag'lub bo'lganlarni ta'qib qilishga tashlandi va Boyazidni asirga olib mening chodirimga olib keldi». Anqara yaqinidagi jangda har ikkala tomondan dunyoning eng yaxshi piyodalari hisoblangan usmoniylar piyodalari, jahonning eng kuchli otliqlari hisoblangan Amir Temur otliq askarlari bilan to'qnashdi. Usmoniylarning piyodalari Amir Temur otliq armiyasi oldida ojizlik qildi. Bu g'alaba Sohibqironning sharaflı harbiy san'atining eng yuqori cho'qqisi bo'ldi.

Amir Temurning harbiy san'ati haqida gap borganda, uning armiyasidagi taktika va strategiya qat'iyligi bilan ajralib turishini alohida ta'kidlab o'tmasdan bo'lmaydi. Bu kurashning strategik asoslarini faol hujumkor harakatlar va urush olib borishning usullari va shakllarini chuqur bilish tashkil etdi.

Amir Temur o'z qo'shinini taktik jihatdan saflashga ijodiy yondashib, kerak bo'lgan vaqtlarda jangovar tartibga o'zgarishlar kiritdi. 1391- yil iyundagi

To'xtamish bilan bo'lib o'tgan jangda Amir Temur qo'shini markazdan, ikkala qanotlardan, avangarddan, arergarddan va qanotlarni qo'llab-quvvatlab turuvchi ikkita qismlardan tashkil topgan edi, lekin har bir qanot o'zining avangardiga ega bo'ldi, markaz esa avangard va zaxira bilan kuchaytirildi. Arergardzaxiraga Amir Temurning o'zi qo'mondonlik qildi. Uning pozitsiyasi markazning shundoq ortida joylashdi va qayerga yordam kerak bo'lib qolsa, o'sha yoqni qo'llab-quvvatlashga doimo tayyor turdi.

Buyuk Sohibqiron harbiy san'atida tezkorlik manyovr taktikasi muhim ahamiyatga egadir. Amir Temur, mana shu doimo uni mag'lubiyatlardan asragan va g'alabaga yetaklagan marsh-manyovrlarning ustasi edi.

Amir Temur jang maydonida to'liq ustunlikni qo'lga kiritish uchun taktik darajada tez-tez o'z qo'shinini manyor qilib turdi. Amir Temurda jang davomida kerakli joyda kerakli vaqtda yetib kelish qobiliyati bor edi. Bu hammasi unga to'g'ri va o'z vaqtida qaror qabul qilishga va o'z buyruqlarini bajarilishini nazorat qilishga imkon yaratdi.

Shu bilan birga, Buyuk sarkarda, urushda muvaffaqiyatga erishishda hamda strategik va operativtaktik rejalarni amalga oshirishdagi muhim omil, armiyaning qattiq markazlashgan boshqaruvida deb hisobladi. Markazlashgan boshqaruvning ma'nosi–armiyaning hamma qismlari yagona qo'mondonlikka bo'ysunishidadir. hamma amirlar bosh qo'mondonga bo'ysungan edilar va o'z majburiyatlarini aniq bajardilar. «Eskadron boshliqlariga men buyruqlarimni o'ta aniqlik bilan bajarishni buyurdim. Boshliq yoki oddiy jangchi agarda mening topshiriqlarimni bajarishdan bosh tortsa yoki uni buzsa qattiq jazoga tortdim» – deb yozilgan edi «Temur tuzuklarida».

Amir Temur o'z taktikasi va strategiyasini ishlab chiqqan buyuk sarkardalardan biridir. U bahssiz donishmand davlat arbobi sifati va iste'dodli sarkardalikni o'zida mujassam etgan, o'z zamonasining muvaffaqiyatli va kuchli harbiy boshlig'i edi.

Kichik Osiyoga uyushtirilgan harbiy yurish va Anqara jangi natijalari bo'yicha harbiy san'atning rivojlanishiga qo'shilgan hissa quyidagilar:

1) Sohibqiron urushni boshlash uchun qulay vaqtni tanladi. U o'zining janubiy qanotiga Misr tomonidan berilish ehtimoli bo'lgan zarbani bartaraf qildi.

2) Amir Temur o'zining mohir va tezkor manyovrlari tufayli dushmanga o'z irodasini singdirib, uni manfaatli marrani tark etishga majbur qildi.

3) Amir Temur qo'shini ortidan quvg'in qilish, asosini piyodalar tashkil etgan turk qo'shinini juda holdan toydirdi.

4) Jang uchun qulay pozitsiya tanlandi.

5) Amir Temur qo'shinining jangovar tartibi qudratli zaxirani ajratgan holda kuchli qanotlardan tashkil topdi.

6) Anqara jangi O'rta asrlar tarixidagi yirik janglar bilan bir qatorda turadi.

7) Jangning oqibatini qanotdan berilgan zarbalarni markazdan faol harakatlar bilan birga olib borilganligi, zaxirani o'z vaqtida jangga kiritilganligi va undan keyin turk qo'shinlarining asosiy kuchlarini qurshab olinishi hal qildi¹.

¹Yunus O'guz. Amir Temur «Dunyoning hokimi». – T.: Yangi asr avlodi, 2018. – 590 b.

Amir Temur 1405- yilda 200 minglik katta qo'shin bilan Xitoyga yurish boshladi. 1405- yilning sovuq yanvar kunlarida armiya O'tror qal'asiga yetib keldi. Amir Temur oshqozon ichak shamollashi kasali bilan betoblanib qoldi. Amir Temur 1405- yilning 18- fevraliga o'tar kechasi olamdan o'tdi.

Amir Temurdek daho oldida bosh egib, uning harbiy san'atidan, harbiy strategiyasi va taktikasidan tahsil olamiz. Harbiy shon-sharaf unga buyuk sarkarda shuhratini keltirdi. Uning janglari jahonning barcha harbiy akademiyalari o'quv dasturlariga kiritilgan.

Harbiy ilm sohasida Amir Temur o'z zamondoshlaridan boshqa davlatlar sarkardalaridan ancha o'zib ketdi, armiyaning yaratilish tizimini ishlab chiqdi uni amalga oshirdi va takomillashtirdi.

Amir Temurning tarixiy buyukligi, unga tarixning o'zi tomonidan yuklatilgan bir qator burchlarni bajarganligidadir.

Birinchi burch – O'rta Osiyo hududini yagona markazlashgan davlatga birlashtirish.

Ikkinchi burch – Amir Temur tomonidan Oltin O'rdaning tor-mor etilishi bo'lib, shundan keyin cho'l davlati o'zining avvalgi qudratini tiklay olmadi. Bu o'z navbatida uning hokimiyatini rus knyazliklari ustidan kuchsizlanishiga va Generallik Moskva Rusini mo'g'ullar zulmidan to'lig'icha ozod bo'lishini tezlashtirdi.

Uchinchi burch – Amir Temurning 1402- yilda Anqara yaqinida usmoniylar sultoni Boyazidning ustidan qozonilgan g'alabasi bilan bog'liq. Usmoniylar davlati armiyasini tor-mor etib, Amir Temur shu bilan uni kichik davlatlarga bo'lib tashladi. Bu davlatning yana yagona bir davlatga birlashishiga uzoq 50 yil talab qilindi.

Mana shu yarim asrlik davr Sharqiy va Markaziy Yevropa xalqlari uchun juda muhim bo'ldi. U usmoniylarning g'arbga ekspansiyasini yarim asrga kechiktirdi. Mana shu vaqt mobaynida Yevropaning tarqoq davlatlari o'z qudratlarini ancha mustahkamlab oldilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov, 1996- yil 18- oktyabrda Temuriylar tarixiy muzeyining ochilish marosimida so'zlagan nutqida, «Amir Temurning o'chmas xizmatlari, uning bosqinchilarga qarshi turib, ularga uzil kesil zarbalar berganligida, Turkiston yerida tarqoq o'lkalarni va xalqlarni birlashtirib, ozodlik bayrog'ini baland ko'targanligida va qudratli markazlashgan davlat barpo etganligidadir»—deb ta'kidlagan edi.

1996- yil 26- aprelda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi «Amir Temur» ordenini ta'sis etish to'g'risida Qonun qabul qildi (44-rasm).

44 rasm. «Amir Temur» ordeni

Bu orden bilan davlatchilikni mustahkamlashdagi xizmatlari uchun, arxitekturani, adabiyot va san'atni, shu jumladan harbiy san'atning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari taqdirlanadilar. Bundan tashqari ushbu orden bilan xalqlar o'rtasida do'stlikni, davlatlar o'rtasida hamkorlikni mustahkamlashga hissa qo'shgan shaxslar ham taqdirlanadilar¹.

¹Harbiy tarix san'ati. Darslik H.Dadaboev. Toshkent-2013.

4. AMIR TEMUR TUZUKLARI

Amir Temur Kuragon tarix maydonida javlon urgan jahonshumul siymolardan biridir. Biz uning tarixiga, favqulodda shaxsiga, avlodlari faoliyatiga qayta-qayta murojaat qilaveramiz. Tarixga yuz burib, qaysi yo‘llardan yurmaylik, qachon bo‘lmasin, qayerda bo‘lmasin, yo‘limiz aylanib baribir ushbu mo‘tabar zot xuzuriga olib kelaveradi.

4.1. Amir Temur tuzuklari haqida

Soxibqironning suronli davrini anglab etishda u haqda yozilgan va yozilayotgan asarlarning ahamiyati benihoyat kattadir. Bu borada, ayniqsa, bevosita uning nomi bilan bog‘liq, uning o‘zi kog‘ozga tushirgan "Tuzuklar"ning bebaho manba ekanligi kundan ham ravshan. Ushbu yodgorlik Amir Temur shaxsiyati va uning davri haqida, davlat tuzilishi va saltanat yuritish xususida, usha davr obi havosi, umuman odamlar aro munosabatlar turg‘isida keng tasavvur bera oladigan noyob durdona asardir. Amir Temur saltanati, ta’bir joyiz esa, soxibqironning ijodi edi, ana shu saltanat bobomizning mashaqqatli mehnati bilan bo‘y ko‘rgizdi, uning qonunlari hayotiy zarurat yuzasidan dunyoga keldi, "Temur tuzuklari" esa barchasining yorqin ifodasi sifatida paydo bo‘ldi. Xa, chindan ham "Temur tuzuklari" zamon zarurati va talabi bilan yaratilgandir. Buni albatta saltanat tuzgan, davlat boshqarish zaxmatlarini o‘z boshidan kechirib, bu borada ulkan tajribalar orttirgan, mashxur tarix yozuvchisi Nizomiddin Shomiy so‘zi bilan aytganda, "kamolotu martabalarga o‘zining yetuk sa’y-harakati va jiddiy shaxdi bilan erishgan" Amir Temur singari odamgina yoza oladi, bu haqda kitob yozish shunday odamninggina qo‘lidan keladi. Bu yerda shubxa bo‘lishi mumkin emas. "Temur tuzuklari"ni mutolaa qilganda, uning muallifi nechog‘lik yuksak ma’naviyat sohibi ekanligining shoxidi bo‘lamiz.

Amir Temurning tarixiy asarlari va ularning yozilishiga munosabati, xaqqoniy bo‘lishiga talabchanligi taxsinlarga loyiqdir. Ko‘z oldimizda katta bilimga ega bo‘lgan, donishmand, teran hayotiy tajriba sohibi bo‘lgan, kelajak avlodlarni o‘ylagan, ona yurt, mulku millat uchun kuyib-yongan zaxmatkash inson siymosi turadi.

Ma’lumki, Amir Temur milodiy 1401- yilning 11- avgustida Nizomiddin Shomiyini o‘z xuzuriga chaqirtiradi. Qilgan ishlarining davlatning boshlanishidan tortib, to o‘sha kungacha bo‘lgan tarixi haqida yozganlarini yig‘ib, ortiqcha so‘zlardan tozalab, bob-bob qilib tartib berishga masul qiladi, lekin shu shart bilanki, takallufu bezak berish, lof urish ziynatidan o‘zingni tiyasan deydi.

Bu yerda soxibqironning o‘zi va saltanati borasida yozilajak asarga munosabati, asar qanday yozilishi haqida tasavvuri juda ravshan, talabi esa yuksak ekanligi ayon bo‘lmoqda. Ya’ni, soxibqiron davlati tarixi yozilganda ortiqcha takalluflarga, lofu maqtovlarga o‘rin bo‘lmasligi kerak... Hamma narsa faqat xaqqoniy yozilsin... Shomiy soxibqiron so‘zlarini qo‘llab-quvvatlab: "Yaxshi va ravon so‘z uldirkim, avom xalq uning ma’nosini anglagay, xos kishilar unga ayb

qo‘ymagay” deydi. Soxibqiron bilan muarrixning fikrlari bir joydan chiqadi. Amir Temur: “Men ana shundoq so‘zni xoxlaymen!”, deya ma’qullaydi.

Muarrixga, nima uchun asar sodda yozilishi kerakligini tushuntirganda soxibqiron, uning jimjimadorlikdan xoli, sodda bo‘lishini, oddiy xalq uchun bitilishini, ko‘pchilik tomonidan o‘qilishini nazarda tutadi: “Shu uslubda yozilgan, tashbix va mubolag‘alar bilan oro berilgan kitoblarda ko‘zlangan maqsadlar o‘rtada yo‘qolib ketadi, — deydi Amir Temur. — Agar so‘z qoida-qonunidan nasibador bo‘lganlardan birontasi ma’nisini faxmlab qolsa qolar, ammo qolgan o‘ntasi, balki yuztasi uning mazmunini bilishdan, maqsadga etishdan ojiz. Shu sababli, uning foydasi barchaga barobar bo‘lmaydi...” Bu so‘zlar Amir Temurning umuman kitob ahamiyatini, ilmni, tarixni qanchalar qadriga etishini, chuqur anglashini ko‘rsatib turibdi.

Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”si soxibqiron va uning davlati haqida bevosita Amir Temur topshirig‘i bilan yozilgan qutlug‘ ikki kitobning biri edi, birinchisi G‘iyosiddin Alining “Hindiston razavoti kundaligi” hisoblanadi. Har ikki kitob ham Amir Temurning nazaridan o‘tgan va ma’qullanganligi ma’lum. G‘iyosiddin Alining yozishicha, ushbu birinchi kitobning bitilishi haqida maxsus farmon chiqqan bo‘lib, unda tarix uchun jahongirning zafarli yurishlaridan ayrimlari ta’riflanishi, keyin Hindiston yurishi tasvirlanishi lozimligi aytiladi. O‘shanda ham G‘iyosiddin Ali baland-parvozlikka berilmay, sodda, hamma tushunadigan tilda yozish shart qilib qo‘yiladi.

Shuni aytish lozimki, asar uzoq yillar davomida qog‘ozga tushirilgan, vaqt o‘tishi bilan boshlangan matnga qaytilgan, qisqartirilgan, to‘ldirilgan, yana davom etdirilganday ta’surot qoldiradi kishida.

“Temur tuzuklari” buyuk bobomizning jasoratlaridan biri edi. Muxtaram zotning ko‘pdan ko‘p davlat ishlari turgani holda, fursat topib, madaniyatimizning ko‘rki bo‘ladigan kitob yozishdek bir zaxmatu mashaqqatni ham o‘z zimmasiga olganligi xayratlanarlikdir. Soxibqiron kitobini avlodlar uchun yozayotganini juda yaxshi anglaydi. Bu bejiz emas. Asrlar davomida asarning tillardan tillarga tarjima etilayotgani va keng takidlanayotgani, uning ustida turli tillarda tadqiqotlar olib borilayotgani “Temur tuzuklari”ning hayotiy va xaqqoniy original asarligini, insoniyat uchun zarur ekanligini isbot qilib turibdi. Chunki Amir Temur yashagan davr, uning qizg‘in faoliyati, mana salkam yetti yuz yil o‘tayotirki, jahonda hech kimni befarq koldirmaydi, balki oxangraboday o‘ziga tortadi, qiziqish esa tobora kuchayib bormoqda.

Hayotiy xikmatlarga to‘la “Temur tuzuklari”ning noyob ma’rifiy obida ekanligidan tashqari, Amir Temur siymosi, sa’jiiyasi, ruhiyati, tabiati, bir so‘z bilan aytsak, boy shaxsiyati va insoniyligi haqida bergan ta’riflari juda muhimdir. Amir Temur “Tuzuklar”da adolatni himoya qilguvchi, so‘zi bilan ishi bir, oliyjanob, kechirimli, dovyurak, qo‘rqmas, zo‘r tadbirlar sohibi, mohir sarkarda, ulug‘ raxbar sifatida namoyon bo‘ladi.

U zolimlardan mazlumlar haqqini olishda jonbozlik ko‘rsatadi, chunki yaxshi biladi: mamlakat kufr (dinsizlik, ko‘rnamaklik) bilan turishi mumkin, ammo zulmga chiday olmaydi. Hokimlar va sipoxdan qay birining xalqqa jabr-zulm etkizganini eshitsa, ularga nisbatan darxol adolatu insof yuzasidan chora ko‘radi.

Yaxshilarga yaxshilik qiladi, yomonlarni esa o'z yomonliklariga topshiradi... Davlat ishlarining to'qqiz ulushini kengashga qo'yadi, faqat bir ulushinigina qilichga qoldiradi. "...G'anim tomonidan bo'lgan navkar bizga qarshi qilich ko'targan bo'lsa, o'z yurtining tuzini halollagan bo'ladi," — deyiladi "Tuzuklar"da. Amir Temur fikricha, o'z yurtining tuzini halollagan navkar, u dushman navkari bo'lsa ham, xurmatga sazovor! Chunki, u o'z yurtini himoya qildi! Biron navkar tuz xaqi va vafodorlikni unutib, savashish vaqtida o'z soxibidan yuz o'girib, Amir Temur etagini tutmoqchi bo'lsa, soxibqiron uni o'ziga eng yomon dushman deb biladi... Bular soxibqironning eng tang vaziyatlarda ham adolat va insofni birinchi o'ringa qo'yishiga yorqin misollardir.

Soxibqiron ochiq yuzlilik, raxmu shafqat bilan xalqni o'ziga rom etishni yaxshi bilardi. Xirojni raiyatdan (aholidan) kaltaklash va savalash yo'li bilan emas, balki ogoxlantirish, qurqitish, tushuntirish yo'li bilan undirishni tayinlardi. Hamisha raiyat ahvolidan ogox edi, ulug'larini og'a qatorida, kichiklarini farzand o'rnida ko'rardi. Sofdil kishilar, sayyidlar (Muhammad payg'ambar avlodlaridan bo'lgan musulmonlar), olimlar va fozillarga dargoxi doim ochiq edi. Hamisha adolatga talpinib yashar, jabru zulmdan uzoqroqda bo'lishga intilardi. Biron kimsaning xaqqi bo'lsa uni aslo unutmasdi. Hech kimdan o'ch olish payida bo'lmasdi. Ko'ngli buzuq, himmatsiz kimsalarni majlisiga aslo yo'latmas, balki majlislarida keyinini o'ylab, olisni ko'rib ish yurituvchi, keksa va tajribali kishilar suxbatidan baxramand bo'lardi... Chinakam do'st haqidagi quyidagi so'zlar ham xalqimiz aql idrokining teranligidan xabar beradi: "Chin do'st uldirki, — deydi Amir Temur. — Do'stidan hech qachon ranjimaydi, agar ranjisa ham, uzrini qabul qiladi..."

"Temur tuzuklari" ana shunday falsafiy umumlashmalar, hayotiy xulosalarga boy qomusiy asardir.

Mustamlakachilik yillarida akademik I.Muminov "Tuzuklar"ning N.Ostroumov nashri (1894 y.) qo'l yozmasini e'lon qildirdi (1968 y.), Alixontura Sog'unliy ushbu nodir asarni ona tilimizga tarjima qilib "Guliston" jurnalida (1967 y.) chop etdirdi. Bu "Temur tuzuklari"ning shurolar davrida amalga oshirilgan birinchi tarjimasi edi. Ushbu qadamlar Amir Temur nomi qatag'on qilingan davrlardagi chinakam jasorat namunalari sifatida qadrlanishga loyiqdir.

Mustaqillik yillarida "Temur tuzuklari"ni o'rganish, nafaqat asliyatda, balki boshqa tillarda ham chop etishda jiddiy ishlar olib borgan olimlarimizdan biri akademik Buriboy Axmedov bo'ldi. U asarning 1991, 1996-yillar nashrlariga batafsil so'zboshilar yozdi, atroflicha izoxlar ilova qildi.

Asomiddin Urinboev, Xabibulla Karomatov, Hamidulla Karomatov, Ashraf Axmedov, Omonulla Buriev, Xaydarbek Bobobekov, Halim Boboev, Axmadjon Kuronbekov singari zaxmatkash olimlarimiz ham ilmiy tadqiqotlar yaratdilar va tarjimalarini e'lon qildilar. O'zbekiston xalq yozuvchisi Pirimqul Qodirovning bu boradagi sermazmun maqola va asarlari o'quvchilarda katta qiziqish o'yg'otmoqda.

Ma'lumki, "Temur tuzuklari" ikki maqoladan iborat. Birinchi maqola soxibqiron hayotining eng e'tiborli voqealaridan tashkil topdi, ular tarix xujjatlariga aylanganliklari bilan qadrlidir. Qisqa, sodda, tushunarli tilda insho etilgan voqealar o'quvchilarning turli tabaqalariga birday tushunarlidir. Muhimi, bu voqealar G'iyosiddin Ali, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy asarlari singari

ishonchli manbalardagi voqealarga mos keladi. Ikkinchi maqola esa davlat qonunlaridan, ya'ni tuzuklardan tashkil topdi. Bu tuzuklar saltanatning barpo bo'lish yo'lida, hayotning o'zi keltirib chiqargan hayot-bahsh qonunlar majmuasi ediki, ular bugungi kunda ham o'lgan ahamiyatga egadir.

Birinchi maqola quyidagi so'zlar bilan yakunlanadi: "Yetti yillik yurishdan so'ng zafar va nusrat bilan Samarqandga qaytdim." Bu sana milodiy 1404- yilning kuz oylariga to'g'ri keladi. Demak, buyuk obidamiz bo'lgan "Temur tuzuklari"ning yozilganiga olti yuz yil to'ldi. Bu madaniyatimiz tarixida katta hodisadir.

Soxibqiron qalami bilan insho etilgan "Temur tuzuklari" yoshlar qalbiga bemisl g'urur joylab, ularni chinakam inson qilib etishtirishda, qo'rqmas va dovyurak, aqlli va vatanparvar sifatida tarbiyalashda bebaho bir maktab vazifasini ado etadi.

4.2. Kengashlar va tadbirlar

O'zga mamlakatlarni zabt etish, ularni idora qilish, g'anim lashkarlarini sindirish, dushmani tuzoqqa tushirish, muxoliflarni ko'nglini ovlab do'stga aylantirish, do'st-dushman orasida muomala, murosayu madora qilish xususida ushbu tadbir va kengashlarni qo'lladim.

Ustozi Zayniddin Abubakr Toybodiy Amir Temurga yozgan maktubida: "Temur, saltanat ishlarida to'rt narsaga amal qilgin, ya'ni: 1) o'zing bilan kengash; 2) boshqalar bilan mashvaratu maslaxat ayla; 3) xushyorligu muloxazakorlik bilan qat'iy qaror chiqar; 4) extiyotkorlik qil. Chunki kengash va mashvaratsiz saltanatni barcha qilgan ishlari va aytgan gaplari xato bo'lgan joxil odamga qiyoslash mumkin; uning so'zlari va qilmishlari boshga pushaymonlik va nadomat keltiradi. Shunday ekan, saltanat boshqarishda mashvaratu maslaxat va tadbir bilan ish yuritgin, toki oqibatda nadomat chekib, pushaymon bo'lmaysan.

Yana shuni ham bilgilkim, saltanat ishlarining bir qismi sabru toqat bilan bo'lg'ay, yana bir qismi esa bilib-bilmaslikka, ko'rib-ko'rmaslikka solish bilan bitur. Xullas tadbirlardan ogox qilingandan keyin shuni aytish joyizdirkim, qatilylik, sabr, chidamlilik, xushyorlik, extiyotkorlik va shijoat bilan barcha ishlar amalga oshirilgay" deb masvlaxat bergan.

Bu maktub Amir Temurga yo'l boshlovchi raxnamolik qilgan. Saltanat ishlarining to'qqiz ulushi mashvarat, tadbir va kengash, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilishini anglatgan. Donishmandlar demishlarkim, "o'z o'rnida qo'llangan tadbir bilan ko'plab lashkarning qilichi ojizlik qilgan har qanday mamlakat darvozasini ochib, favj-favj askarlarni yengib bo'lur".

Tajribamda ko'rilgankim "azmi qat'iy, tadbirkor, xushyor, jang ko'rgan, mard, shijoatli bir kishi, mingta tadbirsiz, loqayd kishidan yaxshiroqdir. Chunki tajribali bir kishi minglab kishiga ish buyuradi".

Men yana tajribamda ko'rdimki, "g'anim lashkarini yengish qo'shinining ko'pligi bilan emas, mag'lub bo'lish esa sipoxning kamligidan bo'lmaydi. Balki g'olib bo'lmoqlik (Tangrining) madadi va bandasining tadbiri bilandir". Chunonchi, men kengashgan va tadbir yuritgan holda ikki yuz qirq uch kishi bilan Qarshi qal'asi

ustiga yurdim. Amir Muso va Malik baxodir un ikki ming otliq askar bilan qal'a va uning atrofini qo'riqlamoqda edilar. Lekin Tangri taoloning yordami yetib, o'zim qo'llagan turli tadbirlarim orqali Karshi qal'asini egalladim.

Shundan so'ng Amir Muso va Malik baxodir o'n ikki ming otliq askar bilan ustimga bostirib kelib meni Qarshi qal'asida qamal qildilar. Men Tangrining madadi va inoyatiga ishonib, tadbirkorlik va extiyotkorlik ishlatgan holda qal'adan chiqdim va qulay fursat topib bir necha marta jangga kirdim. Pirovardida shu ikki yuz qirq uch yigitim bilan o'n ikki ming otliq g'anim lashkarini mag'lubiyatta uchratdim va ularni bir necha farsang yergacha quvib bordim.

Yana tajribamdan o'tmishkim, garchi ishning qanday yakunlanishi taqdir pardasi orqasida yashirin bo'lsa ham, aqli raso va xushyor kishilardan kengashu tadbir istab, fikrlarini bilmoq lozimdir. Shuning uchun payg'ambarimiz Muhammad sallolloxu alayxi vasallam aytganlaridek, har bir ishni qilishga kirishar ekanman, avval obdon o'ylab, amirlarim bilan kengashdim.

Maslaxatchilar va kengash axli yig'ilganda, oldimizdagi ishlarning yaxshiyomon, foydayu ziyon tomonlari, ularni qilish-qilmaslik haqida so'z ochib, ulardan fikr so'rar edim. Ularning so'zlarini eshitgach, ishning har ikki tomonini mushoxada qilib, foyda-ziyonlarini ko'nglimdan kechirardim; uning xatarli tomonlariga ko'proq e'tibor nazari bilan qarardim; qaysi bir ishda ikki xatar mavjud bo'lsa, uni bajarishdan voz kechardim va bir xatarlik ishni ixtiyor etardim. Chunonchi, shunga ko'ra To'g'liq Temurxonga to'g'ri yo'l ko'rsatganman. Uning amirlari Dashti Jetada isyon tug'ini ko'targanlarida, mendan maslaxat so'radi. Unga shunday dedim: "Agar g'animni sindirish uchun bir favj askar yuborsang, oldingda ikki xatar bordir, agar o'zing borsang, bir xatar mavjud". U mening maslaxatimga kirib, dasht tomon o'zi borib edi, men aytgandek bo'ldi.

Ishlarimning barisida avval kengash-maslaxat qo'lladim, ishni bajarishga kirishar ekanman, oldindan chora-tadbirlar belgilab qo'yardim, hamda bu ish qanday yakunlanishi haqida fikr-muloxaza qilgan holda ish boshlardim; so'ngra, kezi kelganda, turli tadbir va kat'iy jazm, yoxud muloxazakorlik va extiyotkorlik, yoki uzoqni ko'rib ortini o'ylagan holda, uni kungildagidek nihoyasiga yetkazardim.

Yana tajribamdan o'tkazdimki, so'zlarida ittifoqlik bo'lgan, qilmoqchi bo'lgan ishlarini biror vaj ko'rsatib bajarmasdan koldirmaydigan; agar yo'llamaydigan kishilargina kengash axli bo'la oladilar.

Tajribamdan ma'lum bo'ldiki, kengash ikki turli bo'lur. Biri — til uchida aytilgani, ikkinchisi — dildan chiqqani. Til uchida aytilganini shunchaki eshitardim. Dildan aytilgan maslaxatni esa qalbim qulog'iga qo'yardim va dilimga joylardim.

Agar g'anim ustiga lashkar tortmoqchi bo'lsam, urush-yarashdan o'rta so'z tashlab, amirlarim ko'ngillarining bu ikkovidan qay biriga moyilligini bilishga intildim. Agar yarashdan so'z ochsalar, buning foydasini urush ziyoniga solishtirib ko'rardim. Agar urushga moyil bo'lsalar, uning naf va foydasini yarash ziyoniga taqqoslab ko'rardim; qaysi biri foydaliroq bo'lsa, shuni ixtiyor qilardim.

Sipoxni ikkilantiradigan kengashni eshitishdan saqlanardim. Kengash axlidan kimki kuyinib maslaxat bersa, quloq solardim, lekin kimki oqilona gaplarni mardlarcha keskinlik bilan so'zlasa, uni diqqat bilan tinglardim.

Har kimdan so‘z olib, kengash so‘rar edim. Lekin aytilgan har bir maslaxatning yaxshi va yomon tomonlari haqida o‘ylab ko‘rgach, to‘g‘ri va savoblirog‘ini tanlab olardim.

Chunonchi, Chingizxon avlodidan bo‘lmish To‘g‘luq Temurxon Movarounnahr mulkini bosib olish qasddan qo‘shin tortib, Xujand suvidan kechib o‘tgach, menga, amir Xoji barlos va amir Boyazid jaloyir nomiga yorliq jo‘natib, uning xuzuriga borishimizni talab qilgan edi. Ular men bilan kengashdilar: “O‘z el-ulusimiz bilan Xurosonga ketaylikmi yoki To‘g‘luq Temurxon qoshiga boraylikmi?”. Men ularga bunday yo‘l ko‘rsatdim: “To‘g‘luq Temurxonning xuzuriga borsangiz ikki foyda, bir ziyon bordir. Xuroson tomonga o‘tib ketishning esa ikki ziyoni, bir foydasi bordir”.

Ular mening kengashimga kirmay el-yurti bilan ko‘chib Xuroson tomonga ketdilar.

Men ham Xurosonga yoki bo‘lmasa To‘g‘luq Temurxonning qoshiga borish-bormasligimni bilmay ikkilanib qoldim. Shu xol asnosida ustozimdan maslaxat so‘rab xat yozgan edim, ushbu mazmunda javob yozib yuboribdilar: “To‘rtinchi halifa xazrati Ali ibn Abu Tolibdan, unga Tangrining karamu marhamati bo‘lsin, bir kishi so‘rabdiki, osmon — kamon, yer — kamon ipi, hodisalar o‘q-yoy bo‘lsa, insonlar ul o‘q-yoylarga nishon bo‘lsa, otuchi esa — Xudoyi taolo bo‘lsa, uning qudrati yana ham ulug‘ bo‘lsin, odamlar qaerga ham qochadilar?” Halifa javob qilib: “Odamlar Tangrining qoshiga qochsinlar”, debdilar. Shunga o‘xshash sen ham xozir To‘g‘luq Temurxonning oldiga qochg‘il va qo‘lidagi o‘q-yoyini tortib olg‘il.

Bu javob kelishi bilan ko‘nglim ko‘tarilib, yuragim bundan quvvat oldi va To‘g‘luq Temurxon qoshiga borishga axd qildim. Lekin biron ishni qilmoqchi bo‘lsam, kengashib olgach, keyin Qur‘ondan fol ochardim va Qur‘on hukmi bilan ish qilur edim. To‘g‘luq Temurxon oldiga borishdan avval Qur‘ondan varaq ochsam, “Surayi Yusuf” alayxissalom chiqdi va Qur‘oni majid hukmiga amal qildim.

4.2.1. To‘g‘luq temurxon bilan uchrashganimdan so‘ng ko‘nglimga kelgan birinchi kengashi

To‘g‘luq Temurxon, sarkardalari va Jetaning boshqa amirlaridan uch favj tuzib, ularni Movarounnahr mamlakatini talon-toroj qilish uchun yuborganligi, o‘sha uch favj qo‘shin Xuzor degan joyga kelib tushganligi habari mening qulog‘imga yetdi. Shunda To‘g‘luq, Temurxonni borib ko‘rishdan ilgari bu ochko‘z amirlarni mol-dunyo bilan maxliyo qilib, Movarounnahr viloyatini qatlu ofatdan qutqarib qolishga qaror qildim.

Tilga olingan amirlarni ko‘rganimda ularni xaybatim bosdi shekilli, ko‘p xurmat ko‘rsatib, meni ortiqcha siyladilar. Ularning ko‘zlariga o‘xshash ko‘ngillari ham tor bo‘lganligidan, sovg‘a-sovurun yo‘sinida ularga berilgan har turlik tansiq mollar ko‘zlariga ko‘p ko‘rindi va Movarounnahrni bosib olish va talon-toroj qilish niyatidan qaytdilar.

Shundan so‘ng to‘g‘ri borib To‘g‘luq Temurxon bilan ko‘rishdim. Xon kelishimni yaxshilikka yo‘yib, saltanat ishlarida mendan kengash so‘radi. Kursatgan kengashlarimni to‘g‘ri deb topib, hammasini qabul qildi.

Shu asnoda To'g'luq Temurxonga xabar keltirdilarkim, yuqorida aytilgan uch favj amirlari, yerlik xalqdan naqd pul va sovrunklar olib, ular bilan kelishmishlar. Xon shu ondayoq mol-mulk va naqd pullarni qaytarib olish uchun odam tayin qildi va amirlarni bundan buyon Movarounnahrqa borishlarini man' etdi. Mansablaridan bo'shatdi, o'rinlariga Xoji Maxmudshox Yasovuriyni tayin qildi.

Bu haqda amirlar xabar topgach, dushmanlik bayrog'ini ko'tarib yurtlariga qaytib ketdilar. Yo'lda xonning devonbegisi va bosh maslaxatchisi bo'lmish O'g'lonxujani uchratdilar. Uni ham o'zlariga og'dirib olib, Jeta tomon yuzlandilar.

Aynan shu vaqtda To'g'luq Temurxonning Dashti Qipchokdagi amirlari ham isyon turini ko'targani haqida xabar olindi. Bundan xon tashvishga tushdi. U men bergan maslaxatga ko'ra Jeta tarafga yo'l oldi. Movarounnahrni esa menga qoldirdi va bu xususda yorlig'u axdno-ma yozib berdi. Amir Korochor nuyon ning Movarounnahrdaagi tumanini ham menga topshirdi. Men butun Movarounnahr viloyatiga, to Jayxun daryosining soxillarigacha cho'zilgan yerlarga hukmron bo'ldim.

Davlat va saltanatimning boshlanishida eng avval qilgan kengashim shul edi.

Men tajribamdan shuni bildimki, yuz ming otlit askar qilolmagan ishni bir to'g'ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin ekan.

4.2.2. Davlat qurish oldidan qilgan ikkinchi kengashi

Xijriy 762 (milodiy 1360-1361 y.) yili Tug'luk Temurxon ikkinchi marta Movarounnahrqa qo'shin tortib kelib, meni o'z xuzuriga chorlab noma jo'natdi. Men rozi bo'lib, uning istiqboliga chiqib, u bilan ko'rishdim. U oramizdagi axdni buzib, Movarounnahrni o'g'li Ilyosxojaqa topshirdi, meni esa sipoxsolor qilib belgiladi. Bu ishga ortiqcha ruyxushlik bildirmayotganimni ko'rib, bobom Kochuvli baxodir va o'zining bobosi Qobulxonlarning axdnomasini ko'rsatdi. Po'lat taxtaga o'yib yozilgan axdnomada "xonlik Qobulxon avlodining qo'lida, sipoxsolorlik esa Qochuvli baxodir bolalarida bo'lsin, ular bir-biri bilan yovlashmasin", degan so'zlar bitilgan ekan. Buni o'qib ko'rgach, ulug'lar axdiga vafolik qilish yuzasidan sipoxsolorlikni qabul qildim. Movarounnahrda To'g'luq Temurxonni ochko'z amirlarining jabru zulmi ortib ketdi. Chunonchi, sayyid va sayyidzodalardan etmish kishini asir olib band etdilar. Ilyosxoja bo'lsa davlat va siyosat ishlarida layoqatsiz bo'lgani tufayli ularning zulmu sitamiga barham berishga ojiz edi. Men bo'lsam o'z salobatim va xaybatim bilan To'g'liq Temurxon amirlari ustidan g'alaba qildim va mazlumlarni zolimlar jabridan halos qildim. Bu Ilyosxoja amirlari va To'g'liq Temurxon amirlari menga nisbatan dushmanlik qilishlariga sabab bo'ldi. Ular Tug'luq Temurxonga xat yozib, "Temur bizga qarshi isyon tug'ini ko'tardi", dedilar. Xon bu yolg'on gaplarni chin bilib, meni o'ldirib, yo'qotish haqida yorlig' yubordi. Bu yorlig' mening qo'limga tushib qoldi. Undan o'limga hukm qilinganligimni bilib oldim. Buning ilojini qilib, qo'yidagi tadbirni ishlatdim. Barlos ulusining baxodir yigitlarini o'z atrofimga to'plab, ularni birlashtirdim. Menga bo'ysunib ko'makdosh bo'lmoqlik uchun rozilik bergan birinchi kishi — Iki Temur bo'ldi, ikkinchisi — amir Joku barlos edi. Bulardan boshqa ulus

baxodirlari ham jonu dillari bilan menga bo'ysunmoqchi va xizmat qilmoqchi ekanliklarini bildirdilar.

Movarounnahr aholisi mening bu ishimdan xabar topishi bilanoq, tezda To'g'liq Temurxon amirlariga hujum qilishim kerakligi haqida istak bildirdilar. Chunki ularning qalbi zolim To'g'liq Temurxon amirlari toifasidan butunlay bezigan edi. Movarounnahr aholisining kattayu kichigi men bilan birlashdi. Mamlakatning ulamo va mashoyixlari esa To'g'liq Temurxon amirlari toifasini yo'q qilish haqida fatvo yozib berdilar. Ulus amirlari va qo'shin boshliqlarining ba'zilar ham bu ishga qo'shilib, bizga birlashdilar. Bu to'g'rida yozilgan axdnoma va fatvolarining nusxasi bu edi: "To'g'ri yo'ldan boruvchi halifalar, Allox taolo ularning jamisidan mamnun bo'lsin, tutgan yo'llariga va qilgan ishlariga muvofiq Movarounnahrda butun axli islom, sipoxu raiyat yoxud ulamoyu mashoyix bo'lsin, Amir Temurga izzatu ikrom ko'rsatib, uni Amir Temur qutbi saltanati oliy deb atasinlar va uni Alloxning yerdagi qudrati — saltanat taxtiga loyiq ko'rsinlar. Musulmonlarning ersuvi, nomusi, mol-mulki hamda joniga zulm-sitam qo'lini cho'zgan To'g'liq Temurxon amirlari toifasini daf' qilishda va umuman yo'qotishda Temurga yordamlashish uchun o'z mol va jonlarini ayamay, tirishib harakat qilsinlar. Biz o'z axdimizga sodiq qolurmiz. Agar bergan axd-paymonimizdan qaytsak, Alloxning qudratiyu quvvati va yordamidan chiqib, shayton qudrati va yordami yo'liga kirgan bo'laylik".

Bu fatvoni menga ko'rsatganlaridan keyin jangu jadal bayrog'ini ko'tarib, To'g'liq Temurxon amirlari ustiga lashkar tortishga qaror qildim va mazlumlar xaqini zolimlardan olib bermoqchi bo'ldim. Lekin bir necha razil kishilar bu sirni fosh qilib qo'ydilar, Shundan keyin o'ylanib qoldim, "mabodo Samarqand shahri ichida To'g'liq Temurxon amirlariga qarshi urush boshlasamu, biroq Movarounnahr axli jang qilishdan qo'l tortsachi? unda nima bo'ladi. Shunday bo'lgach, yaxshisi, shahardan chiqib, Samarqand tashqarisida o'rnashay, toki menga qo'shilishni istaganlar huzurimga kelsinlar. Shunda men katta sipox to'plab, To'g'liq Temurxon amirlariga qarshi jangu jadalni boshlag'ayman", deb qaror qildim.

Samarqanddan chiqqanimda oltmish otliqdan boshqa bir kishi ham menga ergashmadi. Shundan bildimki, o'ylagan kengashim, xato bo'lmagan ekan. O'sha tog'da bir xaftacha kutib yotdim, lekin biron kishi bizga kelib qo'shilmadi. Shuning uchun kengash tuzib Badaxshon tarafga o'tib, u yerning shoxlari bilan qo'shilishga qaror qildim. O'tlanib, Amir Kulolning xuzurlariga bordim. Ular menga Xorazmga borishimni maslaxat berdilar. Agar To'g'liq Temurxon amirlari ustidan g'alaba qozonsam, Samarqandning bir yillik xirojini ularga nazr qilishga qaror qildim. Ular menga zafar tilab fotixa o'qigach, ketishimga ijozat berdilar.

Amir Kulolning xizmatlaridan chiqqanimda, menga hammasi bo'lib oltmish otliq hamroxlik qilardi. Ilyosxoja mening Xorazmga yurish qilayotganimdan xabar topib, Xivak hokimi Tukul baxodirga xat yozib, menga qarshi chiqishni va meni o'ldirishni buyurgan ekan.

Tukul baxodir ming otliq askar olib, mening ustimga keldi. Oltmish otliq yigitim va yo'lda menga qo'shilgan qaynog'am Amir Xusayn bilan birga ming otliq kishilik g'anim lashkariga yuzma-yuz bo'ldim va jangga kirishdim. Bu jangda shundayin baxodirlik qilib, chidamlilik ko'rsatdimki, uning ming kishisidan ellik kishi

qoldi, mening oltmish otliq yigitimdan o‘n kishigina qoldi. Shunday bo‘lsada, zafar men tomonda bo‘lib, ularni qochirdim. Mening zafar quchganim habari Ilyosxoja va Jeta amirlariga yetgach, ular taajjublanib, "Temur ajab er kishi ekan, unga Tangrining madadi yetib, baxtu iqboli ochilmish", deb o‘zaro so‘zlashibdilar. Men bu urushdagi zafarni yaxshilik alomati deb bildim. To‘g‘liq Temurxon amirlari mendan cho‘chiydigan bo‘ldilar.

4.2.3. O‘z saltanatimni tuzish yo‘lida qilgan uchinchi kengashi

Usha vaqtda davlatimning kuchi ketib, saltanatimning asosi yemirila boshladi. Chunonchi, menga ergashgan yo‘ldoshlarim o‘n kishidan ortiq emas edi. Ulardan yettitasi otliq, uch kishi esa piyoda edilar. Ulardan boshqa men bilan hech kim qolmagandi. Muxtarama jufti halolim bo‘lmish Amir Xusaynning singlisini o‘zimning otimga mindirib olgan edim. Shu alpozda Xorazm cho‘llarida bir necha kun sargardon bo‘lib yurdim. Kunlarning birida kech tushgach, qandaydir quduq boshiga kelib yetdim. Usha kechasi piyoda yurgan uch nafar xurosonlik bevafoqlik qilib, otlarimizni minib qochdilar. Yetti kishi to‘rt ot bilan qoldik. Ahvolim juda og‘irlashdi. Lekin ko‘ngil to‘q edi. Bu ishni chakki qilgan ekanman deb, hech o‘kinmas edim. Su ichra bu quduq boshidan ham ko‘chdim. Shu vaqt Alibek Joniqurboniy yopirilib tepamga keldi. Meni o‘z eliga eltib, burgasi ko‘p bir qorong‘u uyga qamab qo‘ydi. Bir necha kishini menga soqchi etib tayinladi. Oltmish ikki kun meni tutqunlikda saqladi. Undan qutulish chorasini izlab, o‘z-o‘zim bilan kengashdim va Tangrining inoyati yetib baxodirligim tutdi. Kuchli va chaqqon bilaklarim ish berib, soqchilardan birining qo‘lidan qilichini tortib oldimda, ularga hamla qilgan edim, hammalari qochib qoldilar.

Kilich ko‘targanimcha, Alibekning ustiga bostirib kirdim. Meni ko‘rgach, xushi boshidan uchdi. Qilgan nomaqbul ishidan pushaymon bo‘lib, mendan uzr so‘radi. Otlarimni, jabduqladim va yaroqlarimni xozirlatib, menga bir oriq ot va bir qari tuya tortiq qilgan bo‘ldi. Og‘asi Muhammadbek menga atab yuborgan bir kancha sovg‘a-salomlarni esa ochko‘zlik qilib o‘ziga olib qoldi. So‘ng ketishimga ruxsat berdi. Xorazm cho‘li tomon ravona bo‘ldim. O‘n ikki otliq atrofimga to‘plandi. Ikki kundan so‘ng bir manzilga yetib, qandaydir uyga tushdik. Shu orada bir guruh o‘sha yerlik turkmanlar paydo bo‘lib, meni ko‘rgach, "Ug‘ri, urri!" — deyishib hujum qilmoqchi bo‘ldilar. Amir Xusaynning singlisini bir uyga yashirib qo‘yib, o‘sha jamoaga qarshi otlandim, turkmanlar ichida Xoji Muhammad degan odam meni tanib qoldi, "Xoy, to‘xtanglar, bu Amir Temurku!", deb ularni urushdan qaytardi. O‘zi esa tiz urib oldimga keldi. Men ham uning ko‘nglini ovlab, boshiga mandilimni qo‘ydim. So‘ngra bu kishi o‘z og‘a-inilari bilan menga mulozim bo‘ldi.

4.2.4. Saltanatning dastlabki davrlarida qilgan to‘rtinchi kengashi

Menga ergashganlar soni oltmish otliqqa yetib kelgandan keyin o‘zimcha o‘yladim: "Agar kelgan manzilda turaversam-u, mabodo yerlik aholi menga qarshi qo‘zg‘alib, To‘g‘liq Temurxon amirlariga xabar berib qo‘ysalar-chi? Yaxshisi, bu

yerdan ketib, el oyog‘i yetmagan yerga borib joylashsam, tez fursatda atrofimga saltanatimning kuch-qudrati bo‘la oladigan qo‘shin to‘planar". Shu fikrda u yerdan ko‘chib, Xuroson tomonga yuzlandim. Yo‘l ustida Moxon hokimi Muborakshox Sanjariy yuz otliq askari bilan kelib, menga qo‘shildi va yaxshi otlar tortiq qildi. U yerning jami sayyidlari va aholisi ham menga qo‘shildi. O‘sha saxroda otliq yayov bo‘lib ikki yuzga yaqin kishi yonimga kirdi. Shu payt Muborakshox, sayyid Xasan va sayyid Ziyouddin menga arz qildilar: "Bu saxroda turaverish qo‘shin tarqab ketishiga bois bo‘lur, biron tomonga yurib, biron viloyatni egallashimiz kerak". Men o‘z-o‘zim bilan kengashib, so‘ng ularga aytdim: "Xotiramga bir fikr keldi. Samarqandga boraylik. Siz-larni vaqtincha Buxoro tomonlarga tarqatib turaman, o‘zim esa Samarqand tevaragiga borib, el-ulus ichiga kiraman va ularni o‘zimizga qo‘shib olishga harakat qilaman. Yetarli lashkar yig‘ilib kuch-quvvat qo‘lga kirganidan keyin, sizlarni chaqirib olurman. Keyin Jeta va Ilyosxoja qo‘shiniga qarshi jangga otlanurmiz va Movarounnahr mamlakatini qo‘lga kiriturmiz".

Ularning hammasi mening bu kengash va tadbirimni to‘g‘ri deb topdilar. Yurishga fotixa berishgach, men yo‘lga tushdim. Ikki yuz odamimni Buxoro atroflariga tarqatdim. Amir Xusaynning singlisi Uljoy Turkon okani ham yashirincha o‘sha yerda qoldirdim va o‘zim Samarqand tomon yo‘l oldim. Yo‘lda Tamuka kavchin o‘n besh otlig‘i bilan menga qo‘shildi. Sirimni unga aytib, Muborakshox oldiga yubordim. O‘zim yashirincha ulus oralab, ikki mingga yaqin kishini ittifoqdosh qildim. Samarqand uzra saltanat bayrog‘ini ko‘targudek bo‘lsam, ular yordamga keladigan bo‘ldilar.

Tunda pinxona Samarqandga kirdim va opam Qutlug‘ Turkon okaning uyiga borib joylashdim. Kechayu kunduz fikr og‘ushida chora-tadbir izladim. Shu tariqa qirq sakkiz kun yashirinib yotdim. Oxiri shaharliklardan bittasi mening bu yerga kelganimni payqab qoldi. Sirim ochilishiga oz qolganda, nochor, kechasi o‘zim bilan kelgan ellik otliq bilan Samarqanddan chiqib, yana Xorazm tomon yo‘l oldim.

Men bilan bir to‘p piyoda kishilar ham bor edi. Yo‘l davomida turkmanlarning bir poda yilqisidan bir nechtasini qo‘lga kiritib, piyodalarimni ularga mindirdim.

Ko‘p vaqt yo‘l yurib Amudaryo bo‘yidagi Achiri degan o‘nqir-cho‘nqir yerga kelib tushdik. Shu yerga kelganimda, Buxoro tevaragida qoldirgan haram axli, Muborakshox, sayyid Xasan va boshqa jamoa ham yetishib keldilar, Bulardan boshqa Temurxoja o‘g‘lon, Baxrom jaloyir o‘zlariga qarashli qo‘shin bilan kelib, menga mulozim bo‘ldilar. Shu tariqa, mingga yaqin otliq askar atrofimga jamlandi. Shu yerda kengash qilib, Boxtarzamin va Kandaxor tomonga ravona bo‘lishga va u yerlarni tasarrufimga kiritishga qaror qildim.

4.2.5. Xuruj kunlari qilgan beshinchi kengashi

Boxtarzamin va Kandaxor tomon ketayotib, Xirmand daryosining bo‘yiga yetganimda to‘xtab bir yurt yasattirdim. Askarlarimni siylash uchun bir necha kun o‘sha yerda turdim. Shu asnoda Garmsir viloyatining xalqi va sipoxidan qariyb ming otliq turk va tojik ham menga kelib qo‘shildilar. Shu tariqa Garmsir viloyati ham mening tasarrufimga kirdi.

Shunda Seistonga turktoz kilishga qaror qildim. Bu xabar Seiston voliysiga yetgach, elchi orqali sovg'a-salomlar yuborib, mendan yordam so'radi: "Dushmanlarim menga zulm qilib, qo'limdan yetti qal'amni tortib oldilar. Agar mendan dushman qo'lini qisqa qilsalar, askarlariga olti oylik oziq-ovqat yetkazib berardim".

O'zimcha kengashib ko'rib, so'ng Seiston tomonga lashkar tortdim. Dushmanlar egallab olgan yetti qal'adan beshtasini kuch va qaxr bilan qo'lga kiritdim. Buni ko'rib, Seiston voliysining yuragiga qo'rquv tushdi va kechagi dushmanini endi o'ziga do'st tutdi. "Agar Amir Temur bu yerlarda turib qolar ekan, Seiston mulki qo'limizdan ketishi aniqdir", deyishib, sipox va raiyat barchasi birlashib, mening ustimga bostirib keldilar.

Seiston vodiysi va'dasiga vafo qilmaganligi uchun ilojsiz, yo'llarini to'sib, jangu jadalga kirishdim. Shu payt bir o'q kelib bilagimga qadaldi, yana bir o'q oyog'imga tegib yaraladi. Shunday bo'lsa ham oxiri ular ustidan g'alaba qozondim. Lekin o'sha mamlakatning ob-havosi mening mizojimga to'g'ri kelmagani sababli, u yerdan ko'chib, yana Garmsirga bordim. O'sha viloyatda yaralarim bitguncha ikki oycha turib qoldim.

4.2.6. Xuruj vaqtida qilgan oltinchi kengashi

U shundan iboratki, Garmsir tasarrufimga o'tgach va yaralarim tuzalgach, Balx sarxadidagi tog'larda turib, o'sha yerda qo'shin to'plab, Movarounnahr mulkini zabt etish uchun yurish qilmoqchi bo'ldim. Kengash shunga to'xtagach, bu yerdan o'tlanib chiqdim. Odamlar tarqalib ketib qirq otliq kishigina qolgan ekanmiz. Lekin ularning barisi aslzoda, amirzoda va nasli pok yigitlar edi. Shundayin azamatlar bu og'ir kunlarda nima uchundir men kabi oltinu molsiz, oziq-ovqatsiz bir kishiga hamroxlik qilib, mening izninga kirib tog'-toshlarda ergashib yurganlari uchun Tangri taologa shukrlar aytdim. O'zimcha: "Ollox taoloning men bilan qilarlik ulug' ishlari bo'lgaykim, o'zim kabi yigitlarni menga bo'ysundirmish", deb o'yladim.

So'ng Balx tog'lariga qarab yo'lga tushdim. Ketayotganimizda Yildirim Karochor nuyon avlodidan bo'lmish Siddiq barlosga duch keldim. Meni izlab sargardon bo'lib yurgan ekan, o'n besh otlig'i bilan kelib menga qo'shildi. Uning kelganini yaxshilikka yo'ydim. Usha kunlari ov gushtlari bilan kun kechirmoqda edik.

Shu zaylda ilgarilab borarkanmiz, yiroqdan tepa ustida bir to'p kishining qorasi ko'rindi. Oldinga yurganimiz sari soatma-soat ularning soni ham ortib bordi. Tuxtadim. "Bular kim bo'ldi ekan?"— deb ularning oldiga qorovullar yubordim. Qorovullar borib: "Amir Temurning sobiq navkari O'ozonchi baxodir ekan va Jeta lashkaridan yuz otliq bilan ajralib chiqib, shundan beri amirni izlab, sargardon bo'lib yurgan emish",— deb xabar olib keldilar. Buni eshitib yerga bosh qo'yib Tangri taologa shukr qildim. Darxol O'ozonchini huzurimga olib kelish uchun odam yubordim, U kelgach, tiz urib oyoqlarimni o'pdi. Men ham uning ko'nglini olib, yorlig'imni boshiga qo'ydim. So'ng bu yerdan yurib Darayi Arsif degan joyga kelib tushdim.

Ertasiga otlanib, darani aylana boshladim. Uning oʻrtasida bagʻoyat xush havo bir tepalik bor ekan, men oʻsha balandlikka chiqdim. Lashkarlar ul tepalikni qurshab oʻrinlashdilar. Oʻsha kecha juma tuni edi, tong otguncha xudodan madad soʻrab uxlamay chiqdim. Tong otgach, bomdod namozini oʻtadim, soʻng qoʻlimni duoga ochgan edim, koʻzlarim yoshlandi. Yuragim boʻshashdi, Tangri taologa yolvorib, meni bu sarsonlikdan qutqarishini tiladim. Duo tamom boʻlganicha ham yoʻq ediki, uzoqdan bir toʻp odam koʻrindi. Ular tepalikni yonlab oʻtib ketmoqda edilar. Otlanib, ularning kimligini bilish maqsadida orqalaridan bordim. Qarasam hammasi boʻlib etmish otliq ekan. Ulardan suradim:

- Baxodirlar, kim boʻlasizlar? Ular javob qildilar:

- Amir Temurning navkarlarimiz. Uni izlab topolmay, kezib yuribmiz.

Men dedim:

- Men ham amirning navkarlaridan biridurmen. Yuringiz, sizlarni uning oldiga boshlab borayin.

Ulardan biri otini choptirdi va borib gapimni oʻz sardorlariga etkazdiki, “Biz Amir Temurning xuzuriga olib boradigan yulboshlovchini topdik”, deb.

Ular otlarining jilovini burib, meni darxol xuzurlariga keltirishni buyurdilar. Ular uch favj ekanlar. Birinchi favjning sardori - Turlukxoja barlos, ikkinchisiniki - amir Sayfuddin, uchinchisiniki - Tubak baxodir ekan. Koʻzlari menga tushgani hamonoq oʻzlaridan ketayozib, otdan tushdilar. Tiz urib, oʻzangimni oʻpdilar. Men ham otdan tushib, har biri bilan quchoqlashib koʻrishdim. Mandilimni Turluqxojaning boshiga qoʻydim. Juda nozik ishlangan, oltin bilan ziynatlangan kamarimni esa amir Sayfuddin baxodirning beliga bogʻladim. Chophonimni Tubak baxodirga kiydirdim. Ularning koʻngli yumshab, bagʻoyat taʼsirlandilar. Men ham qattiq taʼsirlandim. Namoz vaqti etishgach, jamoat bilan namozni ado etdik. Soʻngra otlanib, qarorgoxga borib tushdik, majlis qurib, toʻy berdik. Ertasi kuni Sher Baxrom ham keldi. U ilgari yoshlik qilib, mendan ajrab, Hindiston zaminini xavas qilib ketib qolgan edi. Qilgan ishlaridan pushaymon boʻlib, mendan kechirim soʻradi. Men uni quchogʻimga oldim va uzurini qabul etdim. Shu qadar unga mexribonlik koʻrsatdimki, u xijolatdan butunlay forigʻ boʻldi.

4.2.7. Xuruj kunlari qilgan yettinchi kengashi

Lashkarimning sonini hisoblab koʻrsam, hammasi boʻlib uch yuz oʻn uch otliq ekan. Kengash qilib biron qalʼani qoʻlga kiritib, oʻrinlashishga qaror berdim. Dastlab Aloju qalʼasini egallab olishga jazm qildim. Ilyosxoja tomonidan Mengli Buro suldu bu qalʼaga qoʻyilgan ekan. U erni oziq-ovqat va yuklar saqlanadigan joyga aylantirmoqchi boʻldim. Shu maqsadda Aloju qalʼasiga yoʻl oldim. Sher Baxrom va Mengli Buro suldu oʻrtalarida qadimdan oshnolik boʻlganligidan, u: “Men qalʼaga borib, uni oʻzimizga el qilsam”, deb ruxsat soʻradi. Biroq Sher Baxrom qalʼa atrofiga yetib borgach, menga “Mengli Buroning soʻziga Qaraganda, Ilyosxoja qalʼani unga ishonib topshirgan, shunday boʻlgach, endi Amir Temurga el tutinib, qalʼani unga topshirsa, mardlik va muruvvatdan uzoq ish boʻlur emish. Shuning uchun qalʼani bizga topshirishdan bosh tortdi”, degan xabar keldi. Lekin tagʻdir ekan. U mening qoʻshin tortib kelayotganimdan xabar topgach, koʻngliga

vahima tushib, qal'ani tashlab qochdi. Ilgari mening xizmatimda mulozimlik qilgan, dulon jovun qavmidan uch yuz yigit u bilan Mengli Buro bilan shu qal'ada edi, ular kelib menga qo'shildilar. Bu yerdan ko'chib Darayi Suf degan joyga keldim. O'sha vaqtda Tuman baxodir Imlis Balx shahri atrofida talonchilik bilan mashg'ul edi. Mening kelganimdan habar topib, ikki yuz otlig'i bilan kelib menga mulozim bo'ldi. Men ham uning ko'nglini olib ovuntirdim.

Shu yerda turib, Tamuka baxodirga uch otliq qo'shdim va Termiz daryosidan kechib o'tib, Jeta lashkari haqida, uning ahvoli va rejalari to'g'risida xabar topib keltirishni buyurdim. Tamuka to'rt kundan keyin kelib shuni xabar qildiki, Jeta lashkari Termiz viloyatiga kelgan va xalqini talab, urush-talash bilan mashg'ul emish. Buni eshitib, Daragez degan joyga borib turishni lozim ko'rdim. Keyinroq qulay fursat topib, Jeta lashkari ustiga tusatdan bostirib borishni o'yladim. Daragezga kelgach, Jayxun daryosi bo'yida joylashgan Elchi Buro maydoniga kelib tushdim. Ilyosxoja Daragezga kelganim haqida xabar topishi bilanoq qo'shinidan bir necha favjni menga qarshi urushga xozirladi.

Shu orada Jeta lashkaridan amir Sulaymon barlos, amir Muso barlos, amir Joku barlos, amir Jaloliddin, amir Hinduka barlos Jeta amirlaridan yuz o'girib, o'z askarlari bilan eski Termizga kelib tushganlari haqida xabar keltirdilar. Ular mening huzurimga yuborgan Tulan Bug'o yetib kelib, mulozimatimda bo'ldi hamda nomlari yuqorida tilga olingan amirlar ming otliq askari bilan menga qo'shilmoqchi va mulozim bo'lmoqchi ekanliklarini ma'lum qildi. Men ersam ularning kelishini ishimning o'nglanishidan darakchi deb tushundim. Ular menga tunda Jeta lashkari ustiga kutilmagan bosqin qilishni maslaxat berdilar. Otlanib yo'lga chiqqan ham edikki, Jeta lashkari yetib kelganini bildirishdi. Men o'z qo'shinlarimni safga tizib, dushman qarshisiga borib turdim. Har ikki lashkar o'rtasida suv bor edi.

G'animlarimni chuchuk so'z, shirin xikoyatim bilan o'z tomonimga og'dirib olmoqchi va ular vujudidagi yondiruvchi g'azab o'tini to'g'ri tadbir suvi bilan uchirmoqni maslaxat ko'rdim. Shu tarzda ularni rom qilmoqchi bo'ldim. Aynan shu maqsadda Jeta lashkarining sardori amir Abu Sa'idga ko'p yaxshi so'zlar aytdim. U aytgan gaplarimni ma'qulladi. Biroq boshqa amirlar unga qarshi chiqishib, urush qilish tarafdori bo'ldilar. Buni ko'rgach mening ham g'azab o'tim alangalanib, lashkarimni safga tizdim.

4.2.8. Jeta lashkarini sindirish maqsadida qilgan sakkizinchi kengashi

O'z-o'zimga dedim: "Jeta lashkari bilan jang qilsam-u, ular ko'p sonli bo'lgani tufayli mabodo mening lashkarimga zarar etsachi?" Lekin shu zaxotiyoyq g'ayratim qaynab: "Saltanatni egallashga da'vogarlik qilib xuruj qilgan ekansan, saltanat sha'ni va martabasiga loyiq ish tutishing zarur. Jangga kirib, yo zafar quchib g'olib bo'lgaysan, yoxud o'ldirilgaysan", dedi.

Qaror qilish chog'imda g'animlar uch favjga bo'linib, urushtalab bo'lib turganlarini ko'rdim. Men o'z lashkarimni yetti favjga bo'ldim. Yetti favjni ketma-ket dushman ustiga yuborib turishni maslaxat ko'rdim. Jangu jadal o'ti ko'kka ko'tarilgach, amr qildimki, xirovul favjlari pistirmadan turib g'animga o'q-yoy

yogʻdirsin. Shakovul va chapovul qanotidagi favjlarga esa hujumga oʻtishni buyurdim. Oʻzim boʻlsa javangʻor va barangʻor favjlari bilan harakatga keldim, Birinchi va ikkinchi hamlaning oʻzidayok; Jeta lashkarining bosh qoʻmondoni (amir ul-umaro) Abu Saʼidni yengdim. Shu payt Xaydar Andxudiy va Mengli Buro menga qarshi jang qilish uchun maydonta tushdilar. Ularga qarshi oʻzim otlandim va birinchi hamladayoq har ikkalasini ham tumtaraqay qildim. Shunday qilib Jetaning lashkari yengilib, tarqalib va sochilib ketdi.

4.3. Amir Temurning saltanatni tiklash boʻyicha qilgan kengashlari

4.3.1. Amir Temurning saltanatni tiklash yoʻlidagi tuqqizinchi kengashi

Jeta lashkari amirlari ustidan gʻalaba qozonganidan keyin, saltanatga daʼvogarlik qilganim uchungina xuruj etganligim haqida Turonzaminda xabar tarqaldi. Shunda men adolat bilan hukmronlik qilishga azmu jazm etdim. Saltanatimni mustahkamlash uchun, toʻplagan xazinamdagi naqd pullar va qimmatbaxo buyumlarni sipoxga taqsimlab berishga va dastavval Kahalka qalʼasini olishga qaror qildim.

Lashkarga yetarli ozuqa-tagʻor berganim sababli ularni safga tizdim. Soʻng Jayxun daryosi boʻyiga kelib tushdim. Termiz kechuvidan narigi qirgʻoqqa oʻtgach, Kahalka qalʼasi tarafiga qorovullar joʻnatdim. Oʻzim Jayxun boʻyida bir necha kun turdim va qorovullar olib keladigan xabarni sabrsizlik bilan kutdim.

Mening bu yerga kelganim habari Ilyosxoja eshitilgach, amir Bekijikning inisi Olchun baxodirni katta qoʻshin bilan ustimga yubordi. Qorovullarim gʻaflat uyqusida qolgan ekanlar, ularning yonidan oʻtib faqat kechalari harakat qilib tun qorongʻusida toʻsatdan hujum qildilar.

Men uch tomoni suv bilan oʻralgan yarim orolda oʻrinlashgandim. Yarim orol tashqarisida qurilgan bir necha chodir Jeta lashkari tomonidan talon-taroj qilindi. Omon qolgan askarlar yarim orolga koʻchib oʻtdilar va jon saqlab qoldilar. Men boʻlsam urush talab boʻlib, tezlik bilan yarim orolning kirish qismiga bordim. Dushman mendan qoʻrqqani sababli urushga botinib kirolmadi. Oʻn kungacha men shu yarim orolda turdim. Soʻng u yerdan chiqib, suv boʻylarida olachuklar tiktirib, Jeta lashkarining qarshisida bir oycha kuzatib yotdim. Oxiri gʻanimni qoʻrquv bosib, orqasiga qaytib ketdi. Men suvdan oʻtib, ularning manziliga tushdim va dushman orqasidan taʼqib qilish uchun bir favj askar joʻnatdim.

4.3.2. Saltanatimni mustahkamlash uchun qilgan oʻninchi kengashi

Jeta lashkarini magʻlubiyatga uchratganimdan keyin, Badaxshon viloyatiga borib, uni egallashga, bu bilan saltanat ishlariga rivoj berishga qaror qildim. Shu niyatda daryo boʻyidan koʻchib Xulm degan joyga tushdim.

Shu yerda amir Kozogʻonning nabirasi va kaynotam boʻlmish amir Xusayn bilan uchrashdim. Uning sharafiga ziyofat berdim. Soʻngra Amir Xusayn bilan kengashib, Badaxshonga borishga qaror qildim.

Qunduzga yetib borgach, Yuruldoy elining sardorlari u yerda to‘planib, kelib menga qo‘shilmagunicha o‘rinlashib turdim. Kelishgach, ularning har biriga faxrli xil’atlar kiygizib, ko‘ngillarini ovladim.

Qo‘shinimning jangga xozirligi haqidagi xabar Badaxshon shoxlariga yetgach, urushga tayyorgarlik ko‘ra boshladilar. Maslaxatni shunda ko‘rdimki, epchillik, uddaburonlik qilib, dushman lashkar to‘plab ulgurmasdan burun ularga zarba berib, ularni to‘zitib yubormoqchi bo‘ldim. Shuning uchun yurish qilib, Tolikonga yetib keldim.

Tolikonga kelganimdan Badaxshon shoxlari xabardor bo‘lgach, tinch yo‘l tutib, menga mulozim bo‘lishni ixtiyor qildilar. Qullagan tadbirimdan ko‘nglim to‘ldi va xato qilmaganligimni angladim. Mening saltanatim butun Badaxshon viloyatiga yoyildi. Badaxshon sipoxlarining aksariyati mening xizmatimda bo‘lishni ixtiyor etdilar.

4.3.3. Saltanatga rivoj berish uchun qilgan o‘n birinchi kengashi

Badaxshon shoxlari mening itoatimga kirgach, Xatlonga qarab yurdim. Bu mamlakatga kelsam, qaynog‘am Amir Xusaynning qo‘rsligidan Pulod Bugo va Sher Baxrom undan ajralib, o‘z ulusiga ketib qolishgan ekanlar.

Bu yerdan ko‘chib, Dashti kulak jilg‘asiga borib tushdim, u yerdan Jeta va Ilyosxoja lashkarlari ahvolini bilib kelish uchun ayg‘oqchilar jo‘natdim. Xabarchilar o‘n kundan keyin xabar keltirdilarkim, Jeta amirlari: birinchisi – Kuch Temur Bekchik o‘gli, ikkinchisi – Temur Nubkon, uchinchisi Sorik baxodir, to‘rtinchisi – Shankum, beshinchisi – Xojibekning inisi Tug‘lukxoja yigirma ming otliq askar bilan Halotiy bilan Puli sangin oralirida o‘rinlashib turgan emishlar.

Ular men turgan er va lashkarim qay ahvolda ekanligini bilib kelish uchun oldimga elchi junatdilar. Elchini chalg‘itish maqsadida lashkarimni ikki marta qayta-qayta uning oldidan o‘tkaztirdim, so‘ng elchiga ruxsat berdim.

Keyin kengashib, elchi ortidan ketma-ket qo‘shin tortib borishga qaror qildim. Lekin lashkarim bu borada men bilan hamjixat bo‘lmadi. Lashkarimni atrofimga birlashtirmoq uchun ba‘zilariga muruvvat, mexribonlik qildim; boshqalari bilan kelishishga intildim, yana bir guruhini esa molu dunyo bilan o‘zimga ag‘darib olmoqchi bo‘ldim. Yaxshi so‘z, axdu paymon va va’dalar bilan qolganlarining ko‘nglini ko‘tarishni maslaxat ko‘rdim.

Shu asnoda xabar keltirdilarkim, ilgari mening navkarim bo‘lgan Turluk suldu va Kayxusravlar, Jetaning olti ming otliq askariga boshchilik qilib, mening ustimga kelmoqda emishlar. Bu xabar lashkarim o‘rtasida tarqalgach, ularning ittifoqsizligi yanada kuchayib, sarosimaga tushib qoldilar. Lekin amir Joku, Iki Temur, amir Sulaymon va amir Jaloliddin mening yonimda qoldilar.

4.4. Amir Temurning lashkarimni ittifoqga keltirish uchun qilgan kengashlari

Amir Joku, Iki Temur, amir Sulaymon va amir Jaloliddinlarni xilvatroq erga chorladim va ularni o‘zimga ittifoqchi qilmoqchi bo‘ldim. Xilvatda ular bilan suxbat qurib, “davlatimga sherik bo‘lasizlar”, dedim. Bu bilan ularning dilida

o'zlariga ishonch va menga xizmat qilish uchun qat'iyat uyg'otdim. Shunga o'xshash, men bilan ittifoqi buzilgan toifadagi boshqa amirlarni ham birma-bir xoli joyga chorlab, har qaysisi bilan alohida gaplashdim. Bulardan mol-dunyoga xirs qo'ygan ochko'z va ta'magirlariga mol-ashyo va'da qildim, mansab-martabaga va mamlakatlarni boshqarishga ko'z tikkan amalparastlarga qo'lim ostidagi mamlakat va viloyatlardan birining hokimligini berdim.

Ularning hammasini umid va qo'rqinch orasida saqladim. Har biriga bittadan noib va kutvol tayinladim. Qolgan sipohiylarni ham emak-ichmak va kiyim-kechak umidi, shirin so'z va ochiq yuz bilan o'zimga rom etdim. Bir xizmatini o'n barobar qilib taqdirlab, dillarini xushnud etdim. Natijada meni qo'llab-quvvatlaganlar ham, teskari bo'lgan munofiqlar ham barchasi endi atrofimda birlashdi. Har ishda birlik-ittifoqlikni qo'ldan bermaslikka, amrimdan chiqmaslikka va'da berib, men uchun mol-jonlarini ayamay, maydonda jonbozlik qilishga ahd qildilar.

Lashkardan ko'nglim tinchigach, Ilyosxoja qarshi jangga xozirlik ko'ra boshladim. Uni daf' etish va u bilan qay yo'sinda urush olib borishim haqida kengashdim, g'animlar xabar topib ulgurmasdan, chapdastlik bilan ularning ustiga qo'qqisdan bosqin qilishga qaror berdim. Bu xususda Qur'oni majiddan fol ochib qarasam, ushbu oyati karima chiqdi: "Qanchadan-qancha kichkina guruhlar Olloxning izni bilan katta guruhlar ustidan g'alaba qilgan".

Ushbu bashoratni topganimdan keyin lashkarimni tartibga keltirdim. Uni yetti favjga bo'lib, yo'lga tushdim. Tong yorisha boshlaganda Ilyosxojaning xirovuli bo'lmish Tugquq suldu va Kayxusravga yetishdim. Ikki hamla bilan ularni yengdim va ularni Ilyosxoja joylashgan Puli sangingacha quvib bordim. Oqshom tushgach, yetgan yerimizda to'xtadik. Jang maydoni sovib qolmasdan, qizig'ida Ilyosxojaning qariyib o'ttiz minglik lashkari ustiga to'satdan bosqin qilishga qaror berdim. Bordiyu yurishni to'xtatsam va biron korxol yuz bersa, uning ilojini topish uchun o'zgalarning ko'magiga muxtoj bo'lib qolishim mumkinligi to'g'risida o'y surdim. Orqadan Amir Xusayn lashkari bilan meni qo'llab-quvvatlab kelayotgan edi, biroq men o'zimni uning yordamiga muxtoj bo'lib qolish darajasiga yetkazmadim. To'g'ri chorayu tadbir ishlatib, Ilyosxoja lashkarini sindirdim.

4.5. Amir Temurning harbiy yurishlari oldidan qilgan kengashlari

4.5.1. Xuroson poytaxti xirotni olish bobida qilgan kengashi

Amir Xusayn o'ldirilib, unga qarashli Balx, Xisori Shodmon va Badaxshon viloyatlari mening tasarrufimga o'tgani haqidagi xabar Xuroson hokimi Malik G'iyosuddinga yetganida, uni qo'rqinch bosdi, urush qilish uchun lashkaru sipox to'plab, mudofaaga shaylandi.

Kengashib, xurosonliklar xushyorligini so'ndirib, g'aflat uyqusiga cho'mdirish uchun, men harbiy hiyla ishlatish fikriga tushdim. Shu maqsadda Samarqandga yurish qilmoqchiday bo'lib orqaga qaytdim. Shu asnoda Malik G'iyosuddin menden ko'ngli tinchib, jabr-zulm qilmoqqa qo'l urganligi haqida pirimdan xat oldim. Mening Samarqand tarafga qaytganim haqidagi xabarni eshitib G'iyosuddin xotirjam o'tirgan edi. Shunda men o'z-o'zimga kengashib, "ana endi xurosonliklarning ko'ngli

mendan xotirjam bo'ldi, ularning ustiga bostirib borishning ayni payti", dedim va Balx chekkasidan qaytib, Balxda qoldirgan askarlarim bilan Xirotda qarab yurdim, Malik G'iyosuddinni g'aflat uyqusida bosdim va u nochor shahardan chiqdi, xazina va tamom boyligini menga peshkash qildi. Shunday qilib, Xuroson mulki mening qo'limga o'tdi. Xurosonning barcha amirlari menga bo'ysundilar.

4.5.2. Seiston, Kandaxor va Afg'oniston mamlakatlarini zabt etish haqidagi boshqa kengashi

Xuroson mamlakati bo'ysundirilgandan keyin amirlarim yuqorida eslatilgan uch mamlakatga lashkar yuboraylik, deb maslaxat berdilar. Men dedimki: "Agar lashkarlarning o'zi bilangina ish bitmasa-chi? Unda o'zim borishim kerak bo'ladi. Mening esa mo'ljallab qo'ygan boshqa ishlarim ko'p".

Maslaxatni shunda bildimki, o'sha diyorlar hokimlarini o'zimga og'dirib olish uchun "Agar menga qo'shilsanglar qutilasizlar, kurashsanglar yiqilasizlar. U holda taqdiringizda nima bo'lsa o'shani ko'rasizlar", degan mazmunda yorlig'lar yo'lladim. Bu tadbirim taqdirga to'g'ri keldi. Yorliqlarim ularga etishi bilanoq itoat boshlarini buysunish maqomiga qo'ydilar.

4.5.3. O'rusxonni bartaraf qilish va dashti qipchoqni bosib olishda qilgan kengashim

Tuxtamish ug'lon taxt talashib Dashti Qipchoq xoni Urusxondan yengilib, mening panohimga qochib kelgan edi. Uning bilan qo'shin yuborsammikan, yo o'zim borsammikan deb turganimda Urusxonning elchisi kelib qoldi. Kengashib, elchining ko'nglini ovlab, so'ng ketishiga ijozat berishni, o'zim esa Dashti Qipchoq tomon yuzlanib, elchining ketidan lashkar jo'natishni mo'ljalladim, toki elchi xotirjamlik bilan bo'lgan voqealarni Urusxonning majlisida bayon qilsin, ertasi kuni mening qo'shinlarim qo'qqisidan ularning ustiga bostirib borsin.

O'ylaganimdek ish tutgandim, tadbirim taqdirga to'g'ri keldi. Urusxon elchisi bo'lgan voqealarni so'zlab berayotgan paytda, mening qo'rqmas lashkarim nogaxon kelgan balodek Urusxon ustiga yopirildilar, Urusxon qarshilik ko'rsata olmay, qochishni ixtiyor qildi. Dashti Qipchoq mamlakati menga bo'ysundi.

4.5.4. Gilon, Jurjon, Mozandaron, Ozarbayjon, Shirvon, Fors va Iroq mamlakatlarini zabt etish bobida qilgan kengashi

Iroq aholisining Muzaffariylar va turli toifadagi hukmdorlar zulmidan shikoyat qilib yozgan arizalari qo'limga tushgach, Iroqqa yurish taraddudini ko'rishga jazm qildim.

Shu payt xotiramga: "Bu mamlakatlarning podshoxlari ittifoq bo'lib, menga qarshi urushga ko'tarilsalar-chi? Demak, jangga shay bo'lish lozim!" degan fikr keldi. Amirlarim ham jangdan avval tegishli tayyorgarlikni ko'rish kerak, deb maslaxat berdilar. O'zim esa bularni birma-bir rom etgan holda bo'ysundirish, itoatga kelmaganlarini esa jazolash darkor, degan fikrda edim. Mening panohimga

kelgan birinchi odam Mozandaron hokimi Amir Ali bo'ldi. U menga peshkash jo'natib, maktubida "Biz xazrati Ali avlodidan bo'lgan bir jamoamiz. Shu yerda qanoat qilib kun kechirayotibmiz. Bu erni olsangiz quvvatu kuchingiz ortar, "ammo kechib yuborishingiz taqvoga yaqinroq ishdir", degan gaplar bitilgan edi.

Men Mozandaron hokimining itoat bildirib qilgan bu murojaatini yaxshilikka uyudim. Keyin Gilon va Jurjonga qarab yo'l oldim. U o'lkaning hokimlari menga bo'ysunmagach, qaxrli lashkarim favjlarini ularning ustiga jo'natdim, o'zim esa Iroq sari lashkar tortdim.

Isfaxonni zabt etdim. Isfaxon aholisiga ishonch bildirib, qal'asini o'zlarining qo'lga topshirdim. Ular esa isyon ko'tarib, men tayinlagan dorug'ani askarlarimdan uch ming odam bilan birga tig'dan o'tkazdilar. Men Isfaxon aholisini qatl qilish haqida buyruq berdim.

4.5.5. Fors poytaxti Sherozni va Iroqning qolgan qismini zabt etish bobidagi kengashi

Sherozni muzaffariylarga qoldirib, Isfaxonda esa uch ming odamimni tayinlab, o'zim To'xtamishxonni daf etish uchun Dashti Qipchoqda lashkar tortib borganimda, Isfaxon aholisi dorug'ani o'ldirdi. Shu vaqtning o'zida Sheroz aholisi ham menga bo'ysunmay qo'ygan edi. Shu sababdan, ularni jazolash maqsadida yana Iroqqa yurish qilishga tayyorlana boshladim. Sakson ming otliq askar to'pladim. Lekin bu katta lashkar bilan bir yo'la Iroq o'lkasiga kirsam, u erga sig'may qolishi mumkinligini muloxaza qilib, lashkarimni favjlarga bo'lib, ularni Iroq mamlakatini bosqin qilishga birin-ketin yuborish kerak, deya o'yladim.

Shu qarorga kelib, lashkarimni uch favjga bo'ldim va o'zimdan oldinda borishni tayin qildim. Iroqning har er-har yerida to'plangan g'anim askarlarining hammasi tarqalib ketdi. So'ng Sheroz ustiga lashkar tortdim. Shox Maysur jang maydonida men bilan to'qnashib, jazosini topdi.

4.5.6. To'xtamishxonga shikast yetkazish bobida qilgan kengashi

Lashkarlarim besh oy davomida To'xtamishxonning ortidan quvib yurgani sababli ko'pincha och qola boshladilar. Chunonchi, bir necha kun ov go'shti, saxro parrandalarining tuxumi bilan kun kechirdilar. Lashkarim bunday og'ir ahvolga tushib qolganini eshitgan Tuxtamishxon fursatdan foydalanmoqchi bo'ldi va chumoliyu chigirtkadan ham ko'p askari bilan ustimizga yopirilib keldi va men bilan to'qnashdi. Askarlarimning ochlikdan tinkasi qurigan edi. Tuxtamishxon askarlari esa, to'q va osuda edilar. Farzandlarim va nabiralarim huzurimga kelib, tiz cho'kib, men uchun jon fido qilishga tayyor ekanliklarini bildirmagunlaricha, sarkardalarim va askar boshliqlarim jang qilishga ruyxushlik bermadilar. Shu payt Tuxtamishxonning bayroqdori men bilan til biriktirdi — urush boshlaganimda va ikki tomon lashkari yuzma-yuz kelganda, bayroqdor bayrog'ini tuban qilishi haqida u bilan kelishib oldim. Farzandlarim va nabiralarim oldimga kelib, tiz chukkanini eshitgach, amirlarim va nuyonlarimning jasurligi tutib, jangga shay holatga keldilar. Shunda men nabiram amirzoda Abu Bakrni sakkiz ming otliq

bilan xirovul etib tayinladim. Savashu chopish qizishib, jangu jadal o'ti ko'kka ko'tarilganda, chodirlar tikib, taom tayyorlashga kirishishni buyurdim. Huddi shu payt To'xtamishxonning bayrog'i tuban bo'ldi va To'xtamishxon sarosimaga tushib qoldi. U Juchi ulusini talon-tarojga tashlab, jang maydoniga orqa o'girib qochdi.

4.5.7. Dorussalom Bag'dodni va Arab iroqini zabt etish to'g'risidagi kengashi

Ajam Iroqi va Forsni zabt etganimdan keyin, pirimdan menga quyidagi mazmunda maktub keldi: "Arab Iroqi va Ajam Iroqining buyuk qaxramoni Ollox, ikki Iroqni ham senga taqdim etdi".

Bag'dodni zabt etish uchun dast-avval sulton Axmad jaloir xuzuriga Bag'dod voliysi lashkarlarining qay ahvolda ekanligi, yurish-turishi, qudrati haqida ma'lumotlar olib kelish uchun elchi yuborishga kelishildi. Elchi Bag'doddan menga: "Sulton Axmad ikki ko'zli bir bo'lak go'sht ekan", degan mazmunda xat yubordi. Men Tangrining inoyatiga suyanib, Bag'dod o'stiga qarab yurdim va tez fursatda Bag'dodga yetib bordim. Sulton Axmad jaloir qolishdan qochmoqni afzal ko'rib, Karbalo tomonga qarab qochdi. Shu bilan dorussalom Bag'dod menga bo'ysundi.

4.5.8. To'xtamishxonni yo'qotish uchun qilgan kengashi

To'xtamishxon mendan yengilib Juchi ulusini talon-tarojga tashlab, o'zi qochgan edi. Keyinroq mening yo'qligimdan foydalanib, Darband va Shirvon orqali Ozarbayjonga ko'p sonli lashkar yuborib, fitnayu fasod ko'tardi. Bu vaqtda men har ikkala Iroqni ham endigina zabt etib bo'lgandim. To'xtamishxonni yo'qotish uchun behisob lashkar bilan Darband yo'li orqali yana Dashti Qipchoqda yurishni maslaxat ko'rdim.

Yurish oldidan ko'rik qilib, lashkarim qayergacha borib etishini bilmoqchi bo'ldim. Qarasam, to'rt farsang masofada lashkarlarim saf tortib turardi. Tangri taologa shukr keltirdim. So'ng Samur suvidan o'tib, Dashti Qipchoqning elu ulusiga ushbu mazmunda yorliqlar yo'lladim: "Kimki menga kelib qo'shilsa ulug'lanadi, kimki men bilan kurashmoqchi bo'lsa yiqiladi".

Xijriy 797 (milodiy 1394-1395 y.) yili Dashti Qipchoqqa kirdim va uzoq shimolida yastanib yotgan yerlarigacha bordim. Menga qarshi bo'lgan Juchi el-ulusini harob qilib, o'zimga tobe' etdim. Beshinchi va oltinchi iqlim viloyatlari, uluslari va qal'alarini zabt etdim va g'alabayu zafar quchib ortimga qaytdim.

4.5.9. Hindistonni zabt etish uchun qilgan kengashi

Dastavval, farzandlarim va amirlarimning ko'ngli, uy-fikrlarini bilish uchun ularga maslaxat soldim.

Amirzoda Pirmuhammad Jahongir: "Agar Hindistonni olsak, uning oltinlari bilan butun yer yuzini egallaymiz", dedi. Amirzoda Muhammad Sulton esa: "Hindistonni

olamiz-u, biroq bunga tusiqlar bor: birinchisi – dengizlar, ikkinchisi – o‘rmonu to‘qaylar, uchinchisi – to‘liq qurollangan sipohiyalar va odamga ov qiluvchi quturgan fillari ko‘p”, dedi. Amirzoda Sulton Xusayn: “Agar Hindistonni qo‘lga kirita olsak, to‘rt iqlimga hukmron bo‘lurmiz”, dedi. Amirzoda Shoxrux dedi: “Men turk qonunlarida o‘qigan edimki, jahonda beshta shon-shavkatli podshox bordir. Ularning ulug‘vorligini xurmatlab nomlarini atamay, laqablari bilan aytadilar: Hind podshosini – roy, Rum podshosini – qaysar, Xitoy va Chinu Mochin podshosini – fagfur, Turkiston podshosini – xoqon, Eronu Turon podshosini – shaxanshox deydilar. Shaxanshox hukmi hamisha Hindiston mamlakatlarida ham joriy etilardi. Xozir Eronu Turon zamin bizning qo‘limizda bo‘lga-ni uchun Hindistonni ham fatx etmog‘imiz lozimdir”. Amirlar esa: “Boringki, Hindistonni oldik ham deylik. Biroq u yerda turgun bo‘lib qolsak, naslimiz yo‘qoladi, avlodlarimiz o‘z aslidan ajrab, tillari Hindcha bo‘lib ketadi”, deyishdi. Men bo‘lsam, Hindistonga yurish uchun ximmat kamarini belga bog‘laganimdan o‘z azmu jazmimdan voz kechishni istamadim va shunday javob qildim: “Tangri taologa o‘tinch bilan murojaat etaylik. Jang qilish yoki qilmaslik haqida Qur‘ondan fol ochaylik, Tangri taoloni buyursa shunga amal qilgaymiz”. Hammalari mening taklifimni ma‘qullashdi. Qur‘oni majiddan fol ochsam, ushbu ulug‘ oyat chiqdi: “Ey payg‘ambar, kofirlarga va munofiqlarga qarshi axd qilgil”. Ulamo mazkur oyatning mazmunini amirlarga tushuntirib bergandan keyin, boshlarini egib, jim bo‘lib qoldilar. Ularning xomushligidan dilim ranjidi.

O‘z-o‘zimga kengashib, Hindistonni zabt etishga rozilik bermayotgan amirlarni mansablaridan olib, qo‘shinlarini qutvollariga topshirsammikan, deb uyladim. Lekin o‘zim tarbiyalagan kishilar bo‘lganliklari uchun, ularni harob qilishni istamadim. Garchi yuragimni qonga to‘ldirib, ezsalarda, ularga muloyimlik ko‘rsatdim. Oxiri fikrimga qo‘shilganlarida, ko‘nglimda ularga nisbatan g‘ubor qolmadi. So‘ngra qaytadan kengash chaqirib, iqbolimiz xonasi – Hindistonga yuzlanib zafaru fatx duosini o‘qidim.

4.5.10. Hindiston poytaxti Dexliga lashkar tortish borasida qilgan kengashi

Qobulda o‘ttiz ming javongor otliq askari bilan turgan amirzoda Pirmuhammad Jahongirga Sulaymon tog‘i orqali yurib, Sind daryosidan o‘tgach, Multon viloyati ustiga to‘satdan bosqin qilib, uni zabt etishni buyurdim. Sulton Muhammadxon, amirzoda Rustam va boshqa amirlarga o‘ttiz ming barong‘or otliq bilan Sind daryosidan kechib o‘tib, Kashmir tor etagidagi yo‘ldan yurib, Loxur viloyatiga qo‘qqisdan bosqin qilishni buyurdim. O‘zim qulning o‘ttiz ming otliq askarlari bilan bo‘ldim. Hindiston yurishiga jamlangan lashkarlar umumiy soni to‘qson ikki ming otliqqa yetgan edi. Bu esa Olloxning yerdagi elchisi Muhammad sallolloxu alayxi vasallam, ismi shariflari soniga tug‘ri kelganligi uchun, bu tasodifni istiqbolning xayrli va muborak follari sirasiga kiritdim.

Otlanib yo‘lga tushdim va Badaxshon chegarasidagi Andarob degan joyga kelib tushdim. Bu yerda bir necha kun turib Katur tog‘ida istiqomat qilib turgan

kofirlarni yengdim. Ularga jazo berganimdan so'ng, dor ul-harb bo'lmish Hindiston razovotiga yuzlandim.

4.5.11. Hindistonga olib boradigan yo'lni afg'onlardan tozalash uchun qilgan kengashi

Shu orada menga arz qildilarki, bir to'da afronlar Hindistonga olib boradigan yo'lga bosqin qilib, u yerda qaroqchilik qilayotgan ekanlar. Xususan, bulardan Karkas qabilasining boshchi (qadxudo)si Muso afron xaddidan oshayotgan ekan. Mening vafodor xizmatkor va tobe'larimdan biri bo'lgan Lashkarshox afronni Pirmuhammad Jahongir Irob qal'asini qo'riqlashga qo'ygan edi. Muso afron mazkur qal'aga ot solib, shiddat bilan bosib olibdi, Lashkarshox afg'onni o'ldirib, qal'adagilarning bor-yug'ini talab ketibdi.

Shu paytda huzurimga Lashkarshoxning inisi Malik Muhammad dod-faryod ko'tarib keldi. U og'asini o'ldirgan Muso afronning jabru zulmidan shikoyat qildi. Men bo'lsam uning so'ziga quloq solmagan bo'lib, "Xoy inson, Muso afron menga xayrxoxlardan biridir", dedim va uni qamab qo'yishlarini buyurdim. Amirlarim meni noxaq zulm o'tkazdi, deb aybladilar.

Biroq buning aksicha, Muso afron bo'lsa, Malik Muhammadning xibsga olinganligi haqidagi xabarni va mening aytgan gaplarimni eshitib, ko'ngli taskin topdi. Shundan keyin, uni huzurimga kelishini talab qilib yozgan yorlig'imni olgach, xadiksiramasdan darxol yetib kelib, qal'ani menga peshkash qildi. Men u qal'ani tamosha qilish uchun ichkarisiga kirganimda, uning Muso afronning sipohiylaridan biri meni o'ldirish qasdida o'q-yoy otdi. Keyin Muso afg'on o'ziga yarasha jazosini topdi. Hindiston yo'li ochildi.

4.5.12. Dexli hokimi sulton Maxmud va Malluxonlarni yengish bobidagi kengashi

Sulton Maxmud va Malluxon ellik ming otliq va piyoda askar, 120 zanjirband fillar bilan Dexli qal'asini mustahkamladilar va men bilan jang qilishga shaylandilar. Ko'nglim g'ash bo'ldi. Bordiyu Dexli qal'asini bosib olishga borsam-u, mabodo bu ish uzoq muddatga cho'zilib ketsa, unda nima qilaman? Kengashni shundan topdimki, g'anim lashkari dadillanib, qal'adan chiqib, saf tortib jang maydoniga kirishi uchun, o'zimni kuchsiz va qurqqandek qilib ko'rsatmoqchi bo'ldim. Shu sababdan lashkardan uzoqroqda xandak qazdirdim. Lashkarim bilan xandak ichiga yaxshilab joylashganimdan keyin, lashkarlarimning bir favjini dushmanga qarshi jangga tashladim. Dushman qarshisiga borgach, o'zlarini kuchsiz ko'rsatib, qurqqanday bo'lib chekinishlarini va g'animlarni dadillantirib kelishni buyurdim. Dushman lashkari bu xolni ko'rib o'zlarini g'olib hisoblab, gerdayib jang maydoniga chiqqan edilarki, mening qaxrli lashkarim favjlari bilan yuzma-yuz keldilar. Dexli hokimi sulton Maxmud jangga kirishdi va yengilib tog' tarafga qochdi. Beqiyos xazina va mol-mulki sipohiylarimga nasib bo'ldi.

Bir yil ichida Hindiston poytaxti Dexlini zabt etdim va mazkur yilning oxirlarida saltanatim poytaxti Samarqandga qaytdim.

4.5.13. Gurjiston mamlakatini egallash uchun qilgan kengashi

Hindistondan zafar qozonib qaytganimdan keyin, hali safar charchog'i chiqmay turib, ikki Iroq hokimlaridan menga arznoma keldi. Yozishlaricha, Gurjiston kofirlari xaddilaridan oshib, chegarani buzgan emishlar.

Men hamisha podshoxlar uchun kofirlarga qarshi razovot qilishdan, mamlakatlarni zabt etishdan va jahongirlikdan yaxshiroq, ish yo'k, degan fikrda edim. Gurjiston imonsizlarining tug'yon ko'targani haqidagi xabar kelishi bilanoq, kengash o'tkazib, "o'sha diyordagi boshqa buzuqi odamlarning ham bosh ko'tarishiga yo'l ochilmasin", deb zudlik bilan ularni daf qilishga tutindim. Hind yurishidan kelgan sipohiylarimga "xoxlovchilar shu yerda qolsin, xoxlovchilar men bilan borsin", deb ixtiyorni o'zlariga berdim. Xuroson, Qandaxor, Seiston, Kermon, Tabariston, Gilon, Mozandaron va Fors viloyatlaridagi lashkarlarimga jang xozirligini ko'rib, Isfaxon atrofiga kelib, mening zafarli lashkarimga qo'shilsinlar, deb yorlig'lar junatdim.

Har bir mamlakatdagi itoatdan bo'yin tovlovchilarni turli yerlarga tarqatib yuborishni maslaxat ko'rdim. Chunonchi, Xuroson va Forsdagi bo'yintovlovchilarni Tu-ronzaminga ko'chirdim va bu mamlakatlarning satxini ularning muxolifligidan tozaladim.

So'ng Gurjiston viloyati qal'alarini zabt etish uchun o'sha mamlakat ustiga otlandim. Sipohiylarning ko'ngliga nima o'tirsa, shuni qildim. Boshimga po'lat dubulg'a, egnimga Dovudiy sovut kiydim, belimga Misr qilichini bog'lab, baxodirligu kurash taxtiga o'tirdim. Turonlik dovyuraklarga, Xuroson paxlavonlariga, Gilon va Mozandaron botirlariga qo'rqinch soldim va Sivas hamda Gurjiston qal'alarini fatx qildim. Qal'adan turib qarshilik ko'rsatganlarning barchasini tag-tomiri bilan yulib, qal'adan olgan o'ljalarni g'olib askarlarimga ulashdim. Ozarbayjonlik buzuqi, bevosh kishilarni jazoladim.

Shundan keyin Malatiya qal'asi tevaragidagi yerlarni zabt etishga kirishdim. Usha qal'alarni zabt etishdan xotirjam bo'lganimdan so'ng Halab va Hamisoni zabt qilishga ximmat kamarini bog'ladim va bir oz harakat bilan bu mamlakatlarni ham fatx etdim. So'ng Misr va Shom mamlakatlarini zabt etishga kamar bog'ladim.

4.5.14. Misr va Shom mamlakatlarini fath etish bobida qilgan kengashi

Mening shon-shavkat va qudratim ovozasini Rum qaysarining qulog'iga yetdi. U o'ziga qarashli Sivos hamda Malatiya qal'alari hamda ularga tobe' yerlarni zabt etganim, qal'alar ichidagi askarlarining barisini tarqatib, tevarak-atrofga sohib tashlaganim haqidagi xabarni eshitgach, tomirlaridagi g'ayrat harakatga keldi va lashkarim zarbasidan qochib, qaysar qoshida panox topgan Qora Yusuf turkman ig'vosi bilan ustimga lashkar tortishga qaror qildi.

Qaysar baloga yo'liqib, davlati vayron bo'lishi yaqinlashib qolgan edi, chunki u Qora Yusufning ig'vosiga uchib, menga qarshi lashkar tortgan edi. Qolaversa Misr va Shom qo'shinlarini ham yordamga chaqirgan edi. Men kengashib lashkarimni uch favjga ajratsam yaxshi bo'lar, dedim. Biroq jangda yengish-

yengilish ishi taqdir pardasi ostida yashirinligi bois bu to‘g‘rida amirlarim bilan kengash o‘tkazdim. Ular sipohiylarga xos ishni tutib, urush ochmoqni maslaxat berdilar.

Shunday bo‘lsa ham men qaysarning g‘ayrat o‘tini achchiq-chuchuk gap bilan so‘ndirmoqni maslaxat ko‘rdim va qaysarga maktub yo‘lladim. Xatning qisqacha mazmuni shunday edi: “Yeru ko‘kni yaratgan Tangri taologa cheksiz shukrlar bo‘lsinkim, yetti iqlim mamlakatlarining ko‘pini mening farmonimga kirgizdi va olam sultonlari va hokimlari menga egilib, itoat xalqasini jon quloqlariga taqdilar. O‘z qadrini bilib, xaddidan oshmay jasorat oyoqlarini tiygan bandasini Tangri yorlaqasin! Sening naslu nasabing kim ekanligi jahon xalqi oldida ma’lumdir. Shunday ekan, xolingga munosib ish tutib, jur‘at oyog‘ini oldinga qo‘ymaki, ranju mehnat balchig‘iga botib, balo chuquriga yiqilgaysan. Iqbol eshigidan xaydalgan bir to‘da ig‘vogar kishilar g‘arazli ishlarini bajarish uchun sening panoxingdan joy olib, uxlab yotgan fitnani uyg‘otmishlar. Yana ushalarning ig‘vosi bilan ofat va balo eshigini davlating yuziga ochmagil. Darxol Qora Yusufni mening oldinga yuborgil. Yo‘q esa tag‘dir pardasi ikki lashkar saflari to‘qnashganda yuzingga ochilg‘usidir”.

Maktubni tanilgan elchilarim bilan qaysarga yuborganimdan keyin Shom poytaxti Damashqga borib turishga qaror qildim. Xumis va Halab yo‘li orqali u erga ravona bo‘ldim. Halab shahriga yetganimda Misr podshosi Malik Barkuk o‘g‘li Malik Faraj mening Damashqga kelayotganimni eshitib, shoshilinch ravishda Misrdan Damashqga qarab yo‘l olgani haqida xabar keltirdilar. Men Misr va Shom lashkarlarining qo‘shilishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun zudlik bilan otlanib, oldinga yurdim. Lekin Malik Faraj abjirlik qilib, mendan oldin Damashqga yetib oldi. Shunday bo‘lsa ham men uning orqasidan shaharga yetib bordim va Damashqni zabt etdim.

4.5.15. Rum mamlakatini zabt etib, qaysar Lashkarini sindirish bobida qilgan kengashi

Shom shaharlarini zabt etganimdan keyin va Misru Shom podshosi Malik Faraj jang maydonini tashlab qochgandan so‘ng, Rumba yuborgan elchim Yildirim Boyazidning teskari javobini olib keldi. Lekin Boyazid Misr va Shom lashkari mendan yengilganini eshitgach, o‘ylanib qolgani va sarosimaga tushib, shoshilinch ravishda yurishga tayyorgarlik ko‘ra boshlaganini ham aytdi. Men esa kengashib Damashq shahrini olib, Shom viloyatlarini bo‘ysundirgach, Musul yo‘li bilan Bag‘dodga qarab yurdim. Bu bilan qaysarning men bilan urush kilish niyati bor-yo‘qligini bilib olmoqchi bo‘ldim.

Tabriz tarafga qarab yurdim. Amirzodalardan ba‘zilariga ko‘p sonli lashkar favjlarini qo‘shib, Bag‘dod ustiga jo‘natdim. Bu vaqtda Bag‘dod hokimi Sulton Axmad jaloir shaharni va uning qal‘asini qo‘riqlashni navkari Farruxga topshirib, yoniga ko‘p odamlarni qo‘shib bergandi. Amirzodalar Bag‘dodga yetib, shaharni qurshab oldilar. Ish urush qilishga borib taqalgach, chopar orqali bor xaqiqatni menga arz qildilar. Bu xabarni eshitib o‘zim Bag‘dodga borib, shahar va qal‘ani ozod etishga qaror berdim. Tabriz yo‘lidani orqaga qaytib, yurish bilan Bag‘dodga

keldim va extiyotkorlik bilan harbiy hiylalar ishlatib, qal'ani ko'lga olishga kirishdim. Qamal muddati ikki oyu va yana bir necha kunga cho'zilgandan keyingina qal'a bilan shahar ishg'ol etilib, g'alaba qozonildi. Qal'a boshlig'i Farrux Dajla daryosida g'arq bo'ldi. Men shaharga kirdim va barcha bebosh, buzuqi kishilarni o'ldirishni, qal'a va shahar imoratlarini buzib yer bilan barobar qilishni buyurdim.

Bag'doddan keyin Ozarbayjonga keldim va o'sha yerda bir qancha vaqt turib qoldim. Shu asnoda qaysar Halab, Xumis va Diyorbakr viloyatlariga lashkar favjlarini yuborgani va mendan qochib qaysar panoxiga kirgan Qora Yusuf turkman esa qaroqchilar boshlig'iga aylanib, ayniqsa ikki muqaddas shahar ziyoratiga qatnovchilarning karvonlariga ko'p zarar keltirayotganligi habari quloqqa eshitildi. Buning ustiga o'sha taraflardan bir jamoat kishilar kelib, ular ham Qora Yusufning jabr-zulmidan arz qildilar. Shuning uchun Qora Yusufning jazosini berib, qaysarning ko'zini g'aflat uyqusidan ochib qo'yishim lozim ko'rindi. Bu xususda maslaxatni shundan topdimki, har bir shahar va qabiladan lashkar to'plab, qaysarning ustiga yopirilib borgayman. Lashkarlar jam bo'lgandan keyin xijriy 804- yilining rajab oyida (milodiy 1402- yil fevralida) Ozarbayjondan chiqib, qaysarga qarshi jang qilish uchun yo'lga tushdim. O'zimdan ilgari lashkarimdan bir necha favjini Rum mamlakati ustiga to'satdan bosqin qilishga tayin etdim. Yana bir necha favjga esa yo'limizdagi to'xtash manzillarini ko'zdan kechirib, yemish va ichmishni xozirlab turishni buyurdim. O'zim Anguriya yo'li bilan yurish qildim. Qaysar to'rt yuz ming otliq va piyoda askari bilan menga qarshi yuzlandi. Urushni boshladim va uni yengdim. Qaysarni lashkarboshilarimdan biri qo'lga tushirib, huzurimga keltirdi.

Yetti yillik yurishdan so'ng zafar va nusrat bilan Samarqandga qaytdim¹.

¹ "Temur tuzuklari" Toshkent - 2005 y. Sharq.

5. IKKINCHI JAHON URUSHI (1939-1945 y.)

5.1. Ikkinchi jahon urushining boshlanishidagi harbiy-siyosiy holat. Ikkinchi jahon urushining sabablari va harakteri

Birinchi jahon urushi tugashi bilan xalqaro imperializm yangi urushga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Imperialistik davlatlar o'rtasidagi kelishmovchilik ikkita qarama-qarshi blo'gning shakllanishiga olib keldi: Germaniya, Italiya a'zo bo'lgan fashistlar blogi va AQSH qo'llab-quvvatlagan Angliya-Fransiya ittifoqchilik blogi. Shu vaqtda xalqaro imperializmning butun harakati boshlanishi muqarrar bo'lgan yangi urushda birinchi sotsialistik davlat - SSSRni tor-mor etishga yo'naltirildi.

Angliya-Fransiya koalitsiyasi va AQSH bu maqsadlariga fashizm tajovuzini SSSRga qarshi gij-gijlab erishmoqchi bo'ldilar. Fransiya, Buyuk Britaniya va AQSH xukumatlari Germaniyaning Avstriyani bosib olganiga e'tibor bermadilar.

G'arb davlatlari hukumron doiralari o'zlarining jirkanch maqsadlari bilan fashizmni jilovlashni va shu bilan birga yangi jahon urushining oldini olishni xoxlamadilar. Gitlerchilar Germaniyasining «tinchlikni saqlash» siyosati 1938-yilning martida Avstriyani o'z davlati tarkibiga, keyin 1938-yilning oxiri va 1939-yilning boshlarida Chexoslovakiya davlatining jahon kartasidan yo'q qilinishi va uni Germaniya tarkibiga kiritilishiga olib keldi.

Urushning boshlanishi muqarrar edi. O'z xususiyatiga ko'ra Ikkinchi jahon urushi murakkab hodisalardan iboratdir. Uning murakkabligi shundan iboratki, unda ikki g'arb militaristik guruhlarining bosqinchilik maqsadlari va xalq ommasining fashizmdan ozod bo'lishga intilishlari jipslashib ketgan edi.

Ammo shuni esda tutmoq lozimki, AQSH, Angliya hukumron doiralari butun urush davomida o'zlarining monopolistik munosabatlariga amal qilib keldilar.

Ikkinchi jahon urushining birinchi davridagi jangovar harakatlarning olib borilishi.

Birinchi jahon urushidan keyin g'olib davlatlar-Angliya, Fransiya va AQSH Yevropa qit'asida, Yaqin Sharqda va mustamlaka Afrikasida siyosiy va iqtisodiy hukmronlikni qo'lga kiritdilar. Germaniya esa urushda chekkan mag'lubiyati natijasida jiddiy iqtisodiy inqirozga uchradi. Ammo Germaniya militarizmining ijtimoiy-iqtisodiy bazasi hali but bo'lib, ham siyosatda, ham iqtisodiyotda monopolistik kapital hukmron edi. Bundan tashqari Germaniya o'z qurolli kuchlarining asosini ham saqlab qoldi.

Ikkinchi jahon urushi g'arbiy davlatlarning jahonga hukmronlik qilish uchun, bozorlarni, xom ashyo manbalarini zabt etish va kapital boyliklarga egalik qilish uchun kurashlari natijasida kelib chiqdi. Uning aybdorlari hamma davlatlarning militaristlari bo'ldi. Ikki guruh-birinchi tomondan Angliya, Fransiya va AQSH, ikkinchi tomondan – Gitler Germaniyasi, fashistlar Italiyasi va Yaponiya militaristlari jahonga hukmronlik qilish uchun qurolli kurashga tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Urushdan oldingi, AQSH, Angliya va Fransiyaning Myunxen siyosati atalmish butun siyosati, Gitlerchilar Germaniyasini va u bilan birga Yaponiya militaristlarini va fashistlar Italiyasini, Sovet Ittifoqiga qarshi gij-gijlashga yo'naltirildi. Shu maqsadlar bilan Angliya, Fransiya va ayniqsa Amerika

militaristlari, Germaniyaga harbiy-sanoat potensialini tiklashga yordam berib, unga Yevropaning sharqida erkin harakatlanish imkoniyatini berdilar, Yaponiya militaristlari Osiyoda shunday erkin harakatlanish imkoniyatini oldi.

Myunxen kelishuvi - Germaniyaning qo'li bilan Sovet davlatini bo'g'ishni orzu qilgan AQSH, Angliya va Fransiya hukumron doiralarning antisovet siyosatining kulminatsion punkti bo'ldi.

Sovet hukumati tinchlik siyosatini olib bordi va birgalikda xavfsizlikni ta'minlash tizimini yaratishga, agressorga hamkorlikda barham berish taklifini ko'tarib chiqdi. Lekin, AQSH, Angliya va Fransiya, Sovet hukumatining hamma konkret takliflarini rad etdi.

G'arb davlatlari hukumron doiralari o'zlarining jirkanch maqsadlari bilan fashizmni jilovlash va shu bilan birga yangi jahon urushining oldini olishni xoxlamadilar. Gitler Germaniyasining «tinchlikni saqlash» siyosati 1938- yilning martida Avstriyani o'z davlati tarkibiga, keyin 1938- yilning oxiri va 1939- yilning boshlarida Chexoslovakiya davlatining jahon kartasidan yo'q qilinishi va uni Germaniya tarkibiga kiritilishiga olib keldi.

Urushning boshlanishi muqarrar edi. O'z xususiyatiga ko'ra Ikkinchi jahon urushi murakkab hodisalardan iboratdir. Uning murakkabligi shundan iboratki, unda ikki g'arb militaristik guruhlarining bosqinchilik maqsadlari va xalq ommasining fashizmdan ozod bo'lishga intilishlari jipslashib ketgan edi.

Faqatgina Sovet Ittifoqining fashistlar Germaniyasining bostirib kirishi oqibatida urushga kirishi, Ikkinchi jahon urushini haloskorlik, antifashist urushiga aylantirishga muhim omil bo'ldi.

Ammo shuni esda tutmoq lozimki, AQSH, Angliya hukumron doiralari butun urush davomida o'zlarining monopolistik munosabatlariga amal qilib keldilar.

Qurolli kurash karakteri bo'yicha Ikkinchi jahon urushi quyidagi davrlarga bo'linadi:

BIRINCHI DAVR-urushning boshlanishidan–Germaniyaning SSSRga bostirib kirguniga qadar(1939- y. 1.09.-1941- y 22.06.);

Fashistlar Germaniyasi va Italiyaning Yevropada va Afrikada qurolli tajovuzlari, Yaponiyaning Janubiy-Sharqiy Osiyodagi tajovuzining kengayishi.

IKKINCHI DAVR-Germaniyaning SSSRga bostirib kirishidan-qizil Armiyaning Stalingrad ostonalarida qarshi hujumga o'tguniga qadar (1941- y. 22.06.- 1942- y. 18.11.).

Fashistlar Germaniyasining SSSRga qo'qqisdan bostirib kirishini qaytarish, urushning borishida tubdan burilish yasash uchun qulay sharoit yaratish.

UCHINCHI DAVR-Tubdan burilish davri (1942- y. 19.11.-1943- yilning oxiri).

TO'RTINCHI DAVR-nemis fashistlarining batamom tor-mor etilishi va Germaniyaning kapitulyatsiyasi (1944- y. yanvar-1945- y. 9- may).

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN SO'NG - Yaponiya imperialistlarining tor-mor etilishi (1945- y 9 may–2 sentyabr)¹.

¹ Istoriya ftaroy mirovoy voyni 1939-1945 g. Tom 1-12. – M.: Voenizdat 1973-1982 g.

5.2. Ikkinchi jahon urushining birinchi davri

Urushning birinchi davri ikki koalitsiyadan iborat yirik kapitalistik davlatlarning o'zaro olishuvidan iborat bo'ldi. Bu davr mobaynida nemis-fashist bosqinchilari Polsha, Norvegiya, Daniya, Fransiyaning shimoliy qismini, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg, Yugoslaviya, Gretsiyani okkupatsiya qildilar, Angliyaga og'ir talofatlar yetkazdilar.

1939- yildagi Germaniya-Polsha urushi. Polshaga bostirib kirish uchun 53 ta diviziya, jumladan 6 ta tank va 5 ta motorlashgan, 2 ta brigada, 2500 ta tank, 2000 ta samolyotlar jamlandi, kompaniya davomida urushga yana qo'shimcha 8 ta diviziya jalb qilindi. Ular Polsha Armiyasidan shaxsiy tarkib bo'yicha 1,6 marta, tanklar bo'yicha 3,2 marta, artilleriya bo'yicha 1,3 marta, jangovar samolyotlar bo'yicha 5 marta ustunlikka ega edilar.

Fashistlar qo'mondonligining maqsadi, ikkita kuchli aylanma zarbani Varshava yo'nalishiga berish, Polsha armiyasini qurshab olish va bitta strategik operatsiyada Visla daryosining janubrog'ida tor-mor etish, polyaklarning jang olib borish qobiliyati yuqori qismlarini davlatning sharqiy qismiga chekinishiga yo'l qo'ymasdan yakson etishdan iborat edi.

Gitler bosqinchilariga qarshi Polsha qo'mondonligi 36 ta piyodalar diviziyalarini, 11 ta (kavaleriya) otliq, 2 ta mexanizatsiyalashgan brigada, 860 ta yengil tanklar, 420 ta samolyotlar va 12 ta jangovar kemalarni qarshi qo'ydi.

Germaniya-Polsha urushi 1939- yil 1-sentyabrda nemis-fashistlar aviatsiyasining Polsha aerodromlariga, temir-yo'l stansiyalariga va shtablariga to'satdan zarbasi bilan boshlandi.

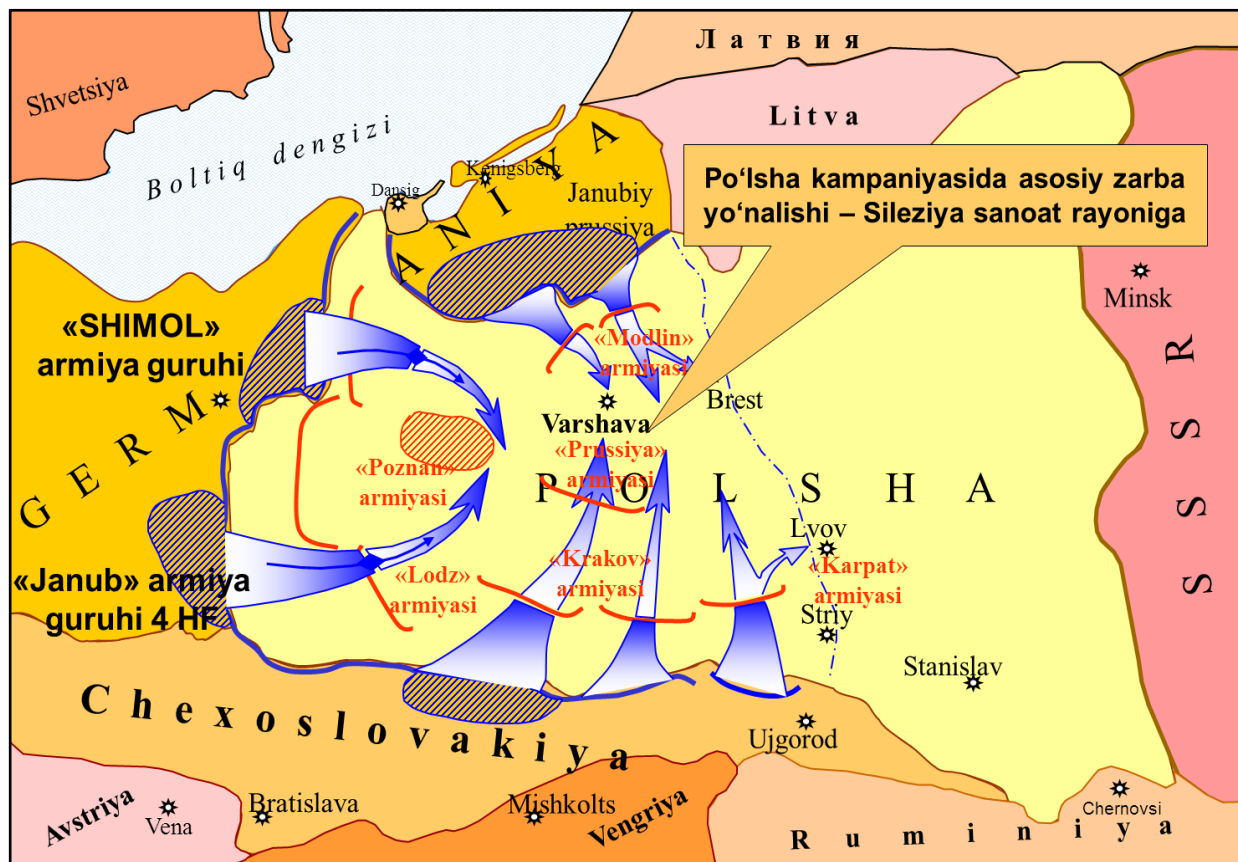
Polsha mudofaasining asosiy yo'nalishlarda yorib o'tilishi tank va motorlashgan diviziyalar bilan amalga oshirildi. Qanotlar piyoda qo'shinlarning harakatlari bilan ta'minlandi. Quruqlikdagi operatsiyalar o'tkazilishidan oldin artilleriya va aviatsiya tayyorgarligi o'tkazildi.

Shimoldan va janubdan berilgan zarbalar natijasida Germaniya qo'shinlari uch kun ichida Polsha frontining mudofaasini butun chuqurligida yorib o'tishni amalga oshirdilar. Tank va motorlashgan diviziyalar erishilgan muvaffaqiyatni front ichkarisida, chuqurlikda rivojlantira boshladilar. Ularga aviatsiya va tanklar bilan qilingan hamkorlik katta qulaylik yaratdi (45-rasm).

9- sentyabrda Polsha armiyasi jiddiy talofatlarga uchradi. Lekin shunga qaramasdan nemis qo'shinlari Varshava rayonida qattiq qarshilikka uchradilar. Varshava garnizoni va xalqi fashistlarning harakatlanish mobaynida Polsha poytaxtini egallashga urinishlarini barbod etdi. Varshava mudofaasi 20 sutka davom etib (8-27 sentyabr), Ikkinchi jahon urushi tarixida yirik shaharning mudofaasini tashkil etish va uni olib borishning timsoli bo'ldi. Modlin qal'asi garnizoni 30- sentyabrgacha qaxramonona jang qildi, Gdin dengizchilari 2-oktyabrgacha dushmanning suvdan va quruqlikdan bergan hamma zarbalarini o'q - dori va oziq - ovqat tugaguncha qaytarib turdilar.

Germaniya-Polsha urushi natijasida Polsha mag'lubiyatga uchradi. Polsha xalqi fashistlarning qattiq okkupatsiya qulligiga qoldi, davlat raxbarlari Ruminiyaga qochib ketdi.

Germaniya-Polsha urushi harbiy san'atning rivoji uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. U harbiy harakatlarni boshlashda, ayniqsa bombardimonchi aviatsiya va bronetank qo'shinlari birlashmalarining to'satdan strategik zarba berish ro'li oshganini ko'rsatdi.

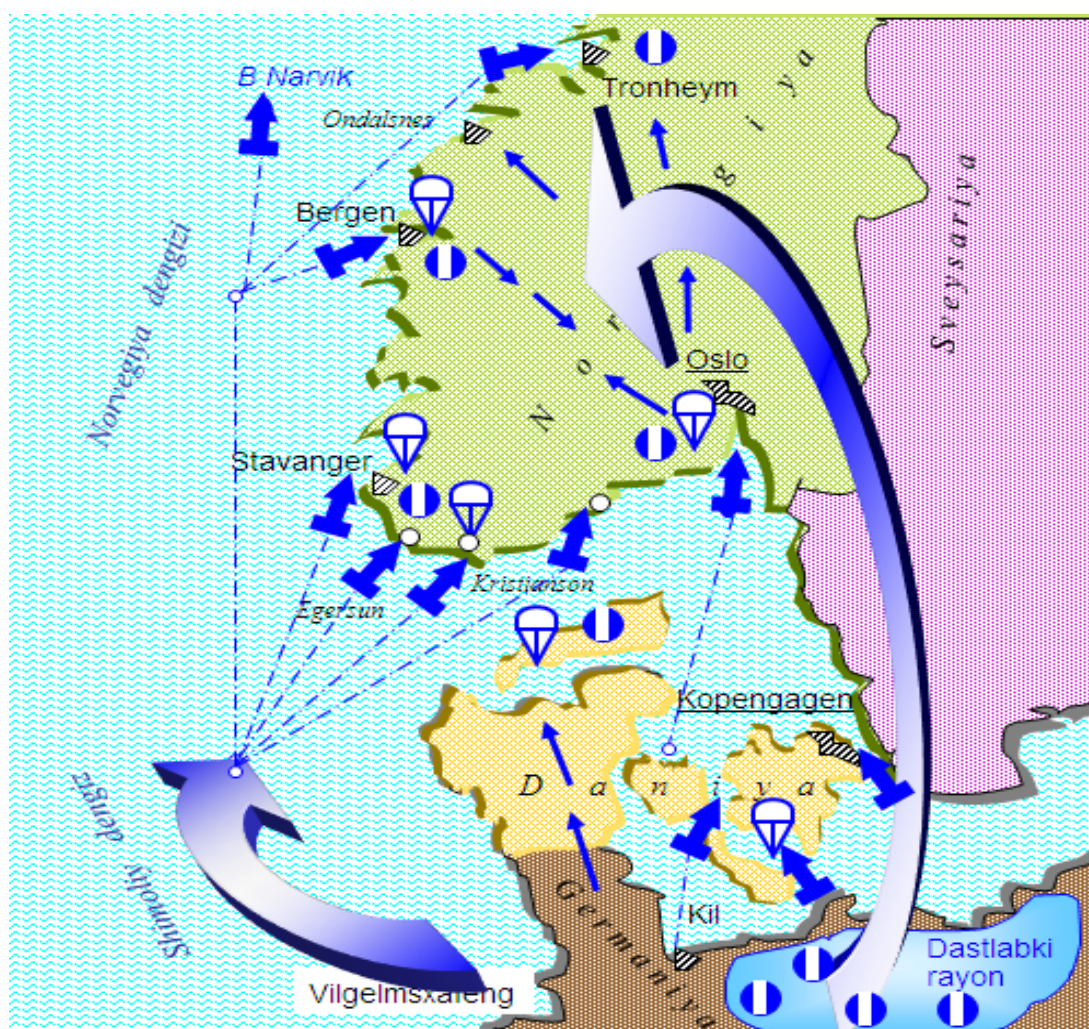
45 rasm. Germaniya Polsha urushi («VEYS» rejasi) 1.09 - 6.10.1939 y.

Quruqlikdagi qo'shinlar kichik, tor frontda, Harbiy havo kuchlari bilan yaqindan turib hamkorlik qilib, ko'plab tanklarni joylashtirib, keyin hujumga o'tdilar. Bosh zarba berish yo'nalishlarida tanklarning joylashtirish qalinligi frontning har bir kilometrda 50-80 ta mashinaga yetdi. Tank diviziyalarining va ularning safidan oldinga jo'natiladigan (50 km gacha) ilg'or otryadlarning muvaffaqiyatli harakatlari, Polsha qo'shinlarining ko'plab tanklar qo'llanilgan sharoitlarda mudofaa harakatlarini olib borishga tayyor emasligi va ularda tankka qarshi artilleriyaning yetarli darajada bo'lmaganligi bilan tushuntiriladi.

5.3. 1940-yil may-iyun oylaridagi g'arbiy Yevropadagi jangovar harakatlar, ularning natijalarilari va xulosalar. Daniya va Norvegiyaning bosib olinishi

Ittifoqchilarning harakatsizligi, Germaniyaga, Polshani bosib olgandan keyin Daniya va Norvegiyani bosib olish imkoniyatini yaratdi. Fashistlar rahbarlari Yevropaning shimoliy qanotida, Angliyaga qarshi harbiy harakatlar olib borishni, va uni egallashni SSSRga bostirib kirish uchun muhim strategik platsdarm deb qaradilar (46-rasm).

Germaniya floti kemalari, aviatsiya va havo-desant qo‘shinlari hamkorligida 9- aprelda Norvegiyaning sakkizta qirg‘oq bo‘yidagi muhim portlariga desant tushirdilar va ularni bosib oldilar. Har bir desant kuchaytirilgan piyodalar po‘lklaridan, jangovar va transport (7 tadan 25 tagacha) kemalaridan tashkil topdi. Norvegiya hududiga qo‘shin tushurish bir vaqtning o‘zida amalga oshirilishi uchun, desantlar Germaniyaning shimolida uzunligi 900 km. bo‘lgan marradagi portlardan bir vaqtning o‘zida tashlandilar. Norvegiyaning hamma asosiy aerodromlari o‘sha kuniyoq havo desantchilari tomonidan egallandi. Davlat ichkarisida jang harakatlarini rivojlantirib, nemislar asosiy kommunikatsiyalar va markazlarni egallab, Norvegiyani kapitulyatsiya qilishga majbur etdilar. Nemis desantining muvaffaqiyatiga o‘z vatanining xoini mayor Kvisling boshchiligidagi Norvegiya «beshinchi kolonnasi»ning harakatlari ko‘p jixatdan ahamiyatga ega bo‘ldi. Norvegiyani to‘lig‘icha okkupatsiya qilish uchun ikki oy vaqt talab etildi.

46 rasm. Germaniyaning qurolli kuchlarini Norvegiya operatsiyasi («Везерюбунг») 9- aprel – 10- iyun 1940 y.

1940- yil 9- aprelda Daniyaning asosiy portlariga ham nemislarning dengiz desanti tashlandi va ular bosib olindi.

Nemis – fashist qo‘shinlarining Norvegiyani bosib olish operatsiyasi quyidagi omillar bilan harakterlanadi:

- dengiz desantining yashirincha va puxta tayyorlanganligi;
- desant tushurilishining to‘satdan amalga oshirilishi;
- havo desantini keng ko‘lamda har xil maqsadlarda qo‘llanilishi, jumladan, aerodromlarni egallash, kommunikatsiyalarni buzish, boshqaruvni izdan chiqarish uchun.

5.3.1. Germaniyaning g‘arbiy Yevropa davlatlariga bostirib kirishi

Fashistlar Germaniyasi bilan urushga tayyorgarlik ko‘rib, Angliya, Fransiya qo‘mondonligi, harbiy harakatlar boshlanishi bilan o‘zlarining kuchli qo‘shin guruhlarini Shimoliy Fransiyadan, betaraf Belgiya va Gollandiya hududlariga olib chiqishga qaror qildilar. Bu davlatlar armiyalari bilan birlashib, Angliya-Fransiya guruhlarini birgalikda Belgiya va Gollandiya chegaralarini himoya etishi va nemislarning berilajak bosh zarbalarini shu yerda qaytarishlari kerak edi.

Shu reja asosida ittifoqchilar Germaniyaga qarshi Shimoliy-sharqiy harbiy-harakatlar teatrida 143 ta diviziya, 3000 ta tank, 2700 ta dan ortiq samolyotlar tayyorladilar. Fransiya armiyasi uchta armiya guruhiga bo‘lindi, ulardan birinchisi – eng kuchlisi - Belgiyaga kirishi kerak edi.

Nemis-fashist qo‘mondonligi 135 ta diviziya va 1 ta brigadani, 2600 ta tank va 3500 ta samolyotlarni ularga qarshi tashladi. Bu qo‘shinlar «A», «V», «S» armiya guruhlariga birlashtirildi. «A» armiya guruhi – 45 ta diviziya va 3- havo armiyasidan, «V», armiya guruhi – 29 ta diviziya va 2-havo armiyasidan, «S», armiya guruhi – 19 ta diviziyadan iborat edi, va bosh qo‘mondonlik zaxirasi 42 ta diviziyadan tashkil topdi.

Fashistlar qo‘mondonligining maqsadi, Fransiya, Belgiya, Gollandiya hududlarida joylashgan ittifoqchilar qo‘shinlariga chuqur va kuchli zarbalar berish, La-Mansh bo‘g‘ozi qirg‘oqlariga chiqish, ittifoqchilar qo‘shinlarini bo‘lib tashlash, ularning asosiy kuchlarini qurshab olib, Shimoliy Fransiya va Belgiyada tor-mor etishdan iborat edi.

Asosiy zarbani «A» armiya guruhi Arden tog‘lari yonidan Lyuksemburg, Abvil yo‘nalishlariga, La-Mansh bo‘g‘ozi bo‘ylab, Majino liniyasini shimoldan aylanib o‘tib berishi ko‘zda tutildi. «A» armiya guruhi, «B» guruhi bilan birgalikda ittifoqchilarning kuchli birinchi armiya guruhlarini qurshab olishi va tor-mor etishi kerak edi.

«B» armiya guruhining vazifasi, «A» armiya guruhi ittifoqchilar qo‘shinlarining ortidan aylanib o‘tib kirishi paytida, o‘zining chap qanoti bilan Belgiyada ittifoqchilar qo‘shinlariga zarba berish va ularni holdan toydirishdan iborat edi.

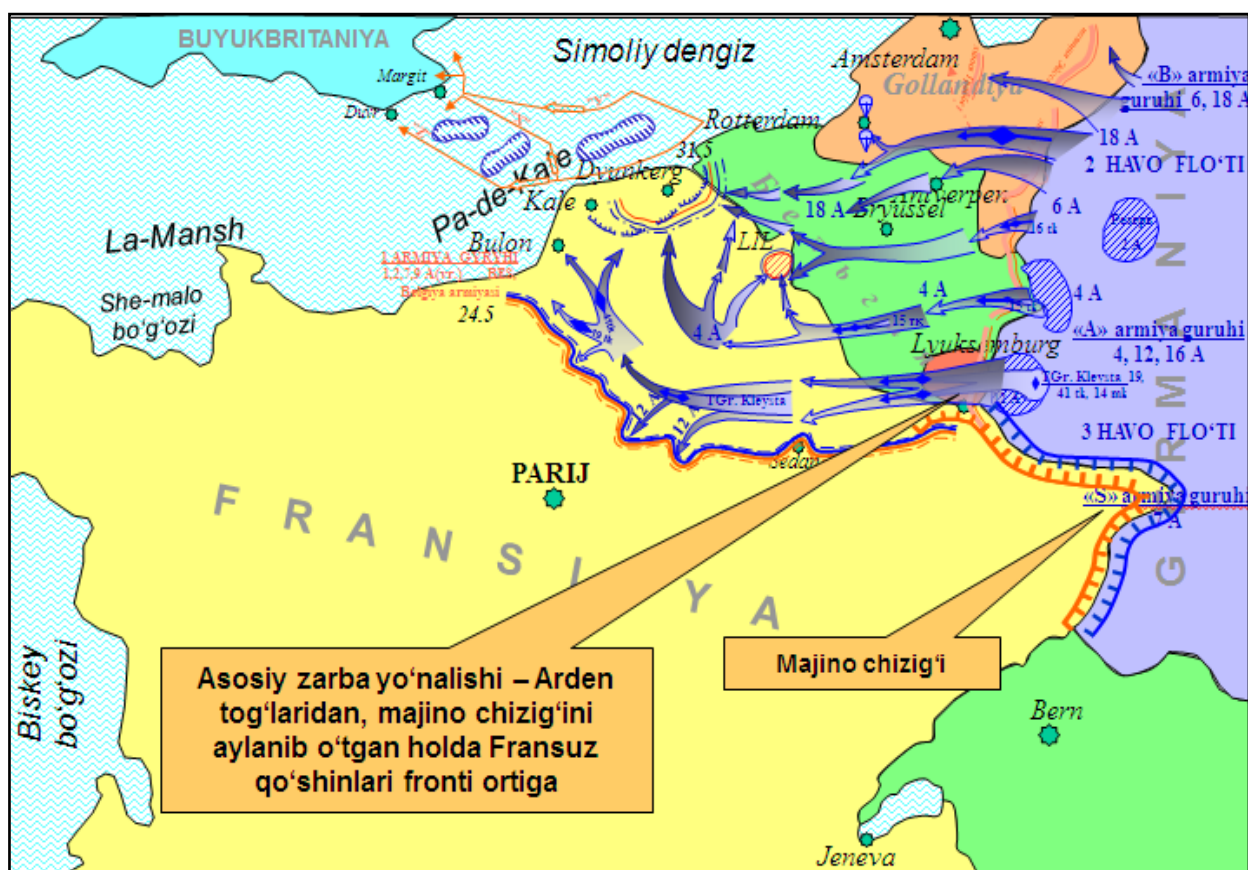
«S» armiya guruhi Majino liniyasi qarshisini himoya etish va shu yerda fransuz qo‘shinlarini holdan toydirish vazifasini oldi.

1940- yil 10 mayda nemis-fashist qo‘shinlari hujumga o‘tdilar. Tongda birinchi zarbani fashistlar aviatsiyasi 3500 ta samolyoti bilan Fransiya aerodromlariga 300 km. chuqurlikda bera boshladi. Natijada nemislar havoda hukmronlikni qo‘lga kiritdilar. Bir vaqtning o‘zida havo desantlari ko‘plab suv

to'siqlaridagi ko'priklarni, istehkomlarni, tayanch punktlarini bosib olish uchun Gollandiya va Belgiya hududiga tushurila boshlandi.

Fashistlarning bostirib kirishi bilan ittifoqchilar qo'mondonligi o'zining noto'g'ri rejalari asosida birinchi guruhdagi bosh kuchlardan iborat armiyalarni Gollandiya va Belgiyaga kiritishga buyruq berdi. Bu yerda nemislarning ikkilamchi kuchlari - «B» armiya guruhi va ittifoqchilarning asosiy kuchlari o'rtasida jang harakatlari boshlanib ketdi. Bu holat Kleystning shu vaqtda Arden orqali kelayotgan tank guruhining harakatlarini yengillashtirdi. Uch sutka mobaynida bu guruh 100-120 km. ilgarilab ketib, 13- mayda 100 kmli frontda Maas daryosi bo'ylariga chiqdi. Maas daryosini kechib o'tish harakatlanish mobaynida, 14 soat vaqt ichida amalga oshirildi. 1940- yilning 20- mayida Kleystning bosh qo'shinlari Dyunkerning janubrog'idan La-Manshga chiqdilar.

Nemis-fashistlarning «A» va «B» guruhlarining birgalikdagi harakatlari natijasida 25- mayda ittifoqchilar qo'shinlari Shimoliy Fransiyada va Flandriyada siqib qo'yildi. Belgiya armiyasi kapitulyatsiya qildi. Angliya armiyasi 28- maydan 4- iyun oralig'ida Dyunkerdan evakuatsiya qilindi (47-rasm).

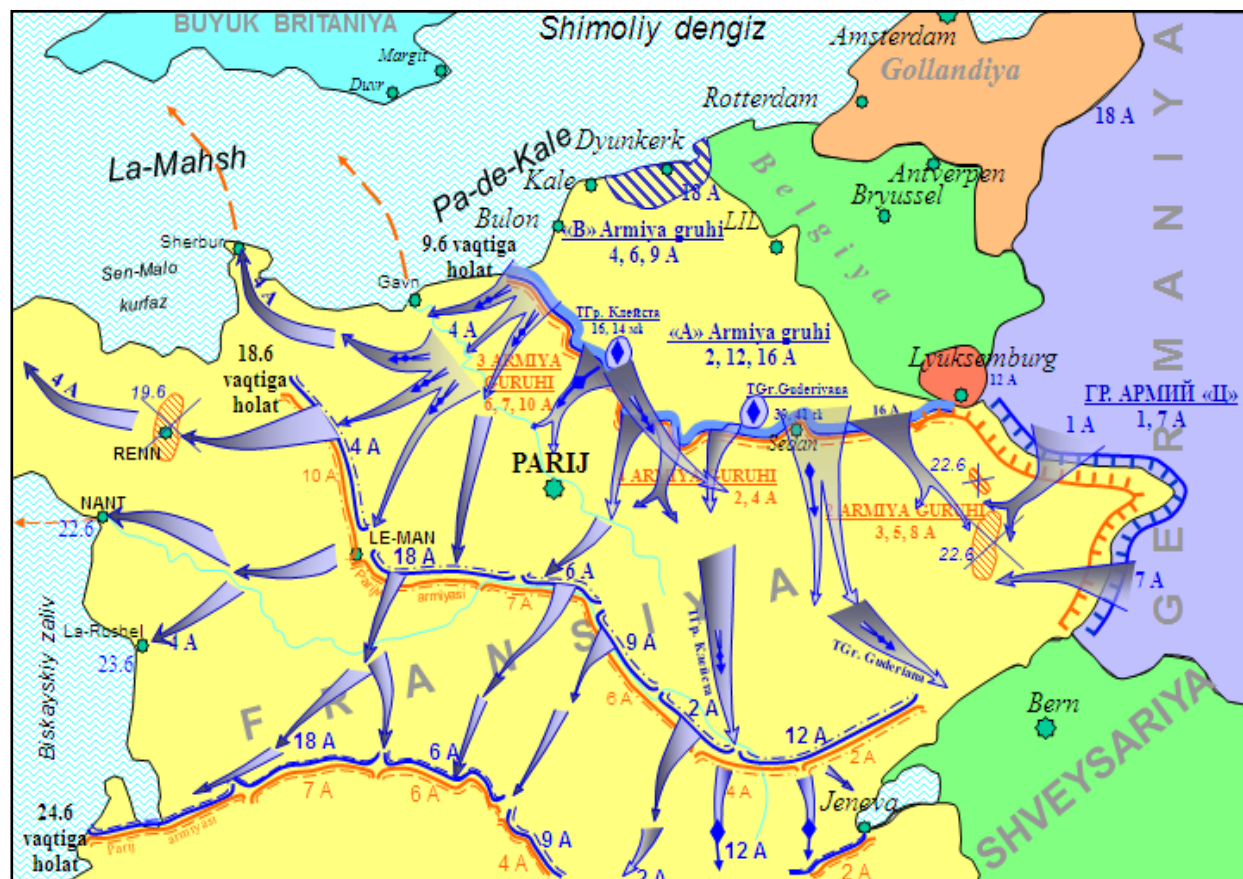

47 rasm. Germaniyaning g'arbiy Yevropadagi urushi. (Niderlandiya, Belgiya va Shimoliy Fransiyadagi «A» va «B» armiya guruhlarining hujumkor harbiy harakatlari)

5- iyunida nemis-fashist qo'shinlari kuchsizlanib qolgan fransuzlar armiyasiga Somma daryosi bo'yida qattiq zarba berdilar. Bir necha chuqur zarbalar berib, ular Fransiyaning markaziy rayonlariga bostirib kirib, Parijni egalladilar. Bu operatsiyalarning xarakterli tomoni, fashistlar qo'mondonligi tomonidan bir emas,

har biri uchtdan mexanizatsiyalashgan korpusni o‘z ichiga olgan uchta tank guruhining qo‘llanilishi edi. Ular kuchli chuqur zarbalar berib fransuz armiyasini tor-mor etishni oxiriga yetkazdilar. 1940- yil 22- iyunda Fransiya hukumati Gitler bilan tinchlik sulxini imzoladi (48-rasm).

**48 rasm. Germaniyaning g‘arbiy Yevropadagi urushi
(may-iyun 1940 y. «Gelb» rejasi (10-31 may 1940-y.))**

Fransiyaning tezlik bilan mag‘lubiyatga uchrashining sabablari:

1. Fashizm oldida kapitulyatsiya qilgan Fransiya burjuaziyasining sotqinligi.
2. Fransiya harbiy tizimi va harbiy doktrinasining eskirganligi.
3. Angliya va Fransiya armiyalarining zamonaviy urush olib borishga tayyor emasliklari.
4. Ularda yirik aviatsiya, tank va motorlashgan birlashmalarning yo‘qligi.
5. Dushmanning bosh zarba berish yo‘nalishini aniqlashdagi xatolik.
6. Nemis - fashist qo‘mondonligining asosiy kuch va vositalarini bosh zarba berish yo‘nalishlarida mohirona jamlashi.
7. Nemis- fashist qo‘mondonligining tank va mexanizatsiyalashgan birlashmalarini muvaffaqiyatni rivojlantirish uchun qo‘llaganligi.

5.4. Germaniyaning Angliyaga qarshi kurashi

Fransiyaning mag‘lubiyatidan so‘ng fashistlar Angliyaga tinchlik sulxini tuzishni taklif etdilar. Taklif qabul qilinmadi. Shundan so‘ng gitlerchilar Angliyaga

bostirib kirishga tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Havodan hujumni amalga oshirib, ular Britaniya qarshiligini yengib, uni tinchlik sulxini tuzishga majbur qilishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Havodan berilayotgan zarbalar Britaniya orollarini suvdan qamal qilish bilan birgalikda olib borilishi kerak edi.

Avgust boshlarida Angliya qiruvchi samolyotlarining soni nemislarnikidan ortiq bo'lib (700 ta inglizlar qiruvchi samolyotlari, 578 ta nemislar qiruvchi samolyotlari), bombardimonchi aviatsiya bo'yicha ustunlik nemislar tomonida edi (1600 ta nemislarda, 436 ta inglizlarda). Inglizlar zaxirasida yana 300 ta qiruvchi samolyotlar mavjud edi.

Germaniya Angliyaga urush ochish uchun dengizda hukumronlikka erishmagan edi. Norvegiya operatsiyasi davomida flotdagi yo'qotishlari oqibatida Germaniya 1940- yil yozida va kuzida yetarli darajadagi kemalarni to'play olmadi. Buning ustiga Angliya qo'mondonligi tez orada, flot, aviatsiya, qirg'oq bo'yida eshelo'nlashtirilgan pozitsiyalarning va quruqlikdagi kuchlarning hamkorligida qudratli mudofaani yaratdi.

Fashistlar Harbiy Havo kuchlari va armiyani Angliya bilan kurashda kuchsizlashtirishni xoxlamasdan, o'zlarining asosiy kuchlarini Sovet Ittifoqiga qarshi to'play boshladilar. Mana shu vaziyatni e'tiborga olib, 1940- yilning kuzida Angliyaga bostirib kirish rejasi bekor qilindi va u Sovet Ittifoqining e'tiborini chalg'itish uchun niqobli tadbirga aylandi.

Shu bilan bir vaqtning o'zida 1940- yil avgust-noyabrida Germaniya Harbiy Havo Kuchlari (HHK) (2, 3, va 5 havo flotlari) Angliyaning harbiy-iqtisodiy potensialini izdan chiqarish uchun mustaqil operatsiya o'tkazdi («Angliya uchun kurash»). Britaniya shaharlariga anchagina talofat yetkazishlariga qaramasdan, Germaniya HHK o'z maqsadlari-Angliyani urushdan chiqarishga erisha olmadilar.

Germaniya HHK olib borgan strategik operatsiyaning muvaffaqiyatga erisholmaganining sababi, Germaniya HHK qo'mondonligining ingliz qiruvchi aviatsiyasining sonini noto'g'ri baholaganligi, HHK kuchlarining, hamda Britaniya aviatsiya ishlab chiqarish sanoatining ishlab chiqarish qobiliyatini va tezkorlik bilan uchuvchilarni tayyorlay olish imkonimyatlarini hisobga olmaganlidir. Nemis HHK lari havoda o'z hukumronliklarini saqlab qolish uchun birinchi zarbani to'satdan bera olmadilar. Germaniya qo'mondonligi aviatsiya kuchini bir necha ob'ektlar bo'yicha noto'g'ri sarflab, zarba berish tartibini buzdi: eski nishonlarga zarba berishni oxirigacha etkazmasdan, zarbani yangi nishonlarga ko'chira boshladi. Angliya aviatsiyasi shaxsiy tarkibi asta-sekin tajriba orttirib, dushmanga qattiq qarshilik ko'rsatdi.

Germaniya HHKlari strategik operatsiyasining va umuman Britaniya orollariga qilingan hujumning inqirozga uchrashining asosiy sababi-bu nemis fashistlarining SSSRga qarshi urush ochishga qaror qilganliklaridir. Sovet Ittifoqining tajovuzni qaytarish uchun ko'rayotgan tayyorgarlik omilining o'zi Angliyani mag'lubiyatdan qutqarib qoldi¹.

¹ Istoriya ftaroy mirovoy voyni 1939-1945 g. Tom 1-12. – M.: Voenizdat 1973-1982 g.

5.5. Germaniyaning Bolqonga bostirib kirishi

Angliyaga havo hujumi bilan birgalikda fashistlar Germaniyasi Bolqonga ham hujumni tayyorladi. Ular Bolqon yarim orolini muhim xom ashyo va oziq-ovqat bazasi va Sovet Ittifoqiga hujum qilish uchun muhim platsdarm deb qaradilar.

1941- yil 6- aprelda nemis–fashist qo‘shinlari Italiya va Vengriya armiyalari bilan hamkorlikda Bolqonga – Yugoslaviya va Gretsiyaga bostirib kirdilar. Bu tajovuz sharqiy frontning janubiy qanotini ta’minlash maqsadida o‘tkazildi. Texnik jihozlanish va soni jihatidan dushman ustunligi sezilarli darajada bo‘lganligi va Xorvatiya, Sloveniya burjuaziyasining sotqinligi oqibatida Yugoslaviya armiyasining dushmanga ko‘rsatayotgan qarshiligi sustlashib ketdi. 1941- yil 17- aprelda Yugoslaviya armiyasi kapitulyatsiya qildi.

Gretsiyaga asosiy zarba Bolgariya hududidan berildi. 27- aprelda fashistlar Afinani egalladilar. Yugoslaviya va Gretsiyani okupatsiya etishni tugatib nemis-fashist bosqinchilari 1941- yilning 20- mayidan 2 iyunigacha, 8- havo korpusining qo‘llab - quvvatlovida, 11- havo-desant korpusini tushurib Krit orolini bosib oldilar. Kritga desant tushurilishi parashyut-desant qo‘shinlari imkoniyatlarining oshganligidan darak berdi.

5.6. Harbiy-siyosiy natijalar va xulosalar

Ikkinchi jahon urushining birinchi davrida gitlerchilar Germaniyasi Yevropaning to‘qqizta davlatini bosib oldi va ularni o‘z qo‘lriga aylantirdi. Yevropa qit’asi davlatlari zaxiralarining katta qismi ularning to‘liq ixtiyoriga o‘tdi. Bu zaxiralarni fashistlar Germaniyasi Sovet Ittifoqiga qarshi tayyorlanayotgan tajovuzga sarfladi.

Ikkinchi jahon urushining birinchi davri voqealari, monopolizmning 20 yillik siyosati uqubatlarini tortishga majbur bo‘lgan Yevropa xalqlari taqdiriga katta ta’sir o‘tkazdi. Urushning birinchi davrida fashizm katta harbiy natijalarga erishdi. Lekin uchinchi Reyxning g‘alabalari o‘zining salbiy natijalariga ham ega bo‘ldi: fashizm rejimiga qarshi nafaqat Yevropa xalqlari va boshqa qit’alar xalqlarining, balki bir qator kapitalistik davlatlar hukumron doiralarining ham nafratlari uyg‘ondi. Ularga qarshi kuchlar maydonga kela boshladi, Yevropa xalqlarining Gitler rejimiga qarshi kurashlari avj olib ketdi.

Yevropada vermaxt olib borgan qurolli kurash davlatlarga og‘ir harbiy talofatlar olib keldi. 1939-1941yillar davomida Polsha, Norvegiya, Fransiya, Belgiya, Gollandiya, Yugoslaviya, Gretsiya, qurolli kuchlari tor-mor etildi, Daniya va Lyuksemburg okkupatsiya qilindi. Lekin Yevropa davlatlari armiyalari va flotlarining qarshiligi oqibatida vermaxt ham ancha talofatlar ko‘rdi. Nemis-fashist qo‘shinlari 2000 ta tank va juda ko‘plab jangovar samolyotlar va kemalarini yo‘qotdilar.

Ikkinchi jahon urushining birinchi davrida qurolli kuchlarning strategik yoyilish usullari ancha takomillashdi. Safarbarlikning olib borilishi yashirincha va uzoq muddatda amalga oshirila boshlandi; qo‘shinlarning jamlanishi ham harbiy

harakatlar boshlangunga qadar olib borila boshlandi; jangovar yoyilish urushning boshlanishigacha tugatildi. 1939-1941 yillar harbiy to'qnashuvlarining boshlanish jarayonlarining qariyb hammasida strategik yoyilishda vaqt bo'yicha ustunlikka erishish va birinchi zarbani berish muhim hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Vermaxtning dushmandan ustunligi shundan iborat edi.

Tajribaning ko'rsatishicha kurash olib borish vositalari qudratining oshishi, ayniqsa urushning boshida to'satdan zarba berilganda katta samara keltiradi.

Urushning birinchi davrida Germaniya qo'mondonligi hujumkor jangni tashkil etish va uni olib borishda katta ko'nikma oldi. Dushman mudofaasini yorib o'tishda gitlerchilar bosh zarba berish yo'nalishini tanklar o'tishi uchun qulay joylardan tanladilar, qo'qqisdan zarba berishni keng qo'lladilar, zarbani tank birlashmalari, aviatsiya va artilleriya bilan berib, havo desantidan samarali foydalandilar. Operativ chuqurlikda muvaffaqiyatni rivojlantirish vazifasini zirxli tank birlashmalari, mexanizatsiyalashgan qo'shinlar aviatsiya va havo desanti bilan hamkorlikda bajardilar.

Tank va motorlashgan diviziyalar hujumda hal qiluvchi ro'lni o'ynay boshladilar. Ular jangovar tartibni ikki eshelo'nda (ayniqsa chegarabo'yi zonalarida dushman mudofaasini yorib o'tishda), ayrim hollarda bir eshelo'nda (dushmanni ta'qib etishda) yaratdilar. Harakatchan birlashmalar dushman fronti ichkarisida harakatlanish vazifasini oldilar. Bunday vazifalarni bajarishda harakatchan ilg'or otryadlarning qo'llanilishi katta muvaffaqiyatlar keltirdi.

Shunday qilib, Germaniya fashizmi Sovet Ittifoqiga bostirib kirguniga qadar Yevropa davlatlarining butun qurol-yarog' arsenalini, katta metall zaxiralarini, strategik xom ashyolarni, metallurgiya va harbiy zavodlarni egallab, harbiy harakatlar olib borishda katta tajribaga ega bo'ldi.

6. Germaniyaning sobiq SSSRga qarshi urush rejasi, qo'shinlarning strategik joylashishi

6.1. Germaniyaning sobiq SSSRga qarshi urush rejasi

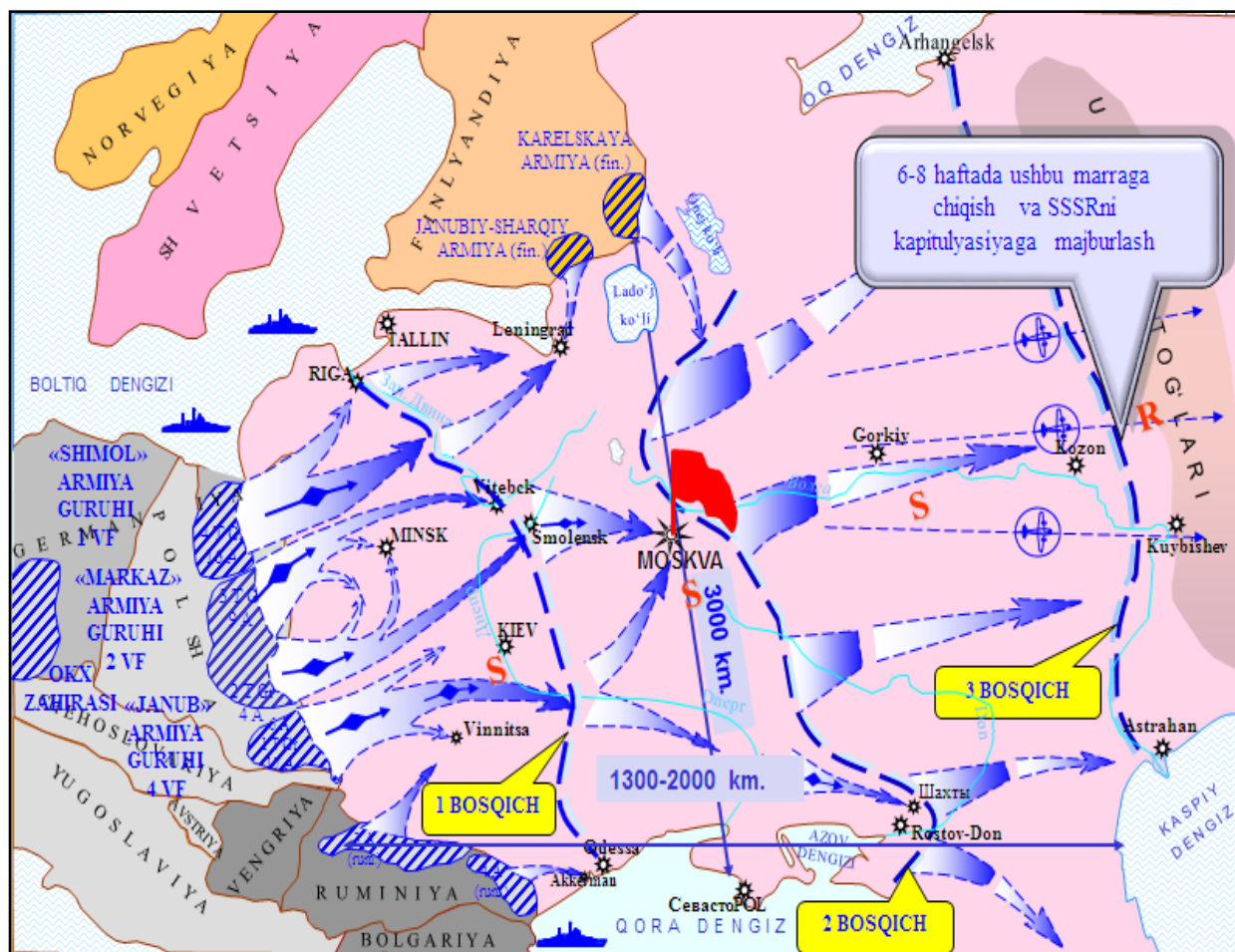
1941-1945 yillardagi urush arafasida vaziyat fashist davlatlari tomonidan tajovuzning kuchayishi, Sovet Ittifoqi uchun harbiy xavfning oshishi bilan karakterlandi.

Sovet Ittifoqi tomonidan o'rtaga tashlangan jamoa xavfsizligi to'g'risidagi taklifni inkor etgan Angliya, Fransiya, AQSH va boshqa davlatlar hukmron doiralarining xoinona siyosatlarini, 1939-1940 yillarda Germaniya tomonidan Yevropaning qariyb hamma davlatlarini bosib olinishiga olib keldi. Shundan so'ng Germaniya SSSRga hujum qilish uchun fashist davlatlari blogini tuzish uchun keng faoliyatni boshladi. 1940- yil sentyabrda Berlinda Germaniya, Italiya va Yaponiya o'rtasida uchlik ittifoqi paktini imzolash marosimi bo'lib o'tdi. Keyinchalik bunga Vengriya, Ruminiya, Bolgariya davlatlari kiritildi. Finlyandiya Germaniya bilan ittifoq tuzdi, Ispaniya, Turkiya va Shvetsiya Germaniya pozitsiyasiga o'tib oldi.

Germaniya va uning ittifoqchilarining SSSRga hujum qilish uchun bevosita tayyorgarliklari 1940- yilning yozida, Fransiya okkupatsiya qilinganidan keyin

boshlab yuborildi. 1940- yilning 18- dekabrda Gitler «Barbarossa» shartli nomini olgan SSSRga qarshi urush rejasini imzoladi. Unda quyidagi soʻzlar bor edi: «Germaniya qurolli kuchlari qisqa fursat ichida, Angliyaga qarshi urush oxiriga yetgunigacha, qisqa kompaniya davomida Sovet Ittifoqini tor-mor etishga tayyor boʻlishi kerak. SSSRning Gʻarbida joylashgan Sovet quruqlikdagi kuchlarining asosiy kuchlari tank qoʻshinlarining chuqur, shiddatli va tez harakatlari bilan yanchib tashlanishi kerak. Dushman qoʻshinlarining jang olib borish qobiliyati yuqori boʻlgan qoʻshinlarini ulkan Sovet hududi ichkarisiga chekinishining oldi olinishi kerak. Operatsiyaning pirovard natijasi Osiyo Rossiyasiga qarshi Volga-Arxangelsk umumiy chizigʻi boʻylab toʻsiq yaratishdan iborat» (49-rasm).

Gitlerchilar qoʻmondonligi oʻz-hisob kitoblarini toʻsatdan zarba berishni tashkil etishga va strategik total va nazariyasi bitta kompaniyada tezkor harakatlar bilan dushman ustidan toʻliq gʻalabaga erishishni koʻzda tutgan «yashindek tez urush olib borish»ga asoslanib tuzdi, bunga erishishga toʻsatdan hujumni boshlash zamin yaratishi kerak edi.

49 rasm. Germaniyaning SSSRga qarshi urush rejasini («BARBARO'SSA»)

Fashistlar Germaniyasi raxbariyati SSSR xalqlarini siyosiy, iqtisodiy va gʻoyaviy tomondan sindirishga, hamda Sovet xalqining katta qismini, birinchi navbatda armiyadagi siyosiy xodimlar, harbiy asirlarni qirishga qaratilgan butun bir tadbirlar tizimini ishlab chiqdi. Bular hammasi oldindan tasdiqlangan «Ost» rejasida oʻz ifodasini topdi.

Sovet Ittifoqiga bostirib kirish uchun nemis-fashist qo'shinlari quyidagi guruhlariga yoyildi: Finlyandiya hududida nemislarning «Norvegiya» armiyasi va ikkita Finlyandiya armiyasi joylashdi. «Shimol» armiyalar guruhi Sharqiy Prussiyada joylashdi. «Markaz» armiyalar guruhi Polshaning shimoliy-sharqiy qismida, «Janub» armiyalar guruhi esa Polshaning janubiy-sharqiy qismida va Ruminiyaning shimoliy-sharqiy qismida jamlandi.

Hammasi bo'lib Sovet Ittifoqi g'arbiy chegaralari yaqinida fashistlar Germaniyasi va uning ittifoqchilari 5,5 mln. kishiga ega bo'lgan va o'z qurollashida 4300 ta tanklarni, 4980 ta samolyotlarni, 47200 ta dan ortiq orudiya va minomyotlarni o'z safiga biriktirgan 190 diviziyani jamladi.

Bu hamma qo'shinlar jamlanish va yoyilishni 1941- yilning 17- iyunida oxiriga yetkazib, zich va jipslashgan holatda turdi. Birinchi eshelo'nda gitlerchilar qo'mondonligi 130 diviziyani tayyorladi, shu jumladan 13 tank diviziyasini.

Sovet hukumati fashistlar Germaniyasining SSSRga hujum qilish ehtimolini oldindan bildi va davlatni mudofaaga tayyorladi. Qurolli Kuchlarni jangovar tayyorgarligini oshirish chora-tadbirlari ko'rildi; yangitdan yaratilayotgan mexanizatsiyalashgan korpuslarni shakllantirish tezkorlik bilan olib borildi; chegarabo'yi chiziqlarida istehkomlar rayonlari va aerodromlarni qurish ishlari olib borildi; boshqa mudofaa tadbirlari olib borildi. Ammo vatqning tig'izligi tufayli ko'pgina ishlarni oxiriga yetkazishga muvaffaq bo'linmadi.

Urush boshida Sovet Ittifoqi chegaralarini Barents dengizidan Boltiq dengizigacha beshta chegarabo'yi okruglari himoya qilib, ularning safida 2.680 ming kishi mavjud edi. Ushbu okruglarning safida 170 diviziya va 2 brigada 35,5 mingta orudiya va minomyotlar, 1475 ta yangi KV va T-34 tanklari, 1540 ta yangi namunadagi samolyotlarga ega bo'lindi. Jangovar texnika soni bo'yicha, ayniqsa tanklar va samolyotlar bo'yicha Sovet qo'shinlari dushmandan qolishmadi. Lekin ularning ancha qismi eskirgan edi.

Qo'shinni qayta qurollantirish oxiriga yetkazilmagan bo'lib, bu ishlarni tugatish 1941- yilning oxiri – 1942- yilning boshlarida rejalashtirilgandi. Chegarabo'yi okruglarida yangi tanklar bor-yo'g'i 18,2 % ini, yangi samolyotlar- 21,3%ni tashkil etdi. Shaxsiy tarkib endigina yangi texnikani o'zlashtirishni boshlagan edi. Bundan tashqari Sovet chegarabo'yi okruglari urushning boshida front bo'ylab va chuqurlikka ulkan hududda yoyilgan bo'lib, tinchlik davrining kun tartibi bo'yicha faoliyat yuritardi.

Urushning ikkinchi davri o'z ichiga uchta kompaniyani oladi: 1941- yilning yozgi-qishgi mudofaa kompaniyasi; 1941-1942- yilning qishgi hujum kompaniyasi; 1942- yilning yozgi-kuzgi mudofaa kompaniyasi.

6.2. Germaniyaning SSSRga bostirib kirishi. Urushning ikkinchi davrida harbiy harakatlarning olib borilishi

1941- yil 22- iyun tongda minglab nemis orudiyalari Sovet chegara zastavalariga, qo'shin jamlangan joylarga, chegarabo'yi shaharlariga va qishloqlariga qudratli zarbalarni berishni boshladi. Fashistlar aviatsiyasi

Sevastopol, Kiev, Boltiqbo'yi shaharlarini, o'nlab harbiy va fuqaroviy aerodromlarni bombardimon qila boshladi.

Fashistlar Germaniyasining Sovet Ittifoqiga xiyonatkorona bostirib kirganidan ikki soat o'tgach natsistlar elchisi Shulleberg SSSR tashqi ishlar xalq komissari V. Molotovning huzuriga kelib o'z hukumati nomidan Germaniyaning SSSRga bostirib kirish haqidagi qarorini yetkazdi. O'z harakatlarini oqlash maqsadida fashistlar hukumati, Germaniya go'yoki Sovet Armiyasi tomonidan tayyorlanayotgan urushni oldini olish uchun urush harakatlarini boshladi, degan uydirmani o'ylab topdi. Bunday surbetlarcha yolg'on tezda ochib tashlandi.

SSSRga hujum qilish paytida gitlerchi yo'lboshchilar, dunyoda ularning bosqinchilik rejalarini amalga oshiradigan hech handay kuch yo'q deb uyladilar. Birinchi muvaffaqiyatlardan mast bo'lgan fashist generallari reja ular ishlab chiqqanlaridek davom etyapti degan fikrga kelgan edilar. 1941- yilning yozi va kuzida nemis-fashist bosqinchilari Sovet ittifoqi hududi bo'ylab chuqur ichkarilab ketdilar va Leningrad, Moskva bo'sag'alariga chiqdilar, Krimga va Donbassga yorib kirdilar.

SSSRga qarshi Germaniyaning satellitlari Italiya, Ruminiya, Vengriya va Finlyandiya ochiqchasiga qarshi chiqdi. Ispaniya, Portugaliya, Shvetsiya o'zlarini betaraf deb e'lon qilgan bo'lsalarda, Germaniyaga hamma tomonlama yordam ko'rsatib keldilar. Portugaliya Germaniyani nemis sanoati uchun o'ta kerakli bo'lgan volfram bilan ta'minladi. Shvetsiya Rur ishlab chiqarish sanoati uchun temir rudasini yetkazib beruvchi asosiy davlat bo'ldi. Shvetsiya hududidan nemislarning Finlyandiya hududida joylashgan «Norvegiya» armiyasi uchun temir yo'llari orqali qo'shin kuchlari o'tkazildi.

Nemislarning hujumini qaytarish uchun Armiyaning asosiy kuchlarini g'arbga joylashtirish kerak bo'lsada, Yaponiya va Turkiya hukmron doiralarining SSSRga dushmanona pozitsiyasi tufayli Uzoq Sharqda quruqlikdagi qo'shinlarning 32 diviziyasini ushlab turishga to'g'ri keldi. Bu hol nemis-fashist bosqinchiliklarga qarshi kurashni ancha kuchsizlantirdi.

Fashistlar Germaniyasi uchun keyingi qulay vaziyat, vermaxt asosiy kuchlarini bitta frontda-Sovet Ittifoqiga qarshi jamlash imkoniyatiga ega bo'lganligidir. Urushning birinchi kunlarida nemis-fashist qo'shinlari asosiy zarba berish yo'nalishida son jihatdan Sovet qo'shinlari ustidan juda katta ustunlikka ega bo'ldilar.

Fashistlarning hujumlarini to'xtatish uchun 23 iyundan 27 iyungacha, uchta frontning mexanizatsiyalashgan korpuslari har xil uchastkalarda yettita zarba berdilar va shiddatli tank janglari boshlanib ketdi. Bu qarshi zarbalar bilan dushmanni to'xtatib qo'yishga erishilmadi, lekin u katta talofatlar ko'rdi va uning harakatlanish sur'ati pasaydi. Xalqning buyuk matonati, sabotiga va mislsiz qaxramonliklariga qaramasdan gitlerchi bosqinchilar oldinga harakatlanishda davom etdilar.

Birinchi kunlarda Brest, Belostok, Kaunas rayonlarida og'ir vaziyat yuzaga keldi, bu yerda nemislarning «MARKAZ» armiyalar guruhining asosiy kuchlari Minsk yo'nalishida harakat hilayotgan edi. «SHIMOL» armiyalar guruhi safiga kiruvchi nemislarning 4-tank guruhi 26- iyunda G'arbiy Dvinani kechib o'tib,

Daugavpilsni egalladi. 9- iyulda gitlerchilar kolonnasi Pskovga yorib kirdilar. Leningrad katta xavf ostida holdi. 29- iyunda gitlerchilar guruhi Minskning sharhida bir-nechta Sovet diviziyalarini qurshovga oldi. Dushman Berezinani kechib o'tib, Dneprga harakatni davom ettirdi.

Lvov yo'nalishida Sovet qo'mondonligi tezlik bilan chuqurlikdan zaxiralarni tortib kelishga va ularni jangga kiritishga erishdi. Lutsk, Brodi, Rovno rayonlarida bir hafta mobaynida urush boshlangandan beri eng katta tank janglari boshlanib ketdi. Dushmanning Lvov rayonida Sovet qo'shinlarini qurshovga olish rejasi barbod bo'ldi, lekin Sovet diviziyalari katta talofatlar ko'rib, iyul oyida Kievning uzoq bo'sag'alariga chekinishga majbur bo'ldi.

1941- yil 30- iyunda SSSR Oliy Sovet Prezidyumining qaroriga binoan I.V.Stalin rahbarligida Davlat Mudofaa Komiteti (DMK) tashkil etildi. DMK qo'lida davlatning butun hokimiyati birlashtirildi. DMK qarorlari va buyruqlari hamma fuqaroviy, partiya, sovet, harbiy va boshqa organlar tomonidan so'zsiz bajarilishi shart bo'ldi.

Sovet Qurolli Kuchlarining harbiy harakatlariga rahbarlik qilish uchun Bosh Qo'mondonlik Stavkasi yaratildi (10- iyuldan u Oliy Qo'mondonlik Stavkasi deb, 8 avgustdan esa Oliy Bosh Qo'mondonlik Stavkasi deb yuritila boshlandi). Stavkaning raisi etib I.V.Stalin tayinlandi, u Siyosiy byuroning qaroriga ko'ra SSSR Mudofaa Halh komissari etib, shu bilan birga Oliy Bosh Qo'mondon ham etib saylandi. Sovet-german frontining uchta uchta strategik yo'nalishlarida-Shimoliy-G'arbiy, G'arbiy va Janubiy-G'arbiy yo'nalishlarda-1941- yil 10- iyulda bosh qo'mondonliklar yaratildi. Ularning bosh qo'mondonlari etib marshallar K.E.Voroshilov, S.K.Timoshenko, S.M.Budyonniy tayinlandi.

Urushning birinchi haftalari va oylaridayoq fashistlar Germaniyasi rahbariyatining siyosiy va harbiy rejalarining asossiz va puch ekanligini qo'rsatdi. «Barbarossa» rejasida ko'rsatilgan muddat ichida (2oy) nemis-fashist qo'mondonligi tomonidan belgilangan maqsadlarning birortasiga ham erishilmadi.

Boltiq dengiz flotining asosiy bazasi Tallin ikki hafta mobaynida dushmanning shiddatli hujumlarini qaytarib turdi.

Polkovnik I.D.Chernyaxovskiyning 28 tank diviziyasi bir hafta davomida Novgorod shahri uchun kurash olib bordi. 14- avgustda Sovet qo'shinlari guruhi Staraya Russi rayonidan Leningradga hujum qilayotgan dushman guruhining qanotiga hujum qildi. Faqat 25- avgustdagina dushmanning «SHIMOL» armiyalar guruhi Leningradga hujumni yana davom ettirishga muvaffaq bo'ldi. Dushman Ladoga ko'liga yorib kirishga va Shlisselburgni egallashga muvaffaq bo'ldi. 8 sentyabrdan boshlab Leningrad quruqlik tomonidan qamal qilindi. Lekin bu Leningradliklar va Leningrad fronti qo'shinlarining irodasini buka olmadi. 1941- yilning 9- sentyabrida nemis-fashist qo'shinlari shaharning hal qiluvchi shturmini boshladilar. O'n sutka davomida shiddatli janglar bo'lib o'tdi. 18- sentyabrda Leningrad bo'sag'asida front to'liq muvofiqlashdi. 1941- yil 26- sentyabrda dushman bu yerda mudofaaga o'tdi.

Lekin gitlerchilar Leningradni yanchib tashlash rejasidan voz kechmadilar. Endi ular shaharni uzoq vaqt qamal qilib maqsadlariga erishmoqchi bo'ldilar, qamal 900 kun davom etdi. Leningradliklar katta talofatlar berdilar. Piskaryov

qabristonida yarimmilliondan ortiq kishilarning jasadlari dafn etildi. Urush davrida Leningradda 840 ishlab chiqarish korxonalari vayronaga aylantirildi, 10 mingdan ortiq turar joylar binolar yondirildi, buzib tashlandi. Dushman jangga ikkita tank guruhini tashladi. Jang o'ta shiddatli tus oldi.

1941- yil 22- iyundan 9- iyulgacha, urushning boshlanish davridan Smolensk jangigacha, Sovet qo'shinlari Boltiq dengizidan Karpatgacha og'ir chegarabo'yi janglarini olib bordilar va ustunlikka erishgan dushman kuchlarining zarbasi ostida, dushmanga Boltiqbo'yining katta qismini, Belorussiyaning qariyb hammasini va Ukrainani bir qismini tashlab sharqqa tomon 350-600 kmga chekindilar.

Yuqori Shimolda nemis-fashist qo'shinlari 1941- yil 29- iyunda Murmansk va Kandalaksha yo'nalishlarida hujumni boshlab, 9- iyulda Sovet territoriyasi ichkarisiga bor-yo'g'i 25-30 km. harakatlandilar.

Chekinish chog'ida Sovet qo'shinlari o'rtiq qarshilik ko'rsatib, dushman shaxsiy tarkibiga va harbiy texnikasiga katta talofatlar yetkazdilar.

Sovet qo'shinlari o'zlari uchun qiyin jangovar vaziyat sharoitida, bostirib kelayotgan dushman guruhlariga qarshi zarbalar berdilar, bu bilan dushman hujumi suratini pasaytirib, davlat ichkari rayonlaridan yirik strategik Sovet qurolli kuchlari guruhlarini G'arbiy Dvina daryosi sharqrog'i marralariga va Dnepr daryosining o'rta oqimi bo'ylariga safarbar etish va olib chiqish uchun vaqtdan yutib chiqdilar.

Urushning boshlanish davrida Sovet qurolli kuchlari katta talofatlar ko'rib, og'ir sharoitlarga tushib holdilar. Sovet qo'shinlari Shimoliy-g'arbiy yo'nalishda keng front bo'ylab, kuch va vositalar cheklangan sharoitda mudofaa janglarini olib borib, dushmanni to'xtatib qola olmadilar va 12- sentyabrda Leningradning yao'in bo'sag'alariga chekindilar. 8-sentyabrda dushman Shlisselburgni (Petrokrepostni) egalladi, Leningradni quruqlikdan qamal qildi. Leningrad bilan aloqa faqat Lodoga ko'li va havodan amalga oshirila boshlandi.

Petrazavodsk va Kareliya bo'g'ozlarida fin va nemis qo'shinlari 1941- yil sentyabrining oxirida Svir va 1939- yildagi davlat chegaralarida to'xtatib qolindilar.

Mudofaa janglari davomida Shimoliy-G'arbiy yo'nalishda sovet qo'shinlari dushmanga katta talofatlar yetkazib uning Leningradni egallash rejalarini barbod etdilar.

G'arbiy yo'nalishda sovet qo'shinlari urushning birinchi kunlarida Minskning g'arbrog'ida (bu yerda G'arbiy frontning asosiy kuchlari qurshovda qolgan edi) katta talofatlar ko'rib, 1941- yilning 10- iyulidan 10- sentyabrigacha Smolenskda ayovsiz janglar olib bordilar. Bu janglar keng front bo'ylab shimolda Velikie Lukidan, janubda Jlobin va Roslavlga masofada davom etdi. Smolensk jangi mobaynida G'arbiy front qo'shinlari dushmanning tirik kuchlariga va jangovar texnikalariga katta talofatlar etkazidilar va buning oqibatida u Moskvaga hujumni davom ettirish imkoniyatidan mahrum bo'ldi.

Janubiy-G'arbiy yo'nalishda Sovet qo'shinlari 1941- yil 10- iyuldan sentyabr oxirigacha dushmanning kuch jihatidan ustun bo'lgan kuchlari bilan Uman va Kiev rayonlarida og'ir mudofaa janglarini olib bordilar. Fashistlar qo'mondonligi

Janubiy-Gʻarbiy frontga qarshi ikkita tank guruhini jangga kiritdilar (1- va 2- tank guruhlari) va ularning qudratli zarbalari bilan 1941- yil 15- sentyabrda Kiev rayonida Janubiy-Gʻarbiy frontning toʻrtta armiyasini qurshovga oldilar. Buning natijasida Ukrainada mudofaa jiddiy kuchsizlandi. Ukrainada mudofaani mustahkamlash maqsadida Oliy Bosh qoʻmondonlik Stavkasi Ukrainaga oʻz zaxirasidan bir – necha diviziyalarni joʻnatdi.

Sovet-german frontining janubiy qanotida 1941- yilning 5- avgustidan 16- oktyabrigacha Sovet qoʻshinlari va qora dengiz floti Odessaning qaxramonona mudofaasini amalga oshirdilar, dushmanning 18 ta diviziyasiga qattiq talofatlar yetkazib, bu rayonda ularni holdan toydirdilar. Sovet qoʻshinlari qrimda mudofaani mustahkamlash va Sevastopolni mudofaa etish maqsadida 16 oktyabrda Odessadan evakuatsiya qilindilar.

Sovet qurolli Kuchlari Leningrad, Kiev, Odessa, qrimdagi qaxramonona mudofaada va Smolensk jangida dushmanga qattiq talofatlar yetkazib fashistlar qoʻmondonligining «yashindek tez urush olib borish» rejasini barbod etdilar.

Qish tushgunga hadar Sovet Ittifoqiga qarshi urushni tugallash maqsadida, 1941- yil 30- sentyabrda fashistlar armiyasi Moskvani egallash uchun birinchi bosh hujumni boshladi.

Moskvaning uzoq boʻsagʻalarida Gʻarbiy, Kalinin va Bryansk frontlari oy mobaynida ogʻir mudofaa janglarini olib bordilar. Bu janglar davomida ular fashistlarga katta talofatlar yetkazdilar va ularning qish tushgunga qadar Moskvani bosib olish rejalarini barbod etdilar. Oktyabr oxirida dushman Moskvaning yaqin boʻsagʻalarida toʻxtatib qolindi.

Fashistlar qoʻsmondonligi kuch va vositalarini qayta toʻplab va toʻldirib, 1941- yilning 15-16- noyabrida Moskvaga ikkinchi hujumni boshladi.

Lekin Sovet qoʻshinlari dushman hammlarini qaxramonona qaytarib 1941- yil dekabr oyi boshlarida nafaqat uning Moskvaga hujumini toʻxtatib qoldilar, balki hujumga oʻtgan dushman guruhlarini tor-mor etish maqsadida qarshi hujumga oʻtish uchun qulay sharoit yaratdilar.

Mana shu davr mobaynida Leningrad va Janub front qoʻshinlari OBQ Stavkasi buyrugʻiga binoan Tixvin va Rostov yaqinida hujumga oʻtgan dushmanga qarshi hujumga oʻtdilar.

1941- yil 26- noyabrda boshlanib 28- dekabrgacha davom etgan Sovet qoʻshinlarining Tixvin yaqinidagi qarshi hujumlari, janubdan Svir daryosiga oʻtib fin armiyasi bilan qoʻshilib, Leningradga ikkinchi qurshov xalqasini yaratishga intilgan dushman guruhining tor-mor etilishi bilan tugadi.

1941- yil 17- noyabrdan 2- dekabrgacha davom etgan Rostov yaqinidagi qarshi hujum nemislarning birinchi tank armiyasining toʻliq tor-mor etilishi va Rostovning fashistlardan ozod etilishi bilan tugadi.

Olib borilgan qarshi hujumlarning maqsadi, dushmanga katta talofatlar yetkazish bilan bir qatorda bu yoʻnalishlarda uni holdan toydirish va fashistlar qoʻmondonligiga shu kuchlar hisobidan Moskvaga hujum qilayotgan qoʻshinlarni toʻldirishga imkoniyat bermaslikdan iborat edi.

Qrimda qizil Armiya va harbiy dengiz floti 1941- yil 30- oktyabrdan Sevastopolning qaxramonona mudofaa jangini olib bordi.

Yozgi-kuzgi kompaniya oxirida, ya'ni besh yarim oy mobaynidagi ayovsiz janglar natijasida, Sovet Qurolli Kuchlari davlat ichkarisiga 900-1500 kmga chekinib, dushmanga katta hududlarni qoldirishga majbur bo'ldilar. Lekin bu janglar davomida Sovet qo'shinlari dushmanga katta talofatlar yetkazib, uning «yashindek tez urush olib borish» rejasini tamomila barbod etdilar.

Markazda va G'arbiy yo'nalishlarda hujum qilgan nemis-fashist qo'shinlari qat'iy qarshilikka uchradilar. 10- iyulda boshlangan Smolensk jangigacha kuch va vositalar bo'yicha ustunlik vermaxt tomonida bo'ldi. Dushman jangga ikkita tank guruhini tashladi. Jang o'ta shiddatli tus oldi.

16- iyulga o'tar kechasi dushman tanklari Smolenskka bostirib kirdi va uning janubiy qismini egalladi. Dneprning ortida, shaharning shimoliy qismida joylashgan sovet qo'shinlari dushmanga to'xtovsiz hujum qildilar. Dushmanning Smolenskni mudofaa qilib turgan Sovet qo'shinlarini qurshab olish va ularning chekinish yo'llarini to'sib qo'yish uchun qilgan harakati barbod bo'ldi.

Smolensk jangi davomida Sovet armiyasi nafaqat mudofaa harakatlarini olib bordi, balki dushmanga qarshi zarbalarni ham berdi.

10- sentyabrda Smolensk jangi tugadi. «MARKAZ» armiyalar guruhi Dneprdan 170-200 km sharqqa tomon harakatlangan bo'lsada, fashistlar qo'mondonligining harakatlanish mobaynida Moskvani egallash uchun qilgan harakati barbod bo'ldi. Markaziy yo'nalishda dushman birinchi marta ikkinchi jahon urushi mobaynida ikki oy davom etgan mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi. Shu vaqtda Sovet armiyasi poytaxtning mudofaasini mustahkamlash, zaxiralarni tortib kelish va Shimoliy-G'arbiy yo'nalishdagi qo'shinlarning ahvollarini yaxshilash uchun vaqtdan yutib chiqdi. «MARKAZ» armiyalar guruhi katta talofatlar ko'rdi. Bu urushning keyingi borishi uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan Smolensk jangining asosiy natijasi shundan iborat.

Yuzaga kelgan vaziyatda gitlerchilar qo'mondonligi Moskvaga frontdan hujumlarni to'xtatishga va asosiy zarbani markazdan qanotlarga ko'chirishga majbur bo'ldi.

6.3. Moskva ostonalaridagi janglar (1941- y. sentyabr-1941- y. 5 dekabr)

SSSRga harshi urush rejasida nemis-fashist qo'mondonligi Moskvani bosib olishga katta, birinchi darajali ahamiyat bergan edi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun fashistlar qo'mondonligi Moskva yo'nalishida 77 ta diviziyani (jumladan 14 ta tank va 8 ta motorlashgan) to'pladi, kuchlarning bir qismi Leningrad va Kievdan ushbu yo'nalishga tashlandi.

Fashistlar qo'shinlariga uchta frontning qo'shinlari qarshi turdilar. Ularning safida 1250ming odam, 990ta tank, 7600ta orudiya va minomyotlar, 677ta samolyotlar mavjud edi. Lekin ustunlik dushman tomonida edi.

Moskva bo'sag'alarida ko'p havatli mudofaa yaratilib, uning chuqurligi 250-300 kmni tashkil etdi.

30-sentyabrda dushman hujumga o'tdi, ustunlikka ega bo'lib u Sovet qo'shinlarining mudofaasini yorib o'tib, shiddat bilan sharqqa tomon harakatlana

boshladi. 3- oktyabrda dushman Oryol shahrini egalladi, 7- oktyabrda uning motorlashgan qismlari Vyazmaga yorib kirdi va to'rtta armiya qo'shinlarini qurshovga oldi. Qurshovdagi qo'shinlar dushmanning 29tagacha diviziyasini holdan toydirdilar. Birlashmalarning ancha qismi oktyabr o'rtalarida qurshov qalqasini yorib chiqib, Moskva tomongao'qtishga muvaffaq bo'ldi.

Mojaysk mudofaa chizig'i asosiy qarshilik ko'rsatish marrasiga aylandi. Bu yerga yangi-yangi birlashmalar kela boshladilar. Oryol yo'nalishiga ham zaxira birlashmalari olib kelina boshlandi, ular Oryoldan Tulaga o'tadigan yo'llarda uzoq janglar olib borib dushmanning tank guruhining harakatlarini susaytirib yubordilar.

Bu vaqtga kelib Moskvaning shimoliy-g'arbida vaziyat keskinlashdi. Dushmanning tank guruhi 14 oktyabrda Tverni egalladi. Lekin Sovet qo'shinlari qarshi zarba berib dushmanni to'xtatib holdilar.

17- oktyabrda OBQ Stavkasi G'arbiy frontning chap qanot armiyalari negizida Kalinin frontini tashkil etdi (qo'mondoni general I.S.Konev). Uning qo'shinlari qattiq janglar bilan Seliger ko'li, Kalinin, Voljsk suv ombori marralarida mustahkam o'rnashib, dushmanni Moskvani shimoldan aylanib o'tish niyatini barbod etdilar. Bu yerda dushman «Markaz» armiya guruhining chap qanotini yopish uchun mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi.

Oktyabr oxirida Mojaysk mudofaa chizig'ida hayot-mamot janglari avj olib ketdi. Katta talofatlarga qaramasdan dushman Moskvaga intilardi. Sovet qo'shinlari dushman hamlalariga cheksiz matonat va qaxramonlikni qarshi ho'yidilar. Mashhur Borodino maydonida 32- o'qchi diviziyaning po'lkari o'limga tik boqib, fashistlar hujumini qaytarib turdilar.

Shunga qaramasdan dushman tank qo'shinlari G'arbiy front pozitsiyalarini yorib o'tib Volokalamsk, Mojaysk, Kalugani egalladi, Moskvagacha 80-100 km. qoldi. 19- noyabrda Davlat Mudofaa qo'mitasi Moskvada qamal holatini joriy etish bo'yicha qaror qabul qildi. Oktyabr oxirida Sovet qo'shinlari ushbu yo'nalishda dushmanni mudofaaga o'tishga majbur etdilar.

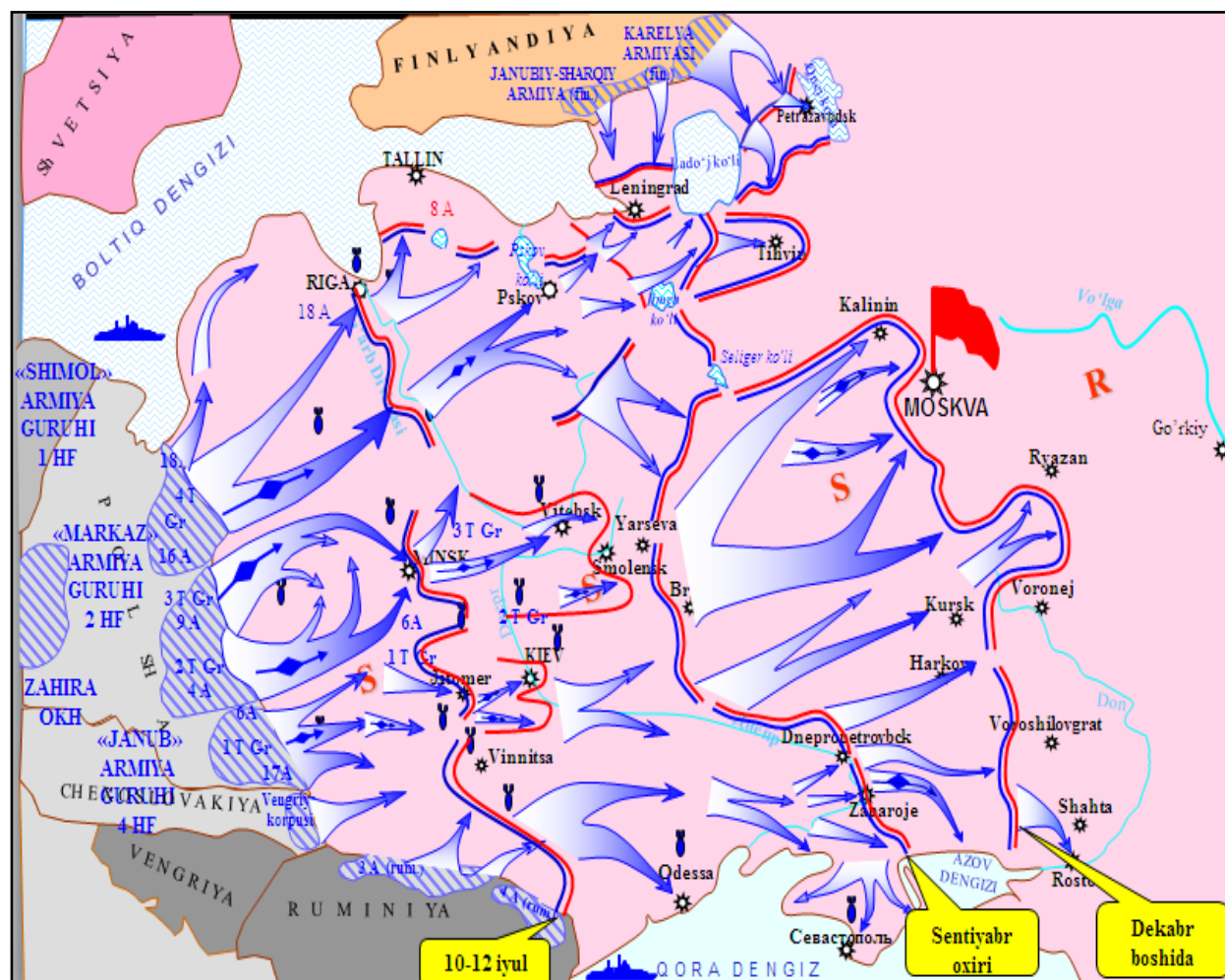
Lekin fashistlar qo'mondonligi Moskvani qishgacha egallash fikridan qaytmagan edi. Shu munosabat bilan «Markaz» armiya guruhiga yangi hujumni tayyorlash va o'tkazish uchun topshiriq qo'yildi, bu vazifa - ikkita qudratli guruh bilan Moskvani shimoldan va janubdan aylanib o'tish, uni qamal qilish va bir vaqtning o'zida frontdan kuchli zarba berib SSSR poytaxtini egallashdan iborat edi.

Sovet Oliy Bosh qo'mondonligi o'z vaqtida fashistlar guruhini aniqladi va ularning rejasini payqab qolib, G'arbiy front qo'shinlarini kuchaytirish, mudofaa marralarini takomillashtirish, zaxiralarni Moskva rayoniga olib kelish chora-tadbirlarini ko'rdi.

Buning natijasida G'arbiy front mudofaasi noyabr oyida mustahkamlandi, uning barqarorligi oshirildi.

15-16- noyabrda nemis qo'shinlari Volokalamsk, 18- noyabrda Tula yo'nalishlarida hujumga o'tdilar. Bir necha kundan so'ng esa Eletsk yo'nalishida ham hujumga o'tdilar. 600 kmli frontda yana hayot-mamot janglari avj olib ketdi. Dushman oshgan qarshilikni darrov payqadi (50-rasm).

G'arbiy frontning o'ng qanoti dushmanga katta talofatlar berib, o'zi ham asta-sekin chekina boshladi. Noyabr oxirida nemislar Moskva-Volga kanaliga chiqdilar va uni Dmitrov rayonida kechib o'tdilar.

50 rasm. Germaniyani «Markaz» armiya guruhi ikkita qudratli guruh bilan Moskvani shimoldan va janubdan aylanib o'tib, uni qamal qilish rejasi

Bu vaziyatda Bosh qo'mondonlik Yaxroma rayonida va janubrog'da qarshi hujumlarni amalga oshirdi. Bu qarshi hujumlar natijasida dushman kanalning g'arbiy qirg'og'iga ulotirib tashlandi.

G'arbiy frontning chap qanotida dushman Sovet qo'shinlarining front ortiga o'tishga muvaffaq bo'ldi, lekin Tulani egallay olmadi. Sovet qo'shinlari Tula va uning atrofi rayonlarini mustahkam ushlab turdi, bu o'z navbatida butun G'arbiy frontning chap qanoti barqarorligini ta'minladi va bir necha kuchli qarshi zarbalar berish imkoniyatini yaratdi. Ulardan eng qudratlisi Mixaylov rayonidan berildi.

Janglar natijasida dushman 4- dekabrda hujumni to'xtatishga va mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi. 5- dekabr 1941- yilda «Markaz» armiya guruhi qo'shinlari butun front bo'ylab to'xtatib qolindi. Shunday qilib fashistlar armiyasining Moskvaga qilgan ikkinchi hamhlasi ham barbod bo'ldi. Moskva ostonalaridagi mudofaa janglari bilan 1941- yil yozgi-kuzgi kompaniya nihoyasiga yetdi. Uning

asosiy natijasi—bu Gitler Germaniyasining «yashindek tez urush olib borish» rejasining chippakka chiqqani bo'ldi. Qizil Armiya dushmanning zarbdor guruhlarini holdan toydirishga muvaffaq bo'ldi.

6.3.1. Sovet Armiyasining Moskva ostonalaridagi qarshi hujumi (1941- y. 5- dekabr – 1942- y. 7- yanvar)

Yaratilgan vaziyatda Sovet qurolli Kuchlari oldida Leningrad, Moskva va Kavkazdagi xavfni bartaraf etish va urushning borishida burilish yasash vazifasi qo'yilgan edi. Bu vazifalarni qizil Armiya 1941-1942- yilgi qishgi kompaniyalar davomida hal etishi kerak edi. Asosiy zarba Moskva yo'nalishiga berilishi ko'zda tutildi. Moskva ostonalarida qarshi hujumni amalga oshirish uchun Kalinin, G'arbiy, Janubiy-G'arbiy frontlar qo'shinlari jalb etildi. Ular 1100 ming odamga, 7652 ta orudiya va minomyotlarga, 744 ta tankka va 1000 ta jangovar samolyotga ega edilar. Bu frontlarga qarshi 1708 ming odam, 18500 ta orudiya va minomyotlar, 1170 ta tank va 615 ta samolyotlarga ega bo'lgan «Markaz» armiya guruhi turar edi.

Qarshi hujumning maqsadi, dushmanning Moskva yo'nalishidagi asosiy guruhlarini tor-mor etish va Moskva shahri va Moskva ishlab chiqarish rayonlari ustidagi xavf-xatarni bartaraf etishdan iborat edi.

Qarshi hujumning rejasi-G'arbiy frontning hujumlari, Kalinin frontining chap qanoti va Janubiy-G'arbiy frontning o'ng qanoti bilan hamkorlikda amalga oshirilib Moskvaning janubi va shimolida dushmanning zarbdor guruhlarini yakson etish va ularni Moskvadan uloqtirib tashlash edi. Qarshi hujumni to'satdan berish uchun operativ to'xtalishsiz, mudofaa davrida shakllangan qo'shinlar bilan berilishi kerak edi. Asosiy ro'l G'arbiy frontga berildi. Front qo'shinlari oldida dushmanning qanotdagi guruhlarini Klin, Solnechnogorsk, Stalinogorsk, Tula rayonlarida tor-mor etish vazifasi qo'yilgan edi.

5- dekabrda Kalinin fronti qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar. 6- dekabrda G'arbiy, Janubiy-G'arbiy frontlarning qarshi hujumlari boshlandi. 9- dekabrda 30-armiya qo'shinlari Moskva–Kalinin temir yo'lini egallab, Klindagi dushman guruhini shimoliy-g'arb tomondan qurshovga ola boshladilar. Harakatlanish surati hali past edi.

Sovet qo'shinlari hali urush olib borish tajribasiga ega emas edilar. Ular o'z saflarida kam sonli artilleriya va tanklarga ega bo'lib, qalin tushgan qor ham manyovr qilishni qiyinlashtirar edi.

Dushman qarshiligini yengib, Sovet qo'shinlari 15- dekabrda Klin rayonida dushman guruhini qurshab oldilar. 1941- yil 15- dekabrda Klin shahri dushmandan ozod etildi.

Istra yo'nalishida ham janglar avj olib ketdi, bu yo'nalishda dushman Kryukovo rayonida kuchli mudofaa yaratishga ulgurdi. 8-dekabrda 8- gvardiyachi o'qchilar diviziyasi Kryukovoni egallab, Istra yo'nalishiga hujumni rivojlantirdi.

Kryukova jangida mag'lubiyatga uchragan dushman Istra suv ombori ortiga o'tib, kuchli mudofaani tashkil etdi. Frontdan uning mudofaasini yorib o'tishga bo'lgan harakatlar muvaffaqiyat keltirmadi. 16- Armiya qo'mondoni general

K.K.Rokossovskiy qo'shinlarining bir qismi bilan shimoldan va janubdan dushman mudofaasini aylanib o'tishga qaror qildi. qurshovga tushib holish xavfi ostida fashistlar shoshilinch ravishda Volokolamsk tomonga o'tishga qaror qildilar. Sovet qo'shinlari dushmanni ta'qib etib, 1941- yil 25- dekabrda frontning o'ng qanot qo'shinlari Lama va Ruza daryolari marrasiga o'tdilar. Lekin bu yerda ular avvaldan tayyorlangan pozitsiyalarda to'xtatib qolindilar. Dushmanni ta'qib etish harakatchan guruhlar va chang'ichilar batalyonlari bilan olib borilib, ular ko'p hollarda dushmanning front ortiga yorib kirib, uning ortga qaytish yo'llarini to'sib, to'satdan zarbalar berdilar. Moskvaning shimoliy-g'arbidagi hujumlar davomida Sovet qo'shinlari dushmanga katta talofatlar yetkazib, uni 90-100 kmga uloqtirib tashladilar.

Kalinin fronti, G'arbiy frontning o'ng qanot armiyalari bilan birgalikda, dushmanning Kalinin guruhlariga zarbalar berdi va 16- dekabrda Tverni egalladi.

G'arbiy frontning chap qanot qo'shinlari Uzlovoy yo'nalishiga hujum qilib nemislarning 2-tank armiyasini mag'lubiyatga uchratdilar. 1942- yil 7- yanvarda ular 220 km olg'a siljib «Markaz» Armiya guruhini shimoldan qamrab oldilar.

Shunday qilib, 1942- yil yanvar oyi boshlarida qizil Armiyaning Moskva ostonalaridagi hujumi qat'iy g'alaba bilan tugadi. Dushmanning zarbdor guruhlari tor-mor etildi va g'arbga tomon 100-150 kmga uloqtirib tashlandi. Poytaxtga solinib turilgan tahdid bartaraf etildi.

Mudofaadan hujumga o'tilishi va Bosh strategik yo'nalishda yirik g'alabalarga erishilishi bilan qizil Armiya dushman qo'lidan tashabbusni tortib oldi. Moskva ostonalarida nemislarning tor-mor etilishi bilan urushning borishida tubdan burilish boshlandi.

6.4. Sobiq Sovet qo'shinlarining umumiy hujumlari (1942- y.8.01.-20.04.)

Moskva ostonalaridagi qarshi hujum bilan bir vaqtda Volxov fronti qo'shinlari dushmanning Tixvin guruhlariga zarbalar berib, dekabrning boshlariga uni Volxov daryosining narigi qirg'og'iga uloqtirib tashladilar.

Sevastopol himoyachilari ham qaxramonona jang qilib, fashistlarning ikkinchi hamlasini ham qaytardilar. Fashistlar bu yerda ikki hafta mobaynida 7-10 km ga olg'a siljishga muvaffaq bo'ldilar.

Dekabr oxirida qora dengiz floti va Azov flotiliyasi, Kavkazorti fronti qo'shinlari, Kerch-Feodesiya desant operatsiyasini o'tkazdilar. Uning natijasida qrimdagi yirik platsdarmalar qo'lga kiritildi, shu bilan birga sovet-german frontining janubiy hududlarida vaziyat qizil Armiya foydasiga ancha yaxshilandi.

Tashabbusni qo'lga kiritib, qizil Armiya 1942- yil yanvar oyi boshlarida hamma strategik yo'nalishlarda frontning 2000 km. li masofasida umumiy hujumni olib bordi. Bu hujumning boshida Stavka, birinchi hujum operatsiyalari tajribalari asosida dushmanning tayyorlangan mudofaasiga hujum qilish to'g'risida yo'l-yo'riqlar ishlab chiqdi va ularni 1942- yil 10-yanvarda chiqqan Direktivada aks ettirildi. Dushman mudofaasini yorib o'tish tor uchastkalarda qudratli artilleriya qo'llab-quvvatlashida amalga oshirilishi talab etildi. Yorib o'tish artilleriya

tayyorgarligi bilan cheklanmasdan, artilleriya hujumining olib borilishi, piyodalar va tanklarning yorib o'tish oxiriga yetkazilgunga qadar olib borilishi kerak edi. Bu talablar bir necha operatsiyalarda muvaffaqiyatga erishishda o'z ro'lini uynadi.

Qizil Armiyaning qishgi kompaniyadagi asosiy janglari g'arbiy yo'nalishlarda avj olib ketdi. Bu yerda Kalinin fronti qo'shinlari «Markaz» armiya guruhini shimoliy-g'arb tomondan o'rab oldilar va unga Rjev yo'nalishida yangi zarbalar berdilar. Harbiy frontning o'ng qanot armiyalari dushman qarshiligini yengib, Zubkovo va Gjatsk yo'nalishlarida 50-70 km ga olg'a siljidilar. Frontning chap qanot qo'shinlari Yuxnovo rayonida qattiq janglarni olib bordilar. Yanvarning 2-yarmida Vyazmaga qat'iy hujumlar boshlandi. Oyning oxirida Sovet qo'shinlari shahar bo'sag'alariga chiqdilar. Lekin shaharni egallash va «Markaz» Armiya guruhini oxirigacha tor-mor etish nasib etmadi.

G'arbiy yo'nalishda Sovet Armiyasining umumiy hujumlari natijasida 1942-yilning yanvar-aprel oylarida «Markaz» Armiya guruhining 16 ta diviziyasi va 1 ta brigadasi tor-mor etildi. Dushman 100-150 kmga uloqtirib tashlandi.

Shimoliy-g'arbiy strategik yo'nalishda Leningrad va Volxov fronti qo'shinlari 1942-yil aprelogacha «Shimol» Armiya guruhini yakson etish va Leningrad qamalini yorib o'tish uchun hujumlarni olib bordilar. Lekin bu vazifa amalga oshmadi.

Janubiy - G'arbiy va Janubiy frontlar qo'shinlari hujumlar davomida Harkov yo'nalishida dushman mudofaasini yorib o'tib 90 kmga olg'a siljidilar. Keyinchalik olib borilgan hujumlar muvaffaqiyat keltirmadi.

Shunday qilib, umumiy hujumlar natijasida qizil Armiya dushmanni yana 100-250 kmga uloqtirib tashlab, ancha g'alabalarni yo'lga kiritdi.

Lekin jangovar texnika, qurol-yarog' va o'q dorilarning yetishmovchiligi sababli asosiy yo'nalishlarda operatsiyalarni oxirigacha yetkazishning imkoni bo'lmadi. Qo'mondonlik safining hujum harakatlarini tashkil etish va olib borishda yetarli tajribaga ega emasligi ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

1941-1942 y. qishgi kompaniya davomida qizil Armiya ayovsiz janglarda nemis-fashist bosqinchilarini Moskva ostonalarida tor-mor etishi katta harbiy-siyosiy ahamiyatga egadir. Ikkinchi jahon urushida Germaniya birinchi katta zarbaga uchragan edi. Qizil Armiya 50 tagacha dushman diviziyalarini tor-mor etdi. Fashistlar Germaniyasi quruqlikdagi qo'shinlari 400 mingdan ortiq odamini yo'qotdi.

Urush yillarida birinchi marta Sovet aviatsiyasi Moskva ostonasida havoda qukurmonlikni qo'lga kiritdi. Gitlerchilar armiyasining yengilmasligi tug'risidagi afsona yo'lga chiqdi, blitzkrig strategiyasi inqirozga uchradi. Fashistlar Germaniyasi uzoq urush olib borish kerakligi omilini tan oldi.

1941-1945 yillari urushning ikkinchi davrida sobiq Sovet Qurolli kuchlari ikkita hujum kompaniyasi o'tkazdilar: 1942-1943- yillardagi qishgi va 1943-yildagi yozgi kompaniyalar. Qishgi kompaniya Stalingrad ostonasidagi qarshi hujum bilan boshlandi.

1941-1945 yillari urushning ikkinchi davrida harbiy-siyosiy vaziyat dushmanning vaqtinchalik ustunligini yo'q qilishi, Qizil Armiya o'zining jang olib borish tajribasini orttirishi, xalq bilan armiyaning yakdilligini mustahkamlanishi

bilan harakterlandi. Sobiq Sovet davlati iqtisodiy ahvolining hali ham qiyinchiligiga qaramasdan butun xalq xo'jaligi va ishlab chiqarishni harbiy relslarga o'tkazishni yuqori sur'atlarda olib borildi.

Xukumat Qurolli Kuchlar qudratini mustahkamlash va ishlab chiqarishni oshirish bo'yicha moddiy va odam zaxiralarini safarbar etishni tashkil etishda juda katta ishlarni amalga oshirdi. 1942- yilda, 1941- yildagiga nisbatan samolyotlar ishlab chiqarish 60 % ga, tanklar ishlab chiqarish 3,7 martaga, minomyotlar ishlab chiqarish qariyb 3 martaga oshdi. Bular hammasi 1942- yil noyabrida Qizil Armiyaga sovet-german frontida kuchlar nisbatini oshirishga imkon berdi. Harakatdagi armiyada 6,1 mln kishiga, 385 ta diviziyaga, 72,5 mingta orudiya va minomyotlarga, 6 mingdan ortiq tank va O'YUQA ga, 3088 ta jangovar samolyotlarga va 233 ta jangovar kemalarga ega bo'lindi. Shu vaqtga kelib sovet-german frontida dushman 6,2 mln kishiga, 258 ta diviziyaga, 70980 ta orudiya va minomyotlarga, 6600 ta tanklar va shturmchi orudiyalarga, 3500 ta jangovar samolyotlarga va 194 ta kemalarga ega bo'ldi. Shuni ta'kidlash lozimki dushman diviziyalari o'zining jangovar safi bo'yicha sovet diviziyalaridan 1,5 marta ustun edi.

Frontda hali ham vaziyat keskin bo'lishiga qaramasdan, 1942- yil noyabr oyi o'rtalarida sovet-german frontining janubiy qanotida dushmanni tor-mor etish uchun qulay vaziyat yuzaga keldi.

Kavkazning neft manbalarini va quyi Volga rayonlarini egallashga harakat qilgan dushman katta talofatlar ko'rib, uning hujum olib borish qobiliyati sustlashib ketdi va keng frontda cho'zilib qoldi.

Butun front bo'ylab mudofaaga o'tishga majbur bo'lgan dushman, 1942- yil yozi va kuzidagi mag'lubiyatlari natijasida janubda yaqin vaqt oralig'ida yirik hujum operatsiyalarini amalga oshira olmaydi, deb hisobladi.

Yuzaga kelgan vaziyatdan kelib chiqib sobiq Sovet qo'mondonligi 1942-1943 yilgi qishgi jangovar harakatlar rejasini ishlab chiqdi. Unga ko'ra Qizil Armiyaga faol hujum harakatlar bilan urushning borishida tubdan burilishga erishish, dushmandan strategik tashabbusni tortib olish va davlat hududidan dushmanni ommaviy quvib chiqarish vazifasi qo'yildi.

6.5. Sobiq Sovet qo'shinlarining Stalingrad ostonalaridagi qarshi hujumi

Urushning uchinchi davri boshi harbiy-siyosiy vaziyat Sovet Ittifoqi uchun, dushmanning vaqtinchalik ustunligini barbod etilishi, Qizil Armiyaning jang olib borish tajribasining oshganligi, Sovet xalqining ruhiy-siyosiy birdamligining mustahkamlanishi bilan harakterlandi.

Hali ham frontda vaziyat keskin bo'lishiga qaramasdan, 1942- yil noyabr oyi o'rtalarida sovet-german frontining janubiy qanotida dushmanni tor-mor etish uchun qulay sharoit yaratildi. Kavkazning neftga boy manbalarini va Volganing quyi rayonlarini bosib olishga intilgan fashistlar armiyalari, og'ir talofatlar ko'rib, o'zlarining hujum olib borish imkoniyatlarini yo'qotib, katta front bo'ylab cho'zilib qoldilar. Germaniya qo'shinlari strategik mudofaaga o'tishga majbur bo'ldilar.

Ikkinchi jahon urushining uchinchi davri tarixga, urushning borishida gitlarga qarshi koalitsiya foydasiga tubdan burulish davri bo'lib kirdi.

Stalingradda dushmanni tor-mor etish «URAN» operatsiyasining maqsadi qo'yidagilardan iborat edi: asosiy zarbani Janubiy-G'arbiy front qo'shinlari Serafimovich-Kletskiy rayonlaridan va Stalingrad fronti qo'shinlari Stalingradning janubidagi Sarpa ko'llari bo'yidan berishlari ko'zda tutildi. Asosiy vazifa-dushmanning asosiy guruhlarining qanotlarini tor-mor etib, hujumni Kalach-Sovetskiy yo'nalishiga rivojlantirib, dushman qo'shinlarini Stalingradda qurshab olish va yakson etishdan iborat edi. Don fronti Vertyachiyga ikkita zarba berib, Don daryosining kichik irmoqlari bo'yida dushmanni qurshab olish va tor-mor etish vazifasini oldi.

Qarshi hujumga tayyorgarlik ko'rish mudofaa janglari davomida boshlangan edi. Buning uchun Stavka, Stalingrad yo'nalishiga yirik zaxiralarni jo'natdi. Qarshi hujum boshida Janubiy-G'arbiy, Don va Stalingrad frontlari safiga o'nta umumqo'shin, tank va to'rtta havo armiyalari kiritildi. Uchala frontlar 1103 ming odamga, 1463 ta tank va **o'ziyurar artilleriya qurulumalariga**, 15500 ta orudiya va minomyotlarga, 1350 ta samolyotga ega edilar.

Yuqori Mamondan Astraxangacha ularga qarshi fashistlarning «B» armiya guruhi o'zining 1101 ming odami, 675 ta tank va shturmchi orudiyalari, 10290 ta orudiya va minomyotlari va 1216 ta samolyoti bilan qarshi turar edi.

1942- yil 19- noyabrda, 80 minut davom etgan artilleriya tayyorgarligidan so'ng, Janubiy-G'arbiy va Don fronti qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar. Hujumning birinchi kunida Janubiy-G'arbiy front qo'shinlari Serafimovichning janubiy-g'arbidagi platsdarmlardan kuchli zarba berib Kletskiy rayonida dushman mudofaasini yorib o'tdilar.

20- noyabrda Stalingrad fronti qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar. 23- noyabr kunida Janubiy-G'arbiy frontning 26-va 4-tank korpuslari Donni kechib o'tib Kalachni egalladilar va Sovetskiy rayonida Stalingrad frontining 4-mexanizatsiyalashgan korpusi bilan birlashdilar. Shu bilan qurshov xalqasi birlashtirildi, qurshov ichida fashistlarning 22 diviziyasi, 100 ta alohida qismlari 330 ming odami bilan qolib ketdi.

Stalingrad yo'nalishida vaziyatni tiklash uchun nemislar tezlik bilan «DON» armiyalar guruhini tashkil etdi. 1942- yil 12- dekabrda «Don» armiyalar guruhi Kotelnikovo rayonidan hujumga o'tdi. Unga 51- armiya qo'shinlari qarshi turgan edilar. Janglar birinchi kunlardan oq shiddatli tus olib ketdi. 19- dekabrda dushman Mishkovo daryosi bo'ylariga chiqdi va shu yerda Oliy Bosh Qo'mondon ajratgan hisoblangan 2- zaxira Armiyasi tomonidan to'xtatib qolindi.

Shu vaqtga kelib, Stavka tomonidan Janubiy-G'arbiy fronti qo'shinlarining va Voronej fronti 6- armiyasi qo'shinlarining hujumlari tayyorlanib, 16- dekabrda boshlandi. Bir necha kun ichida ular 8-Italiya va 3- Ruminiya armiyasining qolganlarini tor-mor etdilar. Bu operatsiyada bosh ro'lni tank va mexanizatsiyalashgan korpuslar o'ynadi.

Janubiy-G'arbiy frontning muvaffaqiyatli hujumlari va Stalingrad fronti qo'shinlarining matonatli mudofaalari, fashistlarning qurshovda qolgan guruhlariga yorib kirish uchun keyingi harakatlarini to'xtatishga majbur etdi.

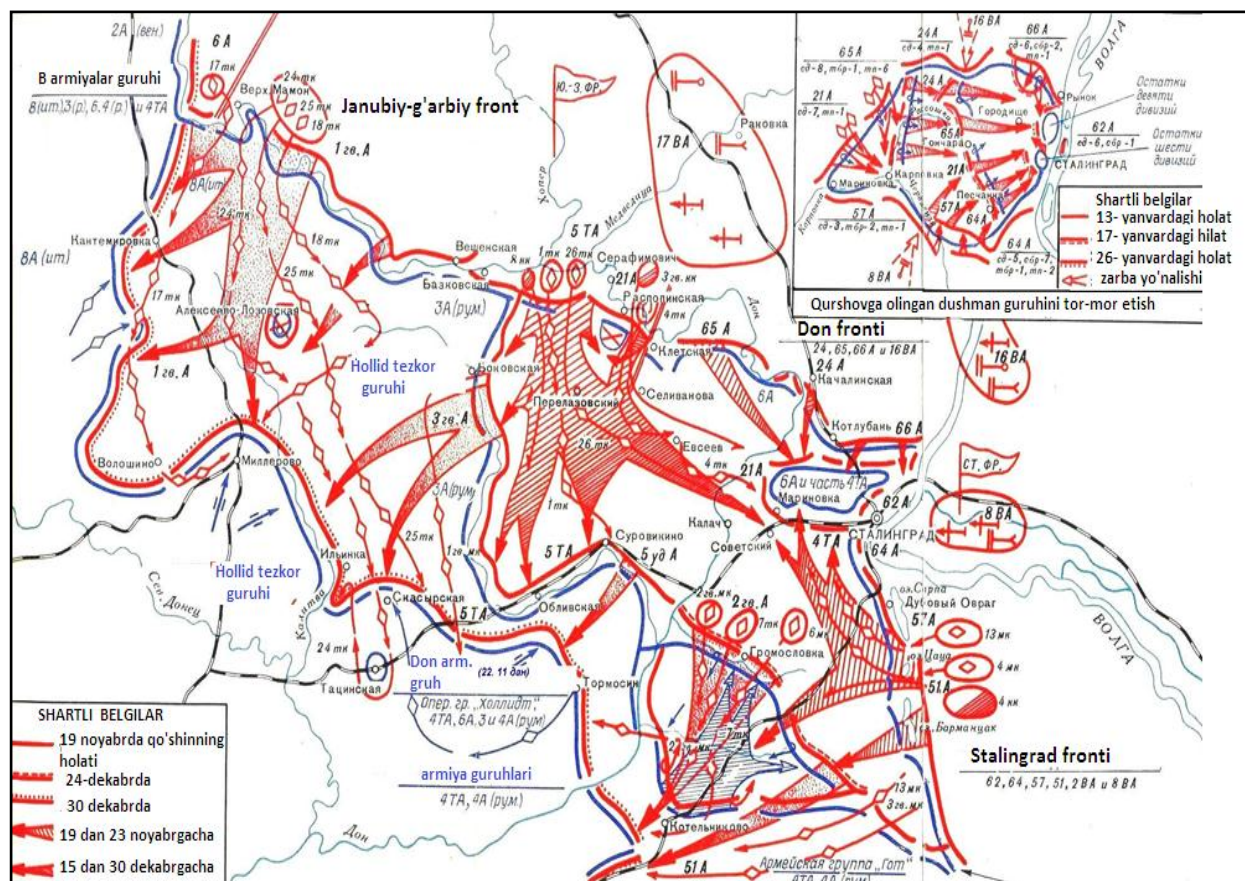
Dushman zarbdor guruhlarining anchagina qismini Tormosin va Kotelnikovo rayonlaridan Janubiy-G'arbiy front qo'shinlariga qarshi tashlashga majbur bo'ldi.

29- dekabr ertalab ular Kotelnikovo fashistlardan ozod etildi.

Shunday qilib, nemis-fashist qo'mondonligining Stalingrad ostonalarida qurshovda qolgan guruhlarini qutqarish uchun qilgan harakati butunlay barbod bo'ldi. Endi front chizig'i ulardan 200-250 km ga ortga surildi.

Qurshovda qolgan fashistlarni tor-mor etish Don fronti qo'shinlariga topshirildi. 1943- yil 10- yanvarda Sovet qo'shinlari qurshovda qolgan fashistlarni yakson qilishga kirishdilar. Fashistlarni Stalingrad ostonalarida tor-mor etish bo'yicha «Xalqa» nomini olgan so'nggi operatsiya boshlandi.

Yanvar oxirida Sovet qo'shinlari tomonidan dushman guruhi ikki bo'lakka bo'lib tashlandi. Janubiy guruh 1943- yil 31- yanvarda kapitulyatsiya qildi. 1943- yil 2- fevralda dushmanning shimoliy guruhi qarshilik ko'rsatishni to'xtatdi. Shu kuni, 200 kun davom etgan Stalingradning tarixiy jangi tugadi (51-rasm).

51 rasm. Stalingrad jangida qurshovdagi dushmanni yakson qilish

6.6. Kursk jangi. Kuchlar guruhleri va tomonlar rejasi. Sovet qo'shinlarining Kursk yo'nalishidagi mudofaa janglari

Oliy Bosh Qo'mondonlik Stavkasi dushmanning yozgi hujum tayyorgarligini o'z vaqtida bilib, ularning reja va maqsadlarini ochib tashladi. Shundan so'ng Janubiy va Janubiy-G'arbiy yo'nalishlarda umumiy hujumni

boshlab yuborish rejalashtirildi. Kursk yoyini mudofaa etish Markaziy frontga (K.K.Rokossovskiy) va Voronej frontiga (N.F.Vatutin) topshirildi. Bu frontlarning front ortida yirik strategik zaxira kuchlari to'planib, Cho'l fronti (I.S.Konev) tarkibiga kiritildi.

Sovet qo'shinlari mustahkam, chuqur eshelo'nlashtirilgan mudofaani tashkil etdilar. Mudofaaning oldingi chizig'ida va ichkarisida har xil tankga qarshi to'siqlar yaratildi. TQTP (**tankga qarshi tayanch punkti**) safiga odatda 3-5 ta tankga qarshi orudiya, 9-12 ta tankga qarshi miltiqlar, 2-4 ta minomyotlar, bitta vzvodgacha sapyorlar va avtomatchilar otdeleniesini olgan. Ayrim hollarda TQTPga tank va **o'ziyurar artilleriya qurulumlar** biriktirilgan.

Markaziy frontda bir necha TQTP polkka ajratilgan mudofaa joyida, tankga qarshi rayonlarga birlashtirilgan.

Yaxshi tashkil etilgan tankga qarshi mudofaa Sovet qo'shinlariga dushmanning yirik tank bo'linmalari bilan muvaffaqiyatli jang olib borish va ularga jangning birinchi kunlaridayoq mudofaa taktik zonasida katta talofatlar yetkazish imkoniyatini berdi.

6.6.1. Kursk bo'sag'asidagi mudofaa janglari

Razvedka ma'lumotlari bo'yicha, dushmanning hujumga o'tishi 5- iyulda ekanligi aniqlandi. Shu kuni erta tongda Markaziy va Voronej frontlari dushmanning zarbdor guruhlarini to'plangan rayonlarga rejalashtirilgan artilleriya qarshi zarbalarini berdi. Dushmanga katta talofatlar etkazilib, uning hujumi 1,5-2 soatga to'xtatib turildi.

Talofatlarga qaramasdan, 1943- yil 5- iyul ertalab artilleriya va aviatsiya zarbalari to'suvida dushmanning Oryol guruhi hujumga o'tib, asosiy zarbani Olxatovkaga 13-armiya chizig'iga berdi, ikkalamchi zarba Maloarxangelsk va Fatejga berildi.

Hamma qurol turlaridan berilgan kuchli zarba va muhandislik to'siqlari o'ta kuchli dushman hujumini muvaffaqiyatli qaytarishni ta'minladi. Olti kun davomida dushman mudofaani 10-12 km.ga yorib kirishga muvaffaq bo'ldi. 42 ming odamini va 800 ta tankidan ajragan dushman hujumini to'xtatishga majbur bo'ldi. Dushman hujumi inqirozga uchradi. Hamma zaxiralarini ishga solib bo'lgan dushman hujumdan voz kechib, 11 iyulda mudofaaga o'tdi.

Dushman Voronej fronti qo'shinlariga ham qarshi hujumini 1943- yilning 5- iyulida, asosiy zarbani Obayan, ikkilamchi zarbani Korochoyga berish bilan boshladi. Birinchi kundayoq fashistlar Obayan yo'nalishida Sovet qo'shinlari marra-lariga aviatsiya qo'llab-quvvatlovida 700 tagacha tankini tashladi va u mudofaani 30-35 km ga yorib kirdi.

Lekin fashistlarning Kurskka Obayan orqali yorib kirish harakatlari bar-bod bo'ldi. Shundan so'ng ular Kurskka Proxorovka orqali yorib o'tishga harakat qilib ko'rdilar. Lekin fashistlarning yo'liga zaxiradan yetib kelgan 5- gvardiyachi tank armiyasi va 5-gvardiyachi armiya turardi. Bu armiyalar, avvaldan shu yerda harakatlanayotgan qo'shinlar bilan birgalikda dushmanning hujum qilayotgan tank guruhlariga qarshi zarbalar berish vazifasini oldilar. 1943- yil 12- iyulda Sovet

qo'shinlari qarshi zarbani boshladilar. Dushman ham faol harakatlarini boshlab yubordi. Buning natijasida tanklarning to'qnashuv janglari boshlanib, unda har ikkala tomondan 1200 ta tank va **o'ziyurar artilleriya qurulumalari** qatnashdi. Nemis-fashistlarining janubdan Kurskka yorib kirish rejasi oxrigacha barbod bo'ldi. Dushman mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi, 16- iyuldan esa chekina boshladi. Voronej fronti qo'shinlari, 18- iyuldan Cho'l fronti qo'shinlari bilan birgalikda dushmanni ta'qib etishni boshlab, 23- iyul oxirida mudofaa janglari boshida egallagan marraga chiqdilar.

Shunday qilib, shiddatli mudofaa janglari davomida Sovet qo'shinlari dushmanning zarbdor guruhlarini holdan toydirib, ularga katta talofatlar yetkazib, Sovet qo'shinlarini Kursk ostonasida tor-mor etishga erishish rejalarini barbod etdilar. Nemislarning sovet-german frontidagi navbatdagi yirik hujumi mag'lubiyat bilan tugadi. Bu ularning oxirgi hujumi edi.

6.6.2. Sobiq Sovet qo'shinlarining Kursk ostonalaridagi qarshi hujumi

Kursk jangining yangi davrini ochib bergan Sovet qo'shinlarining qarshi hujumi, 1943- yil 12- iyulda g'arbiy va Bryansk frontlari qo'shinlarining Oryol yo'nalishida hujumga o'tishlari bilan boshlandi. Uch kundan so'ng Markaziy front qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar. Dushmanga beriladigan zarba kuchlarini oshirish maqsadida Sovet qo'mondonligi g'arbiy front harakatlanadigan chiziqqa 11-umumqo'shin armiyasini va 4-tank armiyasini, Bryansk fronti chizig'iga 3-gvardiyachi tank armiyani jangga kiritdi.

Shiddatli janglar davomida Bryansk fronti qo'shinlari 1943- yil 5- avgustda Oryol shahrini ozod etdilar.

Voronej va Cho'l fronti qo'shinlarining hujumlari muvaffaqiyat bilan rivojlana boshladi va ular 3-23 avgust kunlari «Rumyansev» nomini olgan Belgorod-Harkov operatsiyasini o'tkazdilar.

1943- yil 5- avgustda Sovet qo'shinlari Belgorodni egalladilar. Shiddatli janglar davomida Voronej fronti qo'shinlari dushmanning qarshi zarba berayotgan guruhini tor-mor etdilar. Shu vaqtda Cho'l fronti qo'shinlari Harkovga yaqinlashib kelib, 23- avgustda shturm bilan shaharni egalladilar. Harkovning ozod etilishi bilan Belgorod-Harkov operatsiyasi tugatildi. Sovet qo'shinlari dushmanning yirik guruhini tor-mor etib, dushman front chuqurligi tomon 140 km. ga siljidilar.

Shunday qilib, 50 kun davom etgan Kursk jangi nihoyasiga yetdi. Bu jang Ikkinchi jahon urushidagi katta janglardan biri edi. Sovet qo'shinlarining umumiy hujumga o'tishlari uchun qulay sharoit yaratildi.

6.6.3. Kursk jangi (1943- yil 5- iyul- 23 avgust). 1943- yil iyulidagi umumiy harbiy-siyosiy vaziyat

1942-1943- yil qishki shiddatli janglardan so'ng sovet-german frontida nisbatan osoyishtalik hukm surdi. Ikkala tomon ham yangi janglarga tayyorgarlik ko'ra boshladi, harbiy ishlab chiqarishni kengaytirish chora-tadbirlari ko'rilgan boshlandi, bo'lajak harakatlar rejaları tuzila boshlandi, zaxiralarni yig'ish va qayta

to'plash boshlandi. Avvalgi janglar tajribalari asosida qo'shin turlarining jangovar qo'llashning tashkiliy formalari va usullari takomillashtirila boshlandi.

Umumiy harbiy- siyosiy vaziyat 1943- yil yozida Qizil Armiya uchun qulay bo'ldi. Jangovar texnikani ishlab chiqarish uzluksiz oshib bordi, bu o'z navbatida Sovet qo'shinlarining texnik jihozlanishining oshishiga olib keldi.

1943- yil yozida o'qchilar qo'shinlarining korpus tashkiliy-shtat tizimi tiklandi, bir xil tanklarga ega bo'lgan tank armiyalarining, artilleriya korpuslari va yorib o'tish divizionlari, og'ir reaktiv artilleriya diviziyalari va zenit artilleriya diviziyalarining shakllanishi boshlandi. Maxsus qo'shinlar va front orti qo'shinlari sifat jihatidan yaxshilandi.

Tashabbusni qo'lga kiritgan Sovet qo'mondonligi, qishgi hujumlarga mustahkam negiz yaratish maqsadida, 1943- yil yozida bir necha hujum operatsiyalarini rejalashtirdi.

Fashistlar qo'mondonligi ham hal qiluvchi jangovar harakatlarga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Ular yozgi hujumlarga har tomonlama tayyorgarlikni boshlab, Sovet qo'shinlarining bo'lajak hujumlarini oldini olishga qaror qildi. Shu maqsadlarni ko'zlab «Sitadel» operatsiyasi rejasi ishlab chiqildi. Operatsiyasining maqsadi quyidagicha edi: Oryol va Belgorod rayonlaridan bir-biroviga tomon Kursk yo'nalishiga zarba berib, Kursk bo'sag'asida Sovet qo'shinlarini qurshab olish va tor-mor etish. Keyinchalik dushman Sovet qo'shinlarini Donbassda tor-mor etishni ko'zda tutdi. Bu operatsiyani o'tkazish uchun 50 ta diviziya, jumladan 16 ta motorlashgan va mexanizatsiyalashgan diviziyalar jamlandi. Guruh o'z safida 900 ming odam, 10 mingtagacha orudiya va minomyotlar, 2700 ta tank va 2000 ta dan ortiq samolyotlarga ega edi.

Oliy Bosh Qo'mondonlik Stavkasi dushmanning yozgi hujum tayyorgarligini o'z vaqtida bilib, uning reja va maqsadlarini ochib tashladi. Oliy Bosh Qo'mondon Stavkasi mudofaa janglari bilan dushmanni holdan toydirishga va uning qanotdagi guruhlariga qattiq talofatlar yetkazib, keyin dadil qarshi hujum bilan fashistlarni to'lig'icha tor-mor etishni ko'zda tutdi. Shundan so'ng janubiy va Janubiy-G'arbiy yo'nalishlarda umumiy hujumni boshlab yuborish rejalashtirildi. Kursk yoyini mudofaa etish Markaziy frontga (K.K.Rokossovskiy) va Voronej frontiga (N.F.Vatutin) topshirildi. Ikkala frontning safida 1 mln.300 mingdan ortiq odam, 20 mingtagacha orudiya va minomyotlar, 3300 ta dan ortiq tank va **o'ziyurar artilleriya qurulumalari**, 2650 ta samolyot mavjud edi. Bu frontlarning front ortida yirik strategik zaxira kuchlari to'planib, Cho'l fronti (I.S.Konev) tarkibiga kiritildi.

Sovet qo'shinlari mustahkam, chuqur eshelo'nlashtirilgan mudofaani tashkil etdilar. Sovet qo'shinlari mudofaasining umumiy chuqurligi 250-300 kmga yetdi. Kursk bo'sag'asida mudofaani tayyorlash chog'ida dushmanning tanklariga qarshi kurashishga katta e'tibor berildi. Mudofaaning oldingi chizig'ida va ichkarisida har xil tankka qarshi to'siqlar yaratildi. Tankka qarshi tayanch punktlari (TQTP) va tankka qarshi rayonlar mudofaa taktik zonasining butun chuqurligida, muhim yo'nalishlarda esa umumqo'shin armiya mudofaasining butun chuqurligida (35kmgacha) yaratildi. TQTP safiga odatda 3-5 ta tankka qarshi orudiya, 9-12 ta tankka qarshi miltiqlar, 2-4 ta minomyotlar, bitta vzvodgacha sapyorlar va

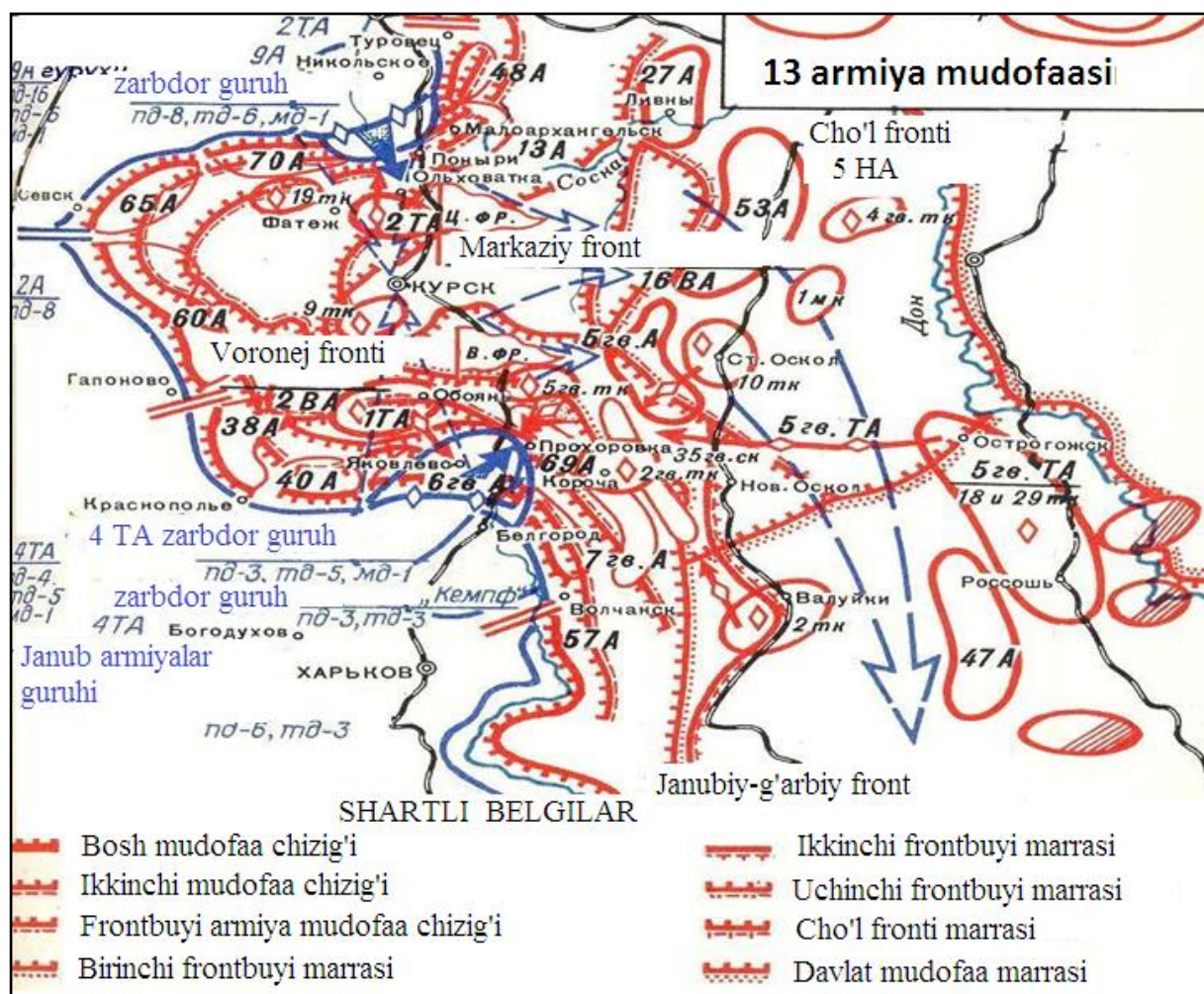
avtomatchilar otdeleniesini olgan. Ayrim hollarda TQTPga tank va o'ziyurar artilleriya qurulumalar biriktirilgan (52-rasm).

Markaziy frontda bir necha TQTP polkka ajratilgan mudofaa joyida, tankka qarshi rayonlarga birlashtirilgan.

Yaxshi tashkil etilgan tankka qarshi mudofaa Sovet qo'shinlariga dushmanning yirik tank bo'linmalari bilan muvaffaqiyatli jang olib borish va ularga jangning birinchi kunlaridayoq mudofaa taktik zonasida katta talofatlar yetkazish imkoniyatini berdi.

Harbiy tarix, hali dushmanning yangi texnikalar bilan jihozlangan bunday yirik guruhini furshab olinishi va to'lig'icha tor-mor etilishi misolini ko'rmagan edi. 330 minglik armiyaning qurshab olinishi va tor-mor etilishi fashistlar Germaniyasi uchun katta ruhiy va moddiy mag'lubiyat edi. Sovet armiyasi Stalingrad ostonalarida tajribali va makkor dushmanni yakson etgan edi. Faqat hujumlarni olib borish chog'ida dushmanning 32 ta diviziyasi va 3 ta brigadasi qirib tashlandi, 16 ta dushman diviziyalariga katta talofat yetkazildi.

Fashistlar Stalingrad ostonalarida 1942- yil 19- noyabrdan 1943- yil 2-fevralgacha 800 mingdan ortiq odamini, ikki mingta atrofida tanklarini va shturmchi orudiyalarini, 10 mingtadan ortiq orudiya va minomyotlarini va uch mingtagacha transport va jangovar samolyotlarini yo'qotdi.

52 rasm. Kursk jangi

Stalingrad ostonalaridagi jangning g'alaba bilan tugashi katta harbiy-siyosiy ahamiyatga ega. Bu jang Ikkinchi jahon urushining borishida tubdan burilishning kulminatsion punkti bo'ldi. Sovet Armiyasining qishki muvaffaqiyatli hujumlari uchun qulay sharoit yaratildi. Gitlerchi okkupantlarning SSSR hududidan xaydab chiqarish davri boshlandi. Sovet qurolli kuchlari dushmandan strategik tashabbusni tortib olib, uni urushning oxirigacha o'z qo'llarida mustahkam ushlab turdilar.

Stalingrad ostonalarida fashistlarining mag'lubiyati, milliy-ozodlik harakati kurashlari fashist okkupantlari va ularning hamtovoqlariga qarshi avj olib ketishiga olib keldi. Fransiya, Yugoslaviya, Polsha, Belgiya, Gretsiya, Albaniya va Yevropaning boshqa davlatlari vatanparvarlari antifashist kurashlarini kuchaytirib, dushmanga sezilarli darajada zarbalar bera boshladilar.

Bu g'alaba Osiyo va Afrika davlatlarida ham milliy-ozodlik harakatlarining rivojlanishiga ta'sir o'tkazdi. Bu mamlakatlar xalqlari, dunyoda Germaniya fashizmini tor-mor etishga qodir kuch borligiga ishonch xosil qildilar.

Sovet hukumati va xalqi Stalingrad himoyachilarining qaxramonligini va jasoratini munosib taqdirladi. Stalingradga «Qaxramon shahar» unvoni berildi. 100 ga yaqin Sovet jangchilari Sovet Ittifoqi Qaxramoni unvoniga sazovor bo'ldilar, o'ng minglab askarlar va ofitserlar davlat mukofotlari bilan taqdirlandilar. 1942-yil oxirida «Stalingrad mudofaasi uchun» medali ta'sis etildi. 700 mingdan ortiq jangchilar bu medal bilan taqdirlandi, shu jumladan 2738 kishi o'zbekistonliklar.

7. Fashist bosqinchilarini sobiq Sovet ittifoqini hududlaridan quvib chiqarilishi

Ikkinchi jahon urushning to'rtinchi davri, Sovet Qurolli Kuchlari tomonidan 1943- yil oxiridan 1945- yilning 9- mayigacha o'tkazilgan operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Bu davr ichida uchta kompaniya o'tkazildi:

- 1944- yilki qishgi kompaniya (1943 y. 24.12-1944 y. aprel);
- 1944- yil yozgi kompaniya (1944 y. iyun-dekabr);
- qishki, Yevropadagi yakunlovchi kompaniya (1945 y. yanvar-may).

Bu davrning harakterli tomoni, fashist bosqinchilarini Sovet tuprog'idan butkul xaydab chiqarilishi, Qizil Armiya tomonidan Sharqiy va Janubiy Sharqiy Yevropa xalqlarining ozodetilishi va gitlerchilar Germaniyasining batamom tor-mor etilishi bo'ldi.

7.1. 1944- yil qishi va baxoridagi Sobiq Sovet qo'shinlarining hujumlari

1944- yil qishgi kompaniya boshida Qizil Armiya strategik tashabbusni o'z qo'lida mustahkam ushlab turdi.

Sovet xalqining shijoatkorona mehnatlari iqtisodiyotning tez rivojlanishini ta'minlab, harbiy ishlab chiqarishni yanada kengroq yo'lga qo'ydi. Qurol-yarog' va harbiy texnika sonining ortib borishi bilan ularning sifati takomillashdi, qo'shinlarning tashkiliy tizimi o'zgardi. Armiya qurollanishida qurol-yarog' va harbiy texnikaning yangi-yangi namunalari kiritildi. Birlashmalar va qismlarning zarba berish qudrati, harakatchanligi va manyovrchanligi oshdi.

1944- yil boshida Qizil Armiyaning harakatdagi qo‘shinlari-6,1 mln. odamga, 88,9 mingta orudiya va minomyotlarga, 2167 ta reaktiv artilleriya qurilmalariga, 4900 ta atrofida tanklar va **o‘ziyurar artilleriya qurulmalarga**, 8500 ta jangovar samolyotlarga ega bo‘lib, bu dushman armiyalari ustidan shaxsiy tarkib bo‘yicha 1,2 marta, artilleriya bo‘yicha 1,6 marta, samolyotlar bo‘yicha 2,8 marta ustunlikni ta‘minladi. Tanklar bo‘yicha ustunlik dushman tomonida edi. Bu holat Sovet qo‘shinlariga hujumni keng qanotda olib borish imkoniyatini berdi.

Oliy Bosh Qo‘mondonlik rejasiga ko‘ra Qizil Armiyaga, Boltiq dengizidan Qora dengizgacha bo‘lgan oraliqda front bo‘ylab yoyilib, dushmanning asosiy guruhlarini shimoliy-g‘arbiy yo‘nalishda va sovet-german frontining janubiy qanotida tor-mor etib, Sovet Ittifoqi hududini katta qismini fashistlardan ozod etib va yangi operatsiyalarni muvaffaqiyatli o‘tkazish uchun qulay sharoit yaratish vazifasi qo‘yildi. Asosiy kuchlar Janubiy-G‘arbiy yo‘nalishda jamlandi. Bu yerda Sovet qo‘shinlari oldida, nemis-fashist armiyalarining asosiy kuchlarini tor-mor etib, O‘ng Qiroq Ukraina va Qrimni ozod etish jangovar vazifasi turardi.

Fashistlar qo‘mondonligi nafaqat butun front bo‘ylab egallab turgan marralarni ushlab turish, balki Dneprda mudofaani mustahkamlash, g‘arbda kutilayotgan Angliya-Amerika qo‘shinlarining tushurilishini bartaraf etish, keyinchalik urushning natijasini o‘z foydasiga hal etishni rejalashtirdi. Bu masalalarni hal etishda antigitler koalitsiyasining parchalanishiga katta umid bog‘landi.

Sovet-german frontining janubiy qanotida nemislar, 103 ta diviziyani (jumladan 18 ta tank va 2 ta motorlashgan), 1 mln.760 ming askar va ofitserlar, 16 840 ta orudiya va minomyotlar, 2200 ta tank va shturmchi orudiyalar, 1460 ta samolyotlarni yig‘dilar. Ularga qarshi 4 ta Ukraina frontlari (1-UF, 2-UF, 3-UF, 4-UF) qarshi qo‘yilib, ular o‘z saflarida 2 mln. 365 ming odamga, 28 847 ta orudiya va minomyotlarga, 2037 ta tanklar va **o‘ziyurar artilleriya qurulmalarga**, 2637 ta samolyotlarga ega bo‘ldilar.

O‘ng Qirg‘oq Ukrainadagi operatsiyalar bilan bir vaqtning o‘zida Leningrad va Novgorod ostonalarida hujumlar tayyorlanib, «Shimol» armiya guruhini tor-mor etib, Leningrad qamalini butkul echib tashlab Boltiqbo‘yiga chiqish rejalashtirildi. Dushmanni, o‘z zaxiralarini O‘ng Qirg‘oq Ukraina va Leningrad yaqiniga olib kelish imkoniyatidan maxrum qilish maqsadida g‘arbiy yo‘nalishda faol jang harakatlari rejalashtirildi.

7.2. Nemis-fashist qo‘shinlarini Leningrad va Novgorod bo‘sag‘alarida tor-mor etilishi

Nemis-fashist qo‘shinlarini Leningrad va Novgorod bo‘sag‘alarida tor-mor etish Leningrad va Volxov frontlariga, 2-Boliqbo‘yi fronti qo‘shinlari ko‘magida va Boltiq floti hamkorligida 1944- yil 14- yanvardan 29- fevralgacha amalga oshirildi. Bu operatsiyaning maqsadi, «Shimol» armiya guruhini tor-mor etish, Leningrad qamalini butkul echib tashlash, Leningrad ishlab chiqarish rayonini ozod etish va keyingi operatsiyalar uchun qulay sharoit yaratishdan iborat bo‘ldi. Stavkaning rejasi, maqsadi-bir vaqtning o‘zida Leningrad va Novgorod

rayonlaridan ikkita guruhning kuchli hujumlari bilan, avval dushmanning qanotdagi guruhlarini tor-mor etish, keyin «Shimol» armiya guruhini hamma kuchlarini tamomila yakson etishni o'z ichiga oldi.

Operatsiyaning birinchi davrida 1944- yil 14-30- yanvarlarda, Leningrad fronti qo'shinlari dushmanning uzoq vaqtga mo'ljallangan mudofaasini yorib o'tdilar, uning petergof-strelnin guruhini tor-mor etib, 30 yanvar oxirida dushmanning Luga daryosi bo'yidagi oldindan tayyorlangan mudofaa marrasiga chiqdilar.

Shu davr mobaynida Volxov fronti qo'shinlari dushmanning Novgorod guruhini yakson etib, Novgorod shahrini egalladilar va hujumni Luga yo'nalishiga rivojlantirdilar.

1944- yil 31- yanvardan 16- fevralgacha, operatsiyaning ikkinchi davrida Leningrad fronti o'zining asosiy kuchlarini g'arbga, Kengissep yo'nalishiga jo'natdi va kuchlarning bir qismi bilan Lugaga zarba berdi. Volxov fronti Lugani janubiy-sharqidan aylanib o'tib asosiy zarbani berdi. 16 fevral kuni ikkila front qo'shinlari Lugani egalladilar va hujumni Pskov tomonga rivojlantirdilar. Dushman mudofaasi butun operativ chuqurlikda yorib o'tildi.

1944- yil 16- fevraldan 29- fevralgacha Leningrad fronti 2- Boltiqbo'yi fronti qo'shinlari bilan hamkorlikda, hujumni rivojlantirib, dushmanni tor-mor etishni tugatib Narva daryosi, Chud va Pskao ko'llari marralariga, Pskovning janubiy marralariga chiqdilar. Operatsiyaning ahamiyatga molik tomoni—bu frontlarning, flotning va partizan harakatlarining o'zaro hamkorligi natijasida bitta strategik vazifani bajarganliklaridir.

Operatsiya natijasida Sovet qo'shinlari dushmanning 20 tadan ortiq diviziyasini tor-mor etdilar, dushman chuqurligiga 220-280 km ga olg'a harakatlandilar va nemis-fashist qo'shinlaridan Leningrad viloyatini va Kalinin viloyatining bir qismini ozod etdilar. Leningrad qamali butunlay tugatildi. Dushmanni Kareliya buynida va Boltiq bo'yida tor-mor etish uchun qulay negiz yaratdilar. 1944- yil yanvar-fevral oylarida Belorussiyada, fashistlarning «Markaz» armiya guruhini yakson etish uchun jang harakatlari olib borildi. Sovet qo'shinlarining Leningrad va Novgorod ostonalarida va Belorussiya hududidagi hujumlari, gitlerchilar qo'monligini o'z zaxiralarini sovet-german frontining janubiy qanotiga yetkazib kelish imkoniyatidan maxrum etdi, shu bilan O'ng Qirg'oq Ukrainada muvaffaqiyatli jangovar harakatlarning olib borish imkoniyati yanada oshdi.

7.3. O'ng Qirg'oq Ukrainaning ozod etilishi

O'ng Qirg'oq Ukrainadagi jangovar harakatlarning maqsadi, qarshida turgan dushman kuchlarini Dnepr bo'yi rayonlarida tor-mor etish va Janubiy Bug va Ingulets daryolariga chiqish uchun bir vaqtning o'zida bir-nechta, ketma-ket operatsiyalarni o'tkazishdan iborat bo'ldi. Keyinchalik dushmanga chuqur zarbalar berib «Janub», «A» armiya guruhlarining asosiy kuchlarini tor-mor etib Karpat tog'lariga va Mogilev-Podolskdan Dnestrning qo'yilish joylariga chiqish ko'zda tutildi.

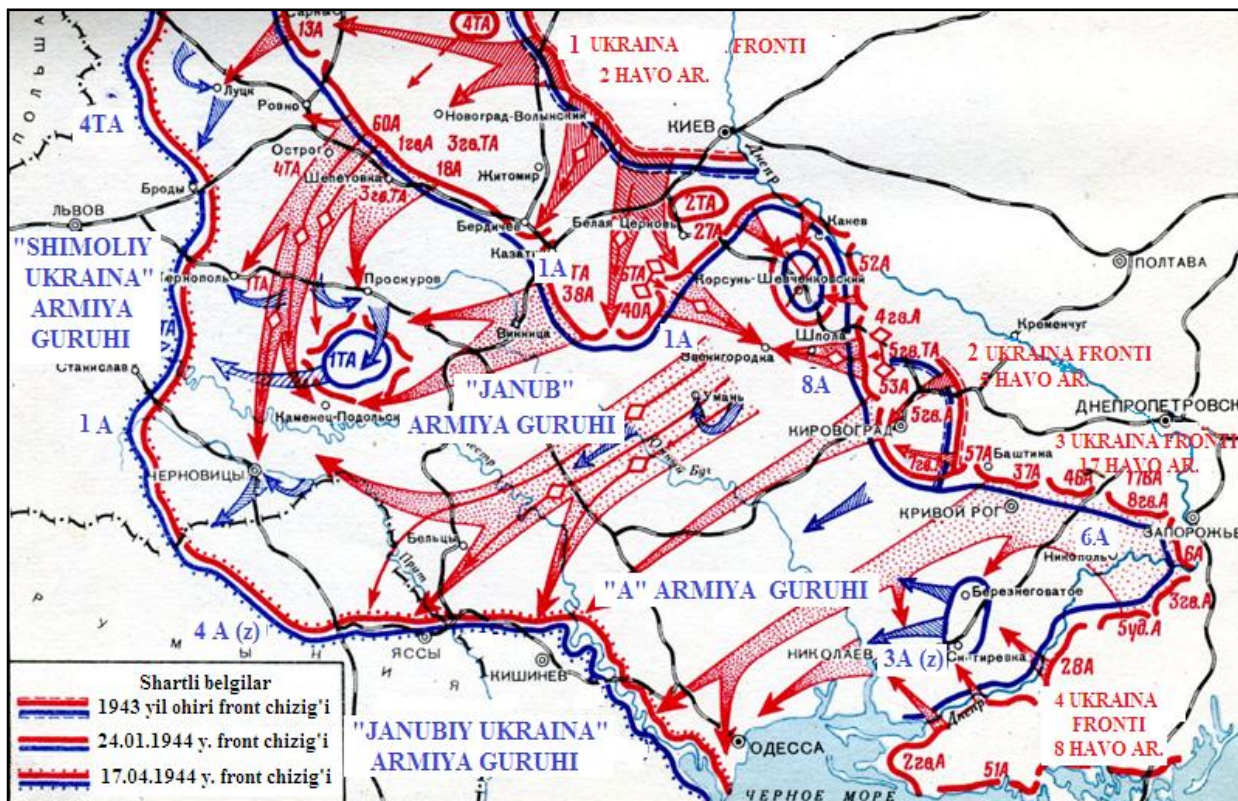
O'ng Qirg'oq Ukrainadagi hujumlar ikkita davrga bo'linadi:

jangovar harakatlarning birinchi davrida (1943 y. 24- dekabr- 1944 y. 29 fevral) to'rttala Ukraina frontlari beshta operatsiya o'tkazdilar:

- Jitomir-Berdichev operatsiyasi (1943 y.24 dekabr-1944 y. 29 fevral);
- Kirovograd operatsiyasi (1944 y.5-17 yanvar);
- Rovno-Lutsk operatsiyasi (1944 y. 27.01.-11.02.);
- Korsun-Shevchenko operatsiyasi (1944 y. 24.01-17.2.);
- Nikopol-Krivoy-Rog operatsiyasi (1944 y. 30.01-29.02.).

Bu operatsiyalar davomida qo'shinlar dushmanning yirik guruhlarini Jitomir, Kirovograd, Krivoy-Rog rayonlarida tor-mor etib, O'ng Qirg'oq Ukrainaning ancha qismini ozod etdilar, Dneprning chap qirg'og'ida Nikopol rayonida dushman platsdarmini yakson etdilar va Korsun-Shevchenko rayonida dushmanning kuchli guruhlarini qurshab oldilar va tor-mor etdilar (53-rasm).

53 rasm. O'ng sohil Ukrainadagi jangovar harakatlar.
1944- yil yanvar-aprel

Bu harakatlar mobaynida 1-Ukraina fronti qo'shinlari «Janub» armiya guruhini shimoldan aylanib o'tib, Chernovsi yo'nalishiga zarba berish uchun qulay joyni egalladilar. Korsun-Shevchenko bo'sag'asi va Nikopol platsdarmining tugatilishi bilan 2-va 3-Ukraina frontlari qo'shinlarining keyinchalik, Janubiy Bug, Dnestr va Prut daryolariga hujum qilishlari uchun qulay sharoit yaratildi.

Korsun-Shevchenko operatsiyasi. O'tkazilgan operatsiyalar orasida Korsun-Shevchenko (1944 y. 24.01-17.02) operatsiyasi alohida o'rin tutadi. Bu operatsiyada 1-Ukraina frontining chap qanoti (N.F.Vatutin), 2-Ukraina frontining (I.S.Konev) asosiy kuchlari ishtirok etdilar. Operatsiyada Sovet qo'shinlari 3-4 sutka mobaynida Korsun-Shevchenko bo'sag'asining asosini yorib o'tdilar. Bir-birovi tomonga jang harakatlarini rivojlantirib qo'shinlar Zvenigorodka yaqinida

birlashdilar va to‘qqiz kun ichida Sovet qo‘shinlari, dushmanning 10 diviziyasini va bitta brigadasini qurshab olishni tugatdilar. Keyingi 14 kun mobaynida ular dushmanning yirik qarshi zarbalarini tashqi frontda qaytarib turdilar va qurshovdagi fashistlarni tor-mor etdilar. Dushmanning umumiy yo‘qotishlari 73 ming askar va ofitserlarni tashkil etdi. Tashqi front qurshovida dushmanning boshqa yo‘nalishlardan olib kelingan 8 ta tank va 6 ta piyodalar diviziyalari holdan toydirildi, bu o‘z navbatida shu vaqtda Rovno-Lutsk va Nikopol-Krivoy-Rog operatsiyalarining muvaffaqiyatli o‘tkazilishiga imkon yaratdi.

Harbiy nazariya nuqtai-nazaridan Korsun-Shevchenko operatsiyasi quyidagi xossalarga ega:

-birinchidan, qisqa muddatlarda tayyorlandi, qiyin ob-havo sharoitlarda o‘tkazildi va harbiy tarixga dushmanning kuchli guruhini qurshab olish va to‘lig‘icha tor-mor etish misoli bo‘lib kirdi. Uning muvaffaqiyatli tugatilishiga hal qiluvchi ro‘lni tank armiyalari (5 gv. tank armiyasi, 6-tank armiyasi) o‘ynadi;

-ikkinchidan, ichki va tashqi front qurshovining yaratilish xususiyati, ular dushmanning kuchli qarshi atakasi va qarshi hujumini qaytarish mobaynida yaratilganligini o‘ziga biriktiradi. Bu holat ularning, ya‘ni tashqi va ichki front qurshovlarining bir vaqtda emas, balki har xil vaqtda yaratilishini aniqlab berdi. Mo‘‘tadil tashqi frontni yaratish uchun tank armiyalari jo‘natildi. Ularga mustaqil mudofaa chiziqlari topshirildi. Shunday qilib, urush davrida birinchi bor tank armiyalari qurshovga olish operatsiyalarida ikkita ketma-ket vazifalarni oldilar:- avval dushman mudofaasini yorib o‘tish va qurshovni tugatish, keyin tashqi frontda dushman qarshi zarbalarini qaytarish;

-uchinchidan, Korsun-Shevchenko operatsiyasida, Stalingrad jangidan farqli o‘laroq, dushmanni qurshab olish bilan uning tor-mor etilishi o‘rtasida operativ to‘xtalish bo‘lmadi. Dushmanning tashqi frontda kuchli qarshi hujumlarini qaytarish bilan bir vaqtning o‘zida, bir necha yo‘nalishlardan zarba berish yo‘li bilan, qurshovdagi dushmanni tor-mor etish jarayoni ham olib borildi.

Gitlerchi qo‘shinlarini sharqiy Prusiyada va Polshada tor mor qilinishi.

1944 yil iyun oxiridan avgust boshlarigacha Sovet qo‘shinlari Belorussiya va g‘arbiy Ukrainada yirik hujum operatsiyalarini o‘tkazdilar.

Bu operatsiyalar davomida partizanlar bilan hamkorlikda ular dushmanning yirik guruhlarini tor-mor etdilar va butun Belorussiyani, Litva va g‘arbiy Ukrainaning bir qismini, Polshaning sharqiy qismini ozod etdilar.

Avgustning ikkinchi yarmida Sovet Qurolli Kuchlari asosiy kuchlarni Janubiy-G‘arbiy yo‘nalishga qaratdilar. 2-va 3-Ukraina frontlari qo‘shinlari bu yerda yilning oxirigacha hujumni to‘xtatmadilar. Bu hujumlar davomida Sovet qo‘shinlari sovet-german frontining janubiy uchastkalarida dushmanning yirik guruhlarini qurshab oldilar va tor-mor etdilar, Moldaviya, Ukraina Karpatori hududlarini ozod etishni tugatdilar, Ruminiya va Bolgariyani urushdan chiqardilar va nemis-fashistlariga qarshi urush harakatlarini Chexoslovakiya, Yugoslaviya va Vengriya hududlariga olib o‘tdilar.

1944- yil qishgi kompaniyalarda erishilgan g‘alabalar natijasida Sovet Ittifoqi uchun harbiy-siyosiy vaziyat juda qulay bo‘ldi. Bu xol Qizil Armiyaning yozgi-kuzgi kompaniyalardagi vazifalarini aniqlab berdi. Bu vazifa, Sovet tuprog‘ini

fashistlardan batamom tozalash va Yevropa xalqlariga fashizm qulligidan ozod bo'lish uchun yordam berishdan iborat edi. Shu maqsadlarga erishish uchun, asosiy yo'nalishlarga bir-necha ketma-ket zarbalar berish rejalashtirildi.

1944- yil 10- iyundan 9- avgustgacha Sovet qo'shinlari Boltiq floti, Onega va Ladoga harbiy flotiliyasi bilan birgalikda dushmanning uzoq vaqtga mo'ljallangan mudofaasini yorib o'tib, finlar armiyasiga qaqshatqich zarbalar berdilar, Kareliyaning katta qismini ozod etdilar va front chizig'ini Leningraddan 150 km ga surib tashladilar.

Iyun oxiridan avgust boshlarigacha Sovet qo'shinlari Belorussiya va g'arbiy Ukrainada yirik hujum operatsiyalarini o'tkazdilar.

Bu operatsiyalar davomida partizanlar bilan hamkorlikda ular dushmanning yirik guruhlarini tor-mor etdilar va butun Belorussiyani, Litva va g'arbiy Ukrainaning bir qismini, Polshaning sharqiy qismini ozod etdilar.

Avgustning ikkinchi yarmida Sovet Qurolli Kuchlari asosiy kuchlarni Janubiy-G'arbiy yo'nalishga qaratdilar. 2-va 3-Ukraina frontlari qo'shinlari bu yerda yilning oxirigacha hujumni to'xtatmadilar. Bu hujumlar davomida Sovet qo'shinlari sovet-german frontining janubiy uchastkalarida dushmanning yirik guruhlarini qurshab oldilar va tor-mor etdilar, Moldaviya, Ukraina Karpatori hududlarini ozod etishni tugatdilar, Ruminiya va Bolgariyani urushdan chiqardilar va nemis-fashistlariga qarshi urush harakatlarini Chexoslovakiya, Yugoslaviya va Vengriya hududlariga olib o'tdilar.

Shu vaqt mobaynida Sovet qo'shinlari Boltiq va Shimoliy flotlar bilan birgalikda nemis-fashist qo'shinlarini Boltiqbo'yida tor-mor etdilar. Bu operatsiyalar davomida Estoniya, Latviya va Norvegiyaning shimoliy qismi ozod etildi.

Tukum va Libavaning o'rtasida dushmanning 30 tadan ortiq diviziyalari dengizga siqilib qo'yildi.

Shunday qilib, 1944- yildagi muvaffaqiyatli operatsiyalar natijasida Qizil Armiya fashistlar Germaniyasiga og'ir talofatlar etkazdi. Sovet qo'shinlari Sovet tuprog'ini qariyb butunlay, Polshaning sharqiy qismini nemis-fashist bosqinchilaridan ozod etdilar va jang harakatlarini Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Vengriya va Norvegiyada boshlab yubordilar. Fashistlar Germaniyasi siyosiy yakkalanib qolish holatiga tushib qoldi.

7.4. Belorussiya (Bagration) operatsiyasi (1944 y. 23.06-29.08)

Belorussiya strategik operatsiyasiga ikki oydan ortiq tayyorgarlik ko'rildi. Operatsiyaning maqsadi, keng front bo'ylab to'rttala frontlarning kuchlari bilan hujumni boshlab, dushman mudofaasini olti joyidan yorib o'tish, uning guruhlarini Vitebsk va Bobruysk rayonlarida qurshab olish va tor-mor etish, keyin uchala Belorussiya frontlarining kuchlari bilan Minsk yo'nalishiga, partizan otryadlari bilan yaqindan hamkorlik qilib «Markaz» armiya guruhiga kuchli zarbalar berib uni tor-mor etishdan iborat edi. Keyin zarbalarni kuchaytirib, hujum frontini kengaytirib Sovet Ittifoqining g'arbiy chegaralariga chiqish rejalashtirildi.

Frontlarga aniq vazifalar Lepel, Berezino daryosi, Slutsk (160 km. chuqurlikkacha) marralarigacha qo'yildi (54-rasm).

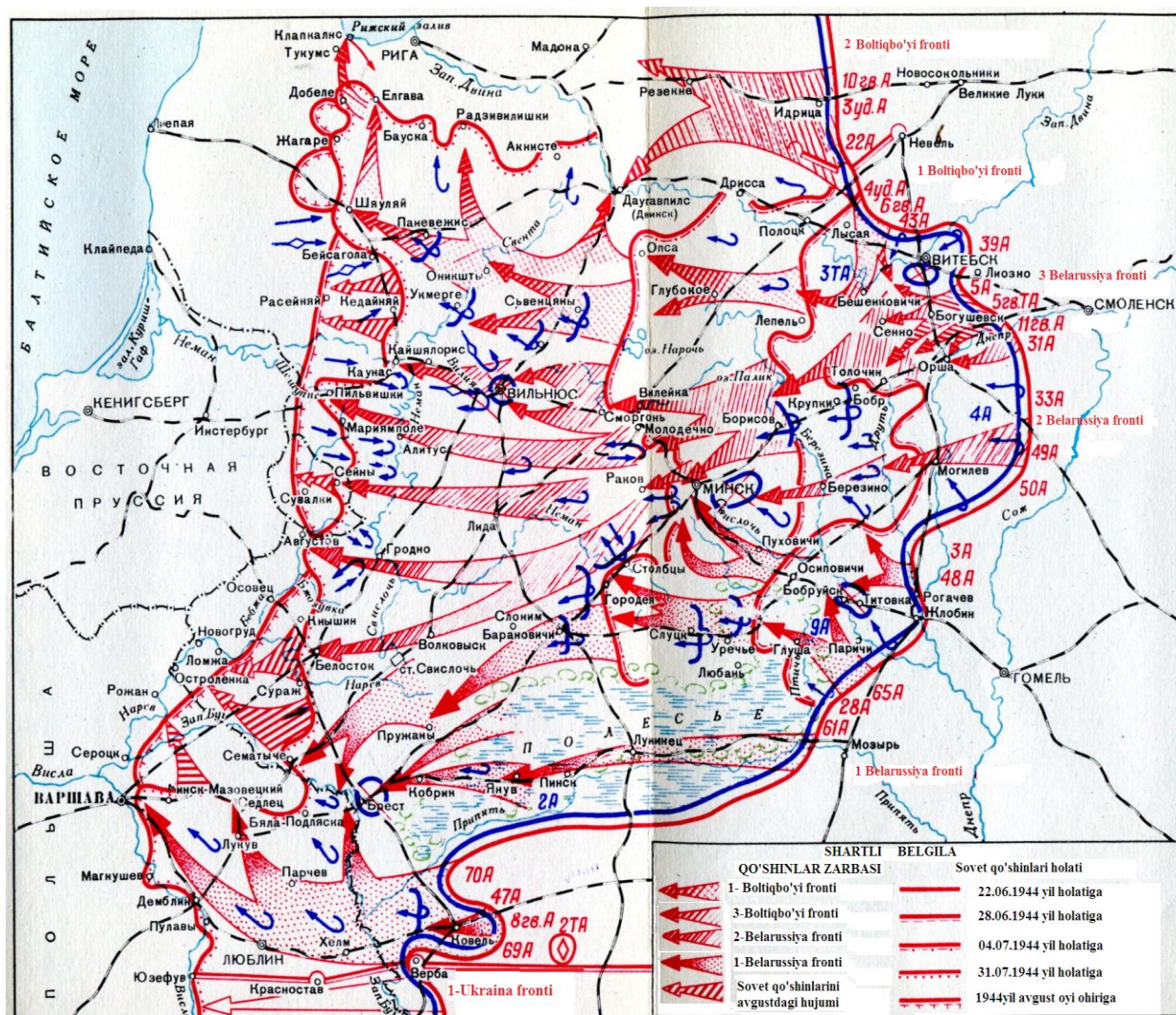
Bu vazifalar bajarilganidan so'ng, keyingi vazifalarni vaziyatga qarab belgilash ko'zda tutildi.

1-Boltiqbo'yi fronti (general I.X.Bagramyan) 3-Belorussiya fronti bilan hamkorlikda dushmanning Vitebsk-Lepel guruhini tor-mor etish vazifasini oldi.

3-Belorussiya frontiga (general I.D.Chernyaxovskiy) 1- Boltiqbo'yi va 2-Belorussiya frontlari bilan hamkorlikda dushmanning Vitebsk-Orsha guruhini tor-mor etish vazifasi yuklatildi.

2- Belorussiya frontiga (general G.F.Zaharov) 3- va 1-Belorussiya frontlari bilan hamkorlikda dushmanning Mogilyov guruhini tor mor etish topshirildi.

1- Belorussiya fronti (armiya-general K.K. Rokossovskiy) o'ng qanot qo'shinlari bilan dushmanni Bobruysk rayonida qurshab olish va tor-mor etish vazifasini oldi. Keyinchalik front qo'shinlari Osipovich, Puxovich va Slutskka hujum qilishlari kerak edi. Markaz va chap qanotdagi qo'shinlar egallab turgan marralarini mustahkam ushlab turishlari va Lyublin yo'nalishiga hujum qilishga tayyor turishlari kerak edi.

54 rasm. Belorussiya "Bagration" operatsiyasi
(1944 y. 23- iyun – 29- avgust)

Lepel, Berezino daryosi, Slutsk marralariga chiqish bilan, 3- Belorussiya frontining chap qanoti va 1- Belorussiya fronti o'ng qanoti zarbdor guruhlar, dushmanni umumiy yo'nalish – Minskka tomon ta'qib etishlari, qolgan kuchlar esa, frontdan dushmanni ta'qib etib kelayotgan 2- Belorussiya fronti bilan Molodechno, Baranovich y o'nalishiga ta'qibni olib borib, dushmanning asosiy kuchlarini Minskning sharqida qurshab olishlari va tor-mor etishlari ko'zda tutildi.

Birinchi Boltiqbo'yi frontini g'arbiy yo'nalishda, dushmanning uchinchi tank armiyasini tor-mor etish va «Shimol» armiya guruhining shimoldan beriladigan zarbalarini oldini olish va uni qolgan fashistlar guruhlaridan ajratib qo'yish maqsadida hujumni rivojlantirish uchun foydalanish ko'zda tutildi.

Uzoq aviatsiya dushmanning aerodromlariga, temir yo'llariga zarba berishi va kuchlarining bir qismi bilan quruqlikda harakatlanayotgan qo'shinlarga yordam ko'rsatishi kerak edi. Partizan birlashmalariga, operatsiya boshlanishida dushman ichkarisida va uning kommunikatsiyalarida ommaviy diversiyalar o'tkazib, Belorussiyani ozod etishda har tomonlama Qizil Armiyaga yordamlashish vazifasi topshirildi.

Operatsiyaning mazmuni. Jangovar harakatlarning harakteri va bajarilishi kerak bo'lgan vazifalar bo'yicha Belorussiya strategik operatsiyasi ikkita davrga bo'linadi.

Birinchi davrda, 1944- yil 23- iyundan 4- iyulgacha Vitebsk-Orsha, Mogilyov, Bobruysk operatsiyalari o'tkazildi va dushmanning Minsk guruhini qurshab olish tugatildi. Hujumni rivojlantirish vaqtida, tashqi qurshov frontida Sovet qo'shinlari Shaulay, Vilnyus, Belostok va Lyublinsk-Brest operatsiyalarini o'tkazdilar.

Keng ko'lamliliigi, puxta tayyorlanganligi va mohirona bajarilishi bilan bu operatsiya Ikkinchi jahon urushi tarixidagi eng yorqin, yuksak ahamiyatga ega operatsiyalardandir.

1-Boltiqbo'yi, 3-va 2-Belorussiya frontlarining hujumlari 1944- yil 23-iyunda boshlandi. 1-Belorussiya fronti ikki sutkadan keyin hujumga o'tdi. Hamma frontlarda hujum arafasida ilg'or batalyonlarning razvedka janglari o'tkazildi.

Ikki kun mobaynida dushmanning bosh va ikkinchi mudofaa chizig'i qariyib hamma yo'nalishlarda yorib o'tildi va yorib o'tilgan pozitsiyalarga harakatchan qo'shinlar kiritildi. Hujumni rivojlantirib hamma frontlar qo'shinlari 28- iyunda dushman mudofaasining butun operativ chuqurligida yorib o'tdilar, dushmanning Vitebsk guruhini (beshta diviziya) va Bobruysk guruhini (oltita diviziya) qurshab olib tor-mor etdilar va Berezino daryosiga chiqish bilan Puxovich rayonida dushmanning Minsk guruhini qanotlarini qurshab oldilar.

Keyingi hujumlarni rivojlantirib, 3-va 1-Belorussiya frontlari qo'shinlari 3 iyul oxirida Minsk rayonida birlashdilar va 2- Belorussiya fronti bilan birgalikda va partizan otryadlari bilan hamkorlikda 18 ta diviziyadan iborat (100 ming atrofida odamini) dushmanning Minsk guruhini qurshab olishni tugatdilar. Qurshovdagi dushman guruhlarini tor-mor etish 2- Belorussiya frontiga topshirildi va 11 iyul oxirida to'lig'icha amalga oshirildi.

1-Boltiqbo'yi fronti qo'shinlari hujumni Svensyan yo'nalishiga tomon rivojlantirdilar.

Frontlar aviatsiyasi quruqlikdagi qo'shinlar hujumlarini qo'llab-quvvatlab turdilar. Aviatsiya ayniqsa dushmanning Bobruysk va Minsk guruhlarini tor-mor etishda katta ro'l o'ynadi. Uzoq aviatsiya dushmanning temir yo'l orqali tashib kelayotgan yuklariga va aerodromlardagi aviatsiyasiga qarshi kurashni amalga oshirdilar.

Frontlarning harakatlariga Belorussiya partizani juda katta yordam berdilar, ularning asosiy zarbalari dushman kommunikatsiyalariga qaratildi. Ular dushmanning zaxira kuchlarining katta qismini holdan toydirib, dushman haqida ma'lumot yig'ish, ularning chekinayotgan qo'shinlariga frontlar qo'shinlari bilan hamkorlikda zarbalar berish, kechuv joylarini egallash va o'z qo'shinlari yetib kelgunga qadar ularni ushlab turishdek muhim vazifalarni bajardilar.

Dushmanning Minsk guruhi qurshovga olinganidan keyin, g'arbiy Dvina va Pripyat oralig'idagi uning mudofaasida 400 km li bo'shliq xosil bo'lib, bu bo'shliqqa Sovet qo'shinlari ildamlab ketdilar. Minskning g'arbida tor-mor etilgan dushmanning qolganlarini shiddat bilan ta'qib etish boshlandi. Iyul o'rtalarida frontlar qo'shinlari Neman daryosi bo'ylariga chiqdilar. Sovet qo'shinlariga Boltiq dengiziga va Sharqiy Prussiya chegaralariga chiqish uchun real sharoitlar yuzaga keldi.

Sharqiy Prussiya chegaralari bo'sag'alarida yangi front chizig'ini tiklash maqsadida nemis-fashist qo'mondonligi iyul oyi mobaynida bu yo'nalishga 27 ta diviziyani, jumladan 10 ta tank diviziyasini tashladi. Dushman birinchi chiziqqa anchagina zaxiralarini kiritib, Neman daryosi marrasida, Sharqiy Prussiyaning bevosita chegaralari bo'ylarida yangi mudofaa frontini yaratishga va qarshilik ko'rsatishni kuchaytirishga erishdi.

Neman daryosi marralariga chiqish bilan, front orti ta'minotining 500 km ortga qolib ketganligi tufayli frontlarga yonilg'i moddalari, o'q-dorilar va oziq-ovqatlarning tanqisligi sezilib qoldi. Shu munosabat bilan qo'shinlar front bo'ylab katta chuqurlikka cho'zilib ketdilar, artilleriya va tanklar orqaga qolib ketdi, aviatsiyaning faolligi tez tushib ketdi.

Iyulning ikkinchi yarmida 1-Belorussiya frontining Brest-Lyublin operatsiyasi boshlandi. Brest-Lyublin yo'nalishida hujumni rivojlantirib, 1-Ukraina, 2-Belorussiya frontlari bilan o'zaro hamkorlikni olib borib, 1-Belorussiya fronti qo'shinlari 1944- yil 22- iyulda Lyublinni egalladilar.

Iyul oxirida qo'shinlar Visla daryosiga chiqdilar va uning g'arbiy qirg'og'idagi platsdarmnlarni egalladilar, bevosita Varshavaga yaqinlashib keldilar va front qo'shinlarini Varshavadan sharqqa tomon uloqtirib tashlashga harakat qilgan dushmanning kuchli guruhi bilan shiddatli jang harakatlarini boshlab yubordilar.

Belorussiya (Bagration) operatsiyasining asosiy maqsadi 1944- yilning iyulida amalga oshirilgan edi. Avgust oyi mobaynida frontlar qo'shinlari, operativ vaziyatni yanada yaxshilash maqsadida, dushmanning qarshi zarbalarini qaytarib, alohida operatsiyalar o'tkazdilar. Avgust oxirida frontlar qo'shinlarining holdan toyganliklarini va dushman qarshiligi faolligining oshganligini hisobga olib, Oliy Bosh Qo'mondonlik Stavkasi (OBQ) tomonidan direktiva chiqarilib, mudofaaga o'tishga buyruq berildi.

Shunday qilib, Belorussiya (Bagration) operatsiyasi davomida yirik strategik va siyosiy maqsadlarga erishildi. Nemis fashist qo'shinlarining markaziy guruhi qo'shinlari-«Markaz» armiya guruhi tor-mor etildi. Bu guruhning 34 ta diviziyasi va uchta brigadasi yakson etildi. Bu operatsiya davomida siyosiy va strategik vaziyat sovet-german frontining markaziy uchastkasida tubdan o'zgardi. Sovet qo'shinlari g'arbga tomon 500-600 km. olg'a harakatlandilar, Belorussiyani batamom ozod etdilar, Litva va Polshaning katta qismi ozod etildi, Neman daryosini kechib o'tib Sharqiy Prussiya chegaralariga chiqdilar, Narev va Visla daryosi bo'yidagi platsdarmnlarni egalladilar. Shu bilan birga, Sovet qo'shinlari dushmanning Boltiqbo'yi va Sharqiy Prussiya guruhlarini o'rab oldilar va ularni bo'lib tashlash uchun qulay sharoit yaratdilar.

7.5. Berlin operatsiyasi va fashist Germaniyani so'zsiz taslim bo'lishi

Uchinchi davrning hal qiluvchi voqeasi, 1-, 2-Belorussiya va 1- Ukraina frontlari qo'shinlarining Berlin operatsiyasi bo'ldi. Operatsiyaning maqsadi, Berlin yo'nalishida to'plangan («Visla», «Markaz» armiya guruhleri) nemislarning strategik guruhlarini tor-mor etish, Berlinni egallash va Gitler Germaniyasini kapitulyatsiya qilishga majbur etish edi (55-rasm).

1-Belorussiya va 1-Ukraina frontlari qo'shinlari 16- aprelda hujumga o'tdilar, 20 aprelda 2-Belorussiya fronti qo'shinlarining hujumlari boshlandi. 1-Belorussiya fronti bosh kuchlarining hujumlaridan oldin 14 va 15- aprel kunlarida, 1-Ukraina fronti esa 16 aprelda o'tar kechasi razvedka janglari o'tkazdilar.

1-Belorussiya fronti qo'shinlarining hujumlari boshqacha sharoitlarda kechdi. Frontning bosh qo'shin guruhleri, 20 daqiqalik artilleriya tayyorgarligidan so'ng, 146 ta zenit projektorlarini (yoritgichlarini) yoqib, erta tongda dushmanga qarshi hujumni boshladilar.

Faqat operatsiyaning to'rtinchi kuni oxirida Oder mudofaa marrasi 1-Belorussiya fronti qo'shinlari tomonidan 30 km chuqurlikda yorib o'tildi, o'rtacha harakatlanish surati bir sutkada 7-8 km ni tashkil etdi.

Shunday qilib, 19 aprel oxirida dushman mudofaasining bosh va ikkinchi chizig'ini yorib o'tish oxiriga yetkazildi.

20 aprelda 2-Belorussiya fronti qo'shinlari umumiy hujumga o'tdilar. Front qo'shinlari dushmanning shiddatli qarshiligini yengib, Oder daryosini g'arbiy oqimlari bo'yidan kechib o'tdilar va 25 aprelda nemislarning bosh mudofaa marrasini yorib o'tdilar, hujumni g'arbiy va shimoliy-g'arbiy yo'nalishlarda rivojlantirdilar.

25 aprelda Torgau shahri yaqinida (Elba daryosining g'arbiy qirg'og'i) 1-Ukraina fronti qo'shinlari, g'arbdan harakatlanib kelayotgan 1-Amerika armiyasining ilg'or qismlari bilan uchrashdilar.

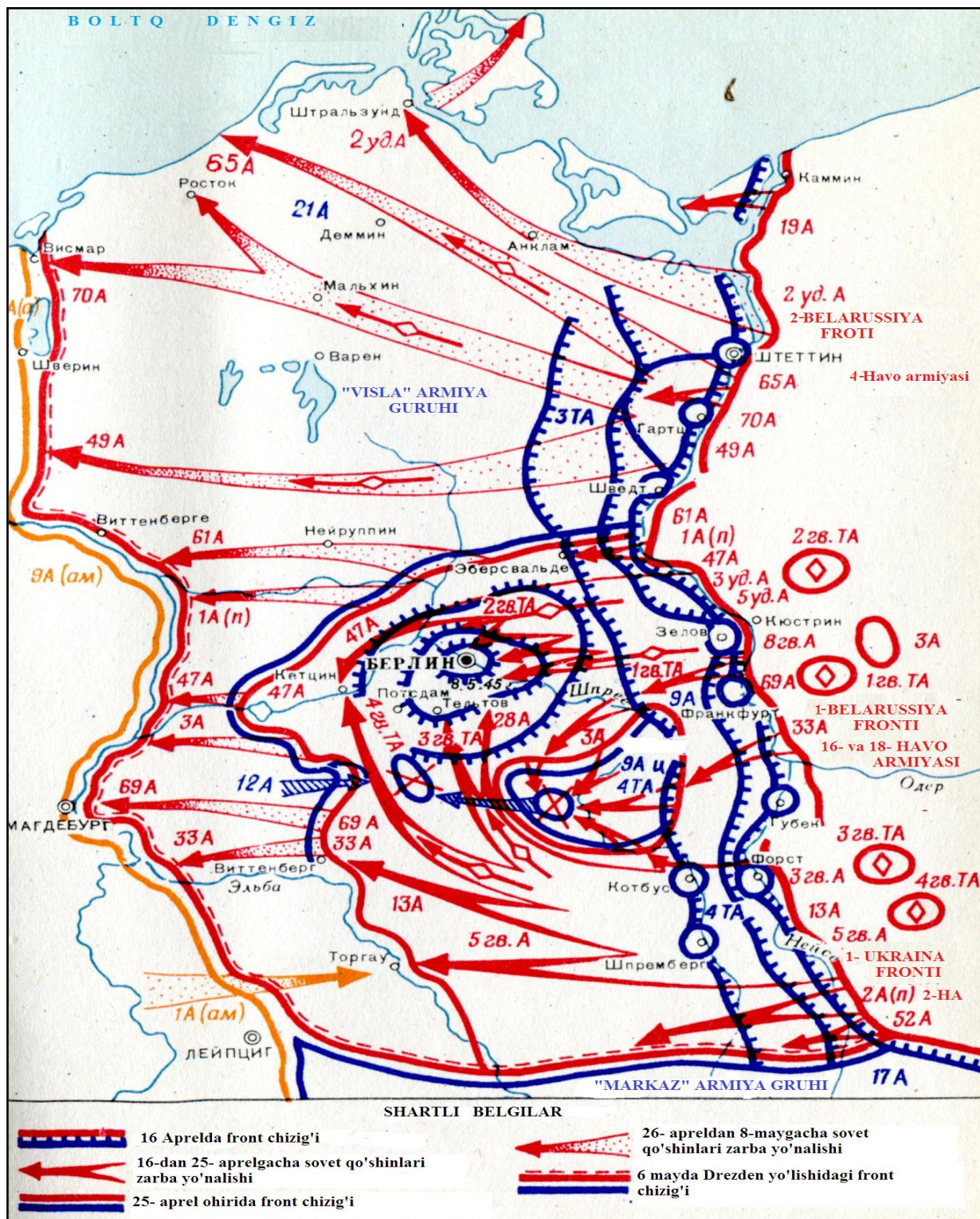
1945- yil 2- may soat 15.30 da Berlinda dushman guruhi tugatildi, Berlin garnizoni kapitulyatsiya qildi.

1945- yil 8- may soat 23.45 dan 9- may 00.45 gacha, Berlin yaqinidagi Karlxorstda nemis-fashistlari Bosh qo'mondonligi so'zsiz taslim bo'lganligi

to'g'risidagi kapitulyatsiyaga imzo chekdi. Sovet Qurolli Kuchlari va hukumati nomidan kapitulyatsiyani marshal G.K.Jukov qabul qildi.

Operatsiyaning mazmuni. 1-Belorussiya va 1-Ukraina frontlari qo'shinlari 16- aprelda hujumga o'tdilar, 20- aprelda 2-Belorussiya fronti qo'shinlarining hujumlari boshlandi. 1-Belorussiya fronti bosh kuchlarining hujumlaridan oldin 14- va 15- aprel kunlarida, 1-Ukraina fronti esa 16- aprelga o'tar kechasi razvedka janglari o'tkazdilar.

55 rasm. Berlin operatsiyasi (1945 y. 16 aprel – 8 may)

1-Ukraina fronti qo‘shinlari ayniqsa yorib o‘tishni muvaffaqiyatli amalga oshirdilar. Artilleriya tayyorgarligi vaqtida Neyse daryosini kechib o‘tish boshlandi. Egallangan platsdarmda yoyilib, frontning bosh qo‘shin guruhlari hujumni muvaffaqiyatli rivojlantirdilar. Dushmanning bosh mudofaa chizig‘ini yorib o‘tishni oxiriga yetkazish uchun jangga tank armiyalarining ilg‘or otryadlari, dushman mudofaasining butun taktik chuqurligini yorib o‘tishni oxiriga yetkazish uchun esa birinchi eshelo‘n tank armiyalari tank korpuslarining asosiy kuchlari jangga kiritildi.

Hujumning uchinchi kuni oxirida 1-Ukraina fronti qo‘shinlari butun Neyse mudofaa marrasini front bo‘ylab 35 km da yorib o‘tishni tugatdilar va g‘arbgacha tomon 30 km gacha harakatlandilar. Tank armiyalari operativ chuqurlikga chiqdilar va erkin manyovr qilish imkoniyatini oldilar.

1-Belorussiya fronti qo‘shinlarining hujumlari boshqacha sharoitlarda kechdi. Frontning bosh qo‘shin guruhlari, 20 daqiqalik artilleriya tayyorgarligidan so‘ng, 146 ta zenit projektorlarini yoqib, erta tongda dushmanga qarshi hujumni boshladilar.

Piyodalar va tanklar dushman mudofaasining birinchi pozitsiyasi chuqurligiga harakatlanib, katta qarshilikka uchradilar. Dushman mudofaasini yorib o‘tish bo‘yicha shiddatli janglar boshlanib ketdi.

Kunning ikkinchi yarmida, jangga tank armiyalarini kiritib, dushmanning taktik mudofaa chuqurligini yorib o‘tishni tugatishga urunib ko‘rildi, lekin kunning oxirida yorib o‘tish amalga oshmadi. Yorib o‘tish ketma-ket dushman pozitsiyalarini egallash harakteriga ega bo‘ldi. Har kuni hujum artilleriya tayyorgarligi bilan boshlanib, uning samaradorligi kundan-kun tushib ketaverdi.

Tank armiyalari, birinchi eshelo‘n birlashmalari jangovar tartiblari safida hujum qildilar. Faqat operatsiyaning to‘rtinchi kuni oxirida Oder mudofaa marrasi 1-Belorussiya fronti qo‘shinlari tomonidan 30 km chuqurlikda yorib o‘tildi, o‘rtacha harakatlanish surati bir sutkada 7-8 km ni tashkil etdi.

Shunday qilib, 19 aprel oxirida dushman mudofaasining bosh va ikkinchi chizig‘ini yorib o‘tish oxiriga yetkazildi.

1-Belorussiya fronti chizig‘ida Berlinni shimoldan bosh guruhlarining o‘ng qanot birlashmalari bilan o‘rab olish uchun qulay sharoit yaratildi, 1-Ukraina fronti chizig‘ida esa shu kuniyoq 3-, 4-gvardiyachi tank armiyalari, Shpre daryosining g‘arbiy qirg‘og‘idagi platsdarmlardan Berlinga hujum qildilar.

Dushmanni Berlin guruhining asosiy kuchlarini qurshab olish uchun ikkala frontning juda katta manyovrlari boshlandi.

19- apreldan 25- aprelgacha 1-Belorussiya va 1-Ukraina frontlari qo‘shinlari bir vaqtning o‘zida Berlin guruhi asosiy kuchlarini qurshab olish va bo‘laklarga bo‘lib tashlash uchun jang harakatlarini olib bordilar. 25- aprel oxirida Sovet qo‘shinlari qurshov xalqasi Berlinning g‘arbida Potsdam rayonida birlashtirildi. Fashist qo‘shinlarining yirik guruhlari qurshovga olindi. Tashqi va ichki front qurshovlari yaratildi. Shu kuniyoq Berlinning janubiy-sharqida 1-Belorussiya frontining 1-tank armiyasi qo‘shinlari, 1-Ukraina frontining 3- gvardiyachi tank armiyasi qismlari bilan uchrashdilar. Shu bilan dushmanning qurshovdagi guruhi Berlin va Frankfurt-Guben guruhlariga bo‘lib tashlandi.

20- aprelda 2-Belorussiya fronti qo'shinlari umumiy hujumga o'tdilar. Front qo'shinlari dushmanni shiddatli qarshiligini yengib, Oder daryosini g'arbiy oqimlari bo'yidan kechib o'tdilar va 25- aprelda nemislarning bosh mudofaa marasini yorib o'tdilar, hujumni g'arbiy va shimoliy-g'arbiy yo'nalishlarda rivojlantirdilar.

25- aprelda Torgau shahri yaqinida (Elba daryosining g'arbiy qirg'og'i) 1-Ukraina fronti qo'shinlari, g'arbdan harakatlanib kelayotgan 1-Amerika armiyasining ilg'or qismlari bilan uchrashdilar.

26- apreldan 8- maygacha Sovet qo'shinlari qarshida turgan dushmanni tor-mor etishni tugatdilar. 1-Belorussiya va 1-Ukraina frontlari qo'shinlari fashistlarning qurshovdagi Berlin va Frankfurt-Guben guruhlarini qirib tashladilar, ularning 12-armiyasi va Gerlits guruhining qarshi zarbalarini qaytardilar. 2-Belorussiya fronti qo'shinlari 3-tank armiyasi Shteyner armiya guruhini tor-mor etishni tugatdilar.

Qurshovdagi Berlin guruhini qirib tashlash, Berlin shturmi paytida olib borildi. Front qo'shinlari, aviatsiya qo'llab-quvvatlovida, har xil yo'nalishlardan shahar markaziga tomon zarba berib kela boshladilar. Shturmda tank armiyalari faol ishtirok etdilar. 30- aprelda 1-Belorussiya fronti qo'shinlari shiddatli janglar bilan shahar markaziga chiqdilar va Reyxstagni egalladilar va uning bosh gumbaziga g'alaba Bayrog'ini o'rnatdilar. 1945- yil 2- may soat 15.30 da Berlinda dushman guruhi tugatildi, Berlin garnizoni kapitulyatsiya qildi.

Tashqi front qurshovida harakalanayotgan 1-Belorussiya fronti qo'shinlari va 1-Ukraina fronti kuchlarining bir qismi, hujumni g'arbga rivojlantirdilar va 7-mayda butun Elba daryosi marra-lariga chiqdilar.

1945- yil 8- may soat 23.45 dan 9- may 00.45 gacha, Berlin yaqinidagi Karlxorstda nemis-fashistlari Bosh qo'mondonligi so'zsiz taslim bo'lganligi to'g'risidagi kapitulyatsiyaga imzo chekdi. Sovet hukumati nomidan kapitulyatsiyani marshal G.K.Jukov qabul qildi.

1-Ukraina frontining bosh kuchlari Praga yo'nalishiga harakatlanish uchun qayta to'plana boshlandi. Praga operatsiyasi davomida (1945y. 6-11 may) 1-, 2-, va 3-Ukraina frontlari qo'shinlari tomonidan, dushmanni Chexoslovakiyadagi so'nggi eng katta guruhi tor-mor etildi.

Praga operatsiyasi natijasida Chexoslovakiya xalqiga katta yordam ko'rsatildi va 858 ming dushman qo'shinlari asirga olindi.

Uchta front qo'shinlari operatsiyaning umumiy natijasiga ko'ra muhim harbiy-siyosiy vazifa-fashistlar Germaniyasi Qurolli Kuchlarining yirik guruhini tor-mor etdilar, shu bilan gitlerchilarni kapitulyatsiya qilishga majbur etdilar va AQSH, Angliya hukmron doiralarining Berlinni Sovet qo'shinlaridan oldin egallash rejalarini barbod etdilar.

7.6. O'zbekiston xalqining fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan xissasi

Urush boshlangan kundanoq Respublikada ko'pminglik mitinglar bo'lib, ularda ko'pchilik frontga ko'ngilli bo'lib ketish to'g'risida arizalar berdi.

Urushning birinchi oylarida O'zbekistonda 14 diviziya, 12 brigada tashkil etilib frontga jo'natildi.

Mashxur Brest qal'asini himoyachilari safida serjant Doniyor Abdullaev bir nechta fashistlarni safdan chiqarib o'zi ham halok bo'ldi.

O'zbekistonlik jangchilar Kiev, Smolensk, Odessa, Sevastopol, Moskva mudofaasida ham faol ishtirok etib o'zlarini o'chmas shuxratga burkadilar.

Stalingarad jangida 62 va 64-armiyalar safida O'zbekistonda tashkil etilgan 90 va 99- o'qchilar brigadalari mardonavor jang qildi. Stalingard mudofasi solnomasida Sharqning 11 qaxramon yigitining nomi o'chmas iz qoldirdi. 9 o'zbek, 1 qozoq, 1 tatarlardan iborat guruhga nomsiz tepalikning mudofaasi topshirildi. Tepalik uchun jang 12 kun davom etdi, dushmaning 300dan ortiq kishisi safdan chiqarildi, tepalik himoyachilaridan faqat 2 kishi tirik qoldi.

56-rasm. General-mayor
Rahimov Sobir Umarovich

Qaxramonlar orasida birinchi o'zbek generali Sobir Rahimovning nomi zarhal harflar bilan yozilgan. Polk komandirining o'rinbosari lavozimidan qisqa vaqt ichida u general-mayor, diviziya komandiri lavozimigacha xizmat qilib, Kavkazni. Belorussiyani, Polshani dushmandan tozalashda qaxramonlik namunalarini ko'rsatdi. 1945- yilning martida general S. Rahimov halok bo'ldi, vafotidan keyin unga urush qaxramoni unvoni berildi (56-rasm).

O'zbekiston urush yillarida davlatning asosiy ta'minlov bazalaridan biriga aylandi. Front ortidan frontga 200 ta samolyot 17 000 aviabomba 4800 minomyot 2 mln. 300 ming aviabomba 56 mingta snaryadlar, 22000 ta minalar, 1048000 granatalar, qishloq xo'jalik mehnatkashlari 4 mln. 806 000 t paxta, 1282000 t. g'alla, 482000 t. kartoshka va poliz maxsulotlari, 54500 t. uzum, 36000 t. meva, 159000 t. go'sht, 22000 t. yung va boshqa maxsulotlar yetkazib berdilar.

Ikkinchi jahon urushining to'rtinchi davrida Qizil Armiya nemis-fashist bosqinchilarini Sovet tuprog'idan uloqtirib tashladi, Markaziy va Janubiy-Sharqiy Yevropa davlatlarining bir nechtasini ozod etdi, ittifoqchilar bilan birga gitlerchilar armiyasini tor-mor etishni tugatdi va fashistlar Germaniyasini so'zsiz kapitulyatsiyani imzolashga majbur etdi. Shu bilan Yevropada urush harakatlari tugatildi.

Antigitler koalitsiyasining g'alabasi Yevropada milliy ozodlik harakatlarining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu kurash Yugoslaviyada, Fransiya, Italiya, Chexoslovakiya, Polshada, Belgiya va Gretsiya o'zining yuqori cho'qqiga chiqdi.

Urushning to'rtinchi davrida Qizil Armiyaning qurol-yarog' va harbiy san'ati, gitlerchilar qo'shinlarining qurol-yarog' va harbiy san'atidan ustunligi ko'rinib qoldi.

Sovet xalqi, og‘ir sinovlarni mardonavor yengib chiqib, o‘z mamlakatini saqlab qoldi. Fashizm mag‘lubiyatga uchradi. Tor-mor etilgan nemis-fashist armiyalari so‘zsiz kapitulyatsiya qildi. Urushning bosh natijasi shundadir. Urushning g‘alaba bilan tugatilishi natijasida, g‘arbda SSSRning chegaralari xavfsizligi ta‘minlandi.

Sovet Ittifoqining Ikkinchi jahon urushidagi g‘alabasi butun jahon tarixiy ahamiyatga ega. Yevropa davlatlarining ko‘pgina xalqlari uchun bu g‘alaba ozodlikka, mustaqillikka va taraqqiyotga yo‘l ochib berdi. Sovet xalqi va uning Qurolli Kuchlari Avstriya, Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Norvegiya, Polsha, Ruminiya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya xalqlarini fashistlar okkupatsiyasidan (qurolli kuclar vositalari bilan davlatlarni bosib olib, uning suveren huquqlarini cheklagan holda egallab olgan) qutqarishda hal qiluvchi ro‘l o‘ynadi.

Tarixiy haloskorlik vazifasini munosib bajarib, Sovet xalqi va uning Qurolli Kuchlari, dunyoning taraqqiyparvar xalqlarining xurmatini qozondilar.

Sovet qo‘shinlarining Stalingrad ostonasidagi buyuk g‘alabalari sovet-german frontida va umuman Ikkinchi jahon urushining borishida Sovet armiyasi foydasiga tubdan burilishni boshlab berdi. Ushbu jangni diqqat bilan kuzatib turgan butun dunyoga fashizimni to‘xtatib qola oladigan kuch bor ekanligi isbotlandi. Bizning armiyamiz strategik tashabbusni dushmandan tortib oldi va uni urushning oxirigacha o‘z qo‘lida ushlab turdi. Marshal G. K. Jukovning ta‘biri bilan aytganda Stalingradda nemislar armiyasining quyoshi botdi. Butun sovet axli singari ushbu g‘alabaga o‘zbekistonliklar ham ulkan xissa qo‘shdilar, o‘zlarini so‘nmas shuxrat bilan burkadilar, ulardan 2738 kishi «Stalingrad mudofaasi uchun» medali bilan taqdirlandi.

Kursk bo‘lag‘asida Qizil Armiyaning qarshi hujumi buyuk g‘alaba bilan tugadi. Dushmanga to‘ldirib bo‘lmas talofatlar yetkazildi, uning Oryol va Harkov rayonlarida strategik platsdarmnlarni ushlab turishga qilgan harakatlari barbod bo‘ldi.

Qarshi hujumning muvaffaqiyati bizning qo‘shinlarimizning hujumga o‘tish vaqtini mohirlik bilan tanlashlari natijasida ta‘minlandi. Qarshi hujum, dushman asosiy guruhlarining katta talofatlar ko‘rganidan keyin va uning hujumida inqiroz boshlanganidan keyin boshlandi. Bundan tashqari muvaffaqiyatga g‘arbiy, janubiy-g‘arbiy va boshqa yo‘nalishlarda harakat qilayotgan frontlarning mohirona tashkil etilgan o‘zaro hamkorliklari bilan ham erishildi. Bu nemis qo‘mondonligiga o‘zi uchun xavfli yo‘nalishlarda qo‘shinini qayta to‘plashni amalga oshirishga imkon bermadi.

Qarshi hujumning muvaffaqiyatiga Kursk yo‘nalishida, frontlarning hujumlarini rivojlantirish uchun foydalanilgan OBQ Stavkasining oldindan yaratilgan strategik zaxirasi katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Qarshi hujum boshlanishidan oldin kuchaytirilgan ro‘talar va ilg‘or batalyonlarning kuchlari bilan jang razvedkasi o‘tkazildi.

Hujumkor jang taktikasiga kiritilgan yangilik, qism va birlashmalarning bir eshelo‘ndan chuqur eshelo‘nlashtirilgan jangovar tartiblarga o‘tishlari bo‘ldi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida umumiy dushman hisoblangan fashistlar Germaniyasining tor-mor etilishida AQSH va Angliya qurolli kuchlari ham o'zlarining xissalarini qo'shdilar.

Lekin urushdan keyingi yillarda ayrim tarixchilar g'alabaga erishishdagi SSSRning ro'lini pasaytirish uchun, Ikkinchi jahon urushiga tegishli tarixning ayrim masalalarini soxtashtirishga urundilar.

Ularning ayrimlari Angliya-Amerika qo'shinlarining Afrikadagi, Uzoq Sharqdagi g'alabalarini ko'klarga ko'tarib, urushning hal qiluvchi fronti hisoblangan sovet-german frontini kam tilga olganlar. Shunday qilib, ularning fikrlaricha urushning borishida tubdan burilish yasagan Moskvaning qaxramonona mudofaasi emas, Stalingradning tarixiy jangi emas, Kursk jangi emas, balki 1942 yil oktyabridagi El-Alameyn jangida ingliz qo'shinlarining Shimoliy Afrikadagi general Rommel qo'mondonligidagi Generallik nemis-italiya qo'shinlari ustidan qozongan g'alabalaridir.

Misol uchun, ingliz tarixchisi Dig Fuller Germaniya va uning ittifoqchilarining ustidan qozinilgan g'alaba ketma-ketligini quyidagicha ifodalaydi: avval Tinch okeanida joylashgan Miduey orolidagi g'alaba, keyin, El-Alameyndagi g'alaba, Angliya-Amerika qo'shinlarining Shimoliy Fransiyaga tushirilishi, faqat ulardan keyingina Ikkinchi jahon urushining borishida tubdan burilishni boshlab bergan Stalingrad jangi turadi.

Fashizmni tor-mor etishidagi va Ikkinchi jahonning asosiy fronti hisoblangan sovet-german fronti ro'lini pasaytirish tendensiyasi keng tarqaldi. Lekin faktlarga murojaat etsak buning butunlay teskarisiga ishonch xosil qilamiz. Sovet-german frontida Germaniya fashizmi va ularning ittifoqchilarining 669 ta diviziyasi yakson etildi, boshqa hamma frontlarga nisbatan uch yarim maro'taba ko'p, bu yerda Germaniya aviatsiya va tanklarining asosiy qismini yo'qotdi.

1941- yilning iyunidan 1944- yilning o'rtalarigacha sharqiy frontda bir vaqtning o'zida fashistlarning 190 tadan 270 tagacha diviziyalari harakatlandi. Shu vaqt mobaynida Angliya va Amerika qurolli kuchlariga qarshi shimoliy Afrikada 9-23 ta diviziya, Italiyada 7-26 ta diviziya jangovar harakatlarni olib bordi.

8. Ittifoqdosh armiyalarning harbiy harakatlari (1940-1943 y.)

8.1. Shimoliy Afrikadagi jangovar harakatlar

Shimoliy Afrikada harbiy harakatlar, 1940- yil 13- sentyabrda Italiya qo'shinlarining Liviyadan Egiptga bostirib kirishi bilan boshlandi. Lekin italiyaliklar armiyasi katta muvaffaqiyatga erisha olmadi. Dekabrda ingliz qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar va italiyaliklarga katta talofatlar yetkazib, ularni chegaradan g'arbga tomon 800 kmga ulotirib tashladilar. 1941- yil fevralida qarama-qarshi guruhlar El-Egeyleda va Liviyada turib qoldilar.

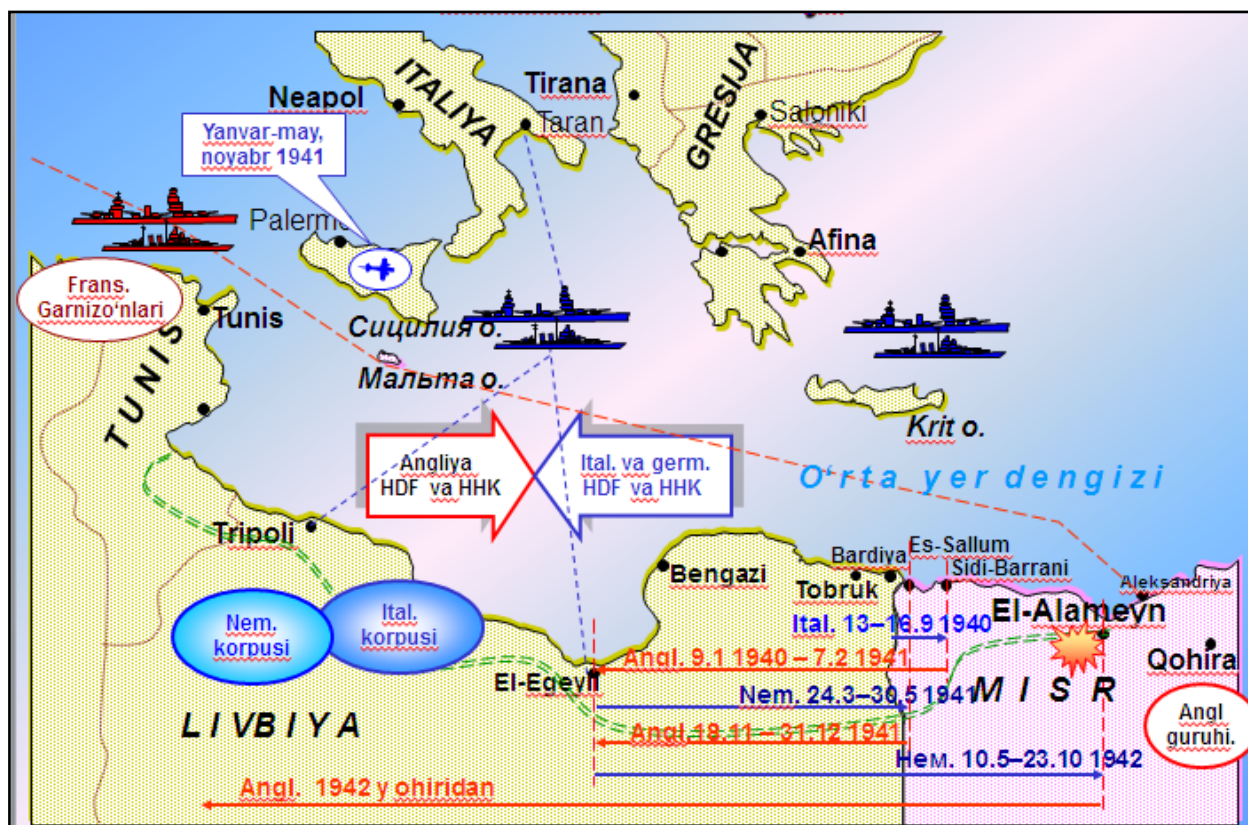
Nemis-fashist qo'mondonligi 1941- yil boshida, general Rommel qo'mondonligidagi tank va yengil piyodalardan iborat ekspeditsion korpusni Liviyaga tashladi.

31- martda italiya-nemis qo'mondonligi hujumga o'tdi, inglizlarga zarbalar berib, ularni yana Misr chegaralariga uloqtirib tashladi. Lekin Rommelning korpusi boshqa oldinga harakatlana olmadi. Iyul o'rtalarida u mudofaaga o'tdi, bu sovet-german frontida urush harakatlarining boshlanishi bilan bog'liq edi.

Faol jang harakatlari faqat 1941- yil noyabrda, 8- Britaniya armiyasining (7 ta diviziya, 5 ta brigada, 655 ta tanklar va 700 ta samolyotlar) hujumga o'tishi bilan yangitdan boshlandi. Ikki oylik janglar davomida ingliz qo'shinlari yana dushmani 800 kmga El-Egeylega uloqtirib tashladilar. Lekin dushmanning bosh kuchlarini inglizlar tor-mor eta olmadilar (57-rasm).

1942- yil yanvar oyi o'rtalarida ingliz qo'shinlari butun Kiriniekada tarqalgan holda turgan edi. Bundan Rommel foydalanishga harakat qildi. 21 yanvarda ingliz-nemis qo'shinlari hujumga o'tdilar, ular 8- inglizlar armiyasiga katta talofatlar yetkazib, 600 km olg'a harakatlanib, yana Livianing katta qismini egalladilar. Lekin Suvaysh kanaliga tashlanish uchun ularga kuchlar va zaxiralar etmadi, chunki asosiy kuchlar sovet-german frontidagi og'ir janglarga tashlangan edi.

Fevral oxirida frontda vaqtinchalik tinchlik hukm surdi va u may oyining oxirigacha davom etdi. 27- mayda Rommel yana hujumni boshladi. Yana Britaniya armiyasiga katta talofatlar yetkazildi. Lekin bu armiyani general Rommel bu safar ham tor-mor eta olmadi. Iyun oyi oxirida ingliz qo'shinlari oldindan tayyorlangan El-Alameyndagi marralarda mustahkamlandilar. Bu vaqtga kelib italiya-nemis qo'shinlarining jang olib borish imkoniyatlari tugab bo'lgan edi. Yetib kelishi kerak bo'lgan kuchlarni kutgan Rommel hujumni to'xtatdi va yana frontda tinchlik hukm surdi.

57 rasm. O'rta yer dengizida harbiy harakatlar chizmasi 1940-1942 yil.

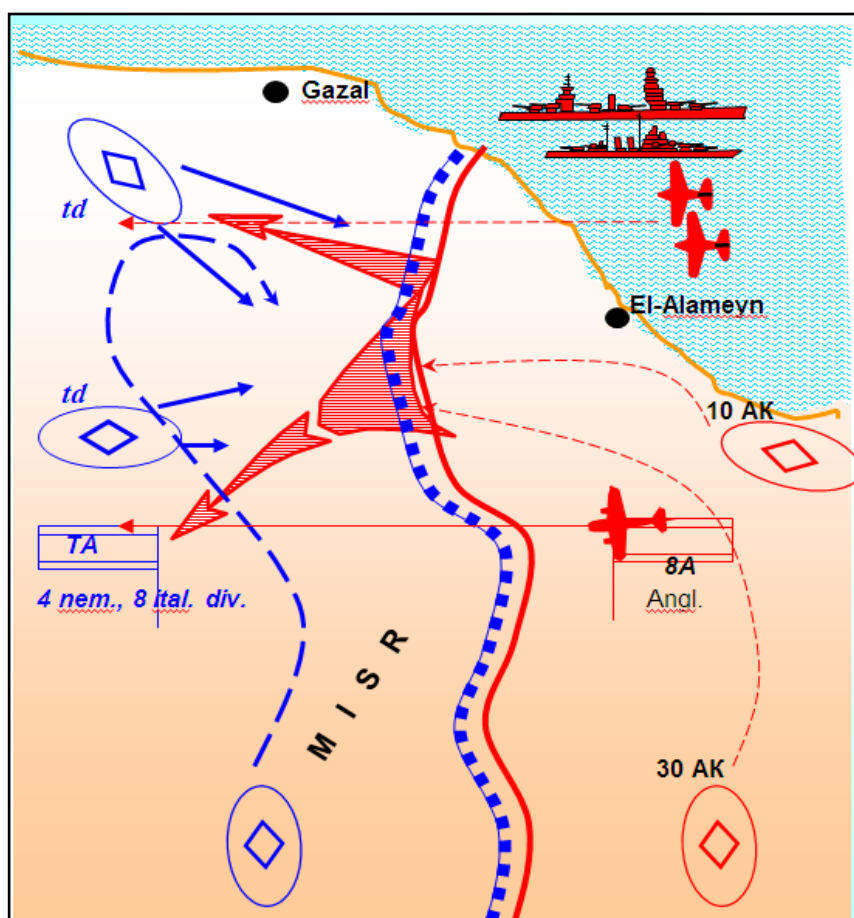
8.1.1. El-Alameyn yaqinidagi operatsiya (1942- yil 23.10-27.11)

1942- yil 23-oktyabrda ikkala tomon ham, O'rta Er dengizi va Kattar oralig'idagi mustahkamlangan pozitsiyalarda himoyada turar edi. Italiya-Nemis «Afrika» tank armiyasi o'z safida to'rtta nemislar, sakkizta italiyaliklar diviziyalari bilan El-Alameynning janubiy-g'arbida, uzunligi 60 kmli marralarni egalladilar.

Mudofaa, tayanch punktlarini, qarshilik ko'rsatish uzellari yaratish va ushlab turish prinsipida qurildi. Uning umumiy chuqurligi 15-20 kmga yetdi, lekin qo'shinlar uning faqat asosiy qismini egalladilar. Hammasi bo'lib bu guruhda-80 ming odam, 540 ta tank, 1200 tadan ortiq orudiyalar va 350 ta dan ortiq samolyotlar mavjud edi. Diviziyalarning to'ldirilganligi 40-50 % ni tashkil etdi.

Shu vaqtga kelib, inglizlar qo'mondonligi o'z qo'shinlarini odamlar va texnika bilan to'ldirdi va nemis- italiya qo'shinlariga zarba berish maqsadida operatsiyalarni rejalashtirdi (58-rasm).

10 ta diviziya va 4 ta brigadadan tashkil topgan ingliz qo'shinlari o'z saflarida 230 ming odamga, 1440 ta tanklarga, 2300 ta dan ortiq orudiyalarga va 1500 ta samolyotlarga ega edilar. Ingliz qo'shinlari dushman ustidan odamlar bo'yicha – 2,8 marta, tanklar bo'yicha –2,6 marta, artilleriya bo'yicha-1,9 marta, aviatsiya bo'yicha – 4,2 marta ustunlikka ega edilar.

58-rasm. El-Alameyn operatsiyasi (23.10 – 27.11.1942 y.)

8-Armiya qo'mondonligining maqsadi, bosh zarbani dushmanning o'ng qanotiga berishdan iborat edi. Beshta piyodalar diviziyalari va ikkita zirxli tank brigadalaridan tashkil topgan qo'shinlarning zarbdor guruhi dushman mudofaasini 9 kmli frontda yorib o'tishi kerak edi. Keyin armiyaning ikkinchi eshelo'nini (3 ta zirxli tank diviziyalari) jangga kiritib, muvaffaqiyatni rivojlantirib, birinchi eshelo'n birlashmalari bilan dushmanning asosiy kuchlarini tor-mor etishni tugatishi kerak edi. Bitta korpusga dushmanni chap qanotda chalg'itish va holdan toydirish vazifasi yuklatildi. Keyinchalik, chekinayotgan dushmanni g'arbga tomon ta'qib etib, 8-Armiya qo'shinlari butun Liviyani egallashlari kerak edi.

Germaniya-italiya qo'mondonligining rejasi mudofaa harakteriga ega edi. Uning qaroriga ko'ra, Britaniya qo'shinlarining hujumlarini birinchi eshelo'ndagi piyodalar diviziyalarining kuchlari bilan qaytarish, yorib kirgan dushman qo'shinlarini to'rtta tank diviziyalarining qarshi zarbalari bilan bartaraf etishdan iborat edi.

Yorib o'tishni amalga oshirish uchun kuchli artilleriya guruhi yaratildi. Yorib o'tish uchastkalarida artilleriya qalinligi frontning har bir kilometrida 100 ta orudiyaga yetdi.

1942- yil 20- oktyabrdan 23- oktyabrgacha Angliya XXX jangdan oldin keng ko'lamli aviatsiya tayyorgarligini o'tkazdi. Aviatsiya zarbalari dushmanning aerodromlariga, kommunikatsiyalariga va qo'shinlar to'plangan joylariga berildi.

1942- yil 23- oktyabr 23.00 da 20 daqiqalik artilleriya tayyorgarligi boshlandi. Artilleriya zarbalari dushmannig artilleriya batareyalariga, qo'mondonlik kuzatuv punktlariga (QKP) va qarshilik ko'rsatish uzellariga jamlandi.

Soat 23.30 da artilleriyaning olovli vali qo'llab-quvvatlovida piyodalar hujumni boshadilar. Yorib o'tish mudofaa pozitsiyalarining sekinlik bilan yanchilishiga aylanib ketdi. 24- oktyabrda jangga ikkinchi eshelo'n birlashmalari harakatchan kuchlarining bir qismi kiritildi. Ingliz tanklarining operativ tekislikk chiqish uchun qilgan harakatlari muvaffaqiyat keltirmadi. Keyingi uch kun mobaynida inglizlar atakani davom ettirdilar, lekin hal qiluvchi natijaga erisha olmadilar. 8- Armiya qo'mondoni general Montgomeri hujumni to'xtatdi, tank diviziyalarini jangdan chiqardi va qo'shinlarini qayta to'pladi. Nemis-italiya qo'mondonligi, inglizlar bosh zarbani o'zining o'ng qanotidan berishiga to'liq ishonch xosil qildi va 27-oktyabrdan boshlab o'zining tank birlashmalarini dengiz bo'yiga olib o'ta boshladi. General Rommel o'zining chap qanotida dushmanga qarshi zarba berib, uning asosiy kuchlarini tor-mor etish uchun zarbdor guruh yarata boshladi. 28- oktyabrda inglizlar aviatsiyasi nemis-italiya tank diviziyalariga zarbalar berdi va ularning qarshi zarba berish rejasini barbod etdi.

2-noyabrga o'tar kechasi 8-Armiya 4 soatlik artilleriya tayyorgarligidan keyin hujumga o'tdi. Hujum karabl artilleriya va ittifoqchilar aviatsiyalarining osmonda to'liq hukmronligida olib borildi. 1,5 sutka davomida 4 km olg'a harakatlanib, 8-Armiya oxir-oqibat dushmanning taktik mudofaa zonasini yorib o'tdi. Xosil bo'lgan bo'shliqqa armiya qo'mondoni, hujumni g'arbga tomon rivojlantirish uchun 7- zirxli tank diviziyasini jangga kiritdi. Nemis – italiya qo'mondonligi chekinishga qaror qildi. Birinchi bo'lib Germaniya birlashmalari ortga olib o'tila boshlandi, uning uchun Rommel italiyaliklardan butun transportni

tortib oldi. Natijada chekina olmagan italiyaliklar asirga tushdi (30 mingtagacha askar va ofitserlar). Shu bilan El-Alameyn yaqinidagi operatsiya nihoyasiga yetdi.

Shunday qilib, 8-inglizlar armiyasi ikki oylik hujumkor harakatlar davomida, 1942- yil oktyabr oxiri– 1943- yil boshlarida El-Alameyn yaqinida nemis-italiya qo‘shinlariga katta talofatlar yetkazib, ularni Liviyadan xaydab chiqardi. Lekin bu safar ham inglizlarga dushman qo‘shinlarini batamom tor-mor etish nasib etmadi. Inglizlarning g‘alabasi Shimoliy Afrikada va O‘rta Yer dengizida vaziyatni ularning foydasiga o‘zgartirdi.

Keyingi oy davomida 8 inglizlar armiyasi 1200 km olg‘a harakatlandi, bunda o‘rtaga harakatlanish surati 40 km ni tashkil etdi. Chekinayotgan dushmanni ta‘qib etib armiya birlashmalari 27- noyabrda El-Ageylening janubiy marrasiga yetib keldilar, keyin Tripoli portini egallab, 1943- yil fevral oyi boshida «Maret» chizig‘ida dushman tomonidan to‘xtatilib qolindilar.

8.1.2. «TORCH» operatsiyasi va Shimoliy Afrikada jangovar harakatlarning tugatilishi

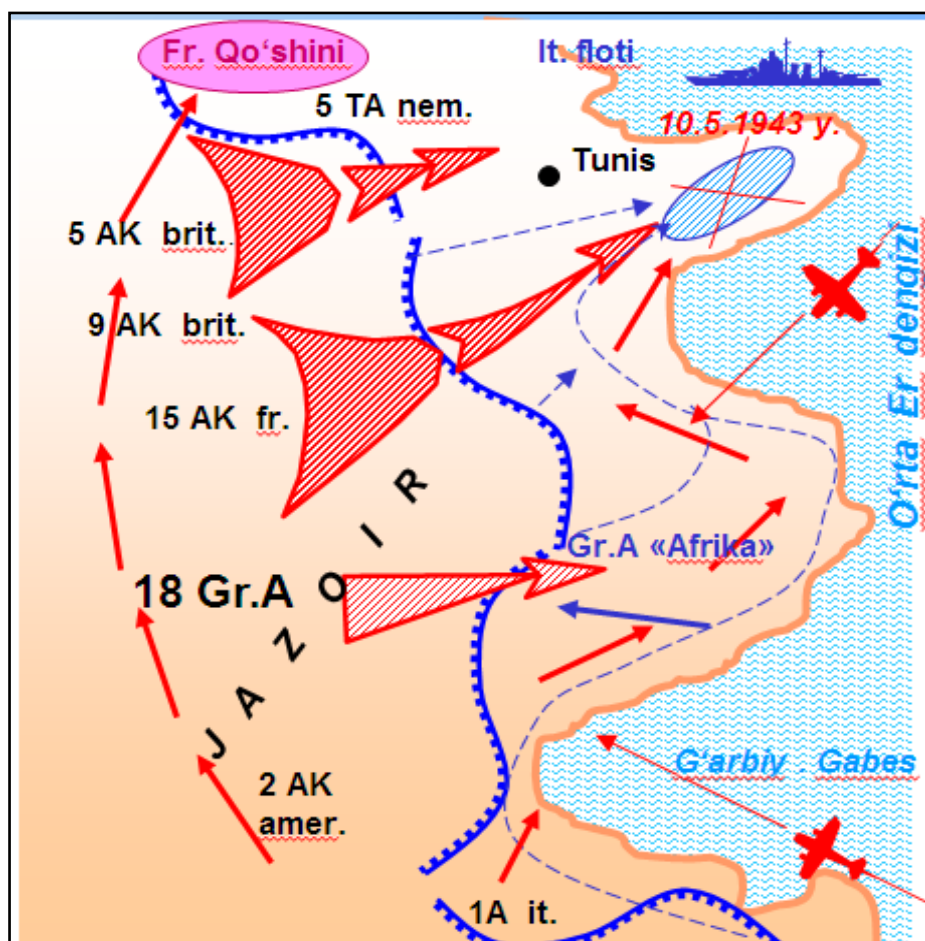
Cherchillning qistovida Aljir va Marokashning yirik portlariga «*TORCH*» desant operatsiyasini o‘tkazishga qaror qilindi.

1942- yil 8- noyabrdan 13- noyabrgacha, ittifoqchilarning maqsadlariga binoan, Marokash va Aljirda dengiz desanti tushurildi. Butun operatsiyaga, O‘rta Yer dengizi harbiy harakatlar teatrida ekspeditsion kuchlarning qo‘mondoni etib tayinlangan general Eyzenxauer boshchilik qildi. Birinchi to‘rt sutka davomida Aljir, Oran va Kasablanka rayonlariga yettitagacha Amerika diviziyalari tushirildi jumladan, ikkita zirxli tank diviziyasi. Desant tushurulishi, bu yerdagi fransuz qo‘shinlarining kuchli bo‘lmagan qarshiligi ostida o‘tdi. Lekin tezda ular o‘z qarshiliklarini to‘xtatib, ingliz-amerika qo‘shinlariga qo‘shildilar. Ittifoqchilar sharqqa tomon hech qanday qarshiliksiz harakatlanish imkoniyatini oldilar. Shu qulay sharoitlarda ittifoqchilar 2 hafta ichida 900 km olg‘a harakatlandilar, keyin Tunis va Bizerta shahri bo‘sag‘alarida to‘xtatib qolindilar (59-rasm).

10- noyabrda nemis qo‘mondonligi havodan va dengizdan yirik kuchlarni olib kela boshladi, ulardan «*NERING*» operativ guruhi tashkil etildi, keyinchalik u 5-tank armiyasiga aylantirildi.

Ittifoqchilar qo‘shinlari qo‘mondonligi, Rommel qo‘shinlarini 5-tank armiyasi bilan birlashishiga yo‘l qo‘ymaslikka harakat qilib, 1943- yil fevral oyining birinchi kunlarida frontning o‘ng qanotida armiya korpusining kuchlari bilan hujumni amalga oshirdilar. Fashistlar qo‘mondonligi qarshi choralarni ko‘rdi va ittifoqchilar qo‘shinlariga qarshi zarba berdi. Tunisda harbiy harakatlar uzoq davom etish harakteriga ega bo‘ldi. Faqat 1943- yil mart oyining oxirida inglizlarning zirxli tank qismlari Maret chizig‘ini janubiy - g‘arbidan, cho‘l va tog‘lardan aylanib o‘tib, dushmanning o‘ng qanotiga va front ortiga zarba berish xavfini yaratdi. Lekin Rommel o‘zining holdan toygan armiyasini zarba ostidan shimolga olib o‘tishga ulgurdi. May oyida ittifoqchilar hal qiluvchi, so‘ngi hujumga o‘tdilar. Italiya-nemis qo‘shinlarining qolgan-qutganlari Boi oroliga o‘tdi

va shu yerda 1943- yil 13- mayda kapitulyatsiya qildi. Shu bilan Shimoliy Afrikada harbiy harakatlar tugadi.

59-rasm. Torch operatsiyasi (1943 y.)

Shunday qilib AQSH va Angliya birgalikdagi harakatlari bilan Afrikada fashistlar blogi qo'shinlari ustidan g'alabaga erishdilar. Angliya-Amerika qo'shinlarining Sitsiliyani egallashi. Italiyaning urushdan chiqishi. Ittifoqchilar qo'shinlarining Italiyaga tushurilishi va jangovar harakatlarning umumiy borishi.

Bir yarim oylik tayyorgarlikdan so'ng angliya-amerika qo'mondonligi 1943- yil iyul-avgustida Sitsiliya desant-operatsiyasini o'tkazdi. Uni amalga oshirish uchun hamma quruqlikdan qo'shinlar 7-amerika va 8 -inglizlar armiyalariga birlashtirildi va 15-armiya guruhi tashkil etildi (hammasi 23 ta diviziya). Desant tushurilishini 4000 tadan ortiq samolyotlar va 3000 tadan ortiq jangovar va transport kemalari ta'minlab turdilar.

Dushman tomonidan Sitsiliya orolini, o'z safida 11 ta diviziyani (9 ta italiyaliklar va 2 ta nemislar diviziyalari) olgan 6-italiya armiyasi mudofaa etib turgan edi.

Dastlabki aviatsiya tayyorgarligi o'tkazilib, u 50 kun davom etdi. Uning davomida italiya-nemis aviatsiyasi 400 ta samolyotini yo'qotdi.

Dengiz desantini tushurish 1943- yil 10- iyulda dengiz kemalari artilleriyasi va aviatsiyaning kuchli qo'llab-quvvatlovida boshlandi. 8-inglizlar armiyasi orolning janubiy-sharqiy qismiga, 7-amerika armiyasi esa Janubiy-G'arbiy qismiga

tushurildi va ular 50 km ga olg'a harakatlandilar. Lekin Sitsiliyani to'lig'iga egalash 17- avgustda amalga oshirildi.

Sitsiliya desant operatsiyasi o'tkazilganidan keyin Appenin yarim oroliga hujum qilish uchun qulay sharoit yaratildi. Shu vaziyatda Italiya xalqining fashizmga qarshi kurashi natijasida Mussolini tuzumi ag'darilib tashlandi. Yangi xukumat, Shimoliy Afrika va Sitsiliyadagi og'ir muvaffaqiyatsizliklar oqibatida, gitlerchilar qo'shinlarining Kursk ostonalaridagi halokati va antifashist qarshilik ko'rsatish harakatlarining oshganligi tufayli, 1943- yil 3- sentyabrda ittifoqchilar bilan tinchlik sulxini tuzishga majbur bo'ldi. Shu kuniyoq 8-inglizlar armiyasi hech qanday qarshilikka uchramay Appenin yarim orolining janubiga tushurildi. 8-sentyabrda uning birlashmalari 120 km ga harakatlanib, 16-sentyabrda Italiyaning g'arbiy qirg'oq buylarida Solerna rayonida tushurilgan 5- amerika armiyasi bilan birlashdilar. Noyabrning boshlarida nemis-fashist qo'mondonligi mudofaa uchun yetarli kuch va vositalarga ega bo'lmaganligi uchun, o'z qo'shinlarini ancha mustahkam bo'lgan Rimning janubidagi mudofaa marrasiga olib o'tdi. Ingliz-amerika qo'shinlari shu marraga chiqib dushman mudofaasini yorib o'tish uchun bir-nechta muvaffaqiyatsiz urinishdan so'ng mudofaaga o'tishga majbur bo'ldilar. Ular 1943- yil noyabridan 1944- yilning iyuligacha boshqa faol harakatlarni amalga oshirmadilar.

8.2. G'arbiy Yevropa harbiy harakatlar teatrindagi jangovar harakatlar (1944-1945 y.)

1944- yil o'rtalarida Yevropada harbiy-siyosiy vaziyat Sovet Qurolli kuchlarining g'alabalari va Yevropa davlatlari xalqlarining fashist bosqinchilariga qarshi milliy-ozodlik kurashlarining keng qanot yoyganligi bilan harakterlandi. Fashistlar Germaniyasi va uning ittifoqchilarining ahvoli tezlik bilan yomonlashishda davom etdi. Nemis-fashistlari, Sharqiy frontda sovet qo'shinlarining yangi qudratli zarbalari berilishini tushunib, bu yerda o'z qurolli kuchlarining asosini ushlab turardi. Shu sharoitlarda gitlerchilar raxbariyati, Fransiyada amerika-angliya qo'shinlari tushurilishini qaytarish uchun yetarli kuchlarni jamlash imkoniyatiga ega emas edi. AQSH va Angliya hukumron doiralari, Yevropaga bostirib kirishni kechiktirish o'zlarining manfaatlari uchun ham xavfli ekanligini tushunib yetdilar, chunki Sovet Armiyasi ittifoqchilarsiz ham Gitlerchilar Germaniyasini tor-mor etishga va Yevropa xalqlarini fashizm qulligidan ozod etishga yordam berishga qodir edi.

Bu hammasi AQSH va Angliyani 1944- yil yozida, 2 yilga kechiktirib Yevropada ikkinchi frontni ochishga majbur etdi.

Shimoliy Fransiyaga qo'shin tushurish va hujumni boshlash uchun ittifoqchilar Britaniya orollarida 38 ta diviziyani, 12 ta brigadani va 10 ta «Komandos», «Reyndjers» otryadlarini jamladilar.

Ularning saflarida – 6000 ta tank va o'ziyurar artilleriya qurilmalari, 15000 ta orudiya va minomyotlar, 10800 ta jangovar va 2300 ta dan ortiq transport samolyotlari, 2600 ta atrofida planerlar va 6939 ta har xil maqsadlarda qo'llaniladigan kemalarga ega edilar.

G'arbiy Yevropada ittifoqchilar qo'shinlariga qarshi dushmanning 58 ta diviziyasi (ulardan 9 tasi tank diviziyasi) turgan bo'lib, ularning jang olib borish qobiliyati shaxsiy tarkib etishmaganligi sababli juda past edi.

Ularning safida – 2000 ta tank va shturmchi orudiyalar, 67000 ta orudiya va minomyotlar, 350 ta samolyotlar mavjud edi.

Shunday qilib, kuchlar nisbati bo'yicha ustunlik: shaxsiy tarkib bo'yicha- 3 marta, orudiya va minomyotlar bo'yicha-2,2 marta, ittifoqchilar foydasida edi. Samolyotlar va kemalar bo'yicha ittifoqchilar anchagina ustunlikka ega edilar.

Ittifoqchilar qo'mondonligining umumiy rejasiga ko'ra, desantni Normandiyaga, keyin Fransiyaning janubiga tushurish ko'zda tutildi. Shu bilan bir vaqtning o'zida, Po daryosi vodiylariga chiish uchun Italiyada hujumni davom ettirish rejalashtirildi.

8.2.1. Normandiya desant operatsiyasi

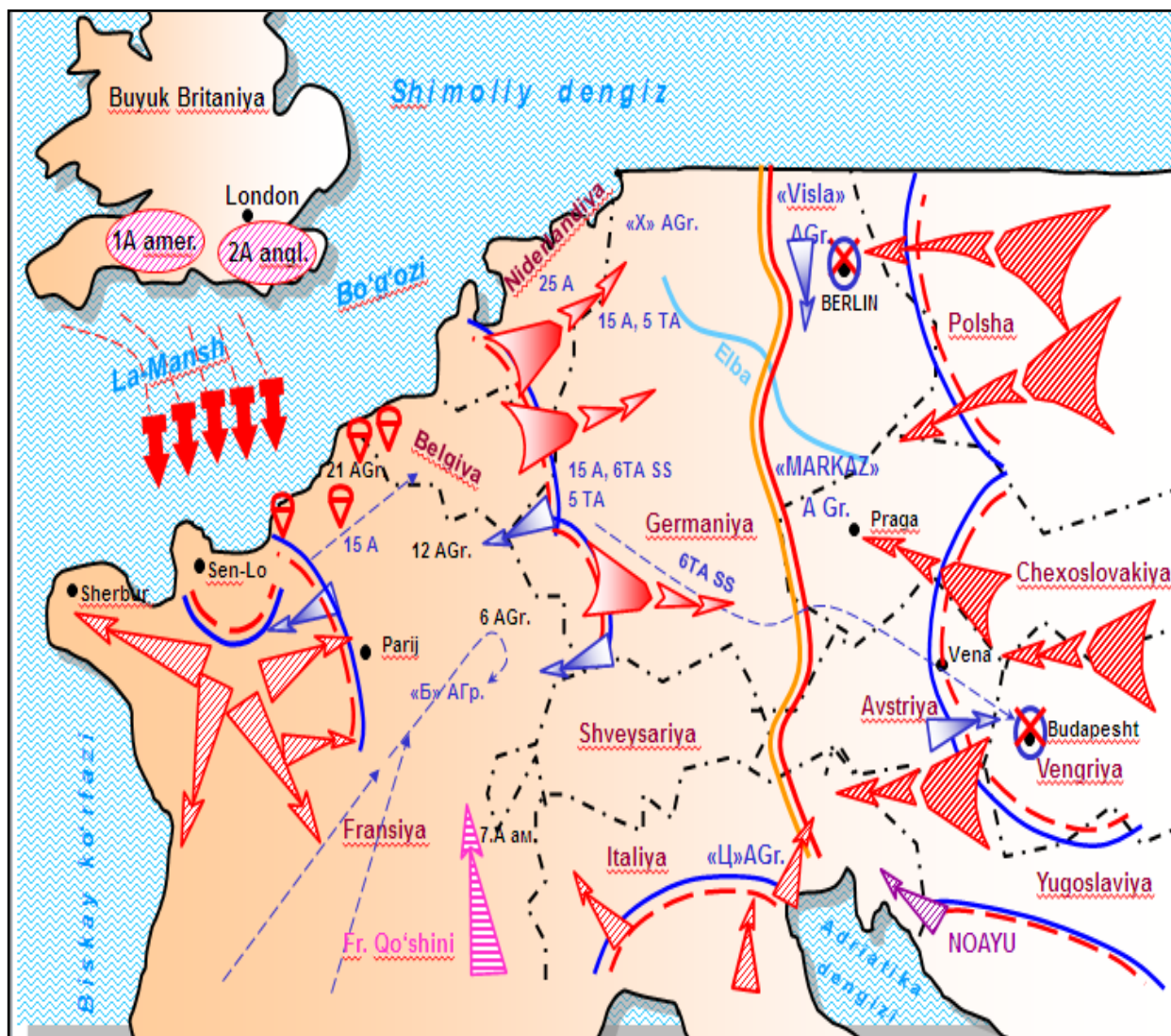
O'tkazilgan ikkita desant operatsiyalaridan, «Overlod» («Hukmronlik») maxfiy nomini olgan Normandiya desant operatsiyasi asosiysi edi. Desant operatsiyasining maqsadi, 80 km kenglikda bir vaqtning o'zida beshta piyodalar diviziyalarini qirg'oq bo'yida va qirg'oqdan 15-20 km ichkarida uchta havo-desant diviziyalarini tushurish, taktik platsdarmnlarni egallash, keyin ularni birlashtirish va yigirmanchi kunning oxirida uni front bo'yicha 100 km gacha, front chuqurligida 100-110 km ga kengaytirishdan iborat edi. Keyinchalik hujumni janubiy, sharqiy yo'nalishlarda rivojlantirish va 90-kunning oxirida Sena va Luara marralariga chiqish rejalashtirildi (60-rasm).

Desant tushurilishini to'satdan amalga oshirishga erishish uchun, ittifoqchilar qo'mondonligi kuch va vositalarni jamlashni dushmandan yashirish, dushman razvedkasi bilan kurashish va desant tushurilishi vaqti va rayoni to'g'risida uni chalg'itish bo'yicha keng tadbirlarni amalga oshirdi.

Bostirib kirishdan oldin ikki oy mobaynida aviatsiya tayyorgarligi o'tkazildi. Aviatsiya bomba zarbalari ko'priklarga, temir yo'l stansiyalariga, aerodromlarga berildi. Natijada qo'shin tushurilishi kerak bo'lgan rayonlar dushman zaxiralaridan ajratib qo'yildi.

Desant operatsiyasi 1944- yil 6- iyunga o'tar kechasi aviatsiya tayyorgarligi va uchta havo-desant diviziyalarini suv bo'yidan 15 km ichkariga tashlash bilan boshlandi. Bu vaqtda ittifoqchilar floti, hech qanday qarshiliksiz, La-Manshdan o'tib 6- iyun ertalab Fransiya qirg'oqlaridagi yoyilish rayonlariga yetib keldi. Desant tushurilishidan 40 daqiqa oldin kemalar artilleriyasi kuchlari bilan artilleriya tayyorgarligi boshlandi.

Desant tushurilishi daryoda suvning ko'tarilishi va pasayishini hisobga olib o'tkazildi. Suv pasayishi davrida suzuvchi tanklar to'suvida shturmchi guruhlarining tushurilishi boshlandi, ularning vazifalari, o'z zarbalari bilan saper guruhlarining to'siqlarni tozalash ishlarini ta'minlashdan iborat edi. Suvning ko'tarilishi bilan asosiy kuchlarning tushurilishi boshlandi. Har bir diviziya, platsdarmnlarni egallash vazifasini bilan, 1-eshelo'ning 1-2 ta kuchaytirilgan po'lkalarini o'z safiga olgan bo'lib, 6-10 km li uchastkalarga tushirildi.

60-rasm. Normandiya desant operatsiyasi «Overlod» («Xukmronlik»)

Birinchi kunda beshta piyodalar diviziyalari tushurilib, ular havo desanti bilan birlashdilar. Muvaffaqiyatga, birinchidan, gitlerchilar qo'mondonligi qo'shin tushurilishini Senson qo'ltig'idan emas, Pa-de-Kala rayonidan kutganligi; ikkinchidan, qo'shnlarni havodan qudratli qo'llab-quvvatlanganligi qulaylik yaratdi. 12- iyun oxirida ittifoqchilar qo'shinlari, front bo'ylab 80 km, front chuqurligida 13-18 km li umumiy platsdarm yaratdilar. Ittifoqchilar armiyalarining strategik platsdarmilar uchun kurashlari bir yarim oy davom etdi. Shiddatli janglar natijasida iyul oxirida platsdarm front bo'ylab 100-110 km ga, front chuqurligida 30-40 km ga yetdi.

25- iyulda ittifoqchilar Sen-Lo janubi, Kan marralariga chiqdilar va yirik port shahar Sherburni egalladilar. Shu bilan Normandiya desant operatsiyasi tugadi.

Amerika-Angliya qo‘shinlarining Shimoliy Fransiyaga bostirib kirishlari natijasida, g‘arbiy Yevropada qurolli kurashning yangi fronti ochildi, bu frontning, ya’ni ikkinchi frontning ochilishini butun antifashist kuchlari ikki yil davomida sabrsizlik bilan kutgan edilar.

Ikkinchi front Germaniyaning anchagina kuchlarini o'ziga jalb etdi. Lekin sovet-german fronti hali ham Ikkinchi jahon urushining asosiy fronti bo'lib qoldi.

Ittifoqchilar qo'shinlarining Normandiyaga tushurilishi, Ikkinchi jahon urushining borishida eng yirik strategik ahamiyatga ega bo'lgan operatsiya bo'ldi.

8.2.2. Ittifoqchilar armiyalarining Fransiya ichkarisidagi hujumlari

1944- yilning 25- iyulidan ittifoqchilar qo'shinlarining Shimoliy Fransiya hujumlari boshlandi. Hujum davomida 1-Amerika armiyasi 27- iyul oxirida nemis-fashist qo'shinlarining taktik mudofaa zonasini yorib o'tib Avranch shahrini egalladi. Jangga 3-Amerika armiyasi kiritilib, Fransiya ichkarisiga ildam harakatlanib ketdi. Shu vaqtga kelib fashizmga qarshi qarshilik Ko'rsatish harakati keng quloch yoyganligi sababli, ushbu armiya kuchli qarshilikka uchramadi.

Ingliz qo'shinlari amerikaliklar muvaffaqiyatidan foydalanib o'ng qanotda 20-25 kmga olg'a harakatlandilar. 8-avgustda 3-Amerika armiyasining Le-Man va Ajrantanga chiqishi va 1-Kanada armiyasining janubda harakatlanishi natijasida Falez rayonida dushmanning asosiy kuchlarini qurshab olish va to'lig'icha tor-mor etish imkoniyati tug'ildi. Lekin, ittifoqchilarning sust harakatlari va ularda yirik qo'shin guruhlarini qurshab olish va tor-mor etish tajribasi yo'qligi sababli, bu vazifani harakatlanish mobaynida amalga oshirish nasib etmadi. Bundan foydalangan nemislar Falez rayonidan jang qilish qobiliyati yuqori diviziyalarini olib chiqdi. 19- avgustda ittifoqchilar oltita piyodalar va ikkita tank diviziyalarining tarqab ketgan qismlarini qurshovga oldilar. Hammasi bo'lib 125 ming odam. Lekin keyinchi uch kunda nemis qo'shinlari qurshovdan 30-35 ming odamini olib chiqishga muvaffaq bo'ldilar.

Shunday qilib, ittifoqchilar qo'shinlari dushmanning bosh guruhlarini qurshab olish va tor-mor etish vazifasini to'lig'icha bajara olmadilar.

Falez ostonasidagi mag'lubiyatdan keyin nemis-fashist qo'shinlarining umumiy chekinishi boshlandi. Ittifoqchilar qo'shinlari dushmanni shiddat bilan ta'qib etib, 16 avgustda Luara va Sena daryolari marralariga chiqdilar.

Ittifoqchilar qo'shinlariga qarshilik Ko'rsatish harakati katta yordam berdi. Uning ishtirokchilari ittifoqchilar qo'mondonligiga dushman haqida ma'lumot yetkazib, kommunikatsiyalarni buzib tashladilar, katta-katta rayonlarni ozod etdilar. 19- avgustda Parijda qurolli qo'zg'olon boshlanda, u 25- avgustda nemislar garnizonining kapitulyatsiyasi bilan tugadi.

Shu vaqtga kelib Sena daryosi marrasidan hujum qilayotgan Amerika-Angliya qo'shinlari Zigfrid chizig'iga yetdilar, lekin uni, dushmanning qattiq qarshiligi tufayli harakatlanish mobaynida yorib o'ta olmadilar.

1944- yil 17- sentyabrdan-26- sentyabrgacha 2-Angliya armiyasining kuchlari bilan, dushman mudofaasini yorib o'tish maqsadida Gollandiyada Arnem operatsiyasi o'tkazildi. Bunda, Zigfrid chizig'ini tor uchastkada (3,2km) havo-desant qo'shinlarining yirik kuchlarini (havo-desant armiyasi) jalb etib yorib o'tish uchun bo'lgan harakatlar yaqqol ko'zga tashlandi. Operatsiya-ittifoqchilar uchun muvaffaqiyatsiz tugadi.

Lekin bu operatsiya AQSH va Angliyaning havo-desantini desantlash bo'yicha katta texnik imkoniyatlarini tasdiqladi. Bu operatsiyani o'tkazib,

ittifoqchilar qo'shinlari shiddatli janglarni olib borib dekabr oyining o'rtalarida Strasburgdan Arnemgacha rayonda Germaniya chegarasiga chiqib mudofaaga o'tdilar.

Ittifoqchilar Italiyada katta muvaffaqiyatga erisha olmadilar. 1944- yil davomida ular Po daryosi bo'ylaridagi vodiylarga chiqish vazifasini bajara olmadilar. 4- iyunda ular nemislar tomonidan tashlab chiqib ketilgan Rimni egalladilar va 1944- yil oxirida Ravenna, Petrasanta marrasiga chiqdilar va shu yerda dushman tomonidan butun qish davomida to'xtatib qolindilar.

Shunday qilib, 1944- yil oxirida gitlerchilar qo'mondonligi g'arbiy frontni barqarorlashtirishga muvaffoq bo'ldi. Lekin uning antifashist koalitsiyasiga zarba berish umidi amalga oshmadi.

8.2.3. Nemis qo'shinlarining Ardendagi qarshi hujumi

Ittifoqchilar dekabrda Zigfrid chizig'ini yorib o'tish uchun operatsiya o'tkazishga tayyorlana boshladilar. Lekin, nemis-fashist qo'mondonligi ulardan oldin operatsiyaga kirishdi. Nemis-fashist qo'mondonligi Arden o'rmonlarida yashirincha, 21 ta diviziya va ikkita brigadadan iborat zarbdor guruhni jamlashga muvaffaq bo'ldi.

1945- yil 1- yanvarda Shimoliy Elzasda nemislarning qarshi hujumi boshlandi. Uch kunda ular 30 km ga harakatlandilar. 1944- yil 16- dekabrda nemis qo'shinlari 8-armiya korpusiga Arden rayonida kuchli zarba berdilar va tayanch punktlari chiziqlaridan osonlik bilan o'tib, mudofaa chuqurligiga harakatlanib ketdilar. Lekin Maas orqali Antverpinga shiddat bilan yorib o'tish amalga oshmadi. Amerika qo'mondonligi frontning boshqa uchastkalaridan diviziyalarni olib, ularni jangga kiritishga ulgurdi. Dekabr oxirida ittifoqchilar qo'shinlari uchun vaziyat og'irlashib qoldi. Ularning fronti 80 km li uchastkada 100km chuqurlikda yorib o'tildi.

Shu sharoitlarda U. Charchill, I. Stalinga murojaat etib, ittifoqchilarga yordam berish uchun sovet-german frontida Sovet Armiyasining yirik hujumlarini boshlashni iltimos qildi. Oradan bir xafta o'tgan 12- yanvarda sovet qo'shinlari Boltiqdan Karpatgacha, rejadagi muddatdan ancha oldin kuchli hujumni boshladilar. Bu nemis qo'mondonligini g'arbda faol jang g'arakatlarini olib borishdan voz kechishga majbur etdi. Germaniyaning 6-tank armiyasi, keyinchalik yana 16 ta diviziya tezkorlik bilan g'arbiy frontdan sovet-german frontiga tashlandi. Gitlerchilar Ardenda va Elzasda hujumni to'xtatdilar va yanvar oxirida dastlabki marraga chekindilar.

8.3. Ittifoqchilar qo'shinlarining Germaniya ichkarisidagi hujumlari

Ardendagi mag'lubiyatidan so'ng ittifoqchilar qo'shinlari hujumni faqat 1945- yilning fevralida yangitdan boshladilar. 8- fevraldan 10- martgacha ular bir necha operatsiyalar o'tkazdilar, ularning natijasida Reyn daryosining g'arbiy qirg'oqlariga chiqdilar. Reynni harakatlanish mobaynida kechib o'ta olmadilar.

1945- yil mart oyining oxirida vaziyat ittifoqchilar uchun juda qulay, Germaniya uchun esa juda og'ir bo'ldi.

1945- yil mart oyining oxirida ittifoqchilar qo'mondonligi Rurni egallash uchun katta operatsiyalardan birini tayyorladilar va o'tkazdilar. Ittifoqchilar qo'shinlari 51 ta diviziya va 14 ta alohida brigadalardan tashkil topdi.

Rur marrasidagi hujumning maqsadi, Rur ishlab chiqarish rayonining shimolidan va janubidan, umumiy yo'nalish Kasselga hujum qilish, Rurda dushmanning asosiy guruhini qurshab olish va tor-mor etishdan iborat edi. Keyinchalik asosiy kuchlar bilan Germaniya ichkarisida hujumni rivojlantirish rejalashtirildi.

1945- yil 24- martga o'tar kechasi 21-armiya guruhi qo'shinlari Reyn daryosini kechib o'tdilar va 1aprelda 12-armiya guruhi bilan hamkorlikda Rur rayonida dushmanning 325-minglik guruhini qurshovga oldilar va u 18- aprelda kapitulyatsiya qildi.

Shundan so'ng ittifoqchilar qo'shinlari hech qanday qarshiliksiz Elbaga tomon ildam harakatlanib ketdilar.

25- aprelda 1-Amerika armiyasining ilg'or qismlari Torgau rayonida, Elbada 1-Ukraina fronti qo'shinlari bilan uchrashdilar. Aprel oxirida butun janubiy Germaniya va Yuqori Avstriya ittifoqchilar qo'shinlari bilan band bo'ldi. Bir necha kundan keyin Italiya xalqining faol yordamida, Italiyaning shimoliy qismi to'lig'icha fashistlardan ozod etildi. 1945- yil 8- mayda Sovet qo'shinlari tomonidan Berlin rayonida gitlerchilar qo'shinlarining asosiy kuchlari tor-mor etilgandan keyin fashistlar Germaniyasi kapitulyatsiya qildi.

Shunday qilib, 1944- va 1945- yillarda ittifoqchilarning ekspeditsion kuchlari g'arbiy Yevropada katta muvaffaqiyatlarga erishdilar va bu bilan umumiy vazifa, fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan g'alabaga o'z xissalarini qo'shdilar. Yevropada Ikkinchi front ochildi, urush davridagi eng katta desant operatsiyasi o'tkazildi. Lekin shuni esda tutmoq lozimki, Germaniya Bosh qo'mondonligi urushdan yutqizganini tushunib, asosiy kuch va vositalarini sovet-german frontida ushlab turganligi ittifoqchilar jangovar harakatlari uchun qulay imkoniyat yaratdi. Bu, qit'ada ittifoqchilar desantini tushurulishini yengillashtirib, ularning keyingi harakatlari uchun yo'l ochib berdi.

Amerika-Angliya koalitsiyasining strategiyasi dushmanni holdan toydirish urushidan iborat bo'ldi. Bu strategiyaning asosiy negizi muntazam ravishda, ham Germaniyaga qarshi, ham Yaponiyaga qarshi harbiy harakatlarning olib borilganligi bo'ldi.

Bunday strategiya AQSH va Angliya hukmron doiralarining siyosatidan kelib chiqib, Sovet Ittifoqini urush davrida kuchsizlantirishga va jahon bozoridan o'zlarining asosiy raqiblari Germaniya va Yaponiyani yo'q qilishga yo'naltirildi.

Ikkinchi jahon Urushida ittifoqchilarning Qurolli Kuchlari, vaziyatning har xil sharoitida, har xil harbiy-harakatlar teatrida hujumkor va mudofaa janglarini olib borish tajribasiga ega bo'ldilar. Angliya-Amerika qo'mondonligining, maqsadlarni, vazifalarni, qo'shinlar safini va operatsiyalarni o'tkazish usullarini uzoq muxokama qilish harakteriga ega ekanligi, rejalarni ishlab chiqish uzoq vaqt davom etishi va ulardagi ortiqcha mufassalliklar, harakatlar buning isbotidir.

Urush tajribasi shuni ko'rsatdiki, Amerika qo'mondonligi har qanday operatsiyani, dushman ustidan kuch va vositalar bo'yicha ustunlik yaratmasdan, havoda aviatsiya hukmronligiga erishmasdan oldin boshlamaslikka harakat qilardi. Armiyalar va armiya guruhlarining hujum operatsiyalari dastlabki va bevosita aviatsiya va artilleriya tayyorgarligidan so'ng boshlanar edi.

Umuman ittifoqchilar qo'shinlarining g'arbiy Yevropadagi jangovar harakatlari, har tomonlama, ayniqsa yirik dengiz-desant operatsiyasini tayyorlash va o'tkazishda, hamda havo-desant birlashmalarini qo'llashda tajribaga ega ekanliklaridan darak beradi.

Ikkinchi frontning ochilishidan boshlab ittifoqchilar qo'shinlari bir-nechta operatsiyalarni o'tkazdilar, bunda Fransiyada, Belgiyada, Gollandiya, Lyuksemburg, Daniyada va Germaniyaning g'arbiy qismida fashistlarga katta talofatlar yetkazdilar. Umuman ittifoqchilarning qurolli kuchlari Fashistlar Germaniyasining tor-mor etilishida ma'lum xissalarini qo'shdilar. Lekin AQSH va Angliya xukmron doiralarining reaksiya siyosati Yevropada ikkinchi frontni kamida ikki yilga kechiktirib, fashistlar Germaniyasining taqdiri sovet-german frontida butunlay hal qilingan paytda ochdilar. Sovet armiyasiga qarshi urushning oxirigacha Germaniyaning bosh kuchlari harakatlanib, ularning safiga dushmanning jang olib borish qobiliyati o'ta yuqori bo'lgan qo'shinlar va aviatsiya birlashmalari harakat qildilar.

G'arbiy Yevropa harbiy harakatlar teatrida 1944- yilning yozigacha ittifoqchilarning strategiyasi kutish harakateriga ega bo'ldi, bu o'z navbatida harbiy maqsadlar bilan emas, balki Sovet ittifoqini maksimal kuchsizlantirishga va Germaniyaning dunyoga hukmronlik qilish uchun da'vogarligiga qarshi yo'naltirilgan AQSH va Angliya hukmron doiralarining siyosatlari bilan aniqlandi. Bu maqsadlar urushning oxirigacha ittifoqchilarning harakatlarida asos bo'lib qoldi. 1944- yilning yozidan, Sovet ittifoqi bosqinchilarni o'z hududidan xaydab chiqargan va Yevropa xalqlarini fashizm qulligidan ozod etishga kirishgan paytda, ittifoqchilarning harbiy strategiyalari ancha faollashib qoldi.

Qurolli kurashning aynan mana shu davrida AQSH va Angliya hukmron doiralari sovet qo'shinlarining yo'llarini to'sishga va Germaniyaning va boshqa Yevropa davlatlarining yerlarini imkon qadar ko'proq bosib olishga harakat qildilar, bundan maqsad, egallangan ushbu hududlarda urushdan keyingi yillarda o'z hukmronliklarini o'rnatish edi.

Harbiy san'at nuqtai-nazaridan ittifoqchilar qo'shinlarining yirik dengiz desant operatsiyalarini tayyorlash va o'tkazish tajribalari katta qiziqish uyg'otadi. Ularning muvaffaqiyatlarga erishishlari quyidagi omillar bilan karakterlandi: desantlarni tushirish rayonlarini to'g'ri tanlash; kuch va vositalarni ushbu rayonlarda qat'iy ommalashtirish; dushmanni chalg'itish bo'yicha olib borilgan maskirovka tadbirlari; desant operatsiyalarini har tomonlama havodan va havo-desant qo'shinlarini keng masshtabda qo'llash bilan ta'minlash.

Hujum operatsiyalarini o'tkazishdagi katta muammo-bu dushman mudofaasini yorib o'tish bo'ldi. Yorib o'tish tor frontda (3-8 km) odatda, armiya korpusi kuchlari bilan amalga oshirildi (Sen-Loning janubiy-g'arbiy, Gollandiya operatsiyasi). Dushmanni tor-mor etishdagi asosiy ro'l aviatsiyaga berildi.

Dushmanning taktik mudofaa zonasini yorib o'tish sur'ati juda past bo'ldi. Bu avvalom bor, bosh zarba berish yo'nalishida hujumni olib borayotgan birlashmaning ko'p hollarda boshqa yo'nalishlarda harakatlanayotgan qo'shnlarning faol harakatlari bilan ta'minlanmaganligi bilan tushintiriladi. Buning natijasida dushman frontning hali hujumga kirmagan guruhlarini olib, ittifoqchilarning bosh zarba berish yo'nalishlariga tashladi va ularning hujumlarini to'xtatib qoldi. Ittifoqchilarning hujumni olib borayotgan qo'shini dushmanning kichik bir qarshiligini sezishi bilan to'xtab qolgan. Aviatsiya jalb qilingan, faqat uning ommaviy zarbalaridan keyingina ittifoqchilar hujumni yana davom ettirganlar. Dala artilleriyasining taktik qalinligining kamligi (frontning har km da 50-130 ta orudiya) ham dushman mudofaasini yorib o'tishda qiyinchiliklarni tug'dirgan. Ayrim operatsiyalarda yorib o'tishni tezlatish uchun havo desantidan foydalanilgan (Gollandiyadagi hujum, Reyinni kechib o'tishdi).

Armiya guruhlar va ikkinchi eshelo'nlari armiyalarining, hamda kuchli zaxiralarning operativ safda bo'lmaganliklari (Normandiya desant operatsiyasi bundan istisno) taktik muvaffaqiyatni operativ muvaffaqiyatga aylantirish vazifasi, dushman mudofaasi taktik zonasini yorib o'tishda ishtirok etgan armiya korpusining kuchlari bilan hal qilindi. O'z safida 1-2 ta zirxli tank, 1-2 ta, ayrim hollarda esa undan ko'p bo'lgan piyodalar diviziyalariga ega bo'lib, ular o'z jangovar tartiblarini ikki eshelo'nda qurganlar. Ikkinchi eshelo'nda odatda, zirxli tank guruhlarini ajratilib, ularga ham taktik mudofaa zonasini yorib o'tishni tugatish, ham muvaffaqiyatni operativ chuqurlikda rivojlantirish vazifasi yuklatilgan. Harakatlanish sur'ati bir sutkada 10 km dan oshmagan, faqat urushning oxirgi davradagi jangovar harakatlarda sutkada 20 km ga yetdi (1945- yilning aprelida).

Mudofaa operatsiyalari odatda, dushmanni to'satdan berilgan hujumini qaytarish bilan boshlangan, bu razvedkaning noto'g'ri ma'lumoti, dushman mudofaasini va uning kuch-vositalari va imkoniyatlarini pisand qilmaslikning oqibatidir. Mudofaa kam chuqurlikda tayyorlanib, kerakli muhandislik inshootlari bilan jihozlanmagan. Shu bilan birga mudofaani operativ chuqurlikda olib borishning ijobiy tomonlari ham bor edi: dushman mudofaasini yorib o'tish uchastkasiga tezkorlik bilan qo'shin guruhlarini to'plash, hamda dushman hujumini barbod etish uchun aviatsiyadan keng foydalanish.

Umuman ittifoqchilarning g'arbiy Yevropadagi jangovar harakatlari ularning turli tajribalarga ega ekanliklarini, ayniqsa dengiz desant operatsiyalarini tayyorlash va olib borishda va havo-desant birlashmalarini qo'llashda katta ko'nikmalarini ko'rsatadi.

Yevropada sovet-german urushining g'alaba bilan tugashi, butun Ikkinchi jahon urushining oqibatini aniqlab berdi. Sovet xalqi tinchlik davri vazifalarini hal etishga kirishishi mumkin edi. Lekin Uzoq Sharqda va Tinch okeanida hali ham urush alangasi yonib turar edi.

Urush harakatlari Uzoq Sharq chegaralarida olib borilayotgan edi va Sovet xalqi urush o'chog'i va tajovuz raxna solib turgan ekan osoyishta, xotirjam yashay olmas edi. Tezlik bilan bu alangani o'chirish va insoniyat uchun uzoq kutilgan tinchlikni ta'minlash talab qilinar edi.

Mana nima uchun, yaqindagina fashistlar Germaniyasini tor-mor etgan davlat, ittifoqchilik majburiyatlarini bajarib Yaponiyaga qarshi urushga kirishi kerak edi.

Shunday qilib, o'zining ittifoqchilik majburiyatlarini bajarib, Ikkinchi jahon urushini tezroq tugatish uchun va Janubiy-Sharqiy Osiyo xalqlarini urush azob-uqubatlaridan qutqarish, hamda Uzoq Sharqdagi chegaralari va davlat manfaatlari xavfsizligini ta'minlash uchun, Sovet Ittifoqi Yaponiya militaristlariga qarshi urushga kirdi.

8.4. Sobiq SSSRning Yaponiyaga qarshi urush boshlashining sabablari

Yevropada sovet-german urushining g'alaba bilan tugashi, butun Ikkinchi jahon urushining oqibatini aniqlab berdi. Sovet xalqi tinchlik davri vazifalarini hal etishga kirishishi mumkin edi. Lekin Uzoq Sharqda va Tinch okeanida hali ham urush alangasi yonib turar edi.

Urush harakatlari Uzoq Sharq chegaralarida olib borilayotgan edi va Sovet xalqi urush o'chog'i va tajovuz raxna solib turgan ekan osoyishta, xotirjam yashay olmas edi. Tezlik bilan bu alangani o'chirish va insoniyat uchun uzoq kutilgan tinchlikni ta'minlash talab qilinar edi.

Mana nima uchun, yaqindagina fashistlar Germaniyasini tor-mor etgan davlat, ittifoqchilik majburiyatlarini bajarib Yaponiyaga qarshi urushga kirishi kerak edi.

Militaristik Yaponiya tomonidan urushning davom ettirilishi xalqaro ahvolning xaddan tashqari keskinlashuviga, SSSRning manfaatlari va Uzoq Sharqdagi chegaralariga raxna solib turar edi va Yaponiya militaristlari tajovuzi qurbonlariga olib kelar edi. Sovet Ittifoqining Yaponiyaga qarshi urushga kirishi, 1945 yil fevral oyida Yalta konferensiyasida aniqlangan edi. Bu konferensiyada Sovet Ittifoqi, Amerika va Angliya davlat raxbarlari oldida, Yevropada urush harakatlari tugagandan so'ng uch oy o'tgach Yaponiyaga urush ochish majburiyatini olgan edi.

Yaponiya hukmron doiralarining agressiv harakatlari, fashistlar Germaniyasining Sovet Ittifoqiga qarshi urushini bevosita qo'llab-quvvatlashlariga qaratildi. Shuning uchun Sovet hukumati to'liq asos bilan 1945- yil 5- aprelda Sovet Ittifoqi bilan Yaponiya o'rtasida, 1941- yil 13- aprelda imzolangan betaraflik to'g'risidagi pakti bekor qildi.

Shunday qilib, o'zining ittifoqchilik majburiyatlarini bajarib, Ikkinchi jahon urushini tezroq tugatish uchun va Janubiy-Sharqiy Osiyo xalqlarini urush azob-uqubatlaridan qutqarish, hamda Uzoq Sharqdagi chegaralari va davlat manfaatlari xavfsizligini ta'minlash uchun, Sovet Ittifoqi Yaponiya militaristlariga qarshi urushga kirdi.

Shu munosabat bilan, 1945- yil 8- avgustda Sovet hukumati, Sovet Ittifoqi 9- avgustdan o'zini Yaponiya bilan urush holatida deb e'lon qildi.

Sovet Ittifoqining Yaponiyaga qarshi urushga kirishi adolatli akt bo'lib, Yaponiya militaristlari raxna solib turgan Sovet davlati va boshqa davlatlar manfaatlari himoya qilishga yo'naltirilgan edi. Sovet xalqi va uning Qurolli Kuchlari, Uzoq Sharqda urush o'chog'ini o'chirish, tinchlikni tiklash va Yer sharining ushbu qismida adolatni o'rnatishga kirishdi.

Yaponiyaga qarshi urushga kira turib, Sovet Ittifoqi quyidagi maqsadlarni o'z oldiga qo'ydi:

Yaponiya militarizmini tor-mor etish va Ikkinchi jahon urushining tugashini tezlatish;

Mamlakatni yapon agressorlari zulmidan butkul qutqarish;

Xitoy, Koreya va Osiyoning boshqa davlatlariga milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurashlarida yordam berish; Ittifoqchilar oldidagi majburiyatlarini bajarish.

8.4.1. Manjuriya operatsiyasi jangovar harakatlarning borishi

Yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olib, Yaponiya hukumati egallangan hududlarda strategik mudofaaga o'tishni, urushni uzoq vaqtga cho'zishni, ittifoqchilar qo'shinlariga katta talofatlar yetkazishni va natijada tinchlik sulxini tuzish uchun qulay sharoitga erishishni rejalashtirdi. Bundan tashqari, Yaponiya hukmron doiralari, yapon qo'shinlarining shiddatli qarshiliklari, ittifoqchilarni so'zsiz kapitulyatsiya qilish talabidan voz kechishga majbur etadi deb ishongan edilar. Yana ular, SSSR bilan AQSH va Angliya o'rtasida kelishmovchiliklarni keltirib chiqarishga va buning natijasida separat tinchlik sulxini tuzish osonlashishiga ko'proq ishongandilar.

SSSRning Yaponiyaga urush boshlashi bilan jangovar harakatlar Xitoyning shimoliy-sharqida, Shimoliy Koreyada, Sahalin orolining janubiy qismida va Kuril orollaridagi katta hududlarda avj olib ketdi. Yuqorida ko'rsatilgan hududlarda Manchjou-Go, va Ichki Mongoliya qo'shinlari bilan Yaponiya qo'mondonligi 1,2 mln odam, 1200 ta atrofida tanklar, 6260 ta orudiya va minomyotlar, 2000 ta atrofida samolyotlardan iborat yirik qo'shin guruhini jamladi.

Manjuriya va Koreya hududlarida yaponlar 17 ta kuchli istehkomlarni yaratib, ularning har biri front buylab 20-100 km, chuqurlikda 40 km masofada joylashgan bo'lib, 4500 ta uzoq vaqtga mo'ljallangan o't ochish inshootlariga ega edi.

Yaponiya qo'shinlarining asosiy kuch guruhi Kvantun armiyasi bo'lib, uning safida 1 mln. ta atrofida odami bor edi.

Yaponiya qo'mondonligining rejasi, kuchli istehkomlarga tayanib va qulay tabiiy marralardan foydalanib, kuchlarning bir qismi bilan Qizil Armiya qo'shinlarini chegarabo'yi chiziqlarida to'xtatib qolishdan iborat edi. Yaponiya qo'mondonligi, Sovet qo'shinlariga qarshi zarbalar berish uchun bosh kuchlarini Markaziy Manjuriyada jamladi. Qizil Armiya qo'shinlari Manjuriya ichkarisiga yorib kirgan vaqtda, ularni dastlabki marraga uloqtirib tashlab, qulay sharoit yaratilgan vaqtda qat'iy hujumga o'tib, Sovet Primoresini va Xabarovsk o'lkasini egallash ko'zda tutildi.

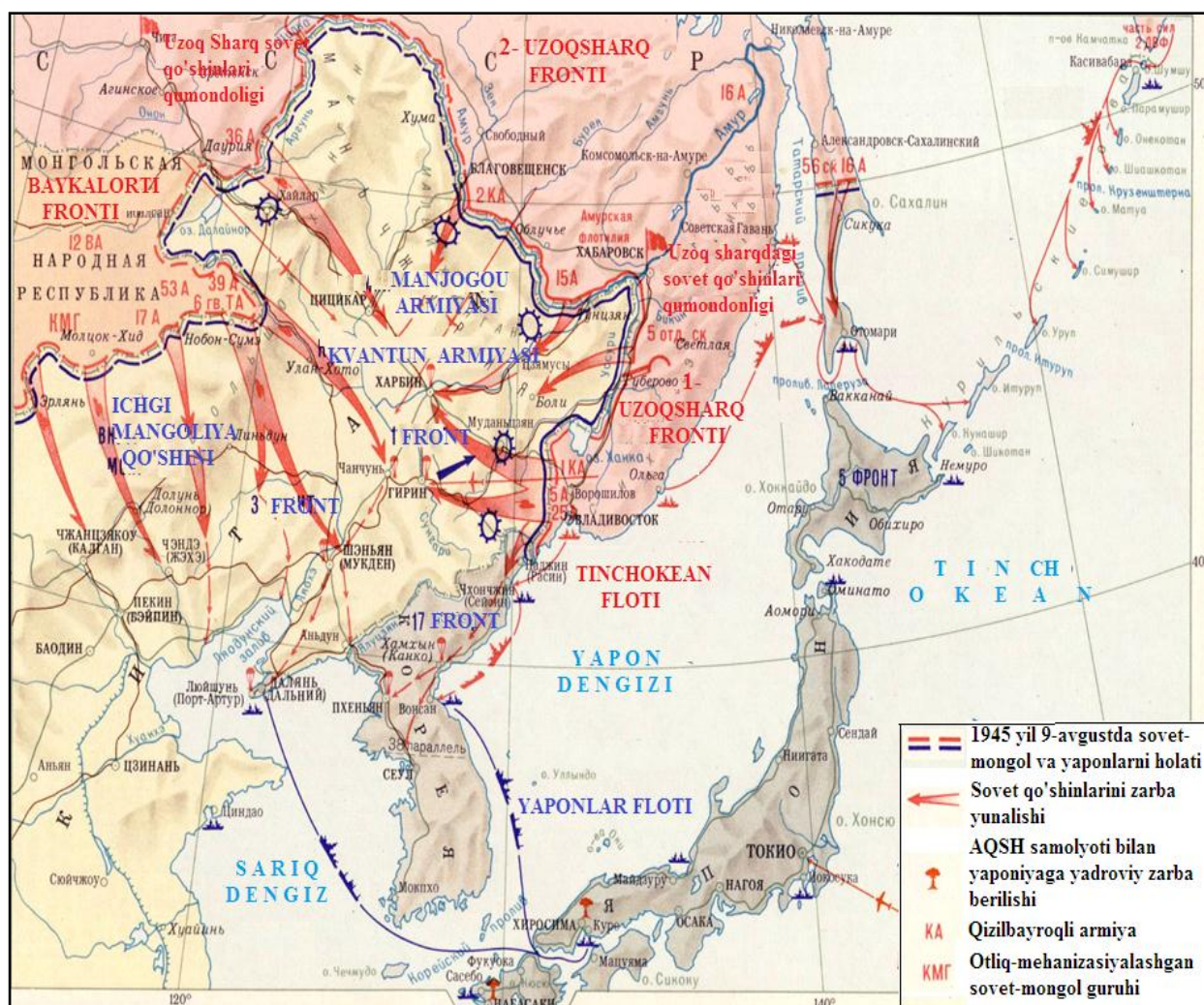
Yaponiya qo'mondonligi Sovet qo'shinlarining asosiy zarbasini Primore yo'nalishidan kutgan edi. Shuning uchun bu yerda eng kuchli guruh yaratildi. Mongoliya Xalq Respublikasi tomonidan hujum qilinishi extimoli kam deb qaraldi, chunki oldinda katta qo'shin bilan o'ta olish imkoniyati yo'q Ichki Mongoliyaning suvsiz Gobi cho'llari va Katta Xingan tog' tizmasi yotardi. Shuning uchun Mongoliya Xalq Respublikasi Manchjou-Go qo'g'irchoq davlatining va mongol beklarining kam sonli qo'shinlari bilan yopib turildi.

Shunday qilib, yaponlar guruhining zaif qismi Kvantun Armiyasining chap qanoti bo'ldi. Mana shu joylardan Sovet qo'shinlari uchun qisqa, Markaziy Manjuriyadagi yaponlarning asosiy guruhining front ortiga o'tadigan yo'l o'tar edi.

Bu holat Sovet qo'mondonligi rejasining asosini tashkil etdi.

Sobiq Sovet qo'shinlarining guruhleri. Yapon qo'shinlarini tor-mor etish uchun Sovet Oliy Bosh qo'mondonligi Uzoq Sharqda uchta frontni yoydi: Baykalorti, 1-, va 2-Uzoq Sharq frontlari. Uchala front o'z safida 1,5 mln. odamga, 26 000 ta orudiya va minomyotlarga, 5250 ta tank va O'YUQAQ (SAU) larga va 3800 ta samolyotlarga ega edi. Bundan tashqari, operatsiyaga qatnashish uchun, o'z saflarida 600 ta jangovar kemalarga ega bo'lgan Tinch okean floti, Amur daryo flotiliyasi, hamda sovet-mongol Generallik otliq - mexanizatsiyalashgan guruhi jalb etildi. Sovet qo'shinlari dushmandan: odamlar bo'yicha-1,2 marta, orudiyalar bo'yicha-4,2 marta, tanklar bo'yicha-4,8 marta, samolyotlar bo'yicha-1,9 marta ustunlikka ega bo'ldilar. Bunday kuchlar va vositalar nisbati oldinda turgan jangovar vazifani muvaffaqiyatli bajarish imkoniyatini berar edi (61-rasm).

Operatsiyaga bevosita raxbarlik qilish uchun, Vladivostok shahrida marshal A.M. Vasilevskiy boshchiligidagi Uzoq Sharqda Sovet qo'shinlarining Bosh qo'mondonligi yaratildi.

61 rasm. Manjuriya operatsiyasi

OBO Stavkasining maqsadi. Sovet Ittifoqining Yaponiyaga qarshi urushining maqsadidan kelib chiqib, Sovet qo'shinlari oldida-militaristik Yaponiyaning bosh zarbdor kuchi hisoblangan Kvantun armiyasini tor-mor etish, Ikkinchi jahon urushi davrida Yaponiya tayangan Manjuriya va Koreyadagi iqtisodiy bazalarni egallash va shu bilan uni kapitulyatsiya qilishga majbur etish vazifasi turar edi.

Manjuriya strategik hujum operatsiyasining (1945- yil 9- avgust– 2- sentyabr) maqsadi quyidagilardan iborat edi: Baykalorti, Amurbuylari va Primoredan bir vaqtning o'zida bir-nechta markazlashgan zarbalarni berib, Kvantun armiyasining bosh kuchlarini qurshab olish va tor-mor etish. Urushning boshlanishi, to'satdan zarba berish va harakatchan birlashmalarni dushman ichkarisiga tezkorlik bilan kirib borishlari negizida tuzildi.

Asosiy zarbalarni bir-birovlariga tomon, Mongoliya Xalq Respublikasi hududidan Baykalorti fronti (Marshal R.Ya.Malinovskiy) va Primoredan 1-Uzoq Sharq fronti (Marshal K.A.Meretskov) berishi kerak edi.

2-Uzoq Sharq fronti (armiya generali M.D.Purkaev), Baykalorti va 1-Uzoq Sharq frontlariga Kvantun armisining asosiy kuchlarini tor-mor etishda yordam ko'rsatib, Harbin va Sitsikarga hujum qilish vazifasini oldi.

16-armiya qo'shinlari va Kamchatka mudofaa rayoni Sahalinning janubiy qismini va Kuril orollarini yapon shinlaridan tozalashlari kerak edi.

Tinch okean flotining (admiral I.S.Yumashev) asosiy vazifasi, Sovet portlarini va dengiz kommunikatsiyalarini himoya qilish va quruqlikdagi qo'shinlarga Shimoliy Koreyadagi, Sahalin va Kuril orollaridagi portlarni, harbiy-dengiz bazalarni egallashda yordam ko'rsatishdan iborat edi.

Uzoq Sharqda Sovet qo'shinlarining hujumlaridan oldin, yirik kuch va vositalar g'arbiy Yevropadan Uzoq Sharqqa olib kelindi. Uchta umumqo'shin va bitta tank armiyalarini qayta to'plash o'tkazildi.

Uzoq Sharqdagi qo'shinlarning yangi jangovar texnika bilan qayta qurollanishi o'tkazildi. Shtablar, qo'mondon kadrlar, jangovar tajribalarga ega bo'lgan ofitser va generallar bilan kuchaytirildi.

Manjuriya operatsiyasining mazmuni. Hal etilishi kerak bo'lgan vazifalar harakteri va qo'shinlarning harakat usullariga qarab operatsiya ikki davrga bo'linadi:

a) To'sib turuvchi yapon qo'shinlarini tor-mor etish va Sovet qo'shinlarining Markaziy Manjuriya tekisliklariga chiqishlari (operatsiyaning birinchi davri 1945 yil 9-14 avgust)

Baykalorti fronti qo'shinlari 1945- yil 9- avgust soat 00 dan 10 daqiqa o'tganda artilleriya tayyorgarligisiz, kuchli ilg'or otryadlari bilan Xingan-Mukden yo'nalishiga jangovar harakatlarni boshladilar. Soat 4.30 da frontning bosh kuchlari davlat chegarasidan o'tdilar. 9- avgust erta tongda uchala frontlarning bombardimonchi aviatsiyasi va Tinch okean floti, yapon qo'shinlarining muhim ob'ektlariga, temir yo'l stansiyalariga, shaharlariga va mudofaa uzellariga, hamda Yuki, Rasin, Seysin va Koreya portlariga jamlangan zarbalarni bera boshladilar.

Baykalorti frontining tank birlashmalari, kuchli istehkomlarni aylanib o'tib, Katta Xingan tog'ining dovonlariga tezlik bilan harakatlanib ketdilar. Kunning

oxirida ular dushman ichkarisiga tomon 150 km gacha harakatlandilar. Dushman qarshiligi zaif edi. U hujumga o'tgan Sovet qo'shinlarining siquvlariga dosh bera olmadi, chunki dushmanning bosh guruhlarini ichkarida edi.

10- avgustda front qo'shinlari hujumni rivojlantirishni davom ettirdilar, 6-gvardiyachi tank armiyasining birlashmalari esa Katta Xingan tog'ining dovonlariga yaqinlashib keldilar. Dushman chekina boshladi. Baykalorti fronti qo'shinlari shiddat bilan olg'a harakatlandilar.

13- avgust oxirida 6-gvardiyachi tank armiyasining bosh kuchlari Katta Xingan va Buyuk Xitoy devoridan oshib o'tib Markaziy Manjuriya tekisligiga chiqdilar va Mukden va Chanchunga shiddatli hujumni davom ettirdilar. Hujumning birinchi olti kuni ichida tank armiyasi 500 km ga olg'a harakatlandi.

Yaponlar tomonidan 12- avgustdan 14- avgustgacha o'tkazilgan qarshi zarbalar muvaffaqiyat keltirmadi. Shiddatli hujumlarni hech qanday urinishlar to'xtatib qola olmas edi.

Bu vaqtda general I. Plievning sovet-mongol otliq - mexanizatsiyalashgan qo'shinlari 250-400 km ga olg'a harakatlanib Dolonnor shahrini egalladilar, Djanbay va Kalgan shaharlari uchun janglarni boshlab yubordilar.

Shunday qilib, dadil harakatlar natijasida Baykalorti fronti qo'shinlari tezlik bilan to'sib turuvchi yapon qismlarini tor-mor etdilar va olti kunda Manjuriya ichkarisiga tomon asosiy yo'nalishlarda 350-400 km. harakatlandilar. Yapon qo'shinlarining Shimoliy va Shimoliy-G'arbiy Manjuriyada, Kvantun armiyasining asosiy qo'shinlari bilan bog'lanish yo'llari kesib qo'yildi. Solun, Xaylar va Sitsikar yo'nalishlarida qarshilikni davom ettirayotgan yapon qo'shinlari, o'zlarining yuqori shtablari va ta'minlash bazalaridan ajratib qo'yildi.

Baykalorti fronti qo'shinlari bilan bir vaqtda, 9- avgustga o'tar kechasi 1-Uzoq Sharq fronti qo'shinlari Harbin-Girin yo'nalishlariga hujumni boshladilar. Soat 1.00 da front qo'shinlarining ilg'or otryadlari, kuchli yoqqan jala yomg'iridan foydalanib, artilleriya tayyorgarligisiz yaponlarning mustahkam istehkomlariga hujum qilib, istehkomlarning oralig'idagi bo'shliqlarga yorib kirib, dushmanni bo'laklarga bo'lib tashlab, asosiy kuchlarga yo'l ocha boshladilar. Tongda ilg'or batalyonlar dushman mudofaa ichkarisiga 3-6 km olg'a harakatlandilar.

Soat 8.30da frontning asosiy kuchlari hujumga o'tdilar. Hamma yo'nalishlarda dushman qattiq qarshilik ko'rsatdi. Dushman qarshiligini yengib o'tib, hamma yo'nalishlarda yaponlar mudofaasini yorib o'tdilar va 20 km gacha oldinga harakatlandilar.

Keyingi kunlarda frontning zarbdor guruhlarini, kamikadzelardan (o'limtiklar) foydalanib olib borilgan qarshi zarbalar natijasida ko'rsatilayotgan qarshilik oshganligiga qaramasdan, Mudanszyan yo'nalishida dushman mudofaasining ichkarisida hujumni olib bora boshladilar, Mudanszyanni aylanib o'tib, 14- avgustda 120-150 km oldinga harakatlandilar va Girin rayoniga yorib kirdilar. Shu vaqtgacha front qo'shinlarining chap qanoti qo'shinlari Shimoliy Koreyaga kirib keldilar va Tinch okeani floti bilan hamkorlikda yapon floti bazalari, Yuki va Rasinni egalladilar.

Operatsiyaning birinchi davrida 1-Uzoq Sharq fronti qo'shinlari yaponlarning uzoq vaqtga mo'ljallangan mudofaasini yorib o'tdilar, Sharqiy-Manjuriya

tog'larini oshib o'tib, nafaqat to'sib turuvchi qismlarini balki, birinchi yapon frontining asosiy kuchlarini ham tor-mor etdilar.

2-Uzoq Sharq fronti davlat chegarasini kesib o'tdi va 9- avgust soat 1.00 da Amur daryo flotiliyasi bilan Amur va Ussuri daryolarini kechib o'tdi, shiddatli janglarni olib borib, Manjuriya ichkarisiga Harbin yo'nalishiga harakatlana boshladi. 14- avgust oxirida 2-Uzoq Sharq fronti qo'shinlari 50 km dan-200 km gacha olg'a harakatlandilar.

Shunday qilib, 14- avgust oxirida, ya'ni hujumning oltinchi kunida uchala frontlarning qo'shinlari, dushman bilan qattiq jang harakatlarini olib borib, hamma yo'nalishlarda dushman qarshiligini sindirdilar, bu harakatlari bilan Kvantun armiyasini bir necha qismga bo'lib tashladilar va ularni batamom tor-mor etish uchun qulay sharoit yaratdilar.

Sovet qo'shinlari hujumlarining rivojlanishi va Kvantun armiyasining kapitulyatsiyasi operatsiyaning ikkinchi davrini tashkil etdi (1945 y. 15- avgust-2- sentyabr).

15- avgustda Baykalorti fronti qo'shinlari hamma yo'nalishlar bo'yicha Katta Xingan tog' tizmasidan oshib o'tdilar va Katta Manjuriya tekisliklariga chiqdilar. 6-gvardiyachi tank armiyasi hech qanday qarshilikka uchramay Mukden va Chanchunga tomon harakatlana boshladi. Qolgan qo'shinlar hujumni Kalgan va Sitsikarga olib bordilar.

1-Uzoq Sharq fronti qo'shinlari 16- avgustda Mudanszyanni egalladilar va hujumni Harbin va Giringa rivojlantirdilar. Yapon qo'shinlari tartibsiz ravishda g'arbga va janubiy-g'arbga chekina boshladilar.

Frontning chap qanot qo'shinlari 15- avgustda Vansin shahrini, Tinch okean floti desanti esa Sensin harbiy-dengiz bazasini egalladilar. Sovet qo'shinlari bu yo'nalishda Shimoliy Koreya hududlariga shiddat bilan harakatlana boshladilar.

2-Uzoq Sharq fronti oldida yapon qo'shinlari 15- avgustda Harbinga chekina boshladilar, bu Baykalorti va 1-Uzoq Sharq fronti qo'shinlarining, ularning front ortiga chiqishlari bilan boshlandi.

Sovet qo'shinlarining shiddatli hujumlari va Kvantun armiyasining tor-mor etilishi muqarrarligi, yapon qo'mondonligini Sovet qo'mondonligining so'zsiz kapitulyatsiya to'g'risidagi talabini bajarishga majbur etdi. 19- avgustdan Manjuriyada yapon qo'shinlari frontning katta qismida kapitulyatsiya talablarini bajarishni boshladilar, qo'shinlarimiz Kvantun armiyasi askarlarini qurolsizlantirishga, kapitulyatsiya qilgan qo'shinlarni qabul qilishga va Manjuriya va Shimoliy Koreyani yapon bosqinchilaridan ozod qilishga kirishdilar.

Dushman kapitulyatsiyasini qabul qilish, Harbin, Dalniy, Port-Artur, Pxenyan va boshqa shaharlarda tartibni saqlash va moddiy boyliklarni himoya qilish uchun havo desantlari tushurildi va ular joylarda garnizonlarni qurolsizlantirdilar. Manjuriyada jang harakatlarining boshlanishi bilan 2-Uzoq Sharq fronti qo'shinlari (16-armiya) Tinch okean floti bilan birgalikda Janubiy Sahalinni (1945 y. 11-25.08) va Kuril orollarini (1945 y.18.8-1.09) ozod etishga kirishdilar.

Quruqlikdagi va dengiz kuchlarining aviatsiya qo'llab-quvvatlovidagi Generallik murakkab hujumlari bilan Janubiy Sahalinda dushman qarshiligi sindirildi va 25- avgustda u yerda dushman kuchlarini tor-mor etish tugatildi.

Kuril orollarida joylashgan ommaviy yapon qo'shinlari Yaponiya Qurolli Kuchlarining Manjuriyadagi mag'lubiyati munosobati bilan kapitulyatsiya qildi. Yapon qo'shinlarini qurolsizlantirish va asirga olishni tezlatish uchun harkatchan otryadlar va havo desantlari tashkil etilib, boshqa orollarga jo'natildi.

Kvantun armiyasining tor-mor etilishi bilan Yaponiya hukumati SSSRga, AQSH va Angliya ham qarshi urushni davom ettira olmasligini tan oldi va 1945-yil 2- sentyabrda Yapon dengizida, AQSH harbiy dengiz floti linkori «Missuri» bortida so'zsiz kapitulyatsiya to'g'risidagi aktni imzoladi. Dushmanning kichik-kichik guruhlar bilan janglar 1945 yilning 9-sentyabrigacha davom etdi.

1945- yil 9- avgustdan– 2- sentyabrigacha Sovet Armiyasi Manjuriyada yaponlarning 22 ta diviziyasini tor-mor etdi. Yaponlar, o'lganlar bilan faqat 800 mingdan ortiq odamini yo'qotdi, 500 mingdan ortiq askar va ofitserlari asirga olindi, jumladan 148 generallar, hamda Kvantun armiyasining hamma qurol-yarog' va anjomlari egallandi.

Shunday qilib, militaristik Yaponiyaning tor-mor etilishi natijasida Ikkinchi jahon urushning oxirgi o'chog'i o'chirildi, butun dunyoda tinchlik o'rnatildi va Yaponiyaning SSSRga taxdidi bartaraf etildi. Sovet Ittifoqiga Sahalinning janubiy qismi qaytarildi va Kuril orollari berildi, bu bilan davlatning okean bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqasi tiklandi va sharqda mudofaa bazasi mustahkamlandi.

Sovet Qurolli Kuchlarining Uzoq Sharqdagi g'alabasi Manjuriya va Shimoliy Koreyani yapon bosqinchilaridan ozod etib, Xitoy xalqining Amerika monopolizmi tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan ichki reaksiyaga qarshi milliy ozodlik harakati kurashlarining keng yoyilishi va g'alaba bilan tugashi uchun qulay sharoit yaratdi.

Militaristik Yaponiyaning mag'lubiyati, mustamlaka qulligiga qarshi o'z milliy mustaqilligi uchun Hindiston, Xidixitoy, Indoneziya va Janubiy-Sharqiy Osiyodaga boshqa mamlakatlar xalqlarining milliy-ozodlik harkatlarining keng avj olishiga olib keldi.

1945- yil avgustdagi Sovet Qurolli Kuchlarining Uzoq Sharqdagi jangovar harakatlari, Sovet harbiy san'atini, Uzoq Sharq harbiy-harakatlar teatrida (HHT) yirik hujum operatsiyalarni tabiatning qiyin sharoitlarida amalga oshirish tajribasi bilan boyitdi.

1941-1945- yillarda Tinch okeanidagi harbiy harakatlar Yaponiya uchun strategik va siyosiy vaziyatning yomonlashgan sharoitlarida rivojlandi.

1944- yilda Yaponiya hukmron doiralari, Ganges, Markus, Ueyk, Marshal orollarida, Yangi Gvineyaning sharqiy qismida, Indoneziya, Malayi va Birma orollarida kuchli mudofaani yaratib, Amerika-Angliya qo'shinlarini keyingi harakatlariga yo'l qo'ymaslikka harakat qildilar. Bu bilan birga Xitoyga hujumni rivojlantirib, Markaziy va Janubiy Xitoyni egallab, Osiyo qit'asida mustahkam o'rnatib ular, qo'shimcha zaxiralarni olib kelib urushni davom ettirishni rejalashtirdilar.

Yaponiyaning quruqlikdagi qo'shinlarining asosiy kuchlari va aviatsiyasi Xitoyda, Manjuriyada, Koreyada va metropoliyada jamlandi, faqat 13 ta diviziya, 600 tagacha samolyotlar va Generallik flot (3 ta liniyachi kemalar, 4 ta

avianosetslar, 16 ta kreyserlar, ikkita suv osti kemalari eskadrasi va bir nechta eskadra minonosetslar) Tinch okeani orollarida joylashdi.

Yaponiya xarbiy dengiz flotining asosiy kuchlari ham metropoliyadagi bazalarda va Janubiy-Xitoy bazalarida joylashtirildi.

Umuman yapon qo'mondonligi tomonidan Tinch okeanida operatsiyalarni o'tkazish uchun ajratilgan kuchlar yetarli emas edi.

Shu vaqtga kelib ittifoqchilar Tinch okeanida dushman ustidan aviatsiya va flot bo'yicha ustunlikni yaratdilar. Ular 24 tacha atrofida diviziyalarga, 16 ta liniyachi kemalarga, 33 ta kreyserlarga, 35 ta avianosetslarga, 280 ta esminetslarga va 4150 ta samlyotlarga ega edilar. Ularning qo'shin guruhleri tarqoq holda emas edi. Tinch okeanining markaziy qismida admiral Nimetsning operativ guruhi harakatlanayotgan edi (3, 5-desant korpuslari, 3, 5-flotlar va 7-havo armiyasi). Okeanning Janubiy-G'arbiy qismida general Makarturaning operativ guruhi joylashdi (6-amerika va 1-avstraliya armiyalari, 7-flot va 5-havo armiyasi). Angliya-Amerika qo'shinlari dushman ustidan diviziyalar soni bo'yicha ikki marta, aviatsiya va XDF bo'yicha bir-necha maro'taba ustunlikka erishdilar, bu ularga keng ko'lamli hujum harakatlarini olib borish imkoniyatini berdi.

Lekin Amerika-Angliya qo'mondonligining 1944- yildagi rejalari yil oxirida Filippin va Ryukko orollariga qarshi harakatlariga qulay sharoit yaratish uchun asta-sekin yaponlarni Marshall, Karolin va Mariin orollaridan hamda Yangi Gvineyadan siqib chiqarishni ko'zda tutdi.

Tinch okeanining Markaziy qismida jang harakatlari 2- fevralda boshlandi. Fevral davomida ittifoqchilar qo'shinlari Marshall orollarini egalladilar.

10- avgustda ular Mariin orollarini egallashni tugatdilar, sentyabrda esa Palau va Ulugi orollarini bosib olish bilan Karolin orollaridagi yapon garnizonlarini qurshab oldilar. 1944- yil 15- iyunda amerikaliklar birinchi marta napalmli aviatsiya bombalarini Saylan orolida qo'lladilar.

Shu davr mobaynida general Makarturaning operativ guruhi Admiralteystv guruhidagi asosiy orollarni va Yangi Gvineya orolining katta qismini egalladi.

Ittifoqchilar qo'shinlarining Yangi Gvineya orollari g'arbiy qirg'oq bo'ylariga chiqishlari va ular tomonlaridan Moro'tay orollarining bosib olinishi, Filippin orollarini egallash uchun operatsiyalarni o'tkazishga qulay sharoit yaratdi. Filippin orollarini 14- yapon armiyasi (6 ta diviziya, 1 ta brigada) mudofaa etayotgan edi. Havo hujumlaridan himoya qilish uchun ular, 600 tagacha baza, 120 ta atrofida avianosets samolyotlarini jalb etishlari mumkin edi. Filippin rayonida yirik HHK yo'q edi.

Amerika qo'mondonligi avval Leyte orolini, keyin qolgan orollarni egallashga qaror qildi. Bu vazifani bajarish uchun 6-Amerika armiyasi va ikkita zaxira diviziyalari (200 ming odam), uchunchi va yettinchi flotlar (885 tagacha kemalar, jumladan 30 ta avianosetslar) va 1580 ta samolyotlar (1280 tasi avianosetslarda) jalb etildi.

Desant tushurilishi 20- oktyabrda kema artilleriyasi va aviatsiya zarbalari to'suvi ostida boshlandi. Yapon qo'mondonligi vaziyatni tiklash uchun flotning asosiy kuchlari bilan (9 ta linkor, 4 ta avianosets, 19 ta kreyserlar va 33 ta eskadra minonosetslari) yashirincha Filippin orollariga chiqishga va to'satdan ittifoqchilar

flotiga zarba berishga qaror qildi. Lekin yaponlarning orollar tomon harakatlanayotganligini Amerika razvedkasi o'z vaqtida aniqladi.

1944- yil 23-25- oktyabrlarda Engano burnining sharqida Samar orolida Surigao ko'rfazida flotning janglari keng qanot yoydi. Bu Ikkinchi jahon urushidagi eng katta dengiz jangi bo'lib, unda dengiz jangini olib borish taktikasidagi katta o'zgarishlar ko'zga tashlandi. Yaponiya floti, dushmandan samalyotlar tashuvchi kemalar bo'yicha kuchsizligi sababli, liniyachi kemalar va kreyserlarning zarba berish kuchlaridan maksimal foydalanishni maqsad qilib qo'ydi. Amerika floti avianosets aviatsiyalari bo'yicha ustunlikka erishgan bo'lib, yapon kemalariga, ular yaqinlashib kelgunlariga qadar zarba berish imkoniyatiga ega edi. Bundan tashqari, radiolokatsion texnika bo'yicha ustunlik, amerikaliklarga boshqaruvni, razvedkani yaxshi tashkil etish, hamda jangni tungi sharoitlarda samarali olib borish imkoniyatni berdi.

Bu ustunlikdan foydalangan Amerika floti dushmanni tor-mor etdi. Uch kunda yaponlar 4 ta avianosetsini, 3 ta liniyachi kemalarini, 10 ta kreyserlarini, 11 ta esminetslarini yo'qotdilar. Dengiz jangining oqibati butun desant operatsiyasi taqdirini hal etdi. 22- dekabrda Leyta orolidagi yapon garnizoni kapitulyatsiya qildi.

Shunday qilib, 1944- yil oxirida harbiy harakatlar Tinch okeani zonasidan Janubiy Xitoy daryosiga va Yaponiyaning yaqin bo'sag'alariga o'tkazildi.

Osiyo qit'asida yaponlar 1944- yilda o'z bosqinchilik maqsadlarini amalga oshira olmadilar. Xitoyda keng quloch yoygan partizanlar harakati va Xitoy qo'shinlarining faol harakatlari yaponlarning Markaziy Xitoyni okkupatsiya qilish rejalarini barbod etdi.

Ittifoqchilar qo'shinlari Birmalik vatanparvarlar bilan hamkorlikda shimoliy Birmani yaponlardan tozaladilar. Hindixitoy va Indoneziyada xalq ozodlik harakatlari keng qanot yoydi. Ayniqsa Yaponiyaning harbiy-siyosiy vaziyatining yomonlashuviga, tajovuz bo'yicha uning sherigi hisoblangan Germaniyaning halokat yoqasida qolganligi va uning Yaponiyaga har qanday yordam ko'rsatish imkoniyatidan maxrum etilganligi katta ta'sir ko'rsatdi.

Yaponiya hali ham yirik quruqlikdagi qo'shinlarga, katta odamlar va strategik xom ashyo zaxiralariga ega bo'lib, qurolini qo'yib mag'lubiyatni tan olgisi kelmas edi.

Ittifoqchilar qo'mondonligi 1946- yilning baxorigacha, uzoq vaqt urush olib borishni ko'zda tutdi, lekin ularning kerakli miqdordagi quruqlikdagi qo'shinlari mintaqada yqo' edi. Shuning uchun AQSH va Angliya xukumatlari Yalta konferensiyasidan oldin SSSRdan yordam so'rab murojaat etishga majbur bo'ldilar. Sovet Ittifoqi, Ikkinchi jahon urushini tezroq tugatish va Osiyo xalqlarini yaponlar qulligidan halos bo'lishlariga yordam berish maqsadida, fashistlar kapitulyatsiyasidan keyin uch oy o'tgach Yaponiga qarshi urushga kirishga rozilik bergan edi.

Bunday quvvatlovga tayangan Amerika-Angliya qo'shinlari, Filippin orollari arxipelagida jangovar harakatlarni boshladilar va bu harakatlar 1945- yilning 5-iyuligacha davom etdi. Filippin orollari uchun janglar davrida, Ivodzuma orolini egallash maqsadida operatsiya o'tkazildi. Ushbu orollarning egallanishi bilan

Amerika havo kuchlari, bevosita Yaponiya hududlariga havo atakalarini kuchaytirish uchun qo'shimcha aerodromlarga ega bo'ldilar.

Shu bilan bir vaqtda Tinch okeanidagi Okinava orolini egallash uchun eng yirik operatsiyalardan biri o'tkazildi. Bu orol metropoliya va Osiyo qit'asi bo'sag'alarida joylashgan bo'lib, aerodromlarni qurishga qulay va flot uchun yakor to'xtash joylariga ega edi, bu yerda yirik quruqlikdagi qo'shnlarni joylashtirish imkoniyati katta edi. Orolni 90 mingta atrofida yapon qo'shlari mudofaa qildi. Havodan ularni 250 ta samolyotlar himoya etib turdi.

Ittifoqchilar qo'mondonligining rejasi, orolni bosib olish uchun yirik desantni orolning kuchsiz himoyalangan g'arbiy qirg'oq bo'ylariga tushurishni ko'zda tutdi. Keyinchalik hujumni sharqiy, shimoliy va janubiy yo'nalishlarda rivojlantirib, dushman kuchlarini bo'laklarga bo'lib tashlab, keyin ularni tor-mor etish ko'zda tutildi. Operatsiyani o'tkazish uchun 10-Amerika armiyasi (4 ta pd, 3 ta dengiz piyodalari diviziyalari), 5-Amerika floti, Angliya avinosets birlashmalari-hammasi bo'lib 450 ming odam, 13717 ta jangovar va yordamchi kemalar va 1727 ta samolyotlar jalb etildi.

1-aprelda, kuchli artilleriya va aviatsiya tayyorgarligidan keyin orolning g'arbiy qirg'oq bo'ylariga desant tushurilishi boshlandi. Kunning oxirida 50 mingtagacha odamlar va 200 ta suzuvchi tanklarni tushurishga muvaffaq bo'lindi. 5-aprelda qo'shnlarni dushman garnizonini bo'laklarga bo'lib tashlab orolning sharqiy qirg'oq bo'ylariga yetdilar. Yaponlarning, desant operatsiyasini, o'z flotlarining kam sonli kuchlari va kamikadzelardan tashkil topgan samolyotlar ekipajlarini ommaviy qo'llab, operatsiyani barbod qilish uchun harakatlari amalga oshmadi. 22-iyunda orol ittifoqchilar tomonidan to'liq bosib olindi.

Okinava orolini bosib olish bo'yicha o'tkazilgan operatsiya ittifoqchilarning Tinch okeani xavzalaridagi so'nggi operatsiyalari bo'ldi, shundan keyin metropoliya orollariga bostirib kirish uchun tayyorgarlik ko'rila boshlandi.

Shu vaqtga kelib, Yaponiyaning ahvoli butkul yomonlashib ketdi. gitlerchilar Germaniyasi kapitulyatsiya qildi va Yaponiya yakkalinib qoldi. Xalq ozodlik harakatlari qariyb butun Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlarini qamrab oldi.

Sovet Ittifoqi Yaponiyaga qarshi urushga kirishga tayyorlana boshladi. Shunga qaramasdan 1945- yil 6- va 9- avgust kunlarida AQSH xumron doiralarining buyruqlariga ko'ra Yaponiyaning Xirosima va Nagasaki shaharlariga atom bombalari tashlandi. Atom bombalarining qo'llanishi harbiy-nuqtai nazaridan hech-bir kerakligi yo'q edi. Shu bilan birga atom bombalarining qo'llanishi Yaponiyani kapitulyatsiya etgan asosiy omil emas edi. Faqat Yaponiyaning asosiy zarbdor kuchi bo'lgan Kvantun armiyasining tor-mor etilishi va Manjuriya va Koreyadagi muhim iqtisodiy bazalarning qo'ldan ketishi, 1945- yil 2- sentyabrda Yaponiyaning so'zsiz kapitulyatsiya to'g'risidagi akti imzolashga majbur etdi va shu bilan Ikkinchi jahon urushi tugadi.

Tinch okeanidagi harbiy harakatlar o'z karakteri va olib borilish xususiyatiga ko'ra Yevropada olib borilgan urushlardan ancha qolishar edi. Ittifoqchilar tomonidan bu harakatlarda 4 ta dala armiyalari, uchta flot, uchta havo armiyalari hamda quruqlikdagi qo'shnlarni, harbiy dengiz va havo kuchlarining alohida birlashmalari va qismlari qatnashdilar.

Harbiy harakatlar shuni ko'rsatdiki, operativ va strategik vazifalar odatda, Qurolli Kuchlar hamma turlarining birgalikdagi harakatlari bilan hal etildi. Urush harakatlari avval AQSH va Angliyada hukm surgan flotda liniyachi kemalarning bosh ro'lni o'ynash nazariyasini bekor qildi. Ularning o'rnini tez harakatlanuvchi avianosetslar egalladi. Ko'pgina dengiz janglari va to'qnashuvlarida jangning oqibatini avianosetslar aviatsiyasi hal etdi.

Ittifoqchilar qo'shinlarining jangovar harakatlari, Tinch okeani xavzalarida jangovar desant operatsiyalarini tayyorlash va olib borish bo'yicha harbiy tarixning ayrim ochilmagan qirralarini ochib berdi. Dengiz desant operatsiyalarining ko'pchiligida ishtirok etgan quruqlikdagi qo'shinlar bir-ikkita diviziyadan oshmadi. Faqat alohida yirik operatsiyalarda (Leyte, Luson va Okinava orollarini bosib olishda) quruqlikdagi qo'shinlar diviziyalarining soni yettitaga yetdi. Lekin hamma hollarda ham quruqlikdagi qo'shinlarning harakatlari yirik aviatsiya va flotning kuchlari bilan qo'llab-quvvatlanib turildi. Operatsiyalarga tayyorgarlik 2-3 oy davomida olib borildi. Bunda asosiy e'tibor razvedkani tashkil etishga, havoda hukmronlikka erishishga va zarbani to'satdan berishga qaratildi.

Desant tushurish rayoni aniqlanayotganda, aerodrom va harbiy dengiz bazalarini tezlik bilan qurish uchun qulay, bitta ikkita orollar tanlanar edi. Ular egallanganidan keyin boshqa orollarning egallanishi yoki qurshovga olinishi amalga oshirilardi. Bu, kuch va vositalarni ommalashtirishga imkon yaratib, dushman ustidan qat'iy ustunlikni ta'minlar edi.

Dengiz desantini tushurish artilleriya va aviatsiya tayyorgarligidan keyin, odatda ertalabki soatlarda, qiqqa muddatlarda amalga oshirilardi. Diviziya 2-6 km li, armiya korpusi 4-12 km li uchastkalarda tushurildi. Qism va birlashmalarning jangovar tartiblari bir eshelo'nda qurildi. Desant tushurilganidan keyin hujum surati pasayib ketar edi, ayrim sutkalarda u yuzlab metrlarni tashkil etar edi. Bu hammasi ittifoqchilar qo'shinlarining chakalakzorlarda jang olib borishga tayyor emasliklari, tekis, ravon yo'llarga bog'lanib qolganliklari, ularning qat'iyisizliklari va o'ta extiyotkorliklari bilan tushuntiriladi. Yapon piyodalarning qat'iy qarshiliklari, ularning chakalakzorlar, tog'liklar va tungi sharoitlardan mohirona foydalanishlari ham muhim omillardan biridir.

Dengiz desanti tushurilishini ta'minlashda juda ko'p avianos aviatsiyalari jalb qilindi (1500-2100 tagacha samolyotlar).

Kam sonli dala artilleriya desant operatsiyalarida qo'llanildi. Bu etishmovchilikni ittifoqchilar qo'mondonligi aviatsiya va kema artilleriya zarbalari bilan to'ldirishga harakat qildi.

Desant tushurilishida birinchi eshelo'nlari safida suzuvchi tanklar keng qo'llanildi, platsdarmlarni egallash va ushlab turishda piyodalarning imkoniyatlari ancha oshdi. Zirxli tank birlashmalari, harbiy harakatlar teatrining xususiyatiga ko'ra keng qo'llanilmadi.

Tinch okeani orollari oralig'idagi masofalar kattaligi uchun ittifoqchilar flotining harakatlanuvchi bazalarda joylashishi, ya'ni suzuvchi doklardagi birlashmalar, ustaxonalar, tankerlar, moddiy zaxiralar transport kemalari katta ro'l o'ynadi.

Tinch okeanidagi urushlarda cheklangan masshtablarda yangi kurash vositalari (atom bombasi, napalmlar, reaktiv snaryadlar), avvaldan ma'lum, lekin ancha takomillashgan vositalar (radiolokatsion, radionavigatsion vositalar, suzib yuruvchi omborlar va ustaxonalar va har xil desant vositalari) qo'llanildi. Bu vositalarning ko'pchiligi urushdan keyingi yillarda o'zlarining keyingi rivojlanish bosqichlariga o'tdilar.

Umuman AQSH va Angliya Qurolli Kuchlari Tinch okeani xavzalaridagi jangovar harakatlar mobaynida, dengiz desant operatsiyalarini tashkil etish va olib borishda katta tajriba orttirdilar.

Germaniya fashizmi va Yaponiya militarizmi va ularning sheriklari ustidan qozonilgan buyuk g'alaba-jahon tarixidagi va sobiq Sobiq Sovet Qurolli Kuchlari solnomasining sharaflari zarvarag'idagi olamshumul voqeadir.

Ikkinchi jahon urushining daxshatli soyasi Yevropa, Osiyo va Afrikaning bepoyon hududlarini qamrab, jahonning hamma okeanlari akvatoriyasini egalladi.

U Shimolda Yangi Er va Alyaska qirg'oqlarigacha, g'arbda Yevropaning Atlantika qirg'oqlarigacha, Sharqda Kuril orollarigacha, Janubda Misr, Hindiston va Avstraliya chegaralarigacha yetdi. 6 yil davom etgan bu urushda 61 ta davlat ishtirok etdi. Qurolli kurashda 120 mln. mehnatga yaroqli aholi safarbar etildi. Harbiy harakatlar 40 ta davlatlar hududlarida olib borildi.

Sobiq Sovet qurolli kuchlari ikkinchi jahon urushida g'alabaga erishishda avangard ro'lini o'ynadi. 30 dan ortiq front, 50 tagacha armiya operatsiyalarini o'tkazgan qurolli kuchlar fashizm ustidan qozonilgan buyuk g'alabaga o'z xissani qo'shdi, davlat tuprog'idan dushmanni quvib chiqardi, sharqiy Yevropani fashistlarlar qulligidan, Shimoliy Sharqiy Osiyo xalqlarini Yaponiya militaristlaridan halos etdi. Shu bilan birga shuni ta'kidlash lozimki, urushda sobiq Sovet xalqi o'zining 27 milliondan ortiqroq kishisini qurbon berdi. Shunday qilib, 1945- yilning 2- sentyabrida, fashistlar Germaniyasi tomonidan yondirilgan va 60 milliondan ortiqroq kishining hayotiga zomin bo'lgan Ikkinchi jahon urushi alangansi so'ndirildi.

1941-1945- yillardagi urushning boshlanishi bilan sovet-german fronti Ikkinchi jahon urushining asosiy fronti bo'lib qoldi. O'rta Yer dengizi, G'arbiy-Yevropa va Tinch okeani harbiy – harakatlar teatrlaridagi jangovar harakatlar yordamchi xususiyatga ega bo'ldi va Sovet qurolli kuchlarining g'alabalarining ta'siri ostida rivojlandi.

Amerika-Angliya koalitsiyasining strategiyasi dushmanni holdan to'ydirishga qaratilgan urushni olib borishga yo'naltirildi. Bunday strategiya muhim tamoyili, ham Germaniyaga qarshi, ham Yaponiyaga qarshi harbiy harakatlarni birma-bir amalga oshirish bo'ldi.

Avval bu harakatlar Germaniya va Yaponidan ancha uzoq bo'lgan rayonlarda nisbatan kam kuchlar bilan olib borildi. Lekin yirik operatsiyalarni ular urushning yakunlovchi davrida, Qizil Armiyaning g'alabalari uning oqibatini hal qilganidan keyin boshladilar.

Ikkinchi jahon urushi paytida ittifoqchilarning qurolli kuchlari, vaziyatning turli sharoitlarida, turli harbiy-harakatlar teatrlarida hujum va mudofaa operatsiyalarini olib borishda katta tajribalarga ega bo'ldilar.

8.5. Ikkinchi jahon urushining harbiy-siyosiy natijalari

Ikkinchi jahon urushi Qurolli Kuchlar qurulish prinsipini va harbiy san'atni hamma tomonlama va qattiq sinovdan o'tkazdi. Ikkinchi jahon urushi, hamda qo'shin turlarining tashkil etilish holatlari to'g'ri ekanligini ko'rsatdi. Ular sinovlardan yaxshi o'tib o'zlarining hayotiy ekanliklarini isbot etdilar.

Shu bilan birga urush, harbiy nazariyaning eskirgan holatlari ham borligi ko'rsatdi. Avvalom bor, urush shuni ko'rsatdiki, urushdan oldingi harbiy nazariya asarlarida urushning boshlanish davrida agressorning to'satdan bergan zarbasini qaytarish masalalari ishlab chiqilmadi; dushmanning to'satdan boshlagan hujumi sharoitida strategik mudofaani yaratish nazariyasi ishlab chiqilmadi, shunisi muhimki kerakli tashkiliy chora-tadbirlar o'tkazilmadi.

Urushning birinchi davridagi harbiy harakatlar davomida transheya tizimi va aloqa yo'llarini rivojlantirmasdan «yoyma» mudofaani qurish nazariyasi, jangovar tartiblarni «zarbdor», «chalgituvchi» guruhlariga bo'linishni maqsadga muvofiq ekanligi to'g'risidagi holatlar o'z tasdig'ini topmadi.

Piyodalar va tanklarni artilleriya zarbasi bilan quvvatlab turish masalalari, quruqlikdagi qo'shnlarning aviatsiya bilan hamkorligi, jangdan chiqish va ortga qaytish tartiblari to'lig'icha ishlab chiqilmagan edi.

Hujum va mudofaa operatsiyalarining ham ayrim holatlari urushning talablariga to'liq javob bermadi. Zirhli tank va aviatsiyaning tashkiliy qurulishida, suv usti kemalari va aviatsiyaning dengizdagi janglarini baholashda xatoliklarga yo'l qo'yildi.

Urush davomida qo'mondonlar, komandirlar va shtablar qo'shnlarni tashkil etishdagi va jangovar harakatlarni olib borish usullaridagi kamchiliklarni to'g'riladilar; jangovar vaziyatning konkret sharoitlariga qarab qurolli kurash olib borishning usullarini va formalarini ishlab chiqdilar.

Ikkinchi jahon urushi yillarida harbiy san'atning rivojlanishini va takomillashuvini aniqlab bergan omillar:

- qo'shnlarni qudratli iqtisodiyot tomonidan juda ko'p sifatli qurol-yarog' bilan ta'minlanishining oshishi;
- xalq va uni Qurolli Kuchlarining yuksak ma'naviy ruhi;
- qo'shin turlarining tashkiliy tizimlarining takomillashuvi;
- armiya va flot shaxsiy tarkibi jangovar mahoratining takomillashuvi;
- nemis-fashist armiyalari jangovar harakatlarni olib borish usullaridagi o'zgarishlar.

Ikkinchi jahon urushi davrida harbiy san'atning Qurolli Kuchlarni, kuchli zamonaviy texnika bilan ta'minlangan dushmanga qarshi qurolli kurashda g'alabaga eltuvchi prinsiplari o'z tasdig'ini topdi.

8.5.1. Ikkinchi jahon urushi yillarida qurollanish

Nemis-fashist va yapon qo'shnlarning ustidan qozonilgan g'alabaga Sovet Armiyasi jangovar harakatlari, rivojlangan texnikasi va savodli tashkilligi tufayli erishdi.

Qurol-yarog‘ va jangovar texnikaning takomillashish yo‘llari, avvalom bor, iqtisodiyotning imkoniyatlari, fan va texnikaning rivojlanganligi va hamda qurol-yarog‘ning ustunligi va kamchiligini, uning jangda samaradorligini ko‘rsatib bergan jangovar amaliyot bilan aniqlandi. Shundan kelib chiqib, amaldagi qurol-yarog‘ va jangovar texnika namunalari modernizatsiyalashtirildi, yoki yangilari ishlab chiqildi.

Qurolli Kuchlar qo‘shin turlariga sifatli qurol-yarog‘ va jangovar texnikaning ko‘plab kelib tushganligi sari, jangovar harakatlar olib borish usullari takomillashdi, birlashmalar va qismlarning tashkiliy-shtat tizimining o‘zgarish jarayoni jadal olib borildi. Tarixning avvalgi bir-necha davrida ham huddi shunday bo‘lgan edi. Qurolli kurash olib borish vositalarining rivojlanishi, jangovar harakatlar usullariga ta’sir ko‘rsatdi, bu o‘z navbatida qo‘shinni tashkil etilishiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Bu hol Ikkinchi jahon urushi davrida ham o‘z tasdig‘ini topdi.

Qurol-yarog‘ va jangovar texnika va Qurolli Kuchlar turlari tashkiliy formalarining takomillashuvi Oliy Bosh Qo‘mondonlikning asosiy vazifalaridan biri va g‘alabaga erishishning muhim omillaridan biri bo‘lib qoldi. Nemis-fashist va yapon qo‘shinlarining ustidan qozonilgan g‘alabaga Sovet Armiyasi jangovar harakatlari, rivojlangan texnikasi va savodli tashkilligi tufayli erishdi.

Qurol-yarog‘ va jangovar texnikaning takomillashish yo‘llari, avvalom bor, iqtisodiyotning imkoniyatlari, fan va texnikaning rivojlanganligi va hamda qurol-yarog‘ning ustunligi va kamchiligini, uning jangda samaradorligini ko‘rsatib bergan jangovar amaliyot bilan aniqlandi. Shundan kelib chiqib, amaldagi qurol-yarog‘ va jangovar texnika namunalari takomillashtirildi, yoki yangilari ishlab chiqildi.

Qurolli Kuchlar qo‘shin turlariga sifatli qurol-yarog‘ va jangovar texnikaning ko‘plab kelib tushganligi sari, jangovar harakatlar olib borish usullari takomillashdi, birlashmalar va qismlarning tashkiliy-shtat tizimining o‘zgarish jarayoni jadal olib borildi. Tarixning avvalgi bir-necha davrida ham huddi shunday bo‘lgan edi. Qurolli kurash olib borish vositalarining rivojlanishi, jangovar harakatlar usullariga ta’sir ko‘rsatdi, bu o‘z navbatida qo‘shinni tashkil etilishiga ham o‘z ta’sirini o‘tkazdi. Bu hol Ikkinchi jahon urushi davrida ham o‘z tasdig‘ini topdi.

Qurol-yarog‘ va jangovar texnika va Qurolli Kuchlar turlari tashkiliy formalarining takomillashuvi Oliy Bosh Qo‘mondonlikning asosiy vazifalaridan biri va g‘alabaga erishishning muhim omillaridan biri bo‘lib qoldi.

8.5.2. Ikkinchi jahon urushi yillarida mudofaa jangi taktikasining rivojlanishi

Urush yillarida mudofaa jangi taktikasi o‘zining rivojlanishiga ega bo‘ldi. Qo‘shinlar turli sharoitlarda mudofaaga o‘tganlar.

Mudofaaga o‘tish shartlari. Urush yillarida, mudofaaga o‘tish shartlari deganda, taktik vaziyatning faktorlar yig‘indisi (dushman va qo‘shni qismlarning xarakterlari va holati, ushbu rayonlardagi yerlarning shart-sharoitlari va boshqalar)

va unda mudofaaga tayyorgarlikning amalga oshirilishi va qo'shnlarning unga, ya'ni mudofaaga o'tishi tushunilgan.

Mudofaaga o'tish shart sharoitlarini aniqlab beruvchi narsa odatda dushman qo'shnlarning holati bo'lgan. Shunga ko'ra, qo'shnlarning mudofaaga o'tishi dushman bilan to'qnashuv bo'lmagan sharoitda va bevosita u bilan to'qnashuv sharoitida olib borilgan.

Qism va birlashmalarning jangovar vazifalari. O'qchi birlashmalari va qismlari mudofaada urush oldi nuqtai nazarida, belgilangan chiziqlarni (uchastkalarni), himoyalash vazifasini olganlar. Hujum qilayotgan dushmanga aniq va qo'qisdan zarbalar berib katta talofat yetkazib, uning hujumini barbod etish uchun ham mudofaa belgilangan.

Bundan tashqari jangovar Nizom-piyodalarning asosiy vazifasi, dushman piyodalarini tanklardan ajratgan holda tor-mor etishni ta'kidlagan edi.

Mudofaada birlashmalar va qismlarning jangovar vazifalari front bo'ylab va mudofaa chizig'i chuqurligida ta'riflangan.

O'qchi diviziyalari urushning boshida, chuqurligi bo'yicha 3-5 km bo'lgan faqat bitta mudofaa chizig'ini yaratib, 20-30 km li keng front bo'ylab mudofaaga o'tishga majbur bo'ldilar. Urushning ikkinchi davri oxirida diviziyaning mudofaasi ancha yaxshilandi: mudofaa chizig'i kengligi kamaydi (15-16 km gacha), uning chuqurligi oshdi (6-8 km gacha), qo'shnlarning taktik qalinliklari oshdi.

1943- yil yozidan o'qchi diviziyalari 6-14 km kenglikdagi mudofaa chizig'iga, korpuslar esa 15-32 km kenglikdagi mudofaa chizig'iga ega bo'ldilar.

Urushning ikkinchi davridagi mudofaa janglar tajribasi, dushman tanklari va uning piyodalari o'qchilar qo'shnlarning asosiy dushmani ekanini ko'rsatdi. Shuning uchun, o'qchi qo'shnlarning vazifalari dushmanning piyodalari bilan jadal kurash olib borgan holda, bor yaqin jang vositalarini ishga solib uning tanklarini safdan chiqarishdan iborat bo'lib qoldi. O'qchi birlashmalaridan mudofaada o'z chiziqlarini mustahkam ushlab turish, va shu yerdan dushman tanklari va piyodalarini mudofaa chuqurligiga o'tkazib yubormaslik talab qilingan.

Urush yillarida birlashmalar va qismlarning jangovar vazifalari o'zgarib bordi. Dushman tanklari va piyodalarini tor-mor etish birlashmalar va qismlarning bosh vazifalari etib aniqlab berildi. Ro'ta tankka qarshi tayanch puntlari va batalyon tankka qarshi mudofaa uzellari yaratila boshlandi. Jangovar vazifa aniqlanayotgan vaqtda mudofaa barqarorligini oshirish uchun mudofaa chizig'ining kamayishi, uning chuqurligining oshishiga katta ahamiyat berildi, bu kuch va vositalarning qalinligini oshishiga olib keldi. Bu hamma tadbirlar o'qchi birlashmalari mudofaasining barqarorligini, mustahkamligini oshishini ta'minladi.

Mudofaaning qurulishi. O'qchi birlashmalari va qismlari, mudofaaga o'tishda, jangovar tartiblar, o't ochish tizimini tuzganlar, tankka qarshi va havo hujumidan mudofaani tashkil etganlar, joylarni muhandislik munosabatlarida jihozlaganlar va mudofaani takomillashtirish uchun boshqa tadbirlarni o'tkazganlar.

Jangovar tartiblar va mudofaa chiziqlarini muhandislik munosabatida jihozlash. Jangovar tartib-bu birlashmalar va qismlarning jang olib borish uchun yaratilgan tartiblaridir.

Diviziyaning jangovar tartibi urushning boshida odatda, bir eshelo'ndan tashkil topib, 1-2 tagacha o'qchi batalyonlari zaxiraga tayinlangan. Agar diviziyaga tanklar birlashtirilsa, ular diviziya komandirining zaxirasini tashkil etganlar.

Urushning uchinchi davrida birlashmalar va qismlarning jangovar tartiblari asosan ikki eshelo'nda qurilgan. Diviziyalarning birinchi eshelo'nlari o'qchi po'klari birinchi va ikkinchi pozitsiyalarning ikkinchi eshelo'nlari egallaganlar, ikkinchi eshelo'nlari po'klari-uchinchi pozitsiyani egallaganlar. Ikkita diviziya va o'qchi korpuslarning qariyb hamma kuchaytirish vositalari bosh chiziqni mudofaasini egallaganlar. Korpuslarning ikkinchi eshelo'n diviziyalari ikkinchi chiziqda joylashganlar va qarshi atakalarni o'tkazish uchun belgilanganlar. Tobora kuchayib borayotgan artilleriya guruhlar, artilleriya tankka qarshi zaxiralari, hamda harakatchan to'siq otryadlari muhim o'rin egallay boshladilar. Taktik qalinlik frontning bir km ga 0,6-1,5 o'qchi batalyoni, 18-30 ta orudiya va minomyotlar, 11-14 ta tankka qarshi orudiyalar va 2-4 ta tanklar va O'ziyurar artilleriya qurilmalarni tashkil etdi.

Mudofaada joyni muhandislik munosabatida jihozlash tizimida katta o'zgarishlar bo'ldi. Urushning boshida bosh mudofaa chizig'ining asosini, alohida o'qchilar okoplari, pulemyot maydonchalari, orudiya va minomyotlar uchun jihozlangan batalyon rayonlar tashkil etdi. Tankka va piyodalarga qarshi to'siqlar alohida uchastkalarda, faqat mudofaaning oldingi chizig'i oldida yaratildi. Leningrad va Moskva ostonalaridagi mudofaa janglarida alohida o'qchilar okoplari front bo'ylab vzvod chegaralarida transheyalar bilan birlashtirildi, keyin esa ro'talar va batalyonlar mudofaa rayonlariga birlashtira boshlandi. 1942- yildan boshlab, yetarli vaqt borligida pozitsiyalar birinchi eshelo'n batalyonlari mudofaa rayoni atrofida yoppasiga transheyalar bilan jihozlandi. Muhandislik to'siqlari keng va mohirona qo'llanila boshlandi.

Urushning uchinchi va to'rtinchi davrlarida mudofaa taktik zonasi har biri bir necha pozitsiyadan tashkil topgan (ikki-uchta), ikkita mudofaa chizig'ini o'z ichiga oldi. Pozitsiyalar transheyalar tizimi bilan jihozlandi (har birida ikki-uchtadan). Pozitsiyalar orasidagi masofa, joyga qarab, 1,5-2,5 km ga, transheyalar orasidagi masofa esa 0,8-1,5 km ga yetdi.

Transheyalar front bo'ylab manyovr qilish, aloqa yo'laklari esa mudofaa chuqurligidan manyovr qilish imkoniyatini berdi. Chalg'ituvchi pozitsiyalar keng qo'llanilib, ular dushmanning qanotlar tomoniga yoyilishini oldini olish, hamda o'qchi diviziyalari va korpuslari ikkinchi eshelo'nlari qarshi hujumlari uchun dastlabki marra sifatida foydalanildi. Muhandislik to'siqlari takomillashib bordi. 1942 yilga nisbatan minalashtirish qalinligi 2-2,5 marta oshdi. Dushman tanklari bilan kurashda harakatchan to'siq otryadlari keng foydalanildi.

O't ochish tizimining rivojlanishi. O't ochish tizimi mudofaada birlashmalar, hamma o't ochish vositalarining yagona reja bo'yicha dushmanni tor-mor etish bo'yicha birlashishidir.

Hamma turdagi qurollarning zarbalari, hujum qilayotgan dushmanni tor-mor etishdagi hal qiluvchi vositasi hisoblangan. O't ochish tizimi hamma qurol turlari uchun umumiy reja bo'yicha qurulishi kerak. Yaxshi tashkil etilgan, avvalom bor tankka qarshi mudofaa, mudofaa mustahkamligining muhim sharti bo'lib

hisoblangan. Agar frontning har bir metrda da 1 daqiqada 5 tadan ortiq o'q otilsa, o't ochish tizimi dushman piyodalari uchun yengib bo'lmas hisolanadi. Urushning boshida miltiq-pulemyot zarbasi mudofaada muhim ahamiyatga ega bo'lib, zarbaning asosini tashkil etdi. 1941- yil oxiridan o't ochish tizimiga orudiya va minomyotlar zarbasi keng o'rin egallay boshladi. Urushning uchinchi davrida o't ochish tizimining asosini pulemyot va artilleriya zarbalari, muhandislik va mina to'siqlari bilan birgalikda tashkil eta boshladi. Hujum qilayotgan dushman bilan kurashda muvaffaqiyat, mudofaaning oldingi chizig'i oldida zich qo'zg'almas va qo'zg'aluvchi tusiqli zarbalarni berish bilan, artilleriyaning butun taktik chuqurlikda eshelo'nlashtirish bilan, xavfli yo'nalishlarda artilleriyaning manyovrini o'tkazish bilan erishilgan. Mudofaada artilleriya zarbasining o't ochish tizimining chuqurligi 10-12 km va undan ortiqqa yetdi. Mudofaaning asosiy chizig'i 3-4 km ga yetdi. Bo'shliqlar va qanotlarda o't ochish hamkorligi mukammal tashkil etilgan. O't ochishning rejalashtirish usullari va jang davomida uni boshqarish usullari takomillashdi.

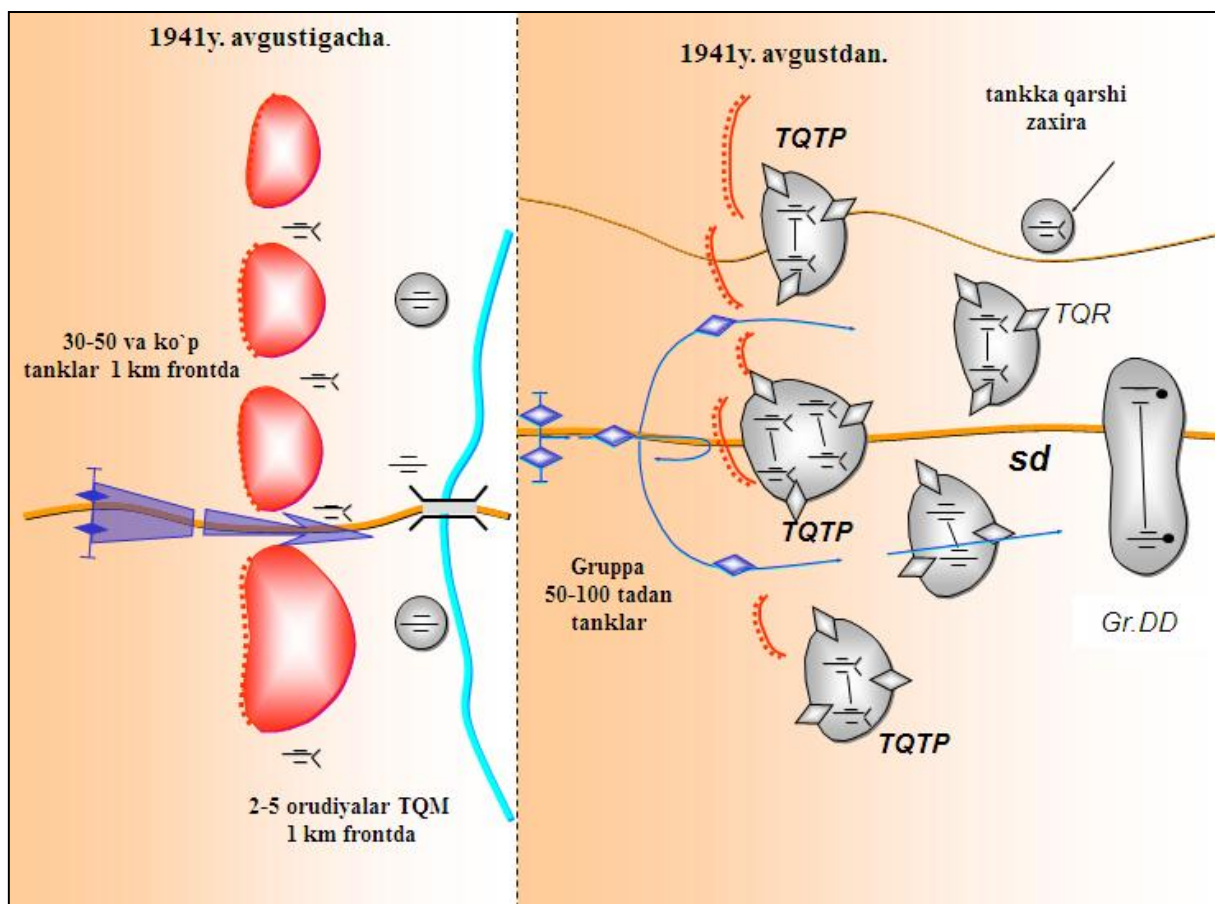
Urushning to'rtinchi davrida birlashmalar va qismlarning mudofaadagi o't ochish tizimlarida, urushning uchinchi davriga nisbatan katta o'zgarishlar bo'lmadi. Lekin uning alohida elementlari kuchaydi. Tankka qarshi mudofaa o't ochish tizimi, batalyon tankka qarshi mudofaa uzellari va ro'ta tankka qarshi tayanch punktlariga yirik kalibrli orudiyalar, tank va o'ziyurar artilleriya qurilmalari ajratilishi hisobidan yaxshilandi.

Tankka qarshi mudofaaning rivojlanishi. Tankka qarshi mudofaa-bu, dushman tanklari va boshqa zirhli mashinalari hujumlarini qaytarish va ularni tormor etish bo'yicha qo'shinlarning jangovar harakatlari va tashkiliy tadbirlarning yig'indisidir. U o'z ichiga, tankka qarshi vositalar guruhlarini, tankka qarshi to'siqlar tizimi bilan chambarchas bog'liq hamma turdagi tankka qarshi zarbalar tizimini olgan.

Urushning boshidagi mudofaa janglari tajribalari, tanklar bilan kurashning asosiy og'irligi chuqurlikda joylashgan tankka qarshi marralarga emas, balki, mudofaaning oldingi chizig'iga joylashgan piyodalarga tushushini ko'rsatdi. Birlashmalar va qismlarda, dushmanni ommaviy ravishda qo'llanayotgan tanklari bilan kurashish uchun tankka qarshi vositalar juda kam edi. Marralar bo'ylab tankka qarshi mudofaa, kam tankka qarshi artilleriya qalinligi va uning bir chiziqqa joylashgani uchun mudofaa barqarorligi ta'minlanmadi. Shuning uchun 1941- yil kuzidan dushman tanklari harkatlanish ehtimoli bor yo'nalishlarda, artilleriya komandiri raxbarligida, o'z safiga 2 tadan 8 tagacha orudiyalarni olgan tankka qarshi tayanch punktlari (rayonlari), hamda polk va diviziylarning kuch va vositalaridan artilleriya tankka qarshi zaxiralari yaratila boshlandi.

Dushman tanklari bilan kurashish uchun pistirmalarda tanklar keng qo'llanildi, diviziya artilleriya va zenit artilleriya, shturmchi samolyotlar va piyodalarning tankka qarshi vositalari: tankka qarshi granatalar, yonilg'i aralashmali butilkalar, ampulomyotlar jalb etildi. 1942- yilda ro'ta mudofaa rayonida, tankka qarshi miltiqlar, alohida tankka qarshi orudiyalar joylashtirilib, ular ro'ta tankka qarshi tayanch punktlarini tashkil etdilar. Tankka qarshi zarbaning

hamma turlari o'rtasida o'zaro hamkorlik yaxshilandi, birlashmalarning artilleriya tankka qarshi zaxiralari kuchaydi (62-rasm).

62 rasm. Ikinchi jahon urushida tankka qarshi mudofaani

Urushning uchinchi davrida tankka qarshi mudofaa tashkiliy tizimida sezilarli o'zgarishlar bo'ldi. U o'qchi birlashmalari va qismlari mudofaasining asosi bo'ldi. Mudofaaning asosiy vositalari dushman tanklari harakatlanishi ehtimoli bor yo'nalishlarda, taktik zonaning butun chuqurligida jamlangan. Urush tajribalari, umumqo'shin komandiri raxbarligida piyodalar va artilleriyaning kuchlari dushman tanklari bilan kurashish uchun birlashtirish maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatdi. Shuning uchun artilleriya tankka qarshi tayanch punktlari ro'ta va batalyon mudofaa rayonlari bilan birlashtirildi. Mudofaa chuqurligida, polk, diviziya, korpus tankka qarshi rayonlari yaratilib, ularga artilleriya boshlig'i raxbarlik qilgan. Artilleriyaning tankka qarshi zarbalari tanklar va o'ziyurar artilleriya qurilmalari zarbalari bilan to'ldirildi va kuchaytirildi. Mudofaa janglari davomida tankka qarshi vositalarning manyovrlari ko'zda tutildi. Birlashmalar va qismlarda artilleriya tankka qarshi zaxiralari va harakatchan to'siq otryadlari yaratildi.

Kursk ostonalaridagi janglarda tankka qarshi mudofaani tashkil qilish tajribasi, keyinchalik dushman tanklari bilan kurashni tashkil etishning asosini yaratdi. Urushning to'rtinchi davrida tankka qarshi mudofaa, tankka qarshi tayanch punktlari va rayonlari saflariga yirik kalibrli orudiyalar, artilleriya tankka qarshi

zaxiralar saflariga esa og'ir o'ziyurar artilleriya qurilmalarining kiritilishi hisobidan kuchaydi.

Shunday qilib, birlashmalar va qismlarning tankka qarshi mudofaalari, tankka qarshi uzellar va tankka qarshi punktlardan, tankka qarshi rayonlardan tashkil topgan, artilleriyani, tanklarni va o'ziyurar artilleriya qurilmalarini, hamda artilleriya tankka qarshi zaxiralar, harakatchan to'siq otryadlarni birlashtirgan yagona tizimda birlashdi. Tankka qarshi tayanch punktlari esa odatda, 3-5 ta orudiyalardan, 12 ta tanklardan, tankka qarshi miltiqlar va minomyotlar vzvodidan tashkil topgan.

Havo hujumidan mudofaaning rivojlanishi. Urush yillarida qo'shinlarning havo hujumidan mudofaasi uzluksiz rivojlanib bordi.

Urushning boshida o'qchilar diviziyasi o'z safida zenit artilleriya divizioniga ega bo'ldi (8 ta 37 mm li, 4 ta 76 mm li zenit pushkalari). Har bir o'qchilar po'klarida alohida HHM ro'tasi biriktirilgan (3 ta 12,7 mm li, 6 ta zenit vositasi to'plami). Bundan tashqari, diviziya artilleriyasi shtatida 6 ta zenit pulemyotlari to'plami yaratildi.

Urushning ikkinchi davrida qo'shinlar zenit vositalari bo'yicha katta talofat ko'ra boshladilar, ularning o'rnini to'ldirishning ushbu davrda imkoniyati yo'q edi. 1942- yil iyulida, davlat HHM qismlari, armiyalarning havo hujumidan mudofaa po'klari va OBQ zaxirasi zenit qismlarining tashkil etilishi uchun zenit vositalarining jo'natilishi munosobati bilan, o'qchilar diviziyalaridan zenit vositalari yig'ib olindi. Qismlar va birlashmalar komandirlari dushman samolyotlari bilan kurashish uchun faqat o'q otar qurollari va tankga qarshi zaxira zarbalaridan foydalanishga majbur bo'ldilar.

Zarba dushmanning pastlab uchuvchi samolyotlariga berildi, lekin u samarasiz bo'ldi, chunki samolyotlarga qarata o't ochishga o'rgatilmagan, bo'linmalar zalp bilan otishni kam qo'lladilar.

Stalingrad ostonalaridagi mudofaada umumqo'shin armiyalari HHM po'klari yaratildi. Armiya zenit artilleriya guruhlarini safidan ajratiladigan, bir rayondan ikkinchisiga ko'chib yuruvchi zenit vzvodlari va batareyalari qo'llanila boshlandi. Stalingrad jangida zenit artilleriyasi va qiruvchi aviatsiya o'rtasida o'zaro hamkorlikka asos solindi.

Urushning uchinchi davrida OBQ zaxirasi yaratilib, ular qiruvchi aviatsiya bilan kuchaytirildi. Dushmanning pastlab uchuvchi samolyotlari bilan kurashda o'q otar qurollarining zarbalaridan keng foydalanila boshlandi. Qo'shinlarning havo hujumidan mudofaasi aniq, mukammal tashkiliy shtatga ega bo'ldi. Kursk ostonasidagi mudofaa janglarida o'qchilar diviziyasi havo hujumidan mudofaasi o'z safiga, havo kuzatuv xizmatini, xabar berish va aloqa xizmatini (VNOS postlari), zenit vositalarining o't ochish tizimini, o'q otar qurollarining zarbalarini, hamda ishonchli pana joylarni, qo'shinlar jangovar tartiblarining puxta maskirovkalarini birlashtirgan.

Urushning to'rtinchi va beshinchi davrlarida qo'shinlarning havo hujumidan mudofaasi yanada takomillashdi. 1944- yil dekabridan o'qchilar diviziyasiga alohida zenit artilleriya divizioni kiritilib, dushman samolyotlari bilan kurashish uchun asosiy vosita bo'ldi.

Shunday qilib, qo'shnlarning havo hujumidan mudofaasi, urush yillarida mukammal tizimda shakllandi.

Mudofaaning yaratilish. Ikkinchi jahon urushi yillarida mudofaa janglarining tashkil etilishi, razvedkani (rekognossirovkani) o'tkazishni, qaror qabul qilishni, jangovar vazifalar qo'yishni, o'zaro hamkorlik va boshqaruvni tashkil etishni o'z ichiga olgan.

Jangovar tajriba ko'rsatganidek, faqat joylarda rekognossirovka o'tkazish o'qchi bo'linmalar komandirlariga maqsadga muvofiq qaror qabul qilishga, o'zaro hamkorlikni tashkil qilishga va boshqa masalalarni yechishga omil yaratgan. Lekin urushning birinchi oylarida, bo'linmalar vaqtning etishmasligida, keng front bo'ylab mudofaaga o'tganda, ko'p hollarda rekognossirovkani tashkil etish va o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lmaganlar. Qaror ko'p hollarda kartada qabul qilingan.

Kursk ostonasidagi vaziyat birmuncha boshqacha kechdi, mudofaani tashkil etish uchun bir necha kun bo'lib, dushman tomonidan esa faol jangovar harakatlar kuzatilmadi. Avval diviziya komandirlari, po'lklar va biriktirilgan va qo'llab-quvvatlovchi vositalar komandirlari bilan rekognossirovka o'tkazib, uning davomida oldingi chiziqning qayeridan o'tilishi kerakligiga aniqlik kiritilgan, mudofaa rayonlari (uchastkalari) aniqlangan, o't ochish tizimi tashkil etilgan, o'zaro hamkorlik masalalari ishlab chiqilgan. Keyingi kunlari rekognossirovka po'lklar, batalyonlar va ro'talarda o'tkazilgan. Rekognossirovka davomida komandirlar mudofaaga qaror qabul qilib, unda uchta asosiy masala aniqlangan: mudofaaga o'tish marrasi; jangovar tartib; bo'ysunuvchilarga vazifalar. Qabul qilingan qarorning o'ziga xos belgisi, hamma detallar, yuqoridagi komandirlar va vaziyatni baholashdagi shaxsiy xulosalari asosida ishlab chiqilganidir. Bunday rekognossirovka o'tkazish va joylarda qaror qabul qilish amaliyoti urushning keyingi yillarida o'zini to'liq oqladi va qo'shnlarning barqaror mudofaa yaratishlariga imkon yaratdi.

Qism va bo'linmalarga janovar vazifalarni qo'yish, odatda, joylarda og'zaki buyruq ko'rinishida amalga oshirilgan (agar vaziyat taqozo etsa). Ayrim hollarda esa kartada, yoki choparlar orqali jangovar ko'rsatmalar tarzida ham jangovar vazifalar belgilangan. Buyruqda quyidagilar ko'rsatilgan: orientirlar; dushman to'g'risida ma'lumot; qo'shnlarning holatlari va ularning vazifalari; katta komandirning topshiriqlari; qo'shnlarning vazifalari va o'zining o'zni; o'qchi qismlariga (bo'linmalariga), biriktirilgan va qo'llab-quvvatlovchi vositalarga vazifalar; tayyorgarlik vaqti; aloqa va boshqarish uchun signallar va shartli belgilar; o'zining joyi; meditsina vositalari va front orti va o'rinbosarlarning joylari. Jangovar vazifalar qo'yilayotgan vaqtda shtatdagi komandirlar, biriktirilgan va qo'llab-quvvatlovchi vositalar komandirlari qatnashganlar.

Urush yillarida o'zaro hamkorlikni tashkil etishga katta e'tibor berilib, u ishlab chiqilayotgan jang olib rejasida aks ettirilgan. Reja quyidagi harakatlarni ko'zda tutdi: razvedka organlari va jangovar qo'riqlonning jang vaqtidagi harakatlari; dushmanning hujum va ataka davrida harakatlari; dushman birinchi pozitsiyani to'liq yorib o'tgan vaqtdagi harakatlar; jangdan chiqish va chekinishdagi harakatlar. Bu davrlarning hammasi, odatda, shtatdagi komandirlar,

biriktirilgan va qo'llab-quvvatlovchi qismlar komandirlariga jangovar vazifa qo'yilganidan keyin, bevosita joylarda bajarib ko'rilgan.

O'zaro hamkorlikni tashkil etishning to'laligi vaziyatga, vaqtning yetarliligiga va komandirning tajribasiga bog'liq bo'lgan.

Urush yillarida qo'shnlarda jangda o'zaro hamkorlikni ishonchli ta'minlashning ko'pgina shakllari va usullari ishlab chiqildi, ularning orasidan eng muhimlari quyidagilar:

- hamma qo'shin turlari manfaatlari uchun o'zaro hamkorlikni joylarda tashkil etish;

- ma'lum umumqo'shin qismlari va birlashmalariga avvaldan artilleriyani, tank va muhandislik qo'shinlarini buysundirish;

- hamma qo'shin turlari bilan dala mashg'uloti o'tkazish yoki bo'lajak jang harakatlarini kartalarda, poligonlarda va qum to'ldirilgan yashiklarda o'rganish;

- yorib o'tishda artilleriya, tank va umumqo'shin komandirlari qo'mondonlik va kuzatuv punktlarini birgalikda joylashtirish;

- o'qchi korpuslari qo'mondonlik punktlarida aviatsiya birlashmalari vakillarining, o'qchi diviziyalari komandirlari qo'mondonlik punktlarida esa avianavodchiklarning bo'lishlari;

- artilleriya kuzatuv punktlarining oldinda harkatlanayotgan o'qchilar va tank qo'shnlari bo'linmalari oldiga olib o'tilishi.

Urushning birinchi davrida o'zaro hamkorlikni tashkil etishda ko'p kamchiliklarga yo'l qo'yildi, ularning asosiylari, qanotlar va oraliqlarning bo'sh ta'minlanganligi; muhandislik kuch va vositalarining samarasiz, uquvsiz qo'llanilgani; ko'pgina komandirlarda joylarda ishlash ko'nikmalarining yo'qligi; ayrim hollarda artilleriyani noto'g'ri qo'llanilganligi. O'zaro hamkorlikning tashkil etish, odatda, jang olib borish rejasida, mudofaa chizmalarida aks ettirilgan.

Oldingi marrada mudofaaning asosiy chizig'ida birinchi va ikkinchi pozitsiyalarni ushlab turishda o'qchilar batalyonlari asosiy ro'lni o'ynaganlar. Shu munosabat bilan, avvalom bor, dushman hujumini qaytarishda ishtirok etayotgan hamma kuch va vositalarning o'zaro hamkorliklari ularning manfaatlari uchun amalga oshirilgan. Mudofaaning oldingi marralarida va chuqurligida joylarda uchastkalar ko'rsatilib, ularga artilleriya va minomyotlarning qo'zg'aluvchi va qo'zg'almas to'siqli zarbalari tayyorlanilgan. Chaqiruv va o't ochishni to'xtatish signallari, hamda artilleriya zarbalarini yo'nalishlar va marralar bo'ylab chaqirishga huquq berilgan mansabdor shaxslar aniqlangan.

Komandirlarga o'q otar qurollari va artilleriyaning o't ochish marralari ko'rsatilgan, tankka qarshi vositalarni to'sish masalalari, hamda dushman tanklari ortidan hujum qilib kelayotgan piyodalarni tor-mor etish masalalari kelishib olingan. Bundan tashqari, agar dushman suqulib kirs va bizning qo'shinlarimiz qarshi zarbalar berishga o'tgan hollarda bo'shliqlarni va qanotlarni ta'minlash bo'yicha o'zaro hamkorlik tashkil etilgan. O'zaro hamkorlik masalalarining bunday aniqlik bilan tashkil etilishi, mudofaa janglarini muvaffaqiyatli olib borishga omil yaratgan. O'zaro hamkorlik masalalari, bo'linmalarning kuchlarini hisobga olib, umumiy ko'rsatmalar usulida hal qilingan va bundan tashqari,

joylarda komandirlar bilan jangovar harakatlari o'yinlari varianti usulida ham olib borilgan.

Mudofaa jangini tashkil etishning asosiy, ajralmas qismi boshqaruvni tashkil etishdir.

Urush oldi nuqtai nazaridan bo'linma komandirida 2 ta kuzatuv punkti (KP) bo'lishi kerak: birinchisi, birinchi eshelo'n joylashgan joyda, ikkinchisi, ikkinchi eshelo'n joylashgan joyda, har birida o'z kuzatuvchilari bilan.

Urushning boshida o'qchi bo'linmalar komandirlari bo'ysunuvchilarini muhandislik munosabatida kuchsiz jihozlangan bitta qo'mondonlik punktidan boshqargan. Aloqa asosan signallar va choparlar orqali amalga oshirilgan.

Urushning ikkinchi davridagi mudofaa janglari tajribasi, o'qchi bo'linmalarida, mudofaa jangini uzluksiz va mohirona boshqarish uchun 2 ta – asosiy va zaxiradagi qo'mondonlik punkti bo'lishi kerakligini ko'rsatdi.

Qo'shnlarni boshqarishni takomillashtirish uchun jangda komandirning o'rnini aniqlanishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mudofaa Xalq Komissarining 1942- yil 8- oktyabrdagi 306-sonli Buyrug'i, komandir qayerdan turib boshqarish qulay bo'lsa va qayerdan jang maydonini va o'z qismlarining harakatlarini, hech bo'lmaganda bosh yo'nalishda kuzatish imkoniyatiga ega bo'lsa o'sha joyda bo'lishi kerak degan talabni qo'ydi.

O'qchi po'lkalar va diviziyalar komandirlari qo'shnlarni qo'mondonlik va kuzatuv punktlaridan boshqarganlar. Ularning bevosita yaqinlarida birlashtirilgan va qo'llab-quvvatlovchi qism va bo'linmalar komandirlarining qo'mondonlik va kuzatuv punktlari joylashgan. Qo'mondonlik va kuzatuv punktlarining qo'shnlarga yaqinlashtirib joylashtirish bilan boshqaruv uzluksiz yaxshilanib bordi. Agar urushning ikkinchi davrida qism va birlashmalarning qo'mondonlik va kuzatuv punktlari qo'shnlardan ancha uzoqda joylashgan bo'lsa, Stalingrad ostonalaridagi qarshi hujum paytida ular oldingi marraga yaqinlashtirildi: diviziyalarning qo'mondonlik punkti oldingi marradan 2-3,5 km da, kuzatuv punktlari esa 1-1,5 km da. O'qchi po'lkalari qo'mondonlik punkti oldingi marradan 1-1,5 km da, kuzatuv punktlari esa 500-800 metrda joylashgan.

Urushning to'rtinchi va beshinchi davrlarida qo'mondonlik va kuzatuv punktlari hujum va mudofaa davrlarida qo'shnlarga juda ham yaqinlashtirilib joylashtirildi. Bunda ularning joylashtirilishlari katta boshliq tomonidan aniqlangan. Bular o'qchi qismlar va birlashmalarning komandirlariga o'z qismlarining jangovar tartiblarini ko'rib turish va o'z kuzatuvlari asosida ularni to'xtovsiz boshqarib turish imkoniyatini bergan. Urushning to'rtinchi davrida aloqaning asosiy vositasi radio bo'ldi.

Shunday qilib, urushdan oldingi nazariya, hamma darajadagi komandirlarning mudofaa jangini tashkil etishdagi ishlarining tartiblari va mazmunlarini asosan to'g'ri aniqladi. Ikkinchi jahon urushi yillarida jangni tashkil etishning ketma-ketligi va hajmi, mudofaaga o'tish shartlariga, vaqtning yetarliligiga, katta komandirlarning (boshliqlarning) ish usullariga va shaxsiy jangovar tajribalariga bog'liq bo'lgan. Joylarda ishlash keng amaliyotda o'tkazila boshlandi. Shu munosabat bilan diviziya va polk komandirlari, o'qchi bo'linmalar komandirlariga jangni tashkil etish uchun kunduz kunda vaqt ajratishga harakat qildilar.

Mudofaa jangining olib borilishi, mudofaada barqarorlikka va faollikka erishish. Ikkinchi jahon urushi yillarida mudofaa jangi turli sharoitlarda kelib chiqdi. Dushman bilan bevosita to'qnashuv bo'lmagan vaqtda, u bilan kurashni uzoq bo'sag'alardan aviatsiya boshlab, dushman qo'shinlarini ataka uchun dastlabki rayonlarga chiqishini barbod etgan va unga katta talofatlar yetkazgan. Dushman yerdagi qo'shinlar bilan to'qnashganda, u bilan razvedka bo'linmalari, keyin ilg'or otryadlar yoki jangovar qo'riqlar bo'linmalari jangga kirgan. Ilg'or otryadlar dushmanni mudofaaning asosiy chizig'iga kelishini to'xtatib qolishga muvaffaq bo'lganlar (62-armiyaning 192-o'qchilar diviziyasi 1942 yil iyulida dushmanni 5-6 sutkaga to'xtatib qoldi), bu o'z navbatida vaqtdan yutib chiqish va o'z pozitsiyalarini mustahkamlash imkoniyatini bergan. Artilleriya zarbalari bilan quvvatlanib turgan jangovar qo'riqlar bo'linmalari, dushmanni vaqtdan oldin yirik guruhlarini jangga kiritishga majbur etganlar, unga talofatlar yetkazib, dushmanni mudofaaning asosiy chizig'iga chiqishini to'xtatib qolganlar (Kursk jangida-15 soatgacha).

Bunga jangovar qo'riqlarning pozitsiyalarini joyda taktika jihatidan to'g'ri joylashtirish bilan, o't ochish tizimini mohirona tashkil etib, muhandislik munosabatida mohirona jihozlash va mudofaa jangini katta boshliqning o't ochish vositalari bilan to'xtovsiz qo'llab-quvvatlash natijasida erishilgan. Jangovar qo'riqlar pozitsiyalarini ko'proq vaqt davomida ushlab turish, dushman to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni olishga va asirlarni qo'lga olishga imkoniyat bergan.

Urush yillarida o'qchi qo'shinlari ko'p hollarda mudofaaga dushman ta'siri ostida bevosita uning yaqinida o'tganlar. Bu vaziyatda jangovar qo'riqlar, yoki oldingi marradan uzoq bo'lmagan masofaga (200-500 m), yoki kerak bo'lgan uchastkalarga jo'natilgan. Jangovar qo'riqlar bo'lmagan joylarga, uning vazifasi oldingi marradagi navbatchi o't ochish vositalari raschyotlarining kuchli kuzatuvlari, ayrim hollarda oldinga maxfiylarni (sekretlarni) jo'natish yo'li bilan amalga oshirilgan. Bu sharoitlarda, uning asosiy kuchlarining hujum uchun dastlabki marralarga harkatlanishlaridan oldin dushman qo'shinlariga aviatsiya, artilleriya zarbalari berilgan, kuchli razvedka ishlari olib borilgan. Dushman atakalarini barbod etish va pasaytirish uchun artilleriya qarshi zarba tayyorgarligi o'tkazilgan, bunda birlashmalar artilleriya ishtirok etgan.

Muvaffaqiyatli artilleriya qarshi zarba tayyorgarligi natijasida dushman katta talofatlar ko'rgan, uning atkalari ancha vaqtgacha to'xtatib qo'yilgan (Kursk jangida-2 soatgacha). Dushmanning atakaga o'tishi bilan mudofaadagi qo'shinlar, uning oldingi marraga yetib kelguniga qadar hamma turdagi qurollardan maksimal talofatlar yetkazganlar, ko'p hollarda dushman atakasi yoki barbod bo'lgan, yoki u atakani bir-necha marta takrorlashga majbur bo'lgan. Agar dushman mudofaaga suqulib kirishga muvaffaq bo'lsa, unda birlashmalar va qismlar pozitsiyalarni matonat bilan mudofaa etishda davom etganlar, qurshov jangini mohirona olib borganlar.

Dushmanni mudofaa chuqurligiga keng kirib kelishini, ayniqsa uning tanklarini yorib kirishini oldini olish maqsadida, pistirmada turgan artilleriya, tankka qarshi vositalari, tanklar va o'ziyurar artilleriya qurilmalari zarbalari qo'llanilgan. Agar qarshi ataka o'tkazilsa, uni ta'minlash uchun xavfli

yoʻnalishlarga artilleriya tankka qarshi zaxiralar, harakatchan toʻsiq otryadlar joʻnatilgan. Ayniqsa hujum qilinmagan uchastkalardan artilleriyaning manyovrlari keng qoʻllanildi, uning natijasida artilleriyaning qalinligi frontning har bir km ga 80-85 taga yetdi.

Dushmanning yaqqol ustunligida, ayniqsa tanklar boʻyicha, oʻqchi poʻlklarining ikkinchi esheloʻnlaridan odatda, foydalanilmadi, ular dushman piyodalari va tanklarining atakalarini joydan turib qaytarganlar. Diviziyalarning ikkinchi esheloʻnlari va zaxiralari, dushman birinchi pozitsiyani yorib oʻtganda, dushman qarshi hujumini qaytarish uchun mustaqil ravishda yoki korpusning zaxiralari bilan birgalikda qoʻllanilganlar.

Diviziya va korpusning dushman qarshi atakalarini qaytarishlarida artilleriya, tanklar va oʻziyurar artilleriya qurilmalari va butun qoʻllab-quvvatlovchi aviatsiyaning asosiy qismi jalb etildi. Lekin, agar dushman hali ham oʻzining hujumini davom ettirish imkoniyatiga ega boʻlsa, diviziyalar va korpuslarning ikkinchi esheloʻnlari dushman zarbalarini joydan turib qaytarganlar, birinchi esheloʻndan chekingan boʻlinmalar bilan birgalikda egallagan pozitsiyalarni mustahkam egallab turganlar. Kuch va vositalarni chuqurlikdan va hujum qilinmagan uchastkalardan oʻz vaqtida va dadil manyovr qilish katta ahamiyatga ega boʻldi.

Artilleriyani jangovar qoʻllashning rivojlanishi quyidagi asosiy yoʻnalishlardan bordi:

- artilleriyaning asosiy qismini hal qiluvchi yoʻnalishlarda jamlash va uni jang davomida boshqarish uzluksiz takomillashib bordi;
- artilleriyani, piyodalar, tanklar, aviatsiya va maxsus qoʻshinlar bilan birga oʻzaro hamkorligi yaxshilandi;
- tankka qarshi mudofaada artilleriyaning qoʻllash usullari takomillashdi;
- artilleriya va uning zarbasini keng manyovr qilishni amalga oshirish amaliyoti yuqori darajaga yetdi.

Alohida tank brigadalari va batalyonlari koʻp hollarda diviziya va korpus komandirlari tomonidan, mudofaa jangi mobaynida qarshi zarbalarni berish uchun tank zaxiralari sifatida foydalanilgan. Shu bilan birga tanklar pistirmadan, hamda tankka qarshi tayanch punktlari saflarida qoʻllanilgan.

Jangovar tajriba, tanklar va oʻziyurar artilleriya qurilmalari qoʻllanishi mudofaaning barqarorligi va faolligini oshirganligini koʻrsatdi. Tanklar va oʻziyurar artilleriya qurilmalari tankka qarshi artilleriya bilan birgalikda piyodalarning jangovar tartiblarida «toʻsiq» hosil qilib, boʻlinmalar, qismlar va birlashmalarda nemis-fashist qoʻshinlari oʻta olmaydigan mudofaani yaratdilar.

Mudofaa janglarini muvaffaqiyatli oʻtkazishda juda katta roʻl aviatsiyaga tegishli boʻldi. Umumqoʻshin qismlari va birlashmalari mudofaada, dushman hamlasini aviatsiyaning kuchli qoʻllab-quvvatlovida va taʼminlovida muvaffaqiyatli qaytarishlarini urush tajribalari yaqqol koʻrsatdi. Urush yillarida mudofaalanayotgan qoʻshinlarning dushman zarbalarini qaytarishda, qarshi atakalarni oʻtkazishda, havodan yopib turishda samarali qoʻllab-quvvatlash usullari takomillashdi, aviatsiya bilan yerdagi qoʻshinlar oʻrtasida oʻzaro hamkorlik va aviatsiyani boshqarish yaxshilandi.

Mudofaa janglari davomida hamma qo'shin turlarining shiddatli qarshiliklari va yuqori faolliklari, yaqindan turib olib borgan hamkorliklari, kuch va vositalarning keng manyovrlari, hamda qo'shinlarni mukammal boshqarish natijasida, urushning uchinchi va to'rtinchi davrlarida dushman ko'p hollarda taktik mudofaa zonasini yorib o'tolmadi.

Shunday qilib, urush davrida mudofaa janglari taktikasi, mudofaaning barqarorligi va faolligini oshirish yo'nalishidan rivojlandi. Bunga erishishning omillari quyidagilar:

- kuch va vositalarni muhim yo'nalishlarda ommalashtirish;
- qo'shinlarni chuqur eshelo'nlashtirish;
- jangovar tartiblar safida harakatchan to'siq otryadlarini, tank va tankka qarshi zaxiralarning kiritilishi;
- qo'shinlarning manbaali mudofaadan, transheyalar tizimi bilan jihozlangan ko'p qavatli mudofaaga o'tishlari;
- o't ochish tizimining tashkil etilishi;
- tankka qarshi mudofaaning tashkil etilishi;
- qarshi atakalarni o'tkazish va jang davomida kuch va vositalarni keng manyovrlarini amalga oshirish.

Urush yillarida taktika ancha rivojlanishga ega bo'ldi. Qurolli Kuchlar jangchilari mudofaa janglarini tashkil etish va olib borishni to'xtovsiz takomillashtirdilar va bu jihatdan dushmandan o'zib ketdilar.

Ikkinchi jahon urushi yillarida sovet harbiy san'atining qat'iyligi, yuqori saviyada ekanligi yaqqol ko'rindi. Buning isboti sifatida, hamma yirik va samarali operatsiyalar aynan sovet-german frontida bo'lib o'tganligini ta'kidlash mumkin. Urush yillarida sovet Qurolli Kuchlar 50 tadan ortiq strategik, 250 tadan ortiq front va 1000 ta atrofida armiya operatsiyalarini o'tkazdilar. Shu vaqt mobaynida g'arbiy ittifoqchilar armiya va armiya guruhlarini kuchlari bilan bor-yo'g'i 1 ta operatsiyani amalga oshirdilar.

Harbiy san'at qurolli kurashning harakteriga va harbiy texnik taraqqiyotiga mos ravishda shakllandi va rivojlandi, u dushmanni kuchli va kuchsiz tomonlarini hisobga oldi. Kurashning g'alaba bilan tugashiga, siyosat va strategiya o'rtasidagi o'zaro aloqani chuqur tushunish evaziga, iqtisodiy, siyosiy va ayniqsa harbiy omillar va kuchlar nisbatini qat'iy hisobga olinishi evaziga erishildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida sovet harbiy san'atining xususiyati qurshovga olish operatsiyalarida, front bo'ylab va chuqurlikda ketma-ket hujum operatsiyalarini olib borishda, majburiy va ataylab mudofaa va qarshi hujumni tashkil etish va olib borish san'atida, hamma bosqichdagi qo'shinlarning yangi o'zaro hamkorlik usullarida gavdalandi.

Mehnatkash xalq o'z safidan buyuk sarkardalar va harbiy boshliqlarni yetishtirib chiqardi. Harbiy fanning yutuqlariga tayanib, harbiy ishning rivojlanishi qonuniyatlarini chuqur tushunib yetib, ular urush yillarida qo'shinni yangi sharoitlarda olg'a boshlashning yuqori san'atini namoyish etdilar, kompaniyalar va strategik operatsiyalar reja va maqsadlarini ishlab chiqishda, qurolli kuchlarning har xil turlari birlashmalari va qo'shilmalari harakatlarini hamfikrlashda, har xil

masshtabdagi operatsiyalarni amalga oshirishda qo‘shinlarga raxbarlik qilishda o‘z bilimlari va tajribalaridan mohirona foydalandilar.

Sovet harbiy san’ati urush tajribalarida, Vatan himoyasi uchun olib borilgan, adolatparvarlikka asoslangan urushning g‘alabador harakterini isbotladi.

Hamma urushlar tajribalaridan shu narsa ayonki, ma’naviy siyosiy yakdil bo‘lgan xalq va armiyaga ega bo‘lgan davlat, ma’naviy kuchlarini oshirish va urush davrida dushman ustidan ma’naviy ustunlikka erishish imkoniyatiga ega bo‘ladi, bunday davlat yengilmasdir.

Mudofaaning barqarorligi va faolligini oshirish natijasida dushmanning tanklari va bronetransportyolari katta talofatlar ko‘rib mudofaaga o‘tishga majbur bo‘ldi.

8.5.3. Ikkinchi jahon urushi yillarida hujum jangi taktikasining rivojlanishi (o‘qchilar batalyoni misolida)

1941-1945- yillardagi urush arafasida va yillarida hujumkor jang, jangning asosiy turi deb qaraldi. «Faqat, dushmanni qurshab olishga qaratilgan va uni bosh yo‘nalishda tezkorlik va tashabbuskorlik bilan ta’qib etib olib borilgan qat’iy hujumkor jang, bosh yo‘nalishda dushmanni kuch va vositalarini to‘lig‘icha tor-mor qilishga olib keladi». Hujumkor jangning maqsadi, mudofaaga o‘tgan dushmanga tashkillashtirilgan, keskin zarbalar berib uni tor-mor etishdan iborat. Bunda, hujumga o‘tgan qo‘shinlarning ustunligi, tashabbusni o‘z qo‘liga olgan holda, frontning joylashgan joyi, yo‘nalishi, kengligi, hamda kerakli bo‘lgan kuch va vositalarni aniqlay olishdan iborat bo‘lgan. Urush yillarida qo‘shinlar jangovar vaziyatning har xil shart-sharoitlarida hujumga o‘tganlar. Bu shart-sharoitlar qarama qarshi kuchlarning tarkibi, holati va harakterlari, jang maydonlarining ob-havo sharoitlari, yil fasllari va boshqa faktorlar bilan aniqlangan. Hamma faktorlarni to‘g‘ri hisoblash, va ularni ijodiy baholash hujumkor jangga o‘tish usullarini tanlash imkoniyatini bergan.

Urushdan oldingi harbiy nizomlarda, hujumkor jangga o‘tishning asosiy usuli-harakatlanish mobaynida hujumga o‘tish (s xodu) hisoblangan. Bu holda, belgilangan vaqt juda qisqa bo‘lgan hollarda, mudofaani yorib o‘tish uchun qo‘shinlarni dushman mudofaa marrasiga yo‘naltirish va hujum belgilangan yoyilish marralaridan to‘xtamasdan boshlangan. Bu usul, agar dushman mudofaasi kuchsiz va chuqur bo‘lmaganda, hujumga o‘tgan qo‘shinlar esa katta o‘t ochish va zarba berish kuchlariga va eng asosiysi manyovr qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan hollarda qo‘llanilgan.

1941-1945- yillardagi urush davomida o‘qchi bo‘linmalarning manyovr qilishlari juda ham yuqori bo‘lmaganligini va 1942- yildan dushman transheya mudofaasiga o‘tganligini e’tiborga olib, hujumga o‘tishning usuli-dushman bilan bevosita to‘qnashuv bo‘lmagan holda deb belgilandi. Bunda qo‘shinlar hujumga o‘tish uchun avvaldan dastlabki marrani egallanganlar, uni muhandislik munosabatida jihozlab, shu yerdan hujumga o‘tilgan.

Bo‘linmalar jangovar vazifalarining o‘zgarishi, jangovar tarkiblarning rivojlanishi, taktik qalinlikning oshishi. 1941-1945- yillardagi urush arafasida va

yillarida, o'qchi bo'linmalarning hujumdagi asosiy vazifalari, qarshisidagi dushmanni tor-mor etish va marra yoki rayonni ko'rsatilgan vaqtda egallashdan iborat edi. Hujum qilayotgan qo'shnlarning asosiy harakati ob'ektlari bu o'z-o'zidan ma'lum-dushman, uning tirik kuchlari, qurollari va jangovar texnikasidir. Faqat shularni yo'q qilganda (asir olganda, egallaganda) to'liq g'alabaga erishish sharoitlari yaratiladi. Shuning uchun, yo'q qilish uchun dushman guruhini yaqqol aniqlash-jangovar vazifa mazmunining asosiy elementini tashkil etadi.

Urush oldi nuqtai nazaridan o'qchi batalyoni kuchaytiruvchi vositalar va dushmanning qarshilik ko'rsatishiga ko'ra (kuchlar va vositalar bo'yicha 3 marta ustunlikka erishgan holda) front bo'ylab 400 metrdan 1000 metrgacha hujumkor jang olib borgan. Dushmanning dala mudofaa rayoniga hujum qilganda, g'alabaga asosiy yo'nalishda, shtatdagi va qo'llab quvvatlash uchun ajratilgan kuch va vositalarni joylashtirib, 3-5 marta ustunlik yaratgan holda, kuchlarning bir qismi bilan chalg'ituvchi yo'nalishlarda imitatsion jang harakatlarini olib borib erishish mumkin. Shundan so'ng o'qchi batalyonining jangovar tartibini 1 yoki 2 eshelo'nda tuzish aniqlangan. Jangovar tartib **zarbdor, chalg'ituvchi (skovo'vayuhaya), o't ochish** guruhlaridan va ayrim hollarda zaxiradan tashkil topgan.

Zarbdor guruh—bo'linmalarning hamma shtatdagi va qo'llab qo'vvatlash uchun ajratilgan vositalarning asosiy qismini (taxminan 3/2 qismini) o'z ichiga oladi.

Chalg'ituvchi (skovo'vayuhaya) guruh—(hamma kuch va vositalarning 3/1 qismigacha)—ikkilamchi, yordamchi yo'nalishlarda harakat qilish uchun belgilangan.

O't ochish guruhi—batalyonning pulemyot va minomet ro'talaridan, 45 mm pushkalar vzvodidan tashkil topgan. U jangovar tartibning o't ochish elementi hisoblanib, bosh yo'nalishlarda qo'llanilgan.

Agar bo'linmalar chalg'ituvchi guruhlarda polkning (batalyonning) ochiq qanotlarida hujumni olib borsa, u holda batalyon zaxirasi hamma kuchlarning 1'9 qismidan yaratilgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan elementlardan tashqari, o'qchi batalyonining jangovar tartibi hujumda tanklar yordamida kuchaytirilsa, bir eshelo'n bevosita piyodalarni qo'llab-quvvatlovchi tanklar joylashtirib (NPP), hal qiluvchi yo'nalishlarda markazlashtirilgan holda qo'llanilgan.

1941-1945- yillardagi urushning birinchi hujumlari tajribasi, o'qchi birlashmalar, qismlar va bo'linmalar jangovar tartiblarini va jangovar imkoniyatlarini kayta ko'rib chiqishni talab qildi. Buning asosiy sababi, 1941- yil kuzida nemis-fashist bosqinchilari Moskva ostonalarida muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Sovet harbiy nazariyasida orientatsiya qilinganidan farq qilgan holda mudofaaga o'tishga majbur bo'lganidir. Bu mudofaa katta bo'lmagan chuqurlikda pozitsion harakterga ega bo'lib, o'z navbatida, hujum qiluvchilardan qisqa muddatlarda, zaxira kuchlari yoki frontning hujum qilinmagan joylaridan kuchlar yetib kelgunga qadar hujumni oxiriga yetkazishni talab qilar edi.

1941- yilda bo'linmalar odatda, 2 eshelo'nda hujumga o'tganlar. Shu bilan bir vaqtning o'zida, o'qchi bo'linmalarning jangovar tartiblarining chuqur

eshelo'nlashtirilishi, u sharoitlarda o'zini oqlamasligi ko'rinib qoldi. Dushman mudofaasining asosiy kuchlari tayanch punktlariga, oldingi chiziqda joylashtirilgan. Birinchi eshelo'nda ularga hujum qilgan bo'linmalar o'zlarining shtatdagi kuch va vositalarining 30-35 % ga ega bo'lganlar. Qolganlari ikkinchi eshelo'nlarda joylashib, hech qanday harakatlar olib bormagan va jangovar tartibning chuqur bo'lmaganligi uchun dushmanning hamma o't ochish vositalaridan talofatlar ko'rgan.

Chuqur eshelo'nlashtirilmagan jangovar tartibning kamchiligi to'lig'icha Moskva ostonalariidagi qarshi hujum paytida va 1942- yil yozgi janglarda ko'rinib qoldi. Urushdagi tajribalar mudofaa Xalq komissarining 1942- yil 8- oktyabridagi 306-sonli buyrug'ida o'z aksini topdi. Bu buyruqda, o'qchi bo'linmalarining hujumda yangi jangovar tartiblarga o'tishi kerakligi ta'kidlandi.

Bu bo'yruq jangovar tartibning **zarbdor, chalg'ituvchi** guruhlariga bo'linishini va ro'ta, batalyon, hamda polk va diviziyalarda eshelo'nlashtirishni bekor qildi, 1942- yil noyabr oyi boshlarida qabul qilingan Qizil Armiya piyodalarining yangi Jangovar nizomining asosini tashkil etdi. (BUP-42)

Yangi nizom qoidalarining to'g'riligi Stalingrad ostonalariidagi qarshi hujum paytida tekshirib ko'rildi. Natijada, qo'shinlarimizga unchalik chuqur bo'lmagan, muhandislik munosabatida kuchsiz jihozlangan dushman mudofaasi qarshi turganda, yangi jangovar tartib o'zini to'liq oqladi. 55-armiyaning 302-o'qchi diviziyasining o'qchi batalyonlari qurshovning tashqi frontida bir eshelo'n jangovar tartibda hujumga o'tib, birinchi pozitsiyadagi dushman mudofaasini 1500 m gacha, 1-1,5 km soat surat bilan yorib o'tdilar. Bunda batalyonning hujumi front buylab 700 m gacha, o'qchi ro'talarda 200-250 m gacha etdi.

Shu bilan birga, 1942- yil oxirida nemis-fashist qo'shinlari mudofaasining karakterli tomonlari hisoblangan, bir-nechta muhandislik munosabatida yaxshi rivojlangan pozitsiyalarini yorib o'tish uchun, qudratli birinchi zarbani berish bilan birga, uni jang mobaynida rivojlantirish uchun kuchlar bo'lishi talab qilingan. Qizil Armiyaning piyodalar Jangovar nizomidagi (BUP-42) bir nechta bo'linmalari shu munosabat bilan hujumkor jangning oshib ketgan talablariga javob bermadi. Bu amaliyotda, o'qchi-qism-birlashma bo'g'inida 1943- yil yozida 2 eshelo'nli jangovar tartibni joriy qilishni aniqlab berdi. Bu qadamning nazariya tomonidan to'g'ri ekanligi ancha kech isbotlandi. Harbiy tarixda bo'lgani kabi, bevosita jang maydonida harakat qilayotgan komandir va askarlarning ijodiy yondashuvi jang nazariyasini ancha to'ldirdi va ayrim hollarda amaldagi nazariyani tubdan o'zgartirib, harbiy tarixning hamma yig'indilarini rivojlanishini aniqlab berdi.

Urushning oxirgi davrida, qo'shinlarning zirhli tanklar bilan ko'plab ta'minlanishi, o'qchi bo'linmalar komandirining umumqo'shin jangini tashkil etish va olib borishda to'plagan tajribalari bois, ko'p hollarda tanklar, ro'talar va batalyonlarga biriktirila boshlandi (Visla-Oder, Berlin operatsiyalari). Shu munosabat bilan bevosita piyodalarni qo'llab-quvvatlash tanklari (NPP) bu bo'linmalarning jangovar tartiblarining yangi elementi bo'lib qoldi.

O'qchi bo'linmalarining jangovar tartiblari asosiy elementlarni kuchaytirish, yangi elementlarni yaratish, eski o'zini oqlamaganlarini yo'qotish yo'lidan bordi. O'qchi batalyoni jangovar tartibi o'zining rivojlanishida murakkab yo'lni bosib

o'tdi. Uning urush yillaridagi rivojlanishini 2 davrga bo'lish mumkin. Birinchi davrda (1941- yildan-1943- yilning birinchi yarmi) ikkinchi eshelo'nni bekor qilish hisobidan jangovar tartibni oddiylashtirishga intilish kuzatildi. Hamma o'qchi ro'talarini bir chiziqda (burchak ostida (pod uglom) yoki bir burchak chiqqan holda (ustupom)) qo'llash, hujumda o't ochish kuchlarini va nayza bilan zarba berishni oshishiga imkon berdi. Lekin hujum paytida bosh yo'nalishda bu kuchlarni qo'llab-quvvatlash va jadallashtirish imkoniyati bo'lmadi. Bunday jangovar tartib dushmanning bitta-ikkita transheyali mudofaasiga hujum qilganda o'z samarasini bergan bo'lsa, 3-4 ta transheyadan iborat bo'lgan dushmanning birinchi pozitsiyasini yorib o'tishda yaroqsiz edi. Shuning uchun urush davrida o'qchi batalyonining ikkinchi eshelo'ni qayta tiklandi.

O'qchi bo'linmalarining Ikkinchi jahon urushi yillarida yaratilgan jangovar tartibi bizning kunlarda ham asosan saqlanib qoldi.

O'qchi bo'linmalariga aniq jangovar vazifalarni qo'yish va ularni bajarish uchun samarali jangovar tartib yaratish, dushman mudofaasining birinchi pozitsiyasini bir soat mobaynida yorib o'tish imkonini berdi va dushman taktik mudofaa zonasini (TZO) qisqa muddatda muvaffaqiyatli yorib o'tish va keyinchalik hujumni mudofaa ichkarisida rivojlantirish sharoitini yaratdi.

Hujumning tayyorlanishi. 1941-1945- yillardagi urush arafasida va yillarida qo'shnlarning chuqurlikdan jamlanish rayoniga tortib kelish bilan boshlanib, hujum uchun dastlabki marraga yetkazish bilan tugagan. Dushman bilan bevosita to'qnashuv holatida hujumga tayyorgarlik, hujumga o'tish uchun belgilangan dastlabki marradan amalga oshirilgan.

Jamlanish rayoni odatda, maskirovka uchun qulay joylarda, asosan dushman artilleriya zarbasi etmaydigan masofalarda belgilangan. Urush oldi nuqtai nazaridan jamlanish rayoni dushmanning asosiy mudofaa chizig'idan 3-5 km uzoqlikda bo'lgan. Urush yillarida bu masofa ko'p hollarda katta, 5-10 km gacha yetkazilgan.

Bo'linmalar jamlanish rayoniga yetib kelib, bo'ladigan jang harakatlarini tushunib va unga tayyorgarlik ko'rganlar. Tayyorgarlikning aniqligi va davom etishi urush yillarida doimo oshib borgan. Komandirlar va shtablarning hujumkor jang tadbirlari tayyorgarligini, (hujumga o'tish dastlabki marrasida) katta qismini jamlanish rayonida o'tkazishga harakatlari ko'zga tashlanadi. Bundan maqsad, tayyorgarlik ishlarining hajmini hujum uchun dastlabki marrada qisqartirishdan iborat. Shunga qaramasdan, hujum uchun dastlabki marraning ahamiyati ko'rilayotgan davrda o'ta baland bo'lib qolaverdi.

Bo'linmalarga hujum uchun dastlabki marra, bo'lajak jang harakatlari yo'nalishlariga, ularning bo'lajak jangovar tartiblariga yashirincha chiqishlarini hisobga olinib vazifa belgilangan. Dastlabki marra dushman tomonini, uning oldingi chizig'iga yashirincha chiqish yo'llarini, o'z qo'shinlarini joylashgan joylarini kuzatishni, hamda shtatdagi va qo'llab-quvvatlash uchun ajratilgan pulemyotlar, minomyotlar va orudiyalarni o'zi uchun qulay joylashtirishni ta'minlashi kerak edi. Undan, ya'ni dastlabki marradan, shtatdagi bor qurollarning, birlashtirilgan va qo'llab-quvvatlash uchun ajratilgan o't ochish vositalarining to'suvida, hujum harakatlari, jangovar tartibga yoyilgan holda boshlangan. Hujum

uchun dastlabki marrani egallash ko'p hollarda bir vaqtning o'zida avval mudofaa etilgan marrani almashtirish bilan olib borilgan.

Dastlabki holatda hujumga tayyorgarlik ishlari oxiriga yetkazilgan. Bu yerda dushmanni oxirigacha razvedka qilingan. Hujum uchun qaror aniqlangan, bo'linmalarga jangovar vazifa qo'yilgan, o'zaro hamkorlik tashkil etilgan, har tomonlama ta'minlash va boshqaruv yo'lga qo'yilgan.

Hujumni tayyorlashda vaqt faktori sezilarli ta'sir o'tkazadi. Buning uchun urushdan oldin batalyon zvenosiga 2-3 soat yorug' vaqt yetarli deb hisoblangan. Lekin boshlangan Ikkinchi jahon urushi, ayniqsa uning birinchi davri hujumga tayyorlanish muddatini minimumga qisqartirishga majbur etdi. Shunaqa vaqtlar bo'lganki, batalyon komandiriga hujumni tayyorlash uchun bor-yo'g'i 10-15 minut vaqt berilgan. Bunday vaqtning cheklanishi bo'linmalarga dushman mudofaasi va joylashgan joyini hususiyatlarini hisobga olmasdan faqatgina jangovar vazifani aniqlash imkonini bergan. Bunaqa sharoitda o'zaro hamkorlik masalalari qo'rib chiqilmagan. Hujum uyushmagan holda olib borilib, ko'p hollarda muvaffaqiyatsiz tugagan.

1941-1945- yillarning qishidagi hujumlarni tashkil etishdagi kamchiliklarni hisobga olib, 1942- yil otkyabrida Bosh shtab boshlig'i qo'shinlarga topshiriq berib, unda batalyon komandirlariga jangni tashkil etish uchun 3 soatdan kam bo'lmagan vaqt ajratilishini talab qildi.

1943- yil yozida jangni tashkil etish uchun batalyon komandiriga 6-8 soatgacha vaqt ajratila boshlandi. Bu hol ularga bosqichma-boshich va to'la hajmda hamma zvenolarda kerakli tadbirlarni o'tkazish imkonini berdi. Joylarda ishlarni amalga oshirish va bo'linmalarni bo'lajak jang harakatlariga tayyorlash imkoniyati ham yaratildi.

Urushning uchinchi davridagi ko'pgina janglarda komandirlarga va shtablarga jangni tashkil etish uchun yanayam qulay sharoitlar yaratildi. 1944- yil bahorida chiqqan, dushman pozitsion mudofaasini yorib o'tish bo'yicha Qo'llanma faqat joylarda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish uchun batalyon komandiriga bir sutkadan kam bo'lmagan vaqt ajratilishini talab qildi. Ayrim hollarda undan ham ko'p muddat berilgan.

Hujumga tayyorgarlik o'ziga, komandirlar, politrabotniklar, va batalyon shtabi tomonidan amalga oshiriladigan bir nechta tadbirlarni birlashtiradi. Ularning asosiylari: yig'in (sbor), vaziyatni hamma tomonlama baholash va umumlashtirish, qarorni ishlab chiqish, bo'linmalarga jangovar vazifa qo'yish, o't ochib zarba berishni, ta'minlashning hamma turlarini o'zaro hamkorligini va boshqaruvni, hamda qo'shinlarni jangovar vazifani bajarish uchun tayyorgarligini tashkil etishdan iborat.

1941-1945- yillardagi urush davrida komandirlarning **yig'in, vaziyat ma'lumotlarini baholash va umumlashtirish** bo'yicha ishlari doimo takomillashib bordi. Batalyon komandiri vaziyat to'g'risidagi ma'lumotlarni komandirlaridan, buysunuvchilaridan, biriktirilgan va qo'llab-quvvatlash uchun ajratilgan bo'linmalardan, yuqorida turgan shtabdan, asirlardan, qochib o'tganlardan va mahalliy aholidan, hamda shaxsan jang maydonini kuzatish natijalaridan olgan.

Hujumni tashkil etishdagi yaqin davr bu komandir tomonidan qarorni ishlab chiqishdan iborat bo'lgan. Chunki buning asosida jangni tashkil etish va olib borish bo'yicha keyingi tadbirlar amalga oshirilgan.

Urush yillarida komandirning ishi avvalo bo'lajak harakatlarning maqsadini aniqlash (komandir nimaga erishmoqchi), harakatning usulini (qanday qilib maqsadga erishishni) aniqlashdan iborat edi. Jangning maqsadi, bo'linmalarning harakat yo'nalishlari, jangovar tartibning qurulishi, qo'shnlarning vazifalari, o'zaro hamkorlikning tashkil etilishi, o't ochib yo'q qilish, ta'minlash va boshqarish-qarorning asosiy masalaridan biri edi.

Tajriba shuni ko'rsatdiki, qarorning maqsadga muvofiqligi ko'p faktorlarga, avvalo, olingan jangovar vazifani chuqur anglab etishga vaziyatni hamma tomonlama to'g'ri baholashga, jangda hamma kuch va vositalarni uning rivojlanishini hisobga olib, asoslangan usullarni, qoidalarini qo'llashga bog'liq.

Jangovar vazifani qo'yayotganda komandirlardan tezkorlik, yashirinchalik bilan uni yetkazish, aniq, to'liq va tushunarli qilib aytib berish talab qilingan. Bunda hamma choralar ko'rib, pastdagi komandirlar jang harakatlarini tashkil etish uchun yetarli vaqtga ega bo'lishlari ko'zda tutilgan. Jangovar vazifa bo'linma komandirlariga og'zaki, aloqa vositalaridan foydalanib yetkazilgan.

Jangovar buyruq qo'shnlarga qaror va vazifani yetkazish uchun asosiy hujjat hisoblangan. Batalyon, ro'ta, vzvod komandirlari jangovar buyruqni joylarda og'zaki, asosan kartaga tushirgan holda berganlar. Jangovar buyruqda quyidagi asosiy vazifalar ko'rsatilgan:

- dushman haqida ma'lumot;
- olingan jangovar vazifa;
- qo'shnlarning holati va ularning vazifalari;
- komandirning qarori;
- buysunuvchilarga vazifalar; (yaqindagi va oldindagi bajarilajak vazifalar va kuchaytirish vositalari, HHM (PVO), TQM (PTO), hamda qanotlar va bo'sh joylarni ta'minlanishi, aloqa uchun signallar va shartli belgilar, qo'mondonlik kuzatuv punkti (KNP), o'q-dori punkti, sanitar transporti posti va o'rinbosarlar joylashgan joylar).

Qizil Armiya piyodalar Jangovar nizomi (BUP-42) «buyruq tushunarli, qisqa, izohlarsiz, lekin shunaqa qilib etkazilsinki, buysunuvchilar o'zlariga qo'yilgan vazifani to'g'ri tushunsinlar» degan talabni asosiy omil sifatida aniqlab berdi.

Ayrim hollarda jangovar buyruq o'rniga yoki uni rivojlantirishda jangovar ko'rsatmalar berilgan. Buning uchun bo'linma komandirlari belgilangan namunadagi dala daftarchasidagi dala yozuvlaridan keng foydalanganlar.

Bo'linmalar tomonidan dushmanni o't ochib yo'q qilish rekognosirovkalar o'tkazish jarayonida, qaror qabul qilish davomida va o'zaro hamkorlikni tashkil etish vaqtida amalga oshirilgan.

Uning vazifasi o'qchi bo'linmalarning harakatlarini pulemyotlar, artilleriya, minomyotlar va tanklar zarbasi bilan to'xtovsiz qo'llab-quvvatlashni ta'minlash edi.

Rekognossirovkada juda kuchli zarba berilishi kerak bo'lgan ob'ektlar aniqlanishi kerak bo'lgan va bu yo'nalishlarda artilleriya o't ochish pozitsiyasini joylashtirish nazarda tutilgan.

Batalyon komandiri qaror qabul qila turib, o't ochish vositalarini ro'talarga taqsimlagan, yoyilish tartibi va o't ochishga tayyorlanish muddatini va boshqarish signallarini belgilagan. Keyin u artilleriya tayyorgarligi davomida yo'q qilish va bosib qo'yish (podavleniya) uchun ob'ektlarni, hujum boshlanishi bilan zarbani qaysi nishonlarga ko'chirishni, tikanli to'siqni qaysi joylaridan o'tish yo'llarini ochishni aniqlagan. Yana u pulemyot bo'linmalariga, tankka qarshi miltiqlar (PTR) bo'linmalariga va avtomatchilarga vazifa belgilagan.

Urush yillarida hujumda o'zaro hamkorlikni tashkil etishning takomillashtirishning jadal izlanishlari olib borildi. Hujumning mazmuni kengaytirildi, chuqurligi oshirildi va unga qo'shinlarning kuchlari jamlantirildi. Agar Moskva ostonalaridagi qarshi hujumda o'zaro hamkorlik odatda piyodalar, tanklar, artilleriya o'rtasida faqat dushman mudofaasiga hujum qilinganda tashkil etilgan bo'lsa, 1943- yilning yozida kelib, kuchlarni birgalikda jamlash va o'zaro hamkorlik piyodalar, tanklar, artilleriya va muhandislik qo'shinlari o'rtasida bo'linmalarining jangovar vazifalarining butun chuqurligida tashkil etildi. Bo'shliqlarni (stiklarni), qanotlarni ta'minlash, qo'shinlar bilan yaqin hamkorlikka erishish masalalari yechila boshlandi. Batalyon komandiri bilan hamkorlik joylarda (ko'rinish chuqurligida) yoki karta bo'yicha ko'p hollarda urushning birinchi davrida harakterli bo'lgan, bo'ysunuvchi komandirlarga ko'rsatmalar bermasdan, rekognossirovkada harakatlarning ehtimolga yaqin variantlari o'yini bo'yicha amalga oshirildi. Bunda artilleriyaga buzib tashlash, bosib qo'shish uchun nishonlar, transheyalar va biriktiruv yo'llarining uchastkalari, tayanch punktlari va mudofaa inshootlari, hamda artilleriya tayyorgarligi davrida dushmanning to'siqlaridan o'tish uchastkalari va vaqti, piyodalar va tanklarning hujumini quvvatlab turish tartiblari va ularning chuqurlikdagi janglarini zarbalar bilan kuzatish ko'rsatilgan.

Piyodalarni bevosita qo'llab-quvvatlash tanklari, dastlabki pozitsiyalarga chiqish, yoyilish marralari, o'tish joylari va to'siqlardan o'tish haqida, dushmanning tayanch punktlariga hujum qilganda, artilleriya va piyodalar bilan hamkorlik qilish haqida topshiriq olgan.

Hujumni tayyorlashda **boshqarishni tashkil etish** muhim o'rin egalladi. Jangda batalyonni boshqarish–komandir va shtab tomonidan, ro'ta va vzvodlarni boshqarish esa boshqaruv guruhlariga jalb qilingan holda komandirlar tomonidan amalga oshirilgan.

Dastlabki marrada, hujum boshlanishida boshqaruvni yo'lga qo'yish uchun hamma bo'linmalarda qo'mondon-kuzatuv punktlari (KNP) yaratilib, jihozlanib, u yerda komandir va shtab ishchilari yoki boshqaruv guruhi joylashgan.

Batalyon komandiri bo'ysunuvchi bo'linmalarini, shtab boshlig'i vazifasini bajarayotgan katta ad'yutant orqali boshqargan. Katta ad'yutant batalyon komandirining ko'rsatmalarini yetkazishni ta'minlagan, katta boshliq bilan, qo'llab-quvvatlovchi bo'linmalar va qo'shnilar bilan aloqani yo'lga qo'ygan va jang maydonini to'xtovsiz kuzatishni tashkil etgan. Bundan tashqari, unga

komandirning buyrug'ini joylarda bajarilishini tekshirish, hamda batalyonning front orti ishlarini va jangovar qo'riqlashni tashkil etish vazifasi yuklatilgan.

Ro'ta va vzvod komandirlariga bo'linmalarini boshqarishda, boshqaruv guruhi safiga tashkiliy kirgan kuzatuvchilar va aloqachilar yordam berganlar. Kuzatuvchiga komandirni vaziyatning hamma o'zgarishlaridan xabardor qilish uchun, dushmanni va o'z qo'shinlarining harakatlarini kuzatish vazifasi yuklatilgan. Aloqachilardan yuqoridagi komandir, bo'ysunuvchi va biriktirilgan bo'linmalar komandirlari bilan aloqani bog'lab turish uchun foydalanilganlar.

Hujum boshlanishi bilan bo'linma komandirlari dushmanni kuzatish uchun, biriktirilgan va qo'llab-quvvatlovchi vositalarni boshqarish uchun va yuqoridagi shtab bilan aloqani olib borish uchun qulay joylarda joylashishi kerak bo'lgan. Lekin bunda birinchi o'ringa komandirning jangdagi shaxsiy namunasi qo'yilgan. Urushning birinchi davridagi tajribalar jangda bo'linmalarni boshqarishni tashkil etishni katta kamchiliklarini ko'rsatdi. Urushdan oldingi nizomlarda komandirining jangdagi o'rni to'g'risidagi talabning maqsadga muvofiq emasligi isbot etildi. Vzvod, ro'ta, batalyon komandirlari bo'linmalarning oldida borishi natijasida, boshqaruvning tashkillanishi buzilib ketdi, ofitserlar safi esa katta talofatlar ko'ra boshladi.

Tajribalarni umumlashtirib, Mudofaa Xalq komissari 1942- yil 8- oktyabrida 306-sonli buyrug'ida komandirlarning joyini aniqlab berdi: «otdelenie komandiri—bevosita zanjirda (sepda), vzvod, ro'ta, batalyon komandirlari—bo'linmalar jangovar tartibining ortida, o'z bo'linmalarining, hamda qanotlardagi qo'shnilarining janglarini borishini va dushmanni kuzatish uchun qulay joylarda». Bu talab piyodalar Jangovar nizomida o'z tasdig'ini topdi. (BUP-42).

1941-1945- yillardagi urush yillarida, o'qchi bo'linmalarini boshqarish vositalari takomillashib bordi. Urush arafasida ular tovush signallari (svistok, truba, burg'u, qo'ng'iroq, snaryad gilzalari va boshqalar), ko'rinish signallari (vehalar, gulxanlar, bayroqchalar, raketalar, «svetlyak» (SP-60), yoki «lyuks» (SP-95) rusumidagi svetsignal apparatlari, telefon apparatlari (UNA va UNA-F), (A-7) radiostansiyalardan iborat edi). Bundan tashqari, aloqa delegatlari keng ishlatildi.

Urush boshlanishi bilan telefon apparatlari telefon provodalari va radiostansiyalarning yetishmasligi ko'rinib qoldi. Buning hammasi bo'linmalarni boshqarishda va jangning natijasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

1943- yilda o'qchi batalyonlariga polk bilan aloqani tashkil etish uchun A-7, va A-7-A, 1944- yilda takomillashgan A-7B radiostansiyalari berila boshlandi. O'qchi batalyoni va biriktirilgan tank bo'linmalari o'rtasida aloqa zirhli ob'ektlarga o'rnatilgan 9R, 10R, va 122T radiostansiyalari yordamida amalga oshirilgan. Batalyon—ro'ta bo'g'inida va biriktirilgan artilleriya bo'linmalari o'rtasida aloqa uchun RBS radiostansiyalari va telefon aloqasi qo'llanilgan. Xatto 15-20 km sutkalik hujum suratida ham, ko'p tarmoqli telefon aloqasi o'tkazish imkoniyati bor ekanligini urush tajribalari ko'rsatdi.

1943- yil yozidan, diviziyalarda radio va telefon aloqalarini amalga oshirish uchun, sutkada bir marta va ayrim hollarda sutkada bir necha marotaba o'zgarib turadigan yagona boshqarish va yo'naltirish jadvallari ishlab chiqila boshlandi.

Shunday qilib, 1941-1945- yillardagi urush yillarida o'qchi bo'linmalarining hujumga tayyorgarligi doimo takomillashib bordi. Batalyon komandirining jangni tashkil etish bo'yicha ishlari 1941- yildagi 10-15 daqiqadan 1-3 sutkagacha uzaytirildi. Vaziyat ma'lumotlarini yig'ish, umumlashtirish va baholash bo'yicha ishlarning sifati sezilarli oshdi. Razvedka vositalari soni va organlarining jihozlanishi, uning o'tkazilish chuqurligi, olingan ma'lumotlarni ishlab chiqish tezkorligi oshdi. Buning hammasi komandirning-maqsadi bo'yicha oddiy, bajarilishi bo'yicha aniq jangga qaror chiqarishiga va jangovar vazifani bajarilishini ta'minlashga ijobiy ta'sir o'tkazdi.

Ro'ta va vzvod komandirlariga jangovar vazifa bevosita joylarda yetkazilgan, undan keyin hamma kuch va vositalarning vazifalar bo'yicha, marralar, vaqtlar, va vazifani bajarish usuli bo'yicha o'zaro hamkorliklari tashkil etilgan. Hujumkor jangda jangovar va moddiy-texnik ta'minlanish ko'p o'sib boruvchi ahamiyat kasb etdi.

Urush yillarida boshqaruvni tashkil etishni yaxshilash masalalarida keskin siljishlar bo'ldi. Jangda komandirning haqiqiy o'rni aniqlandi. Batalyon shtabi haqiqiy boshqarish organiga aylandi. Boshqaruv punktlarining safi, joylashuvi, ko'chish tartiblari birma-bir aniqlab berildi. Hujumda boshqaruvning texnik vositalari va qo'shinlarni yashirin boshqaruv hujjatlari keng ishlatila boshlandi.

Bo'linmalarining jangga tayyorgarligi sezilarli takomillashdi. U ancha davom etadigan va aniq bo'ldi, bo'lajak jang joyining shartlariga javob beradigan, jangovar vaziyatlarga yaqinlashtirib, jangovar otishma bilan, biriktirilgan va qo'llab-quvvatlash uchun ajratilgan kuch va vositalarni jalb qilib o'tkazila boshlandi.

1941-1945- yillardagi urush yillarida aniqlangan, asos solingan jang tayyorgarligining hamma tadbirlari, uni rivojlanishining asosiy yo'nalishlari hozirgi sharoitda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Jangni qisqa muddatlarda, qiyin taktik vaziyatda, hamda jangovar harakatning birinchi turidan ikkinchi turiga o'tishda (mudofaadan hujumga) tashkil etish usuli va ishlarning bosqichma-bosqich olib borilishi alohida e'tiborga molik.

Dushman mudofaasini yorib o'tishda yuqori sur'atlarga erishish. 1941-1945- yillardagi urush yillarida o'qchi bo'linmalarining hujumga o'tishlari «yagona holda» asosan amaliyotda o'tkazilmagan. Piyodalar bilan birgalikda, xatta undan o'zib ketib artilleriya, tanklar, O'YUQAQ (o'zi yurar artilleriya qurilmalari) va sapyorlar hujum qilganlar. Hujum odatda, mudofaada turgan dushmanni o't ochib zarba berish bilan boshlanib, bir nechta ketma-ket bosqichlarni o'z ichiga oladi: hujum (ataka), ta'qib qilish, dushmanni qarshi hujumini qaytarish (agar dushman uni o'tkazsa) va erishilgan marraga mustahkamlanish bilan tugaydi.

O'qchi bo'linmalarining hujumi yo'nalishida **dushmanga o't ochib zarba berish** asosan artilleriya yordamida amalga oshirilgan va o'q otar qurollarining zarbalari bilan to'ldirilgan. Ayrim hollarda bunga aviatsiya ham jalb etilgan. O't ochib zarba berish, odatda, artilleriya tayyorgarligi bilan qo'qqisdan boshlangan.

Artilleriya tayyorgarligi samaradorligining oshishi artilleriya qalinligining oshirilishi, artilleriya tayyorgarligi vaqtining kamaytirilishi va bunda o't ochish naletini oshirilishi, va hamda nishonlarni sifatli razvedka qilish yoki boshlangan

razvedkani oxirigacha yetkazish hisobiga erishildi. Belorusiya va Yassi-Kishinyov operatsiyalarida artilleriya qalinligi yorib o'tish uchastkalarida har bir km da 200-250 tankni tashkil etgan. Bu hol har bir o'qchi batalyoni hujumini 120 dan 150 tagacha orudiya, minomyotlar, reaktiv artilleriya jangovar mashinalari qo'llab turushi imkonini berdi. Artilleriya tayyorgarligining davom etishi 70-140 (1 soat 10 daqiqadan–2 soat 20 daqiqagacha) daqiqaga qisqartirildi, o't ochish naletining hajmi esa 40-60 % ni tashkil etdi. 1941-1945- yillardagi urushning oxirgi davrida hujumning artilleriya tayyorgarligi ancha takomillashdi. Uni o'tkazish uchun jalb qilingan orudiya va minomyotlar frontning har bir km da 280 taga yetkazildi. Bu hol har bir o'qchi batalyoni hujumi yo'nalishida 150 ta o't ochish vositalarining zarbalarini jamlanishini ta'minladi.

Hujum zarbasi tayyorgarligining davom etishi 25-45 daqiqaga qisqartirildi, o't ochish naletining hajmi esa 60-100 % ga yetdi. Ko'pincha artilleriya tayyorgarligi bitta kuchli o't ochish naletidan tashkil topgan. Dushmanga hujumni boshlanishi to'g'risida yolg'on tasavvur kasb etish uchun, artilleriya zarbasini oldingi marradan ichkariga ko'chirishni soxta tayyorgarligi o'tkazilishi keng qo'llanildi. Bunga ishonib, dushman oldingi marradagi transheyalarni egallagan. Bu vaqtda oldingi marraga qarata, dushman uchun halokatli bo'lgan navbatdagi kuchli o't ochish naleti o'tkazilgan. Misol uchun, 1944- yil aprelida, 3-gvardiyachi diviziyaning Perikop buynidagi artilleriya tayyorgarligi jadvalida ikkita soxta zarbaning ko'chirilishini o'tkazish ko'zda tutilgan edi.

Artilleriya hujumining bajarilishi zarur bo'lgan qismi, Oliy Bosh Qo'mondonlikning 1942- yil 10- yanvaridagi direktivasida aniqlab berilgan va Qizil Armiya piyodalar Jangovar nizomida tasdiqlangan **artilleriya qo'llab-quvvatlashi** hujumning muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega.

Birinchi bo'lib, piyodalar va tanklarning hujumini rejalashtirilgan artilleriya artilleriya qo'llab-quvvatlash 1942- yilning 10- yanvarida 331-va 352- o'qchi diviziylarining hujumlarida Lama daryosi bo'ylarida, ketma-ket zarbani avvaldan razvedka qilingan nishonlarga dushman birinchi marrasining butun chuqurligida jamlash usuli bilan amalga oshirilgan.

Urushning uchinchi davrida, birlamchi o't ochish vali bilan birgalikda ikkilamchi o't ochish vali usulida artilleriya qo'llab-quvvatlashi keng tajriba qilina boshlandi. 1944- yil iyunida Bobruysk operatsiyasida bosh yo'nalishda hujum qilayotgan 44-gvardiyachi o'qchi diviziya birinchi eshelo'ning artilleriya qo'llab-quvvatlashi ikkilamchi o't ochish vali bilan 1800 m chuqurlikda amalga oshirildi. O't ochish valining asosiy marralari, dushman mudofaasining harakterlariga qarab, uning tayanch punktlari, transheyalari, tirik kuchlari, zarba berish vositalariga qarab, bir-birovidan 200-250 m masofada tayinlangan. Ularning o'rtasida 1-2 oraliq marralar aniqlab berilgan. O't ochish valining hamma marralari hujum boshlanishidan 2-3 kun oldin otib ko'rilgan. 1944- yil yanvarida Leningrad qamalini yorib o'tishda bir vaqtning o'zida zarba uchta marraga berildi. Qrim operatsiyasida esa 51-o'qchi korpusning yorib o'tish uchastkasida to'rtinchi o't ochish vali olib borildi.

Dushman mudofaa chuqurligida hujumni rivojlantirishda, uni o't ochib yakson qilishda, dushman qarshi hujumini qaytarishda va rejalashtirilgan holda

ortga qaytishiga yo‘l qo‘ymaslikka, chuqurligiga ta’sir o‘tkazadigan va o‘tkazish usullari piyodalar va tanklarni artilleriya zarbasi bilan kuzatish muhim ro‘l o‘ynadi. Urush yillarida piyodalar va tanklarni artilleriya zarbasi bilan kuzatish chuqurligi hujumda 6 martadan oshdi, kam samarali jamlangan zarba o‘rniga esa chaqiruv bo‘yicha, avvaldan razvedka qilingan nishonlarga jamlangan va kuchaytirilgan artilleriya zarbalari qo‘llanila boshlandi.

1941-1945- yillardagi urush arafasida va yillarida, piyodalar va tanklarning hujumi, dushmanning tirik kuchlarini yo‘q qilishga, uning material zaxiralarini egallashga, qarshilik ko‘rsatish qobiliyatini bosib qo‘yishga olib keladigan taktik hujumning barqaror etapi deb hisoblangan. U o‘qchi batalyonining jangovar vazifasining butun chuqurligida olib borilgan. Hujumning muvaffaqiyatli o‘tkazilishiga ko‘p jihatdan butun hujumning muvaffaqiyatiga bog‘liq bo‘lgan. Shuning uchun urush yillarida hujumning ushbu davri, hamma darajadagi komandirlar va keng askarlar ommasining ishtirokida doimo izlanilib, tadqiqot qilishni talab qilgan.

Urush yillarida hujumni takomillashtirish bir necha yo‘nalishlardan bordi, ulardan asosiylari, uning qo‘qqisidan boshlanishini ta’minlash, birinchi zarbaning samaradorligiga, harakatchanligiga va to‘xtovsizligiga erishish.

Birinchi pozitsiyada mag‘lubiyatga uchuragan **dushmanni ta’qib etish**, uni uzil-kesil tor-mor etishda katta ahamiyatga ega. Dushmanni ta’qib etish uning chuqurlikda mudofaani tiklashiga yo‘l qo‘ymasdan, o‘z qo‘shinlarini hujumini muvaffaqiyatli rivojlantirishni ta’minlaydi.

Urushdan oldingi harbiy nizomlar, o‘qchi bo‘linmalari dushmanni ortga chekinishi aniqlanishi bilan uni zudlik bilan ta’qib etishni talab qilgan. Ta’qib etish, kuchlarning butun shijoatlari bilan dushmanni to‘liq yakson qilingungacha olib borilishi va katta boshliqning buyrug‘i bilan to‘xtatilishi mumkin edi.

Vaziyatning qulay sharoitlarida va ochiq joylarda ta’qib etish suratini oshirish uchun, bo‘linma va ro‘ta komandirlari bo‘linmalarning orudiya va pulemyotlar bilan kuchaytirilgan katta qismini kolonnaga yig‘ib, ularni tezlik bilan qanotlarga dushmanni chekinish uchun chiqadigan yo‘llariga tashlagan. Bunda, frontda faqat zarba berish uchun kerakli kuch va vositalar qoldirilgan. Frontdan ta’qib etayotgan bo‘linmalar pulemyotlar, artilleriya va tanklar bilan kuchaytirilgan. O‘t ochib zarba berish vositalari chekinayotgan dushmanni ko‘proq zarba ostida ushlab turish uchun jadal olg‘a intilib, uning tashkillashgan chekinishini barbod etib, unga katta talofatlar yetkazgan. Tomonlarda qolib ketgan qarshilik ko‘rsatish o‘chog‘larini batalyon aylanib o‘tib ketishi va ular haqida ma’lumotni polk komandiriga yetkazishi kerak bo‘lgan.

Bundan kelib chiqadiki, urushdan oldingi harbiy nazariya dushmanni, o‘qchi bo‘linmalari qat’iy maqsadlar bilan katta chuqurlikda nafaqat frontdan, balki parallel marshrutlar bo‘ylab ham ta’qib etishni ko‘zda tutgan. Samarali ta’qib etish–bu frontdan va parallel tomonlardan ta’qib etishni birga olib borish hisoblangan.

Shunday qilib, urush yillaridagi janglar tajribasi, ta’qib etish hujumning ajralmas bir qismi ekanligini tasdiqladi. U jang harakatlarining turli usullari yig‘indisi bo‘lib, ularda hal qiluvchi ro‘lni chekinayotgan dushmanning

qanotlariga va ichkarisiga kirish uchun manyovr va unga har xil yoʻnalishlardan qoʻqqisdan zarbalar berish ahamiyatga egadir. Taʼqib etishda muvaffaqiyatga erishishda tezlik bilan olgʻa intilish suratlari muhim eʼtiborga ega. Olgʻa intilish suratlari qancha yuqori boʻlsa, shunchalik boʻlinmalar dushman rejalarini barbod etish, uning kuchlarini boʻlaklarga boʻlib tashlab tor-mor etish imkoniyatini olgan.

Taʼqib etishda yuqori suratlariga erishish uchun, komandir oʻz vaqtida dushmanning chekinishini aniqlashi, uni hujum qilayotgan boʻlinmalardan ajralishiga yoʻl qoʻymasligi, tezlik bilan kerakli jangovar tartib tuzib taʼqib qilishga oʻtishi, tezkor harakatlar bilan dushmanni qulay marralarga va obʼektlarga oʻrnashib olishiga imkon bermasligi, taʼqibni hatto kichik toʻxtalishlarsiz, kuchlarning toʻliq shijaotlari bilan oʻtkazishi muhim edi.

Hujum paytida, va ayniqsa chekinayotgan dushmanni taʼqib etishda komandir erishilgan muvaffaqiyatni mustahkamlash uchun, hamma choralarni koʻrishga shu vaqtda tayyor boʻlishi kerakki, qachon uning boʻlinmasi jang qilish imkoniyatini yoʻqotganda (dushmanning kuchli mudofaasiga duch kelganda, katta kuchlarning qarshi hujumini qaytarishda yoki katta boshliqning buyrugʻi boʻyicha).

Erishilgan muvaffaqiyatni mustahkamlashga 1941-1945- yillardagi urush davrida katta eʼtibor berilgan. Bu masalada–hujum qiluvchi oʻzining maqsadi–dushmanni toʻliq tor-mor etishga doim tayyor turgan holda, oʻzini har xil kutilmagan hodisalardan himoya qilishidan kelib chiqilgan holda harakat qilingan. Oʻz egallagan pozitsiyasini mustahkamlamasdan hujumga oʻtish halokat bilan barobar deb hisoblanadi.

Piyodalar boʻlinmalarining oxirgi marralarga chiqishlari bilan hujum tugallanmaydi. Agar hamma marralar mustahkam egallansa, dushmanning hamma qarshi hujumlari qaytarilgan boʻlsa va u yaqin vaqt oraligʻida qaytadan jangovar harakatlarni boshlash qobiliyatidan mahrum etilgan boʻlsagina jangovar vazifa bajarilgan deb hisoblanadi.

Egallangan marralarda mustahkamlanish, dushmanning qarshi hujum qilish ehtimoli bor yoʻnalishlarida razvedka ishlarini tashkil etish bilan, bosib olingan marralarni mudofaa qilish boʻyicha boʻlinmalarga vazifa qoʻyish bilan, oʻt ochish tizimini, ayniqsa tankka qarshi oʻt ochish tizimini, muhim yoʻnalishlarda va uchastkalarda tankka qarshi toʻsiqlarni oʻrnatish bilan, boʻshliqlarni va qanotlarni taʼminlash bilan, muhandislik ishlarini toʻliq hajmda oʻtkazishni tashkil etish bilan erishiladi. Ushbu tadbirlar oʻqchi boʻlinmalarining qisqa muddatlarda mudofaani tashkil etish boʻyicha oʻtkazadigan tadbirlariga juda ham oʻxshash.

8.5.4. Ikkincho jahon urushi yillarida qurolli kuchlar va qoʻshin turlarini rivojlanishi

Ikkinchi jahon urushida Qurolli Kuchlar Quruqlikdagi qoʻshinlardan, Harbiy Havo Kuchlaridan va Harbiy Dengiz flotidan tashkil topdi. Qurolli Kuchlarning mustaqil turi etib Davlat Havo Hujumidan mudofaa HHM (PVO) qoʻshinlari belgilandi.

Quruqlikdagi qoʻshinlar Qurolli Kuchlarning asosiy va koʻp sonli turi boʻlib, umumiy shaxsiy tarkibning 80-87 %ni tashkil etdi. Urush olib borishda

ularga asosiy ro‘l berildi. Ular HHK, HDF va HHM qo‘shinlari bilan hamkorlikda Qurolli Kuchlar oldidagi muhim vazifalarni: mudofaada- dushmanni holdan toydirish, qudratli qarshi zarbalar berish, hujumda-dushman mudofaasini yorib o‘tish, uning guruhlarini tor-mor etish, rayon va ob’ektlarni bosib olish va boshqa vazifalarni bajardilar.

Quruqlikdagi qo‘shinlar o‘qchi qo‘shinlardan, artilleriya, zirhli tank va mexanizatsiyalashgan qo‘shinlardan, otliqlar va havo-desant qo‘shinlaridan, hamda boshqa qo‘shinlardan tashkil topgan.

O‘qchi qo‘shinlar-qo‘shin turining asosini tashkil etadi. Ular har qanday joylarda, yilning har qaysi faslida tank, artilleriya va aviatsiya bilan hamkorlikda, ham hujumda, ham mudofaada eng murakkab jangovar vazifalarni bajarishda yuqori jangovar sifatlarni ko‘rsatdilar.

O‘qchi qo‘shinlar o‘sha vaqtning yangi o‘t ochish vositalari bilan qurollangan edilar. Ulardagi qurollarning yarmiga urush yillarida asos solindi va ishlab chiqarildi. Avtomatlar eng ommaviy qurollarga aylandi. Ularning soni urush oxirida o‘qchilar diviziyasida 21- marta oshdi va ular karabinlar bilan birga vintovkalarni siqib chiqarib qo‘ydilar. Diviziyalarda qo‘l pulemyotlarining soni 2,5 marta oshdi. Harakatdagi armiyada stanokli pulemyotlarning soni 1,5 martaga oshdi. 1941- yil kuzidan tankka qarshi miltiqlarning ommaviy ishlab chiqarilishi boshlandi va ular piyodalarning dushman tanklari bilan kurashlarida asosiy ro‘lni o‘ynadilar. O‘qchi qo‘shinlarning qurollanishini doimo takomillashgan, ko‘p sonli minomyotlar va artilleriya orudiyalari to‘ldirib turdi.

O‘qchi qo‘shinlarning asosiy taktik birlashmasi – o‘qchilar diviziyasi edi. Uning tashkiliy shtat tarkibi urush davrida bir-necha marta o‘zgardi. Agar urush boshida, yaratilgan sharoitga ko‘ra diviziya tarkibidan shaxsiy tarkib, artilleriya va avtotransportlarning bir qismi olingan bo‘lsa, 1942- yil yozidan boshlab unga avtomatik o‘q otar qurollarning, artilleriya va minomyotlarning umumiy soni ortib bordi va uning zarba berish qudrati ancha oshdi. Lekin diviziyalarda avtomashinalar soni yetarli emasligi uning harakatchanligini va manyovrchanligini cheklab qo‘ydi. Diviziya uchta o‘qchilar polkidan tashkil topdi. O‘qchi qo‘shinlarining oliy taktik birlashmasi o‘qchilar korpusi bo‘ldi. Urushning boshidagi katta yo‘qotishlar, qurol-yarog‘ va tayyorlangan ofitser kadrlarning yetishmaganligi oqibatida o‘qchi korpuslar qisqartirildi. Lekin 1942-1943- yillarda qurol-yarog‘ va jangovar texnikaning ko‘payishi, komandir kadrlarning tajriba orttirgaliklari hamda ko‘p birlashmalarni o‘z ichiga olgan armiyalarni boshqarishda tug‘ilgan qiyinchiliklar tufayli korpuslar qayta tiklandi. Ularning jangovar imkoniyatlari 1941- yilga nisbatan ancha oshirildi. Korpuslar endi uchta o‘qchilar diviziyalaridan tashkil topdi. Boshqarishning korpus tizimi urush davrida o‘zini oqladi.

Artilleriya quruqlikdagi qo‘shinlarning bosh zarba berish kuchi bo‘lib, mudofaada va hujumda dushmanni bosib qo‘yish va qirib tashlashda asosiy vositadir. Urush yillarida u son va sifat jihatidan ancha oshdi, qo‘shinlarga takomillashgan artilleriya orudiyalari va minomyotlar kiritildi. Artilleriya sifatining oshganligi uning uzoqqa otish va otish suratining oshganligida, qo‘llaniladigan

snaryadlar qudratining oshirilganligida va yirik kalibrli artilleriya sonining oshganligida ko'rindi.

82 mm li batalyon va 120 mm li polk minomyotlari qurollanishga qabul qilinib, ular yaxshi natijalar ko'rsatdilar va urushning oxirigacha qo'llandilar. Keyinchalik 160 mm li minomyot qabul qilinib, u diviziyaning qudratli o't ochish vositasiga aylandi. 1943- yilgacha minomyotlar qo'shinlarda artilleriya vositalarining yarmini tashkil etdi, lekin bu ko'rsatgich keyinchalik artilleriya foydasiga o'zgardi.

Orudiyalarning ko'p turlari modernizatsiya etildi, bundan tashqari artilleriyaning yangi tizimlari yaratildi (57-, 76 va 100 mm li pushkalar, 152 mm li gaubitsalar). Tez suratlar bilan tankka qarshi artilleriya rivojlana boshladi. Uning kalibri qariyb ikki martaga oshdi, bu o'z navbatida zirhni teshib o'tish qobiliyatini besh martaga oshirdi. Qo'shinlarga juda ko'p 37-, 76,2- va 85 mm li zenit orudiyalari berila boshlandi. Urush davrida ularning soni 2,5 martadan ko'pga oshdi. Bularning natijasida urushning oxirida diviziyada artilleriya va minomyotlar sonini, 1941- yil kuziga nisbatan qariyb ikki martaga oshishiga olib keldi. Minomyotlarning zalp berish qudrati yetti martaga artilleriyaniki—2 martaga oshdi.

Reaktiv artilleriya ham jo'shqin rivojlanib bordi (BM-8, BM-13, BM-14, BM-31). U dushman uchun dahshatli qurol bo'lib, unda ko'p zaryadlilik va otish surati, o'zi yurarlik va yuqori harakatchanlik bir-birovi bilan chambarchas bog'lanib ketdi. Bu ko'rsatgichlar qisqa vaqt ichida katta zarba qalinligini yaratish imkoniyatini berdi.

Artilleriya birlashmalari va qismlarining ham tashkiliy-shtat tizimi o'zgardi. Bu tizimning o'zgarishidagi rivojlanish artilleriya birlashmalarining janglarda, operatsiyalarda uning mustaqilliligini oshirishga qaratildi. Orudiya va minomyotlar sonining oshishi bilan diviziya artilleriya-sining tashkiliy-shtat tizimini takomillashtirish jarayoni uzluksiz olib borildi. Urushning oxirida diviziya shtatida artilleriya brigadasi, 76 mm. li tankka qarshi divizion, O'YUAQ (SAU) divizioni va zenit artilleriya divizioni kiritildi.

O'qchi korpuslari tiklanganidan keyin, bu korpuslardan bir qanchasi, korpus artilleriya polkini, reaktiv artilleriya polkini (BM-13) va zenit divizionini o'z safiga oldi, 1944- yildan esa ayrim korpuslar artilleriya brigadalariga ega bo'ldilar. Jangovar harakatlar davomida armiya artilleriya-siga ega bo'lish kerakligi ham ko'rinib qoldi. 1943- yil aprelidan umumqo'shin armiyalari shtatiga pushkalar polki, tankka qarshi qiruvchi minomyotlar polki, zenit polki kiritildi, 1944- yildan esa armiya pushka artilleriya brigadasi va tankka qarshi qiruvchi brigadasi, zenit artilleriya diviziyalari yaratildi. Jangda piyodalar va tanklarni to'xtovsiz qo'llab-quvvatlab turish uchun o'zi yurar artilleriya polki va brigadalar yaratildi. Bular hammasi armiyaning zarba berish qudratini oshirdi.

Oliy Bosh Qo'mondonlik zaxira artilleriya-si tashkiliy tizimida ham o'zgarishlar bo'ldi. Urushning boshida u, polk va divizionlardan tashkil topgan bo'lib, hamma artilleriya vositalarining 8 % ni tashkil etdi, bu juda ham kam edi. OBQ zaxira artilleriya-sining rivojlanishi, har xil maqsadlarda qo'llaniladigan yirik birlashmalar yaratish yo'lidan bordi: yorib o'tish artilleriya diviziyalari va korpuslari, pushka, zenit artilleriya va minomyot diviziyalari, tankka qarshi

qiruvchi minomyot brigadalari va po'liklaridir. 1945- yilga kelib OBQ zaxira artilleriyasi Quruqlikdagi qo'shnlardagi hamma artilleriyaning yarmini o'z ichiga oldi. OBQ zaxirasi ixtiyoridagi yirik artilleriya birlashmalari artilleriya vositalari bilan manyovr qilishni ta'minladi, undan ommaviy foydalanish, hal qiluvchi yo'nalishlarda yuqori artilleriya qalinligini yaratish imkoniyatlarini yaratdi.

Zirhli tank va mexanizatsiyalashgan qo'shinlar quruqlikdagi qo'shnlarning asosiy zarbdor va manyovrchan kuchlari hisoblanadi. Urushning boshida, texnika yetarli bo'lmaganligi uchun mexanizatsiyalashgan korpuslar tarqatib yuborilganligi bois armiya yirik birlashmalarga ega emas edi.

Jangovar harakatlar, piyodalarning-piyodalarni bevosita qo'llab-quvvatlovchi tanklarga muhtoj ekanligini ko'rsatdi. Shu munosabat bilan 1941- yil avgust-sentyabr oylarida alohida tank brigadalari va batalyonlarining yaratilishi, ular bilan frontning muhim yo'nalishlarida yoki uchastkalarida qo'shnlarni kuchaytirish uchun manyovr qilinishi to'g'ri bo'ldi. Keyinchalik alohida tank po'liklari yaratildi. O'qchi bo'linmalarini mana shu yo'l bilan kuchaytirish butun urush davomida olib borildi.

1941-1942- yillardagi hujum operatsiyalari tajribalari, hujumni, dushmanni chuqur ichkarisida rivojlantirish uchun, kuchli zarba berish qudratiga, harakatchanlikka va manyovrchanlikka ega bo'lgan qudratli birlashmalar kerak ekanligini ko'rsatdi. Shu vaqtga kelib tanklar ishlab chiqarilishi ancha oshdi. O'rtacha tanklar T-34 va og'ir tanklar KV birmuncha takomillashtirildi. Shunga qaramay yangi tank namunalari ham yaratildi (T-60, T-70, T-44, IS-1, IS-2, IS-3), o'ziyurar artilleriya qurilmalari juda samarador vositalardan bo'ldi (SU-76, SU-85, SU-122, SU-152 va boshqalar). 1943 yilda 4000 ta o'ziyurar artilleriya qurilmalari ishlab chiqarildi, urush oxirida ularning soni 7500 taga yetdi. Bu hammasi 1942 yil bahoridan tank, shu yilning kuzidan esa mexanizatsiyalashgan korpuslarni yaratish imkoniyatini berdi. Keyinchalik ularning tashkiliy-shtat tizimi takomillashdi, qurol-yarog' soni ko'paydi, zarba berish qudrati oshdi. 1945 yil boshida harakatdagi armiyada 38 ta tank va mexanizatsiyalashgan korpuslar bor edi.

1942- yilda ikkita aralash safdagi tank armiyalarining har biri, uchtdan tank korpuslari va bir nechta o'qchilar diviziyalaridan tashkil topdi. 1942-1943 yil qishgi kompaniya jangovar harakatlar tajribasi ko'rsatishicha, o'qchi diviziyalari tank korpuslaridan ortga qolib ketdi, armiyaning manyovr qilishiga halaqit berib, boshqaruvni qiyinlashtirdi. 1943- yil yozgi-kuzgi kompaniya boshida, o'z safiga ikkita tank va bitta mexanizatsiyalashgan korpusni, tankka qarshi qiruvchi, o'ziyurar artilleriya, zenit, muhandis va front orti qo'shinlarini olgan, beshta bir xil tanklarga ega armiyalar yaratildi. Bunday armiyaning safiga 700-900 ta tank yoki o'ziyurar artilleriya qurilmalari kiritildi. Uning jangovar imkoniyati tezda oshdi. Urushning to'rtinchi davrida tank armiyalari soni oltitaga yetdi. Bir xil tanklarga ega tank armiyalarining tashkil topishi harbiy tarixda yangilik bo'lib u o'zini oqladi.

Zirhli tank qo'shinlarining tashkiliy-shtat tizimi, tank birlashmalari va qismlarini umumqo'shin jangida dushman mudofaasini yorib o'tish uchun piyodalar va artilleriya bilan qo'llashni ta'minladi. Bundan tashqari yirik tank

birlashmalarini aviatsiya bilan hamkorlikda dushmanning operativ chuqurligida, operatsiya muvaffaqiyatini rivojlantirish uchun foydalanishni ta'minladi.

Kavaleriya Ikkinchi jahon urushida qo'llanildi, lekin uni jangovar harakatlarda qo'llanishi, artilleriya zarbasining oshganligi, tank va aviatsiyani ommaviy qo'llanilishi bilan qiyinlashdi. Texnika otlarni jang maydonidan siqib chiqardi, shuning uchun kavaleriya birlashmalarini birin-ketin qisqartirish jarayoni olib borildi. Ikkinchi jahon urushi davrida kavaleriya korpuslari va diviziyalaridan foydalanganligi, o'sha paytda tanklarning yetishmaganligi bilan tushuntiriladi. Kavaleriya ko'pgina janglarda o'zini yaxshi tomondan ko'rsatdi, ayniqsa u otliq mexanizatsiyalashgan guruhlar safida harakatlanganda.

Havo-desant qo'shinlari Oliy Bosh Qo'mondonligiga bo'ysungan havo-desant korpuslaridan tashkil topdi. Urushda ular keng qo'llanilmadilar. Buning sabablaridan biri kerakli transport samolyotlari va maxsus qurol-yarog'larning yo'qligidir. Ayrim havo-desant birlashmalari desant operatsiyalarida qatnashdilar, ayrimlari gvardiyachi o'qchi diviziyalariga aylantirildilar.

Muhandislik qo'shinlari urush yillarida son va sifat jihatidan takomillashdilar, operatsiyalarni ta'minlashda ularning ro'li oshdi. Ularning qurollanishiga har xil mashinalar, joylarni mustahkamlash, yo'l va ko'priklarni qurish, to'siqlar qo'yish ishlarini yengillashtirgan har xil muhandislik texnikalari kelib tushdi (ponton-kechuv, ko'priklar qurish, mina portlatish va fortifikatsion mashinlar).

Muhandislik qo'shinlari tashkiliy jihatdan o'qchi, tank va mexanizatsiyalashgan birlashmalar safiga kiruvchi bo'linmalar va qismlardan, hamda armiya, front buysunuvidagi muhandislik qismlari va birlashmalaridan, OBQ zaxirasidagi har xil maqsadlar uchun qo'llaniladigan muhandislik brigadalari va polklardan tashkil topgan. Muhandislik qo'shinlari istehkomlar, to'siqlar qurdilar, joylarni minalashtirdilar va shu harakatlari bilan mudofaaning barqarorligini oshishiga hissa qo'shdilar. Hujumda ular muhandislik razvedkalari o'tkazdilar, minalashtirilgan dalalardan o'tish yo'llarini ochdilar, istehkomlarni shturm qilishda qatnashdilar, egallangan hududlarda mustahkamlanishni va qarshi atakalarni, qarshi hujumlarni qaytarishni ta'minladilar.

Aloqa qo'shinlar Qurolli Kuchlar qo'shin turlarini boshqarishni ta'minlashda muhim ro'l uynadilar. Ularning safidagi qo'shinlarning safi oshdi, takomillashgan texnika bilan ta'minlandilar. Agar urushning boshida sim aloqa vositalari yetishmagan bo'lsa, radio vositalar eskirgan bo'lsa, urushning uchinchi davriga kelib aloqachi qo'shinlar takomillashgan telegraf va telefon apparatlari bilan ta'minlana boshlandilar, radio vositalarning soni oshdi.

Aloqachi qo'shinlarining tashkiliy-shtat tizimi ham o'zgardi. Urushdan oldin ular son jihatidan cheklangan bo'lib, qo'shinlar harakatlarining manyovr sharoitlariga moslashmagan edilar, ayniqsa armiya va front zvenosida.

Kimyo himoya qo'shinlari-qo'shinlarni kimyoga qarshi himoyasiga tayyor turishlarini ta'minlab qolmasdan, dushmanni inshootlarda tor-mor etish, uning tanklari bilan kurashish bo'yicha jangovar vazifalarni bajardilar, qo'shinlarni tutun maskirovkasini amalga oshirdilar¹.

¹ Istoriya ftaroy mirovoy voyni 1939-1945. Tom 1-12. – M.: Voenizdat 1973-1982g.

9. SHIMOLIY ATLANTIKA ITTIFOQI (NATO) NING VUJUDGA KELISHI. IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYINGI QUROLLI KUCHLARINING QURULISHI

9.1. Shimoliy atlantika ittifoqi (NATO) ning vujudga kelishi

1945- yilda Ikkinchi jahon urushi tugashi bilan dunyodagi hayot, 1918-yildagi urushdan keyingi oqibatlardan ham dahshatliroq edi. Qariyb butun Yevropa, jumladan Rossiyaning ham g'arbiy qismi ham vayronaga aylangan edi. Shimoliy Afrika davlatlarida ham urush o'z izini qoldirgan edi. Shimoliy-Sharqiy Osiyo iqtisodida ham vayronalik humronlik qilar edi. Xitoy katta talofatlar ko'rdi, Yaponiyaning ko'pgina shaharlari ham Amerika aviatsiyasi zarbalaridan talofatlar ko'rdi. Insoniyatning aksariyati turar joyidan mahrum bo'lib, och-yalong'och, jismonan va ruhan yarador holda edi.

1939-1945- yillardagi jahon urushi bundan yigirma besh yil avval bo'lib o'tgan jahon urushiga nisbatan totalroq va dahshatliroq bo'lib, ellik besh million odamning yostig'ini quritdi. Agar Moskva yaqindagi e'lon qilgan Sovet odamlari yo'qotishini hisobga olganda bu raqamlar 25 foizga pasaytirilgan. Lekin urushning haqiqiy natijasi nima bilan tugaganiga qaramasdan qurbonlarning uchdan ikki qismini tinch aholi tashkil etdi. Shuning uchun kelajakda urushlarning oldini olish asosiy vazifalardan bo'lib qoldi. Qurollanish va urushlarning oldini olish uchun 1919- yilda tashkil etilgan Millatlar Ligasi (Liga Natsiy) 30-yillarda Ikkinchi jahon urushiga to'sqinlik qila olmadi.

Uning o'rniga nima kelishi mumkin va uning asosiy faoliyati nimadan iborat bo'ladi? Ikkinchi jahon urushi tugaganidan keyin qirq yil davomida dunyoda va ayniqsa Yevropada qanday qarama-qarshiliklar bo'lib o'tdi, ularning sabablari va mohiyatlari nimalardan iborat? Qurollanish poygasi, «sovuq urush» va «temir parda»ning yuzaga kelishiga turtki bo'lgan sabablar nimalardan iborat? Ushbu savollarga ma'ruza davomida javob topishga harakat qilamiz.

Britaniya premer miinstri Uinston Cherrchillning Amerika prezidenti Franklin Ruzvelt bilan, 1941- yil avgust oyida Nyufaundlend yaqinida bo'lib o'tgan tarixiy uchrashuvlari davomida «Atlantika hartiyasi» ishlab chiqildi. Bu uchrashuvda ikkala davlat xabarlarini bo'lajak dunyoni quyidagicha ko'rinishda, ya'ni, unda «hamma xalqlarga o'z davlatlari hududlarida tinch-totuv yashashlarini» ta'rifladilar. Aynan mana shu hujjat Birlashgan Millatlar Tashkiloti poydevoriga qo'yilgan birinchi g'isht bo'ldi. Birinchi bo'lib aynan prezident Ruzvelt xalqaro tashkilotga shunday nom berilishini taklif etdi, bu tashkilot «Atlantik hartiya» prinsiplarini hayotga tadbiq etishni nazorat qilishi kerak edi. 1942- yil yanvarida Germaniya va uning ittifoqchilari bilan urush olib borayotgan yigirma oltita davlat BMTni tashkil etish to'g'risidagi deklaratsiyani imzoladi. Ikkinchi jahon urushi oxirigacha yana 21 ta davlat ushbu deklaratsiyaga imzo qo'ydi. Ikki yarim yil o'tgach, 1944- yil avgustida antigitler koalitsiyasidagi asosiy davlatlarning vakillari Vashington yaqinidagi «Dombarton ouks» kichik bir qishloq uyidagi yig'ilishida, Birlashgan Millatlar tashkilotining tarkibini aniqladilar. Asosiy ro'lni bunda Xavfsizlik Kengashi uynashi kerak edi, Qo'shma Shtatlar, Buyuk Britaniya,

Sovet Ittifoqi, Fransiya va Xitoy uning doimiy a'zolari bo'ldilar, bu saf hozirgi kungacha o'zgarmasdan kelmoqda.

Keyin 1945- yil aprelida ikkinchi konferensiya chaqirilib, bu gal San-Fransiskoda o'tkazildi. Bunda Germaniya va uning ittifoqchilariga qarshi kurashayotgan 50 ta davlat qatnashdi. Bu konferensiya ishining natijasi «Birlashgan Millatlar Hartiyasi» bo'lib, shu yilning oktyabrida kuchga kirdi va jahon hamjamiyatining urushdan keyingi tuzulishi dasturi bo'ldi.

Birlashgan Millatlar tashkil topganining birinchi natijalari 1942- yil yanvarida ko'zga ko'rindi. Germaniya va uning ittifoqchilarining okkupatsiya qilingan hududlarda qilgan hayvonliklari to'g'risidagi ma'lumot, jamoat bayonnomasi bilan chiqishga, harbiy jinoyatchilarni jazolash, ularni odil sud qo'liga topshirilishi ta'kidlandi. Bu deklaratsiya Birlashgan Millatlar tomonidan qabul qilindi va uning bayrog'i ostida harbiy jinoyatchilar bo'yicha tashkil etilgan komissiya 1943- yil oktyabrida birinchi maro'taba o'z majlisiga yig'ildi. O'shandayoq Amerika, Buyuk Britaniya va Sovet Ittifoqi, asosiy harbiy jinoyatchilar sud oldida javob berishi to'g'risida Germaniyani ogohlantirgan edilar.

Ittifoqchilarning 1945- yilning iyulida bo'lib o'tgan so'nggi konferensiyalari bu niyatni tasdiqladi.

1949- yil 29- avgustda Qozog'istonning Semipalatinsk poligonida Sovet Ittifoqi atom bombasining muvaffaqiyatli sinovini o'tkazdi. Bu G'arb uchun kutilmagan hol bo'lib, dunyoni uchinchi jahon urushi xavfi ostiga qo'ydi. Buning oldini olish uchun 1949- yilning aprelida G'arbiy davlatlarning yangi mudofaa tashkiloti—Shimoliy Atlantika shartnomasi NATO tashkil etildi. Bu tashkilotga Sovet xavfidan tahlikaga tushgan 12 ta G'arbiy Yevropa davlatlaridan tashqari AQSH va Kanada ham a'zo bo'ldilar.

Sovet Ittifoqining NATO tashkil topganiga bo'lgan birinchi munosabati dushmanona bo'ldi. Lekin Shimoliy Atlantika blo'gi imzolanganidan keyin, Sharq bilan G'arb o'rtasida iliqliklar paydo bo'ldi, oqibatda Berlin qamali tugatildi, SSSRning Gretsiya kommunistlariga ko'rsatayotgan yordami to'xtatildi. Lekin bu iliqlik faqat vaqtinchalik edi.

1954- yilda Shimoliy-Sharqiy Osiyoda SENTO blogi (1977- yilda bu blo'g o'z faoliyatini tugatdi), 1955- yilda Yaqin Sharqda SEATO blo'gi (blo'g 1979- yilda tarqatilib yuborildi) tashkil etildi.

Sovet Qurolli Kuchlari G'arbiy Yevropada o'zlarining harbiy qudratlarini oshirib bordilar. Shuning uchun 1952- yil Portugaliya poytaxti Lissabon shahrida, NATO davlatlari, unga endi a'zo bo'lib Gretsiya va Turkiya ham kirgan edi, Yevropada ellikta diviziya va 4000 ta samolyotlarni joylashtirib, bu xavfni oldini olishni talab etdilar. Bu qo'shinlarning hammasi, Yevropadagi ittifoqchilar kuchlarining Bosh qo'mondoni general Duayt eyzenxauerga bo'ysunishi kerak edi. Ushbu kuchlarning katta qismini, «sovuq urushning» ning oldingi marrasi hisoblangan G'arbiy Germaniyaga joylashtirish ko'zda tutildi.

9.2. Shimoliy atlantika ittifoqiga a'zo davlatlar Qurolli Kuchlarining ikkinchi jahon urushidan keyingi tuzilishi

Bo'lib o'tgan urush tajribasi hamda yangi qurol-yarog' va jangovar texnikalar - qismlar, birlashmalar va qo'shimchalarning jangovar va manyovrchanlik imkoniyatlarini oshishiga va tashkiliy formalariga o'z ta'sirini o'tkazdi.

Ushbu ko'rib chiqilayotgan davrda Qurolli Kuchlar beshta turdan tashkil topdi: Quruqlikdagi qo'shinlar; Harbiy-Havo Kuchlari; Harbiy-Dengiz Floti; davlat Havo Hujumidan Mudofaa qo'shinlari va havo-desant qo'shinlari.

Quruqlikdagi qo'shinlar o'z ichiga: *piyodalarni, Zirxli tank va mexanizatsiyalashgan qo'shinnarni, artilleriyaning, kavaleriyaning, hamda maxsus qo'shinnarni (muhandislik, aloqa) va boshqalarni olgan.* 1954- yilda Kavaleriya qo'shin turi sifatida o'z ahamiyatini yo'qotdi va bekor qilindi. Zirxli tank, mexanizatsiyalashgan qo'shinlar, artilleriya va havo hujumidan mudofaa qo'shinlarining ro'llari oshib bordi.

Asosiy birlashmalar sifatida o'qchi, mexanizatsiyalashgan va tank diviziyalari qabul qilindi.

O'qchi qo'shinlarining zarba berish kuchlari oshdi. O'qchi diviziyalar safiga tank o'zi yurar po'klari (tankosamoxodnie polki) va boshqalar kiritildi. Diviziya butunlay motorlashtirildi. Shu yillarda uning safiga 1488 ta avtomashinalar, shataklar (tyagachlar), transportyorlar mavjud edi, 1944- yilda uning tarkibida boryo'g'i 419 ta avtomashina va shataklar (tyagachlar) bo'lgan edi. 1946- yil oxirida diviziyaning artilleriya minomyotlarini zarba berish qudratlari urush davriga nisbatan ikki martaga oshdi. Shtatdagi tanklar va o'ziyurar artilleriya qurilmalari jang maydonida piyodalarni bevosita qo'llab-quvvatlashni ta'minladi. Zarba berish imkoniyatlari bo'yicha diviziya ingliz va fransuz armiyalaridan kuchli bo'lib, faqat amerikaliklarniki bilan tenglashar edi.

1946- yilda o'qchilar korpusi tashkiliy shtat tizimiga o'zgartirishlar kiritildi. Uning safiga ikkita o'qchilar va bitta mexanizatsiyalashgan diviziyalar, bir nechta yangi korpus artilleriya qismlari va boshqa qismlar kiritildi. Korpuslarda artilleriyaning soni 21% ga ortdi, zalp bilan o't ochib zarba berish esa urush oxiridagi 5 t. dan 1953- yildagi 37 t. ga yetdi. Tank va o'zi yurar artilleriya qurilmalari 20 martaga ko'paydi.

Korpus safiga kiritilgan mexanizatsiyalashgan diviziya uning harakatchanligi va zarba berish kuchini oshirdi. Shtat bo'yicha diviziyadagi tanklar va O'YUAQ (SAU) lar urush davridagi korpuslarnikigacha yetdi. Bundan tashqari, diviziya motopiyodalar uchun bronetransportyorlar oldi.

Yangi tashkiliy tizimdagi o'qchilar korpusi mustaqil ravishda dushman mudofaasini butun taktik chuqurligida yorib o'tishga, yorib o'tilgan uchastkalarga tank va mexanizatsiyalashgan birlashmalarni kiritishga, hujumni yuqori suratlarda olib borishga va mudofaada egallab turgan chizig'ini mustahkam ushlab turishga qodir bo'ldi. Shu bilan birga qismlar va birlashmalar tashkiliy-shtat tizimida hali kamchiliklar bor edi, ulardan asosiysi- zenit vositalari, muhandislik texnikalari va aloqa vositalarining yetarli davrajada emasligidir.

Umumqo'shin armiyalari, o'qchilar korpuslarining imkoniyatlari kengayishi, artilleriya safining o'zgartirilishi va armiya safiga boshqa armiya bo'ysunuvidagi qismlarning kiritilishi munosobati bilan urush yillaridagidan qudratliroq bo'ldi.

U, nafaqat mudofaa vazifalarini hal etadigan, balki operativ chuqurlikda muvaffaqiyatni rivojlantiradigan, dushmani boshqa armiyalar bilan hamkorlikda tezda qurshab olishga va tor-mor etishga qodir birlashmaga aylandi.

Zirhli tank va mexanizatsiyalashgan qo'shnlarning tashkiliy-shtat tizimida ham o'zgarishlar bo'ldi. Urushdan keyin tank va mexanizatsiyalashgan korpuslar tank va mexanizatsiyalashgan diviziyalarga aylantirildi.

Tank armiyalari bazasida mexanizatsiyalashgan armiyalar tashkil etilib, ular o'z saflariga ikkita tank va ikkita mexanizatsiyalashgan diviziyalarni olgan, armiya qismlari tank va O'YUAQ (SAU) lar soni bo'yicha urush davridagi armiyalardan o'zib ketdi. Umumqo'shin armiyalariga nisbatan kam sonli artilleriya, minomyotlar va avtotransportga ega bo'lib ular yuqori harakatchanlikka va manyovrchanlikka ega bo'ldilar va operatsiyalarda muvaffaqiyatni rivojlantiruvchi vositaga aylandilar. Lekin, ham mexanizatsiyalashgan, ham umumqo'shin armiyalari keyingi takomillashishni talab etar edi.

O'qchilar diviziyasi safiga tank o'zi yurar po'lkarning kiritilishi va korpuslar safiga mexanizatsiyalashgan diviziyaning kiritilishi, mexanizatsiyalashgan armiyalar va alohida tank diviziyalarining tashkil etilishi zirhli tank va mexanizatsiyalashgan qo'shnlarning keyingi rivojlanishiga olib keldi. 1953- yilda ularning udel massasi (ahamyati) urush davridagiga nisbatan oshdi.

OBQ zaxirasi artilleriya'sining ham tashkiliy-shtat tizimida o'zgarishlar bo'ldi. Qism va birlashmalarda artilleriya va minomyotlarning, hamda o't ochishni boshqarish vositalarining soni oshdi. Shu bilan birga qurollanishga ballistik raketalarining kiritilishi bilan yangi qo'shin turi-raketa qo'shinlariga asos solina boshlandi.

Muhandislik, kimyo va boshqa maxsus qo'shin turlari tashkiliy shtat tizimida ham o'zgarishlar bo'ldi. Ushbu qo'shnlarning yangi tashkiliy shtat tizimida qurollanishga kiritilgan yangi jangovar texnikalar va o'sha davr harbiy san'atining talablari maqsadga muvofiq hisobga olindi.

Misol uchun, o'qchilar korpusida sapyor ro'talarining soni bir yarim marotobaga oshdi.

1940- yillar oxirida HHK da, uzoq va transport-desant aviatsiyasi tashkiliy tizimini mustahkamlashga qaratilgan tadbirlar o'tkazildi. Davlat HHM qo'shnlari 1948- yilda Qurolli Kuchlarning alohida turi deb belgilandi. Unda har xil maqsadlarda qo'llash uchun mo'ljallangan birlashmalar va qismlar yaratildi.

Harbiy-Dengiz Floti o'z tarkibiga flotlar va (dengiz, daryo) flotiliyalarni oldi. Ular suv usti kemalari, suv osti kemalari birlashmalaridan, aviatsiya, qirg'oq va zenit artilleriya'si, dengiz piyodalari va har xil maxsus qo'shinlar irlashmalari va qismlaridan tashkil topdi.

Havo-desant qo'shnlari 1946 yil iyunida Qurolli Kuchlarning alohida turi deb belgilandi.

Raketa-yadro qurolining rivojlanishi, strategik raketalarining ulkan imkoniyatlari Qurolli Kuchlarning yangi turi -Strategik maqsadlarda

qo'llaniladigan Raketa Qo'shinlarining yaratilishiga turtki bo'ldi. 1960 yilda Strategik maqsadlarda qo'llaniladigan Raketa Qo'shinlarining Qurolli Kuchlarning alohida turi etib belgilanishi, urushda maqsadlarga erishishning hal qiluvchi vositasi sifatida ularning rivojlanishlarida alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Strategik maqsadlarda qo'llaniladigan Raketa Qo'shinlari, qisqa muddatlarda bir vaqtning o'zida agressorning harbiy-iqtisodiy potensialini izdan chiqarish, uning strategik yadro hujum qilish vositalarini, asosiy guruhlarini tor-mor etishni ta'minlovchi jangovar imkoniyatlarga ega bo'ldi. Raketa qo'shinlarining tashkiliy-shtat tizimi takomillashdi, ularning hal etilishi kerak bo'lgan vazifalarining hajmi kengaydi, yangi boshqarish tizimi yaratildi.

Quruqlikdagi qo'shinlar Qurolli Kuchlarning asosiy turlaridan biri sifatida rivojlandi. Ularning saflarida yangi qo'shin turlari yaratildi: o'z safiga operativ-taktik va taktik raketa bo'linmalari va qismlarini va havo hujumidan mudofaa qo'shinlarini olgan raketa qo'shinlari. Raketa qo'shinlari dushmanning katta maydonlariga va katta chuqurliklariga hal qiluvchi yadro zarbalarini berishga qodirlar. Havo hujumidan mudofaa qo'shinlari zenit boshqariluvchi raketalar, zenit artilleriyasi bo'linmalariga va radiotexnik vositalariga ega bo'la boshladilar. Ular front qiruvchi aviatsiya bilan hamkorlikda, raketa, motoo'qchi va tank qo'shinlarini havodan ishonchli himoya etish va ular tomonidan jangovar vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishni ta'minlashga qodir bo'ldilar.

Yangi jangovar texnika va qurol-yarog'lar bilan qurollangan havo-desant qo'shinlarining birlashmalari va qismlarining ham tashkiliy-shtat tizimlari takomillashdi. Ularning ro'llari va udel massalari oshdi, mustaqil vazifalarni dushman front ortining chuqur ichkarisida, frontning asosiy qo'shin guruhlaridan o'zib ketgan (ajragan) hollarda hal etishlarigacha vazifalari kengaytirildi.

Quruqlikdagi qo'shinlarning ko'p sonli tanklar bilan ta'minlanishi ularning zarba berish qo'dratini ko'p martaga oshirdi, shaxsiy tarkibning yadro quroli faktorlari ta'siridan zirhli tanklar yordamida himoyalaniish foizlari oshdi. Tank qismlari va birlashmalari yonilg'i zaxiralarini to'ldirmasdan katta masofalarga harakatlanish qobiliyatlariga ega bo'ldilar. O'qchi va mexanizatsiyalashgan diviziyalar o'rniga takomillashgan va harkatchan yuqori manyovrga ega bo'lgan diviziyalar tashkil etila boshlandi. O'z saflariga zamonaviy qurol-yarog'larga ega bo'lgan motoo'qchi va tank bo'linmalariga ega bo'lib, ular tank diviziyalari kabi harkatchan bo'ldilar. Zirhli mashinalarda harakatlanib motoo'qchi birlashmalari, tezlik bilan marshni amalga oshirishga, jang maydonida chaqqonlik bilan manyovr qilishga va hujumni yuqori suratlarda rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Motoo'qchi diviziyalarining zarba berish qudrati, raketa qurolini hisobga olmaganda, to'rt martadan ortdi. Tank diviziyalari ham qayta tashkil etildi, natijasida zarba uning zarba berish qudrati oshdi. Motoo'qchi yoki tank diviziyalarida tanklarning soni urush davridagi tank yoki mexanizatsiyalashgan divizionikiga nisbatan oshdi.

Quruqlikdagi qo'shinlarning operativ-taktik va taktik raketalar bilan jihozlanishi, motoo'qchi va tank diviziyalarida tanklar sonining oshishi, hamda boshqa takomillashgan texnikalarning kiritilishi ularning jangovar imkoniyatlarini ancha oshirdi. Quruqlikdagi qo'shinlarning mustaqilliklari va shu bilan birga omon

qolgan dushmanni guruhlarini tor-mor etish vazifalarini hal qilish, hamda muhim ob'ekt va rayonlarni egallash va ushlab turish bo'yicha imkoniyatlari oshdi.

HHM qo'shinlarining yangi qurol-yarog'lari va jangovar texnikalari ularning tashkiliy-shtat tizimlarini o'zgartirishni talab etdi. Ularning jangovar qudratlarining asosini zenit raketa qo'shinlari va raketalar bilan jihozlangan qiruvchi aviatsiya tashkil etdi. Zenit raketa qo'shinlari o'z qurollanishida har xil maqsadlar uchun qo'llanishga mo'ljallangan jangovar komplekslarga ega bo'lgan qismlardan tashkil topdi. O'z qurollanishiga raketalar bilan jihozlangan uzoq masofalarga harakatlanuvchi qiruvchi-ushlab qoluvchi (perexvatchik) davlat HHM aviatsiyasi, ob-havoning hamma sharoitlarida dushman samolyotlari va qanotli raketalarini hamma balandliklarda va tezliklarda yakson etish imkoniyatlarini oldilar.

Har xil klassdagi va har maqsadlar uchun qo'llaniladigan raketalarining kiritilishi bilan aviatsiyaning ayrim jangovar vazifalarini ularning zimmasiga yuklatildi. Lekin aviatsiyaning Qurolli Kuchlar tizimidagi ro'li katta bo'lib qolaverdi. Dushmanning front ortidagi ob'ektlarini, hamda harakatlanayotgan nishonlarni tor-mor etish uchun katta manyor qilish qobiliyatiga ega bo'lgan aviatsiya birlashmalarining jalb etilishi ko'zda tutildi. Tashkiliy-shtat tizimi ham takomillashdi. Shturmchi aviatsiya o'rniga qiruvchi-bombardimonchi aviatsiya yaratildi. Harbiy-transport aviatsiyasining ham ro'li oshdi. Front aviatsiyasining hamma turlarida qiruvchi, bombardimonchi, (qiruvchi-bombardimonchi, razvedkachi va yordamchi) bo'lib o'tgan o'zgarishlar undan jang va operatsiyalarda samarali foydalanishni oshirdi.

Aviatsiyaning asosiy vazifasi, dushmanning raketa qurilmalarini, atom orudiyalarini, qanotli raketalarini, yadro raketalarini nishonga olib boruvchi samolyotlarini, raketa kemalarini va suv osti kemalarini, hamda yadro o'q-dori omborlarini tor-mor etish yo'li bilan uning yadro vositalariga, arsenallariga qarshi kurash bo'ldi. Bombardimonchi va qiruvchi-bombardimonchi aviatsiya kichik razmerli va harakatlanuvchi nishonlarni aniqlash va tor-mor etishning muhim vositasi bo'lib qolaverdi.

HDF rivojlanishi Qurolli Kuchlarning boshqa qo'shin turlari bilan hamkorlikda muhim operativ-strategik vazifalarni hal etish uchun, flotlar safida suv osti kemalari, dengi raketa aviatsiyasi va suv usti kemalari birlashmalarini yaratish yo'lidan bordi. Kemalar birlashmalari va flot aviatsiyasi birlashmalarini umumlashtirish tizimi o'zining rivojlanishiga ega bo'ldi.

Qurolli Kuchlar front orti xizmatlari organlarining tashkiliy-shtat tizimlari janglar va operatsiyalarni olib borish usullarining o'zgarishiga mos ravishda o'tkazildi. Front orti to'lig'icha motorlashdi, uning harakatchanligi va mobilligi oshdi.

Shunday qilib, Qurolli Kuchlarning yangi turi -Strategik maqsadlarda qo'llanish uchun mo'ljallangan raketa qo'shinlarining yaratilishi bilan urushda strategik vazifalarni hal etishning asosiy ro'li ularga berildi. Davlat HHM qo'shinlarining ro'li ham oshdi. Qurolli Kuchlar qo'shin turlarida yangi qo'shin turlari paydo bo'ldi va ularning tashkiliy-shtat tizimlari to'xtovsiz takomillashdi. Bu hammasi, bo'lib o'tgan o'zgarishlarga qaramasdan, Sovet harbiy san'atining

muhim prinsipi -Qurolli Kuchlar hamma qo'shin turlarining birgalikdagi harakatlari bilan urushda g'alaba qozonish-o'z ahamiyatini yo'qotmadi.

9.3. Sovuq urushning boshlanishi

1949- yil 29- avgustda Qozog'istonning Semipalatinsk poligonida Sovet Ittifoqi atom bombasining muvaffaqiyatli sinovini o'tkazdi. Bu G'arb uchun kutilmagan hol bo'lib, dunyoni uchinchi jahon urushi xavfi ostiga qo'ydi. Buning oldini olish uchun 1949- yilning aprelida G'arbiy davlatlarning yangi mudofaa tashkiloti-Shimoliy Atlantika shartnomasi NATO tashkil etildi. Bu tashkilotga Sovet xavfidan tahlikaga tushgan 12 ta G'arbiy Yevropa davlatlaridan tashqari AQSH va Kanada ham a'zo bo'ldilar.

Sovet Ittifoqining NATO tashkil topganiga bo'lgan birinchi munosabati dushmanona bo'ldi. Lekin Shimoliy Atlantika blogi imzolanganidan keyin, Sharq bilan G'arb o'rtasida iliqliklar paydo bo'ldi, oqibatda Berlin qamali tugatildi, SSSRning Gretsiya kommunistlariga ko'rsatayotgan yordami to'xtatildi. Lekin bu iliqlik faqat vaqtinchalik edi.

1954- yilda Shimoliy-Sharqiy Osiyoda SENTO blogi (1977- yilda bu blo'g o'z faoliyatini tugatdi), 1955- yilda Yaqin Sharqda SEATO blogi (blo'g 1979 yilda tarqatilib yuborildi) tashkil etildi.

Sovet Qurolli Kuchlari G'arbiy Yevropada o'zlarining harbiy qudratlarini oshirib bordilar. Shuning uchun 1952- yil Portugaliya poytaxti Lissabon shahrida, NATO davlatlari, unga endi a'zo bo'lib Gretsiya va Turkiya ham kirgan edi, Yevropada ellikta diviziya va 4000 ta samolyotlarni joylashtirib, bu xavfni oldini olishni talab etdilar. Bu qo'shinlarning hammasi, Yevropadagi ittifoqchilar kuchlarining Bosh qo'mondoni general Duayt eyzenxauerga bo'ysunishi kerak edi. Ushbu kuchlarning katta qismini, «sovuq urushning» ning oldingi marrasi hisoblangan G'arbiy Germaniyaga joylashtirish ko'zda tutildi.

1950- yillarning boshlarida Amerikaliklar Sovet Ittifoqining 50 ta shahrini yadro quroli nishoniga olib qo'ygan edilar. SSSRda 1954 yilning 14 sentyabr kunida Orenburg oblastining Totsk poligonida yadro qurolini qo'llab, «qor uchquni» nomini olgan harbiy mashqlar o'tkazildi. Bu mashqlarni tayyorlash va o'tkazish marshal G.K.Jukovga topshirildi. Totsk poligoni tanlanishining sababi, bu yerlar G'arbiy Yevropa ob-havosiga (tog'lar, suvliklar, o'simliklar) juda o'xshashligi va yadro qurolining shaxsiy tarkibga ta'siri qay darajada bo'lishini sinab ko'rishdan va uni yadro zarbalariga tayyorlashdan iborat edi. 1954- yil 14-sentyabrda Axtuba aerodromidan 38 kt. quvvatga ega bo'lgan atom bombasi TU-4 rusumlm bombardimonchi samolyotga yuklandi. Soat 9.34 da bomba Totsk osmonida, 315 metr balandlikda portlatildi. Shundan so'ng, Belorussiya va Ural harbiy okruglaridan jalb etilgan 45 ming harbiy xizmatchilar portlash epitsentrida, himoya kiyimlarida mashqlarni boshladilar. Mashqlarda Sharqiy Yevropa davlatlari vakillari ham ishtirok etdilar. Harbiy mashqlar muvaffaqiyatli o'tkazildi, shundan keyin 1955- yil 14- mayda Varshava shartnomasi tashkil etildi, Sovet Ittifoqining yadro qudratiga ishonch hosil qilgan Sharqiy Yevropa davlatlari ushbu shartnomaga a'zo bo'ldilar.

Birinchi haqiqiy yadro inqirozi va «sovuq urush» yillarining eng jiddiy mojarosi–1962- yilda kelib chiqdi. 1959- yil yanvarida Kubada uzoq davom etgan fuqarolar urushidan keyin, Fidel Kastro boshchiligidagi kommunist partizanlar, Amerika tomonidan tayinlangan prezident Batista hukumatini ag‘darib tashladilar. Amerikani, o‘z burni ostida kommunistik davlatning barpo etilishi jiddiy havotirlantirib qo‘ydi. 1961- yilda Amerikaning yosh prezidenti Jon F.Kennedi, Kastro changalidan o‘z davlatlarini tortib olishga umid bog‘lagan Kuba emigrantlariga yordam berishga rozilik berdi. Shu yilning mart oyida Amerika Kubaga qarshi hujumni rejalashtirdi va tajovuzni tayyorlash uchun Gvatemala, Nikarauga va Kosta-Rika davlatlari hududlaridan foydalanishni ko‘zda tutdi. 1961- yil 17- aprelda Amerika dengiz desanta Kubaning Playya-Xiron rayoniga tushurildi. Ertasi kuni interventlar parashyut desantini tushirdilar, ularning vazifalari, Kochinos buxtasidan orolning ichkarisiga boradigan yo‘lni to‘siq qo‘yish va shu bilan asosiy kuchlarga yo‘l ochib berish edi. Davlat ichkarisiga yollanganlarning keyingi harakatlarini oldini olish maqsadida Kuba Revolyusiya qo‘mitasi umumiy safarbarlik e‘lon qildi. Desant tushurilgan rayonga kuchlarning asosiy qismi jo‘natildi, natijada dushman to‘xtatib qo‘yildi. 18 aprelda Kuba qurolli kuchlari hujumga o‘tdilar va 20- aprelda dushman to‘xtatib qolindi. Shundan so‘ng Amerika Qurolli Kuchlari Kubani dengiz tomonidan qamalga olishni boshladilar.

Bu hodisa Kastroni Moskvadan yordam so‘rashga majbur etdi va Xrushyov 1962 yil kuzida Kubada raketa-yadro bazasini yaratishga qaror qildi. Sovet qo‘shinlarini va qurol-yarog‘larini Kubaga tashib keltirish «Anadir» nomini olgan mashhur operatsiya boshlandi. Kremlda marshal Biryuzovning «raketalar uchun Qirollik palma daraxtzorlari juda qulay» degan fikri olg‘a surildi. Bu fikrning noto‘g‘ri ekanligi, Amerika razvedkachi samolyotining birinchi razvedka parvozi davomida, havodan bu ob‘ektlarni suratga olganidan keyin aniq bo‘lib qoldi. Ushbu fotosuratlar Oq Uyga taqdim etilganidan keyin, ikkita qudratli davlat o‘rtasida urushning boshlanishi muqarrar bo‘lib qoldi. Prezident Kennedi, agar Amerika hududiga bitta raketa uchirilsa, Sovet Ittifoqini ommalashgan o‘ch olish yadro zarbalari kutayotgani to‘g‘risida Xrushevni ogohlantirdi. Undan tashqari, Sovet Ittifoqi, raketalari olib chiqilmas ekan, Kuba doimo harbiy zarbalar xavfi ostida qolishi to‘g‘risida ham ogohlantirildi.

Butun dunyo yadro urushi boshlanishidan xavfsirab, qo‘rqib, hadiksiab hayot kechira boshladi. Lekin Xrushyov, Amerika yadro qudrati Sovet yadro qudratidan ustun ekanligini tushunib yetdi. 1962- yil 28- noyabrdagi, mojarolarni tinchlik yo‘li bilan hal etish shartnomasiga ko‘ra, Sovetlar tomoni Kubadan raketalarni olib chiqdi, Amerika tomoni esa bunga javoban dengiz qamalini oldi va Kubaga hujum qilmaslik majburiyatini oldi. Oradan bir yil o‘tgach, 1963- yil 22- noyabrda Amerika prezidenti Jon Kennedi, Texas shtati Dallas shahridagi tashrifi mobaynida unga suiqasd qilinib otib o‘ldirildi, 1963- yil oktyabrda Xrushyov hokimiyatdan chetlatilib uning o‘rniga L.I.Brejnev keldi, F.Kastro esa 2008 yilgacha Kubaning davlat raxbari lavozimida faoliyat yuritib keldi.

9.4. Yadro qurolini qo'llash bilan jang harakterini o'zgarishi

Yadro quroli va ancha takomillashgan oddiy qurollarni qo'llanishi, birlashmalar va qismlarni to'liq motorlashtirilishi, yadro qurolini qo'llash sharoitlarida jang harakterini o'zgarishiga ta'sir ko'rsatdi, uning natijalarilarini amalga oshirish, yadro vositasi zarbasidan omon qolgan dushman guruhlarini tor-mor etish va u egallagan rayonlarni bosib olishga e'tibor qaratildi. Shuning uchun g'alabaga erishishning vositalaridan biri hisoblangan umumqo'shin jangining ro'li avvalgidek muhim bo'lib qolaverdi. Shu bilan birga umumqo'shin jangini tashkil etish va olib borish, taktik bo'g'inda komandirlar va shtablarning javobgarliklari murakkablashdi.

Yadro quroli nafaqat o't ochish qudratini uning oldingi tushunchasida oshiribgina qolmay, balki dushman qo'shinini tor-mor etishdagi va taktik vazifalarni hal etishda yangi vosita bo'ldi. Bu qurolning qudrati muhim vazifalarni hal etishda hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdi, umumqo'shin jangi mazmunini tubdan o'zgartirdi. Uning oldingi elementlari-o't ochish, zarba, manyovr-endilikda jang mazmunini to'liq qamrab olmadi. Yangi element-yadro zarbasi maydonga kelib, u jangdan oldin o'tkaziladigan bo'ldi. Yadro zarbasidan keyin vaqtlar va maqsadlar bo'yicha bir-birovlari bilan bog'liq bo'lgan birlashmalar va qismlarning yuqori manyovrli harakatlari rivojlanishi kerak. Bunda zarba berish qudrati va uning bir vaqtning o'zida dushmanga ta'sir o'tkazish chuqurligi ancha oshdi.

Manyovr o'tkazishning ham mazmuni o'zgardi. Birlashmalar, qismlar va bo'linmalarni avval ko'zda tutilganidek tezkorlik bilan dushmanga nisbatan qulay marralarga chiqarish maqsadlariga qo'shimcha, yadro zarbasi natijalaridan foydalanib hujumni rivojlantirish va dushmanning muhim ob'ektlarini bosib olish yoki dushman zarbasidan qo'shinlarni olib chiqish uchun dushman mudofaasi ichkarisiga qat'iy manyovrlarni qo'llash kerakligi ko'rinib qoldi. Yadro vositalari bilan manyovr qilish harbiy san'atga yangilik bo'lib kirdi, unga ko'ra o'z qo'shinlari kuch guruhlarini o'zgartirmasdan dushmanga katta talofatlar yetkazish imkoniyati paydo bo'ldi. Taktik havo desantini keng qo'llash, ularning tushirilish rayonlariga qanotlardan harakat qilayotgan birlashmalar va qismlar tezkorlik bilan chiqishlari ham hisobga olindi.

Yadro va o't ochib zarba berish tezkor manyovrlar va qat'iy atakalar bilan uyg'unlikda umumqo'shin jangining asosiy mazmunini aniqlab berdi. U murakkab, manyovrechan, chuqur va o'ta shiddatli bo'ldi.

Shunday qilib, manyovr o'tkazishning ham mazmuni o'zgardi. Birlashmalar, qismlar va bo'linmalarni avval ko'zda tutilganidek tezkorlik bilan dushmanga nisbatan qulay marralarga chiqarish maqsadlariga qo'shimcha, yadro zarbasi natijalaridan foydalanib hujumni rivojlantirish va dushmanning muhim ob'ektlarini bosib olish yoki dushman zarbasidan qo'shinlarni olib chiqish uchun dushman mudofaasi ichkarisiga qat'iy manyovrlarni qo'llash kerakligi ko'rinib qoldi. Yadro vositalari bilan manyovr qilish harbiy san'atga yangilik bo'lib kirdi, unga ko'ra o'z qo'shinlari kuch guruhlarini o'zgartirmasdan dushmanga katta talofatlar yetkazish imkoniyati paydo bo'ldi. Taktik havo desantini keng qo'llash, ularning tushirilish

rayoʻnlariga qanotlardan harakat qilayotgan birlashmalar va qismlar tezkorlik bilan chiqishlari ham hisobga olindi.

Yadro va oʻt ochib zarba berish tezkor manyoʻvrlar va qatʻiy atakalar bilan uygʻunlikda umumqoʻshin jangining asosiy mazmunini aniqlab berdi. U murakkab, manyoʻvrchan, chuqur va oʻta shiddatli boʻldi¹.

¹ Ilin I.F., Kobrin N.I. Razvitie Sovetskix Voorujennix Sil I voennogo iskusstva posle vtoroy mirovoy voyni (1945-1982 g.). Uchebnoe posobie. – M.: Voenizdat 1987. – 96 s.

10. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING MUSTAQIL DAVLAT MAQOMINI OLISHI. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLLI KUCHLARINING TASHKIL TOPISHI

10.1. O‘zbekiston Respublikasining mustaqil davlat maqomini olishi

O‘zbekistonning mustaqillikka erishuvi uzoq davom etgan tarixiy jarayonning natijasi bo‘ldi. O‘zbek xalqi qariyb 3000 yillik tariximizda qisqa vaqtgina mustaqil yashagan xolos. Ayniqsa, keyingi oq va qizil saltanatning 130 yil davom etgan hukmronligi o‘z tarixiy davlatchiligiga ega bo‘lgan Turkistonni mustamlaka va qaramga aylantirgandi. Bu zulmatga qarshi kurash goh pinhona, goh oshkora bo‘lsin xalqimiz azal-azaldan o‘z fikri-zikri bilan mustaqil, ozod, erkin yashash uchun tinimsiz intildi.

XX asr 90-yillariga kelib jahon va sobiq Ittifoqdagi o‘zgarishlar, hamda yuzaga kelgan vaziyat O‘zbek xalqining mustaqillik uchun bo‘lgan kurashini tezlashtirib yubordi. Mana shunday jarayonda O‘zbek xalqiga munosib yo‘lboshchi zarur edi. Tarix taqozosi bilan elim deb yashovchi Islom Karimovdek jasoratli inson 1989- yil 23- iyunda O‘zbekistonga raxbarlikka keldi. O‘zbekistonning yangi hukumati Markaz bilan bo‘ladigan munosabatlarni o‘zgartirmay turib, ijobiy siljishlarga erishib bo‘lmasligini va buning uchun respublikaning to‘liq mustaqilligini ta‘minlash zarurligini tushunib yetdi. Uning tashabbusi bilan O‘zbekiston hukumati tomonidan 1989- yil 15- avgustda “kolxozchilar, sovxoz ishchilari, fuqarolar, shaxsiy tomorqa xo‘jaliklari va individual uy-joy qurilishini yanada rivojlantirish to‘g‘risida” maxsus qaror qabul qilindi. Garchi, bu g‘oya Ittifoq raxbarlariga yoqmagan bo‘lsa ham, I.A.Karimov o‘z fikridan qaytmay, uni jasorat bilan amalga oshira bordi. Natijada o‘sha yilning 4 oyida aholi qo‘shimcha 90,7 ming gektar yer olishdi.

O‘ta qisqa fursat ichida 1,5 milliondan ko‘proq oilaning tomorqa uchastkalari kengaytirildi, tomorqaga yetolmay yurgan 580 ming oila unga ega bo‘ldi. Tomorqa xo‘jaligi maydonining o‘sishi, unga bo‘lgan e‘tiborning kuchayishi, agrar siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanishi qishloq xo‘jaligining keskin o‘shishiga olib keldi. 1989-2000- yillar mobaynida don yetishtirish 2,5 baravar o‘sib, don bo‘yicha chetga qaramlikdan qutulgan ekanmiz, bu muvaffaqiyatga erishishimizda tomorqachilarning ham munosib hissasi bor. Yana qator mahsulotlar ishlab chiqarishda ham tomorqachilarning ulushi katta. Masalan, shu davrda kartoshka ishlab chiqarish, meva, sut mahsulotlari yetishtirishda ham ijobiy o‘shishlarga erishildi. Mazkur mahsulotlarning asosiy qismi tomorqadan olinishi hech kim uchun sir emas.

Shuningdek, o‘sha vaqtda hali ham “Paxta ishi”, “O‘zbeklar ishi” kabi uydirmalar bilan O‘zbek xalqi nafsoniyatiga tegish davom etardi. O‘zbekistonning amalda mustaqillik sari tashlangan eng muhim qadamlardan biri O‘z Kompartiyasi Markaziy Komitetining 1989- yil 25- noyabrdagi XVIII plenyumida O‘zbekiston hukumati avvalo Respublika va O‘zbeklar boshiga yog‘ilayotgan malomat toshlariga chek qo‘yish, “Paxta ishi”, “O‘zbeklar ishi” degan uydirmalarni bas qilish, Moskva matbuotida O‘zbeklarning milliy nafsoniyatiga tegadigan

chiqishlarni to'xtatish zarurligi uqtirildi. 1989- yil 21- oktabrda O'zbekiston Oliy Kengashning XI sessiyasi O'zbekistonning davlat tili haqidagi Qonunni qabul qildi. Ushbu qonunning qabul qilinishi O'zbek xalqining, respublikamizda yashovchi boshqa xalqlarning madaniy-ma'naviy va siyosiy hayotida ro'y bergan g'oyat muhim voqea bo'ldi.

Voqealar jarayoni shu darajada tezlashdiki, I.A.Karimovning siyosati bevosita O'zbek xalqi hohish-irodasi, sa'y-harakati bilan qo'shilib ketib, ittifoq raxbariyatini talvasaga solib qo'ydi. O'zbekiston SSR Oliy Kengashning 1990- yil 24- martida bo'lib o'tgan sessiyasida boshqaruv tizimini tubdan isloh qilish, prezidentlik lavozimini joriy etish to'g'risida qaror qabul qilindi va O'zbekistonda ittifoqdosh respublikalar orasida birinchi bo'lib prezidentlik lavozimi joriy etildi. Demokratik jarayonlarini yanada chuqurlashtirish, siyosiy o'zgarishlarni takomillashtirish va konstitutsion tizimni mustahkamlash mantiqan tom ma'nodagi mustaqillikni talab etadi va uning zamirida markazga bo'ysunmaslik, o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyili yotadi. Shuningdek, davlat hokimiyati va boshqaruvi oliy organlarining o'zaro aloqasini takomillashtirish-bu bevosita partiya yakkahokimligini bartaraf etish, fuqaro va davlat o'rtasidagi munosabatlarni yaqinlashtirish demakdir. Bu esa oxir-oqibatda respublikaning o'z taraqqiyot yo'lini ishlab chiqadigan va uni amalga oshiradigan Prezident lavozimini joriy qilishni taqozo etdi. Bu tabiiyki, Gorbachev boshliq ittifoq raxbariyatini qattiq tashvishga sola boshlagan edi. Aslini olganda, O'zbekiston boshqa ittifoqchi respublikalarda kundan kunga tazyiq va zo'ravonlik oshirayotgan, kam sonli xalqlarga zug'um o'tkazilayotgan bir paytda ana shunday dadil siyosat yurita boshlagan edi.

O'zbekistonning mustaqilligi yo'lidagi yana bir muhim qadam O'zbekiston SSR Oliy Kengashning XII chaqiriq ikkinchi sessiyasida (1990 y. 20- iyun) qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi "Mustaqillik Deklaratsiyasi"dir. Ushbu Deklaratsiyani qabul qilishda respublika Oliy Soveti deputatlari jonbozlik ko'rsatdilar. "Mustaqillik Deklaratsiyasi"da har bir millat o'z taqdirini o'zi belgilashi, Deklaratsiya qoidasi bilan kafolotlanishi ta'kidlandi. Unda O'zbek xalqining asrlar davomida qo'lga kiritgan davlat qurilishi va madaniy taraqqiyot borasidagi boy tarixiy tajribasi va an'analari hisobga olindi. Deklaratsiya 12 moddadan iborat bo'lib, uning 1-moddasida "O'zbekiston SSR ning demokratik davlat mustaqilligi respublikaning o'z hududida barcha tarkibiy qismlarini belgilashda tashqi munosabatlardagi tanho hokimligidir",-deb, yozib qo'yilgan. Sessiya qabul qilgan bu "Mustaqillik Deklaratsiyasi" xalqimiz tomonidan katta mamnuniyat bilan kutib olindi. Shu kundan boshlab respublikada O'zbekistonning iqtisodiy va siyosiy hayotiga doir masalalar mustaqil tarzda hal qilina bordi. Bunga misol tariqasida 1991- yil 22- iyulida O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Prezidiumi qarorida Prezident huzuridagi Vazirlar Mahkamasiga Ittifoqqa bo'ysunuvchi korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning O'zbekiston SSR huquqiy tobeligiga o'tishi tartibini belgilash vazifasi topshirildi. O'sha vaqtda Markaz raxbarlari Respublikalar Ittifoqini qanchalik saqlab qolishga urinmasinlar, buning iloji yo'q edi. Chunki endi eskicha tartib bilan mamlakatni idora etib bo'lmas, o'z navbatida ittifoqdosh respublikalarning mustaqillikka bo'lgan intilishi tobora kuchayib

borardi. Biroq Markazni kuchaytirish tarafdorlari boshqa usullardan: namoyishlar o'tkazish, mitinglar tashkil qilish, hatto g'ayri konstitutsion yo'llar bilan davlat to'ntarishi o'tkazish bilan bo'lsa-da, oldingi buyruqbozlik tizimini mustahkamlashga harakat qildilar. Buning aksi sifatida O'zbekiston hukumati o'zbek xalqi manfaatlarini hisobga olgan holda o'zining faol siyosatini davom ettirardi. 1991- yil 11- yanvarida mamlakat Prezidenti qishloq aholisiga bevosita amaliy yordam berish uchun navbatdagi Farmonga imzo chekdi. Mazkur Farmon 1989- yilda boshlangan haqiqiy yangilanishlarning mantiqiy davomi edi. Prezident imzolagan hujjatda 1991- yilda paxta ekin maydoni qisqartirilishini nazarda tutib, tomorqa maydonlariga 108,5 ming gektar yer ajratish ko'rsatilgan. 1991- yil 14-fevralda O'zbekiston Oliy Kengashining navbatdan tashqari to'rtinchi sessiyasi bo'lib o'tdi. Sessiyada mamlakat Prezidenti I.Karimov nutq so'zlad. Mazkur nutq matbuotda "Murakkab vaziyatda oqilona siyosat yuritaylik" degan sarlavhada chop etildi. Ushbu nutqida O'zbekiston raxbari Ittifoq shartnomasiga o'z munosabatini bildirib, O'zbekistonning bu shartnomaga kirmasligini qayd etib o'tdi. 1991- yil Navro'z bayrami arafasida Prezident avf etish to'g'risidagi Farmonga imzo chekdi. Ushbu Farmon ham xalq tomonidan zo'r quvonch bilan kutib olindi. Qolaversa, amnistiyaning o'sha davrda faqat Ittifoq Prezidenti e'lon qilar edi. 1991- yil 19-avgustga kelib, butun jahonni hayajonga solgan Moskvada davlat to'ntarilishiga urinish bo'ldi.

To'ntarish tarafdorlarining asl maqsadlari Ittifoqda yashovchi barcha xalqlarning mustaqillikka erishuviga yo'l qo'ymaslik hamda mamlakatdagi parokandalikdan foydalanib qolish edi. Lekin O'zbekiston raxbariyati mavjud ijtimoiy-siyosiy vaziyatni saqlash, respublika hududida favqulodda holat joriy etilishiga, Konstitutsiyaga qarshi davlat to'ntarilishini qo'llab-quvvatlash yo'lidagi ig'vogarona harakatlarga uchmaslik uchun o'zlarining butun imkoniyatlaridan foydalandilar.

O'sha vaqtda O'zbekiston Prezidenti Hindiston safarida edi. Safardan qaytib 19- avgust kuni kechqurun Toshkent shahri faollari bilan uchrashib, qat'iy tarzda O'zbekiston nuqtayi-nazarini ma'lum qildi. Respublika raxbariyati: "Markazdan, kim bo'lishidan qat'iy nazar, Qonunga qarshi ko'rsatmalarni bajarish mumkin emas",-deb hisobladi. 20- avgustda O'zbekiston Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri raxbarlari ishtirokida qo'shma majlisi bo'ldi. Unda O'zbekistonning mustaqillikka erishish yo'li o'zgarmasligi haqida Bayonot qabul qilindi. Prezident I.A.Karimov respublika aholisiga murojaat bilan chiqdi va O'zbekistonning o'z mustaqilligiga erishish yo'li qat'iy ekanligini ta'kidladi. O'zbekiston Prezidentining Farmoni bilan Favqulodda holat davlat komitetining g'ayri konstitutsiyaviy, huquqqa qarshi qarorlari va boshqa ko'rsatmalari noqonuniy deb e'lon qilindi.

Shunday murakkab sharoitda, ya'ni markaz va respublikalar o'rtasidagi munosabatlar tobora taranglashib, markaz boshqaruv qobiliyatini yo'qotgan har bir jumhuriyat o'z holiga tashlab qo'yilgan bir sharoitda tarixiy vaziyatni to'g'ri baholagan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov Oliy Kengash sessiyasini chaqirish va unda O'zbekiston Mustaqilligi haqida Qonun qabul qilishni talab qildi. Chunki har bir milliy jumhuriyatning chinakam teng huquqligi

va mustaqilligi ta'minlangandagina tanazzuldan chiqish mumkin edi. Ayni shu maqsadlarni ko'zlab, jumhuriyat Oliy Kengashining XII chaqiriq navbatdan tashqari sessiyasi 1991- yil 31- avgustda o'z ishini boshladi. O'zbekistonning mustaqil davlat deb e'lon qilinishida mazkur sessiya katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Unda "O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g'risida" hamda "O'zbekiston Respublikasining davlat bayrog'i to'g'risida"gi masalalar kun tartibiga qo'yilib, qizg'in muhokama qilindi.

Sessiyada O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to'g'risida Prezident I.A. Karimov ma'ruza qildi. U o'z nutqida 1991- yil o'rtalarida Markaziy Hukumat olib borayotgan ichki siyosatni tahlil qildi. 19-21- avgust kunlari Moskva Favqulodda holat davlat komiteti a'zolarining xalqlar ozodligi, jumhuriyatlar mustaqilligiga qarshi qaratilganligi xalqqa ro'y-rost bildirildi. Oliy Kengash deputatlari moddama-modda muhokamadan so'ng O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risidagi qonunni qabul qildilar. So'ngra Respublika Davlat mustaqilligi to'g'risidagi Bayonot qabul qilindi. O'zbekiston SSR ning nomi O'zbekiston Respublikasi deb o'zgartirildi. Mustaqillik belgilangan kun 1- sentabr 1991- yildan boshlab milliy bayram va dam olish kuni deb e'lon qilindi. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi haqidagi bu hujjatlar O'zbek xalqining asriy orzusi ro'yobga chiqqanligining huquqiy ifodasi bo'ldi.

"O'zbekiston Respublikasining Davlat mustaqilligi to'g'risida"gi qonun 17 moddadan iborat bo'lib, mustaqil respublika uchun vaqtincha konstitutsiya ro'lini o'ynaydigan bo'ldi.

Ushbu qonunda O'zbekiston mustaqil demokratik davlat deb e'lon qilindi, ma'muriy-hududiy tuzilishi, hokimiyat va boshqaruv idoralari tizimini mustaqil belgilash qonunlashtirildi. Respublikaning davlat bo'linishi hamda iqtisodiy asoslari ham qonunda o'z aksini topdi. Shuningdek, ushbu hujjatda O'zbekistonning Qoraqolpog'iston bilan munosabatlari xususida so'z borib, O'zbekiston Qoraqolpog'istonning hududiy yaxlitligini tan olishi haqida fikr yuritiladi, u O'zbekiston tarkibida ekanligi e'tirof etiladi. Bunday qonunning qabul qilinishi o'sha davrda erishilgan yutuqlarning yuqori cho'qqisi bo'ldi. Shunday qilib, O'zbek xalqi asrlar davomida orzu qilgan mustaqillikka tinch yo'l bilan, yurtboshimiz I.A. Karimov boshchiligida respublika raxbariyatining oqilona yo'l tutishi orqali erishildi.

O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi e'lon qilinishi bilan birga Davlat mustaqilligi bilan bog'liq qonunlar tizimini yaratish zarur edi. O'zbekiston erishgan istiqlolni mustahkamlash uchun mamlakatda referendum o'tkazishga qaror qilindi. 1991- yili 18- noyabrda Oliy Kengash VIII sessiyasi O'zbekiston Respublikasi referendumini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi. Shunga muvofiq 29- dekabrda; "Siz Oliy Kengash tomonidan O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat deb e'lon qilinishini ma'qullaysizmi?" mavzuida referendum o'tkazishga katta tayyorgarlik ko'rildi. Referendum yakuniga ko'ra unda qatnashgan aholining 98,2 foizi O'zbekiston mustaqilligini yoqlab ovoz berdi. O'zbekiston mustaqil respublika deb e'lon qilinishi jahon jamoatchiligi tomonidan ham zo'r qoniqish bilan kutib olindi. Fikrimiz isboti sifatida Amerika Qo'shma Shtatlarining o'sha paytdagi Prezidenti Jorj Bushning I. Karimov nomiga yuborgan telegrammasi

hamda Shvetsiya bosh vaziri K. Bilodtning telegrammalarida ko‘rish mumkin. 24-sentabrda Toshkentda xalqaro anjuman o‘tkazildi. O‘zbeklar (Turkistonliklar) ning birinchi xalqaro uchrashuvida O‘zbekiston Prezidenti nutq so‘zladi. 1991- yil 14-sentyabrda O‘zbekiston Kompartiyasining Favqulodda XXIII sezdida I.A.Karimov taklifi bilan O‘zbekiston Kompartiyasi KPSS tarkibidan chiqqanligi e‘lon qilindi. Partiyaning bunday buyon faoliyat ko‘rsatmasligi e‘tiborga olinib, ushbu partiya o‘rnida Xalq-Demokratik partiyasi tuzilgani e‘lon qilindi. O‘zbekiston mustaqil davlat deb e‘lon qilingan kunning o‘zidayoq mustaqil davlat ramzlarini joriy qilish yuzasidan amaliy choralar ko‘rildi. O‘zbekiston Respublikasining Davlat Bayrog‘i to‘g‘risida, respublika gerbining nusxasi va Davlat madhiyasining musiqiy bayoni haqida maxsus qaror qabul qilindi. Unda Konstitutsiya komissiyasining ekspert guruhiga Davlat bayrog‘ining variantlari ustida ishlashni davom ettirish, Oliy Kengashning tegishli qo‘mitalariga Konstitutsiya komissiyasi ijodiy guruhi bilan hamkorlikda Davlat bayrog‘i, madhiyasi haqida qonun loyihalarini ishlab chiqib, navbatdagi sessiyaga taqdim etish topshirildi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991- yil 18-noyabrda bo‘lib o‘tgan VIII sessiyasi “O‘zbekiston Respublikasining Davlat Bayrog‘i to‘g‘risida” qonun qabul qildi. O‘zbekiston Respublikasining Davlat Bayrog‘i ulug‘ ajdodlarimizning aqida va maslaklariga mos keluvchi, millat tabiati va xalqimiz ruhiyatidan kelib chiqib, uning milliy va ma‘naviy jihatlarini ham o‘zida aks ettirmog‘i kerak edi. Mamlakatimiz davlat bayrog‘i yurtimizning o‘tmishi, bugungi kuni va kelajagi yorqin ramzi bo‘lib qoldi.

1992- yil 2- iyulda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida “O‘zbekiston Respublikasining davlat gerbi” to‘g‘risida qonun qabul qilindi. Davlat gerbidagi har bir belgi chuqur ma‘noga ega. Gerb rangli tasvirda bo‘lib, xumo qushi kumush rangda, quyosh, boshloqlar, paxta chanog‘i va “O‘zbekiston” degan yozuvlar tilla rangda, g‘o‘za shoxlari, barglari va vodiylar yashil rangda, tog‘lar havo rangida, chanoqdagi paxta, daryolar, yarim oy va yulduz oq rangda. O‘zbekiston Respublikasining Davlat bayrog‘i tasvirlangan lenta to‘rt xil rangda berilgan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992- yil 10- dekabrda bo‘lib o‘tgan XI sessiyasida “O‘zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi. Sessiyada shoir Abdulla Oripov va bastakor Mutal Burxonov tomonidan tayyorlangan madhiya nusxasi tasdiqlandi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin davlat boshqaruvining Prezidentlik shakli rivojlandi. 1991- yil 29- dekabrda O‘zbek xalqi xohish-irodasi bilan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentini sayladi. Saylovga jiddiy tayyorgarlik ko‘rilib, O‘zbekiston Respublikasi saylovlari muqobillik asosida o‘tdi. Oliy lavozimga ikki nomzod-O‘zbekiston XDP va O‘zbekiston kasaba uyushmalari federatsiyasi nomzodi I.A. Karimov va “Erk” Demokratik partiyasi vakili Saloy Madaminov (Muhammad Solih) nomzodi qo‘yildi.

Saylovlar yakuniga ko‘ra 8 million 514 ming 136 ovoz yoki ovoz berishda qatnashganlarning 86 foizi Islom Karimov nomzodini, 1 million 220 ming 474 saylovchi (12,3 %) Saloy Madaminov nomzodini yoqlab ovoz berdi. Markaziy saylov komissiyasi okrug komissiyalari majlis bayonlarini ko‘rib chiqib,

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risidagi qonunning 35-moddasiga asosan Islom Abdug'anievich Karimovni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga saylangan deb hisoblashga qaror qildi.

10.2. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining tashkil topishi

Bugungi kunda jamiyatni qiziqtirgan va muhim muammolardan biri – bu Qurolli Kuchlar taqdiridir. Bu albatta tabiiy xol, chunki armiya tom ma'noda davlat taqdirini aniqlaydigan, uning ichki mo'tadilligini, hozirgi zamonda uning o'rnini belgilab beradigan omillardan biridir.

Katta va kichik urushlardan saqlanish insoniyatning birinchi galdagi vazifasi bo'lib qoldi. Zaminimizning hamma sog'lom fikrli insonlari harbiy xavf-xatarlarning hamma ko'rinishlariga yengib bo'lmas to'siq qo'yilishi kerak ekanligini juda yaxshi tushunadi.

Hozirgi kunda, davrimizni g'am - g'ussaga giriftor qiluvchi urushlar, harbiy to'qnashuvlar, harbiy xavf-xatarlar manbalaridan halos etishni armiyaga tayanmagan holda bajarib bo'lmaydi degan tushuncha xaqli ravishda paydo bo'ldi.

Hozirgi kunda, harbiy xavf-xatarlar darajasi pasayganligini, yaqin kelajakda yangi jahon urushi yoki boshqa keng ko'lamli urushlarning bo'lishi muqarrar emasligini hech kim inkor eta olmaydi.

Lekin kichik, lokal (mahalliy) va xatto regional urushlarning boshlanib ketish ehtimoli oshdi. Shuning uchun butun dunyoda tinch-totuvlik davri boshlanishigacha hali uzoq. Hozirgi kunda har qanday ko'rinishdagi urushlarning oldini olish davlatning asosiy siyosiy maqsadidir.

Shak-shubxasiz, hozirgi sharoitda ustunlik siyosiy vositalarga berilishi kerak. Lekin bular samarali bo'ladi, qachonki siyosat davlatning yetarli darajadagi iqtisodiyotiga va harbiy qudratiga tayansa.

O'z-o'zidan, bu muhim vazifani yechishda boshqa institutlar bilan birgalikda Qurolli Kuchlar ham faol qatnashishi lozimdir. Faqat Qurolli Kuchlargagina davlatning hududiy yaxlitligini ta'minlash, uning sarxadlarini himoya etish, xalqning tinch va osoyishtaligini ta'minlash, har qanday tajovuzni to'xtatib qolish kerak bo'lsa uni kuch ishlatish usuli bilan tor-mor etish vazifasi yuklatilgan.

Bundan tashqari, yuqorida ko'rsatilgan an'anaviy vazifalar bilan bir qatorda, hozirgi sharoitda Qurolli Kuchlar oldida boshqa vazifalar ham turadi - bu davlat hokimiyati va boshqaruvi bilan yaqindan hamkorlik qilish, harbiy xizmatning obro'-e'tiborini orttirish, harbiy-vatanparvarlik tizimi bebaholini tiklashdir.

10.2.1. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining yaratilishi. Qurolli kuchlar yaratilishining bosqichlari

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining yaratilishida, Oliy qonunchilik organining muhim xujjati - O'zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining 1992- yil 14- yanvardagi qarori hisoblanadi, unga ko'ra sobiq SSSR Qurolli Kuchlarining O'zbekiston hududida joylashgan barcha harbiy qismlari, birlashmalari, harbiy bilim yurtlari, harbiy muassasalari va tashkilotlari

O'zbekiston Respublikasi ixtiyoriga, yurisdiksiyasiga o'tkazildi va ularning moddiy, material – texnik ta'minoti joriy etildi.

Mintaqada shakllangan harbiy-siyosiy va harbiy-strategik sharoitga ko'ra va dunyoda kechayotgan siyosiy jarayonlarning rivojini tahlildan kelib chiqib, 1992-yil 3- iyulda O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti «Mudofaa to'g'risida», «Umumharbiy majburiyatlar va harbiy xizmat» to'g'risida, «Muqobil xizmat» to'g'risidagi qonunlarni qabul qildi. Yosh mustaqil davlat talablariga javob beradigan Qurolli Kuchlarining yaratilishida mustahkam qonuniy poydevor yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi, davlat manfaatlarini himoya etish uchun yetarli bo'lgan Qurolli Kuchlarini yaratdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan, Qurolli Kuchlarni yaratilishini boshlab bergan bir necha meyoriy xujjatlar imzolandi. Ularning birinchilari qatorida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992- yil 6- yanvardagi «O'zbekiston Respublikasi Mudofaa ishlari Vazirligi va Qurolli Kuchlar Bosh Shtabining yaratilishi» to'g'risidagi qarorning imzolanishidir. Ularning maqsadlari - bosqichma-bosqich professional armiyani yaratish, tarkibi bo'yicha kam sonli, lekin harakatchan, zamonaviy harbiy texnika va qurol-yarog' bilan jihozlangan, O'zbekiston xavfsizligini mustaqil va ishonchli himoya etishga qodir armiyani yaratish edi. Quruqlikdagi qo'shinlarning, korpus-brigada-batalyon tashkiliy-shtat tizimiga o'tkazish boshlandi, bunda taktik birlashma brigada hisoblandi, asosiy taktik element batalyon bo'lib qoldi. Bunday tizim yuqori manyovrchan harakatlarni va jangovar tartiblarda operativ qurulishning ixchamligini ta'minlab, jang maydonida boshqaruvni yengillashtirishga olib keladi.

10.2.2. Qurolli kuchlar tashkiliy-shtat tizimidagi o'zgarishlar

Qurolli Kuchlarni qayta qurish uch bosqichda amalga oshirish rejalashtirildi. **Birinchi davrda (1992-1993 y.)** katta o'zgarishlar kiritish ko'zda tutilmagan va kerakli texnika va qurol-yarog'larga ega bo'lgan quruqlikdagi qo'shinlarning boshqaruv organlari joriy etildi. **Ikkinchi davr (1994-1996 y.)** davomida po'lkarni brigadalarga aylantirish amalga oshirildi, hamda maxsus qo'shin turlari qismlari va birlashmalari qayta tashkil etildi, va ular uchun o'z miqdordagi mablag' talab qiluvchi qurol-yarog' va texnika sotib olindi.

Uchinchi bosqichda (1997-2000 y.) yangi birlashmalar va qismlar tashkil etildi, anchagina miqdordagi mablag' talab qiluvchi qurol-yarog' va texnika sotib olindi va Qurolli Kuchlar tarkibiga aniqliklar kiritildi.

Birinchi davr. 1992- yil 3- iyulda O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti «Mudofaa to'g'risida», «Umumharbiy majburiyatlar va harbiy xizmat to'g'risida», «Muqobil xizmat to'g'risida» qonunlar, «Harbiy qasamyod to'g'risidagi» qarorni qabul qildi, hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Mudofaa ishlari Vazirligini O'zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligiga aylantirish to'g'risidagi qarorini tasdiqladi. O'zbekiston Qurolli Kuchlarida harbiy islohotlarning birinchi davrida armiyaning tashkiliy-shtat tizimini takomillashtirish harbiy qismlar va harbiy bilim yurtlarini qayta qurish ishlari amalga oshirildi, shaxsiy tarkibni

o'rgatish va tarbiyalashning yangicha tizimi yaratildi. 1992- yil 23- yanvarda Vazirlar Maxkamasining qarori bilan Milliy gvardiya tashkil etildi.

O'tmish ajdodlarimizning, eng avvalo jahon tarixidagi buyuk sarkarda va davlat arboblardan biri Amir-Temurning manaviy madaniyati – merosi hayotga ko'tarib chiqarildi. Bu davrda QK - Quruqlikdagi Qo'shnlardan, Harbiy Havo Kuchlaridan, Havo Hujumidan Mudofaa Qo'shnlardan, Maxsus Qo'shnlardan, Milliy gvardiya va Muhandis-Quruvchi Qo'shnlardan tashkil topgan edi.

1993- yil oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori bilan 105- havo-desant diviziyasi negizida 2- harakatchan kuchlar Armiya Korpusi tashkil topdi, 59- Armiya Korpusi o'rniga 1- Armiya Korpusi tashkil topdi. Harbiy intizomga, harbiy xizmatchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga katta e'tibor qaratildi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti xuzuridagi Vazirlar Maxkamasining 1992- yil 23- sentyabrdagi 445 – sonli qarori bilan «Qurolli Kuchlarda harbiy intizomni mustahkamlash va tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish to'g'risida» hamda «Harbiy qismning Jangovar Bayrog'i to'g'risida», qaror va O'zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining qarori bilan 14 yanvarni «Vatan himoyachilari kuni» deb e'lon qilindi.

Ikkinchi davr. 1994- yil yanvarida 108- motoo'qchilar diviziyasi tarqatib yuborildi, uning harbiy qismlari 1- Armiya Korpusi safiga kiritildi. Tarqatib yuborilgan po'lkalar o'rniga motoo'qchilar, tog' o'qchilari, tank, zenit artilleriyasi brigadalari tashkil topdi. Aprel oyida Respublika viloyatlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasida va Toshkent shahrida Mudofaa ishlari Boshqarmalari, shahar va tumanlarda esa mudofaa ishlari bo'yicha bo'limlar joriy etildi. Qozog'iston va Tojikiston respublikalarida joylashgan harbiy qismlar O'zbekistonga o'tkazildi.

1994- yil may oyida O'zbekiston NATO bilan «Tinchlik uchun hamkorlik» doiralari dasturi to'g'risida xujjatga imzo qo'ydi. Bu o'z navbatida bizning harbiy xizmatchilarimizga, jahonning harbiy munosobatlarda rivojlangan armiyalari bilan birgalikda xalqaro harbiy harakatlarda ishtirok etish imkoniyatini ochib berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Hukumati harbiy xizmatchilarga g'amxo'rlik qilishda davom etib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti xuzuridagi Vazirlar Maxkamasi «Muddatli harbiy xizmatchilar va ularning oila a'zolari uchun qo'shimcha imtiyozlar to'g'risida» qaror qabul qildi. O'zbekiston Respublikasining «Mustaqillik», «Do'stlik» ordenlarini, hamda «Jasorat», va «Shuxrat» medallarini ta'sis etish to'g'risidagi qonunlari qabul qilindi.

Respublikada milliy, yuqori savyali ofitser kadrlarini tayyorlashga muhim ahamiyat berildi. 1994 yil sentyabr oyida Jizzax Oliy aviatsiya bilim yurti va O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi yaratildi. Harbiy qismlarga yangi namunadagi Jangovar Bayroqlarni tantanali ravishda keng ommani jalb etib topshirish, har bir harbiy jamoa uchun muhim voqea bo'ldi.

1995- yilda O'zbekiston harbiylari birinchi marta, AQSHning Luizaniya shtatida o'tkazilgan xalqaro tinchlikni saqlash «Xalqaro birdamlik – 95» mashqlarida qatnashdi. Bizning harbiylarimiz MDX davlatlari harbiy xizmatchilari bilan birgalikda, Tojikiston hududidagi fuqarolar urushi alangasini o'chirishda faol ishtirok etdi.

Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlaridagi murakkab harbiy-siyosiy vaziyatni hisobga olib, O'zbekiston mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashga alohida e'tibor qaratdi. Bu muammoni hal etishda O'zbekiston bilan Qozog'iston va Tojikiston o'rtasida harbiy hamkorlikning mustahkamlanishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Shu bilan birga 1995- yil 15- dekabrda Jambulda uch davlat rahbarlari uchrashuvida Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlikni ta'minlash masalalari chuqur ko'rib chiqildi, O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston davlatlarining BMT bayrog'i ostida tinchlikni ta'minlash batalyonlarini tashkil etish to'g'risida bitim imzolandi. Shu yiliyoq bizning harbiylarimizning ularning Markaziy-Osiyo batalyoni «Sentrazbat» terma vzwodi safida va xalqaro tinchlikparvar mashqlari «Kooperativ osprey-96» da ishtirok etganlaridan so'ng jahon arenasida obro'-e'tibori ancha oshdi.

1996- yil 26- aprelida O'zbekiston Respublikasining «Amir Temur» ordenini ta'sis etish to'g'risidagi qonuni qabul qilindi, bu orden bilan endilikda buyuk shaxslar, jumladan harbiy san'at rivojiga xissa qo'shgan kishilar taqdirlanadilar.

Qurolli Kuchlar hayotida muhim voqea, 1996- yil 9- oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori bilan Ichki xizmat nizomini, Intizom nizomini, Qorovul va garnizon xizmati nizomlarining qabul qilinishi bo'ldi. Saf nizomi Mudofaa Vazirining buyrug'i bilan 1996- yil 14- oktyabrda harakatga kiritildi. Ushbu nizomlarni ishlab chiqish jarayonida nafaqat harbiy qurulishda to'plangan tajribalar, balki shaxsiy tarkibning milliy xususiyati, o'zbek xalqining mentaliteti hisobga olindi. Markaziy Osiyoda yagona hisoblangan O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi yuksak obro'-e'tibor kasb eta boshladi, uning tinglovchilari qo'shinlardagi amaliy malaka oshirishlarda o'zlarini eng yaxshi tomondan ko'rsatdilar.

Uchinchi davr. 1997- yil ko'pgina muhim voqealarga boy bo'ldi. Qurolli Kuchlar Akademiyasining birinchi bitiruvchilarining chiqaruv, hamda harbiy bilim yurtlaridan artilleriyachi, desantchi, zenitchi, harbiy uchuvchilar va muhandis texnik ofitserlar, aerodrom va front orti ofitserlari, shaxsiy tarkib bilan ishlash bo'yicha komandir o'rinbosarlari chiqarildi. Xalqaro vaziyatning murakkabligini e'tiborga olib, xalqaro terrorchilar harakatlarini bartaraf etish maqsadida maxsus operatsiyalar batalyonlari tashkil etildi. O'zbekistonning xalqaro harbiy hamkorlikdagi yangi bosqichi «Sentrazbat-97», «Sentrazbat-98» mashqlarining Chirchiq poligonida o'tkazilishi bo'ldi. Birinchi marta bizning ofitserlarimiz o'quv nuqtalarida AQSH, Rossiya, Turkiya va boshqa davlat harbiylarini o'rgatish ishlarini olib borishdi. Shu yili Toshkent OUQBY, Chirchiq OTQMBY va Samarqand OAQMBY terma vzwodlari Norvegiyada bo'lib o'tgan xalqaro mashqlar «Kooperativ banners-97» da ishtirok etishdi.

1998- yil avgust oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti xuzuridagi milliy xavfsizlik kengashi majlisida Mudofaa vazirligi Bosh Shtabini Qurolli Kuchlar Generalniy (Bosh) Shtabiga aylantirish to'g'risida qaror qabul qilindi. Uning maqsadi, harbiy qurulishning yaxlitligi va boshqaruv tizimining samaradorligini oshirish va mudofaani rejalashtirish, Mudofaa Vazirligi, chegara va ichki qo'shinlar va boshqa vazirliklar harbiy bo'linmalarining harakatlarini hamkorligini takomillashtirish va koordinatsiya qilishdan iborat.

1998- yilda qo‘shinlarning qayta tashkil etilishi bois Qurolli Kuchlarda islohotlarning navbatdagi etapi boshlandi.

10.3. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlarida o‘tkazilayotgan islohotlarning davrlarga bo‘linishi

Birinchi davr (1998-2000 y.)

Bu davr - Qurolli Kuchlar takomillashuvi va harbiy – ma’muriy bo‘linishi davri.

1. Harbiy okruglar, chegara rayonlari, Ichki qo‘shinlarning hududiy bo‘linmalarining tashkil etilishi;
2. Qo‘shinlarning asosiy strategik yo‘nalishlarda to‘planishi;
3. Harbiy Havo Kuchlarining Havo Hujumidan Mudofaa bilan birlashuvi;
4. Maxsus operatsiyalar kuchlarining yaratilishi;
5. Qism va bo‘linmalarining yangi tashkiliy-shtat tizimining ishlab chiqarilishi, uni mashqlar davomida tekshirib ko‘rilishi.

Ikkinchi davr (2000-2002 y.)

Bu davrda Qurolli kuchlar boshqaruv tizimining islohotlashtirish o‘tkazildi.

1. Qurolli Kuchlarning Generallik Shtabining yaratilishi;
2. Mudofaa vazirligi va Generallik shtabining vakolatlarining ajratilishi;
3. Mudofaa vazirligi, Ichki qo‘shinlar bo‘linmalari, front orti va texnik ta’minlov bo‘linmalarida yangi tashkiliy-shtat tizimining kiritilishi;
4. Maxsus operatsiyalar kuchlari brigadasining, Mudofaa Vazirligi, Ichgi Ishlar Vazirligi Ichki qo‘shinlarida va Chegara qo‘shinlarida maxsus-qidiruv bo‘linmalarining kengaytirilishi;
5. Yangi jangovar nizomlar, qo‘llanmalar va yo‘riqnomalarni ishlab chiqish va ularni bajarilishini ta’minlash;
6. Harbiy okruglarda serjantlar tayyorlash maktablarining ochilishi.

Uchinchi davr (2003-2005 y.)

Qo‘shinlarni to‘ldirilishining sifatli o‘zgartirilishi va ta’minlanishi.

1. Qo‘shinlarning jangovar tayyorgarligi va jang olib borish qobiliyatining asosi hisoblangan jangovar tayyorgarlikning samaradorligini oshirish;
2. Qurolli Kuchlar tizimini optimallashtirish;
3. Qurolli Kuchlarning bosqichma-bosqich shartnoma asosiga o‘tishi;
4. O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining uzluksiz, ko‘pbosqichli va samarali harbiy ta’limini va harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini tashkil etish;
5. Zaxira tayyorgarligining mutlaqo yangi usullarini ishlab chiqish va hayotga tadbiq etish;
6. Muddatli xizmatni 18 oydan 12 oygacha qisqartirish (oliy ma’lumotlilar uchun 12 oydan 9 oygacha);

7. Qo‘shinlarni bosqichma-bosqich zamonaviy qurol-yarog‘ va jangovar texnika bilan ta‘minlash;

8. Ofitserlar va shartnoma bo‘yicha harbiy xizmatchilarning oylik maoshlarini oshirish, ularning yashash sharoitlarini yaxshilash va oilalarining ijtimoiy himoyalaniishini oshirish, nafaqa miqdorlarini oshirish choralarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

10.4. Quruqlikdagi qo‘shinlar

Quruqlikdagi Qo‘shinlar Qurolli Kuchlarning asosini tashkil etadi. Qurolli Kuchlarning eng ko‘p sonli turi bo‘lib, quruqlikdagi qo‘shinlar boshqa qo‘shin turlari bilan hamkorlikda O‘zbekistonga qarshi har qanday tajovuzni bartaraf etish vazifasini bajaradi.

Uning jangovar safi quyidagilardan iborat:

- motoo‘qchilar bo‘linmalari;
- tank va artilleriya bo‘linmalari;
- havo-desant bo‘linmalari;
- havo hujumidan mudofaa bo‘linmalari.

Motoo‘qchilar bo‘linmalari - quruqlikdagi qo‘shinlarning asosini tashkil etadi, qurollanishida BMP-2 (PJM-2), BTR-80 dek zamonaviy texnika va qurollarga, katta moddiy vositalar zaxiralariga ega bo‘lib, har qanday ob-havo va har qanday yerlarda eng rang-barang jangovar vazifalarni yechishga qodirdir.

Ular yerdagi va havodagi dushman ob‘ektlarini tor-mor etish uchun tanklar, artilleriya va minomyotlar, tankka qarshi boshqariluvchi raketalar, zenit komplekslari va qurilmalari, samarali razvedka va boshqarish vositalari bilan jihozlangan.

Bular quruqlikdagi qo‘shinlarga egallangan marralarni ishonchli ushlab turishni, kerak bo‘lgan hollarda uzoq vaqtli jangovar harakatlarni yuqori suratda olib borishni, dushmanning har qanday qarshiligini qat‘iyat bilan qaytarishni taqozo etadi.

Motoo‘qchilar front bo‘ylab va front chuqurligidan jadal manyovrlar qilishga, katta tezlikda dushmanning tirik kuchlari va texnikasini ta‘qib etishga va tor-mor etishga qodirdir.

Motoo‘qchilar qo‘shinlarining asosini motoo‘qchilar birlashmalari va bo‘linmalari tashkil etadi.

Tank bo‘linmalari - quruqlikdagi qo‘shinlarning bosh zarbdor kuchi va qurolli kurashning qudratli vositasi bo‘lib, zamonaviy jang sharoitlarida o‘ta muhim jangovar vazifalarni bajarish uchun belgilangan.

Tankchilarimizning qurollanishida turgan, yuqori jangovar xususiyatga ega ishonchli zirxli himoyali zamonaviy T-62, T-64, T-72 tanklari, tog‘ - cho‘l sharoitlarida katta masofalarni bosib o‘tishga qodir.

Artilleriya bo‘linmalari - bosh zarba berish qudrati va jangovar vazifalarni bajarishda muhim operativ-taktik vosita. Artilleriyachilar qurollanishida turgan 122 mm, 152 mm gaubitsalar, zalp bilan o‘t ochish reaktiv tizimi BM-21, 120 mm, 82 mm minomyotlar artilleriya bo‘linmalarining zarba berish imkoniyatlarini va

jangovar harakatlarning oqibatiga ta'sirini oshiradi. Ular kuchli harakatchan va manyovrchan bo'lib, qo'llanilayotgan qudratli snaryadlari bilan olislikdagi nishonni aniq va bexato yo'q qilishga qodirdirlar. Tankka qarshi stvolli artilleriya bilan bir qatorda dushmanning zirxlangan vositalariga qarshi boshqariladigan tankka qarshi reaktiv snaryadlar ham katta ro'l o'ynaydi.

Artilleriyaning vazifasi - dushmanning yadro va kimyoviy vositalarini yo'q qilish va bosib qo'yish, uning piyodalar jangovar mashinalarini, artilleriya, tanklarini va boshqa zarba berish vositalarini, tirik kuchlarini, Havo Hujumidan Mudofaa va radioelektron vositalarini, fortifikatsion inshootlarini taktik va yaqindagi operativ chuqurlikda tor-mor etishdan iborat. Bundan tashqari artilleriya masofadan turib minalashtirish va joyni yoritish vazifasini ham bajaradi. Artilleriya- gaubitsa, pushka, reaktiv, tankka qarshi artilleriya, minomyotlar, tankka qarshi boshqariluvchi raketalar, birlashmalari va bo'linmalaridan, hamda artilleriya razvedka bo'linmalaridan tashkil topgan.

Havo Hujumidan Mudofaa bo'linmalari- dushmanning havodagi ob'ektlarini yo'q qilishning asosiy vositasi. Havo Hujumidan Mudofaa bo'linmalarining vazifalari – dushmanning samolyotlarini, vertolyotlarini, qanotli raketalarini va boshqa havodagi ob'ektlarini yo'q qilish, uning havodan beriladigan zarbasini qaytarish va o'z qo'shin gruppirovkalarini, boshqaruv punktlarini, aerodromlarni va boshqa muhim ob'ektlarni jangning hamma turlarida, hamda harakatlanish mobaynida va joyda joylashganda yopib turish. Ular o'z qurollanishida – 23 mm ZU-23-2, 23 mm ZSU23-4, zenit raketa komplekslari «Strela-10», «OSA», PZRKlarga ega.

Havo Hujumidan Mudofaa bo'linmalari – zenit, raketa, zenit-raketa artilleriya, zenit artilleriya, zenit-raketa texnik bo'linmalaridan tashkil topgan.

Havo Desant bo'linmalari – harakatchan kuchlarning asosini tashkil etib, ularning ro'li hozirgi sharoitda ancha oshdi. Desant jangovar mashinalari, o'zi yurar artilleriya qurilmalari, bronetransoportyorlar, yuqori samarali tankka qarshi va zenit vositalari, stvolli va reaktiv artilleriya, qudratli avtomatik qurollar, zamonaviy aloqa va boshqaruv apparaturalari bilan qurollangan o'zbekistonlik desantchilar armiyamizning eng yuqori tayyorlangan qismi bo'lib hisoblanadi.

Zamonaviy harbiy – transport samolyotlari yordamida ular dushmanning yaqin va chuqur ichkarisiga tushurilishi va mustaqil holda yoki boshqa bo'linmalar bilan hamkorlikda oldilariga qo'yilgan jangovar vazifani bajarishga qodirdirlar.

Havo Hujumidan Mudofaa qo'shinlari va Harbiy – Havo Kuchlari.

Havo Hujumidan Mudofaa qo'shinlari o'z qurollanishlarida S-75, S-125, S-200 kabi zamonaviy vositalarga egadirlar. XXM qo'shinlarining rivojlanish tarixi mustaqil O'zbekiston Qurolli Kuchlari yaratilishi bilan chambarchas bog'liq. 1993 yil avgust oyidagi O'zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirining «Havo Hujumidan Mudofaa qo'shinlarida jangovar navbatchilikni tashkil etish va olib borish bo'yicha qo'llanmani kiritish to'g'risida» buyrug'iga binoan Havo Hujumidan Mudofaa qo'shinlari O'zbekiston Respublikasi havo sarxadlarini qo'riqlashga kirishdilar. Havo Hujumidan Mudofaa qo'shinlari davlatimizning havo hujumidan mudofaa etishni Harbiy Havo Kuchlari va Qurug'likdagi qo'shinlar Havo Hujumidan Mudofaa bo'linmalari bilan hamkorlikda bajaradi.

Jangovar vazifani bajarish uchun Havo hujumidan mudofaa qo‘shinlari kichik, o‘rta, katta uzoqlikdagi zenit raketa komplekslariga ega. Bu komplekslarning samaradorligi ularning safiga havo nishonlarini aniqlash radiolokatsion stannsiyalari va avtomatik boshqarish vositalari kiritilishi bilan oshirildi.

Harbiy-Havo kuchlari- O‘R Qurolli Kuchlarining eng yuqori manyovrchan turidir. Ularning vazifalari - havodan dushmanning aviatsiyasini, quruqlikdagi guruhlarini, davlat va harbiy boshqaruv tizimi ob’ektlarini, front ortini, harbiy – iqtisodiy salohiyatini, uning avtomobil yo‘llarini tor-mor etish, hamda quruqlikdagi qo‘shinlarimizni havodan qo‘llab-quvvatlash, havo desantlarini desantlash, qo‘shinlarni, moddiy-texnik vositalarni tashish, havo razvedkasini olib borish va boshqalardan iborat.

Ularning qurollanishida-SU-17, SU-24, SU-25, MiG-29, kabi zamonaviy samolyotlar, MI-8, MI-24 vertolyotlari va IL-76, AN-12, AN-26 transport samolyotlari mavjud.

Ular katta muvoffaqiyat bilan dushman Havo hujumidan mudofaasiga qarshi tura oladilar, katta masofadan turib dushmanning yerdagi va havodagi obektlarini yakson qilish, boshqariluvchi raketalar yordamida dushman front ortining chuqur ichkarisiga zarbalar berish va samarali havo razvedkasini olib borishga qodirlar.

10.5. Maxsus qo‘shinlar

Maxsus qo‘shinlar o‘ziga jangovar, texnik, front orti ta’minoti bo‘linmalarini biriktirgan bo‘lib yuqori jangovar tayyorgarlikni va davlat mudofaa qobiliyatini qo‘llab - quvvatlashda o‘zlarining katta xissalarini qo‘shmoqdalar.

Razvedka bo‘linmalarining vazifalari – dushmanni va jangovar harakatlar olib borilayotgan rayonlarda razvedkani olib borish va boshqa maxsus vazifalarni bajarish. Ular o‘z vazifalarini mustaqil holda yoki birlashmalar bilan birgalikda bajarishadi, ularning harakatlarini muhandis qo‘shinlari ta’minlab turadi.

Muhandislik qo‘shinlari – muhandis – sapyor, ponton-ko‘prik, muhandis-yo‘l, to‘siqlarni o‘rnatish va yo‘q qilish, muhandis ko‘prik - qurish bo‘linmalaridan tashkil topgan. Ularning vazifalari – hamma qo‘shin turlarining jangovar harakatlarini muhandislik munosabatida ta’minlashdan iborat.

Kimyoviy himoya bo‘linmalariga - Qurolli Kuchlarda katta e’tibor qaratilgan. Ularning vazifalari – bo‘linmalar jangovar harakatlarini ta’minlash, hamda dushmanga yondiruvchi qurollar bilan talofatlar yetkazishdan iborat. Ularning vazifalari xajmi quyidagilar:

- bo‘lajak harakatlar chiziqlarida, harakatlanish marshrutlarida, yoyilish marralarida va ikkinchi eshelo‘nda qayta hujum yo‘nalishlarida radiatsion va bakteriologik razvedkalarni olib borish;

- shaxsiy tarkib va jangovar texnika, transport va kiyim kechaklarni dushman yadro, bakteriologik va kimyoviy qurollarni qo‘llaganda dozimetrik nazorat va sanitar ishlov berish.

Harbiy aloqa - qo‘shinlar va qurol boshqarish tizimida malumot almashish uchun belgilangan. Ularning vazifalari- yuqorida turgan shtab bilan barqaror aloqani ta’minlash va o‘z vaqtida jangovar boshqaruv signallarini qabul qilish;

vaziyatning har qanday sharoitida buysunuvchi qo'shnlarni boshqarishni ta'minlash; qo'shnlarga, dushman tomonidan yadro quroli qo'llanishi xavfi to'g'risida, havodan kelayotgan dushman to'g'risida, radioaktiv, bakteriologik, kimyoviy zararlanish haqida ma'lumotni yetkazish; o'zaro hamkorlik qilayotgan bo'linmalar o'rtasida aloqani ta'minlash; qo'shnlarni jangovar harakatlarini front orti ta'minoti va maxsus-texnik ta'minotlari bo'yicha buyruqlarni yetkazish.

Davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, uning xavfsizligini va hududiy yaxlitligini ta'minlash maqsadida 1998- yil oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining qarori bilan harbiy okruglar tashkil etildi:

- Toshkent harbiy okrugi; (Toshkent Shahar, Toshkent viloyati);
- Janubiy - G'arbiy maxsus harbiy okrugi; (Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro va Navoiy viloyatlari);
- Sharqiy harbiy okrugi; (Farg'on, Andijon, Namangan viloyatlari);
- Shimoliy - G'arbiy harbiy okrugi; (Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyati);
- Markaziy harbiy okrugi; (Samarqand, Jizzax va Sirdaryo viloyatlari).

2000 – yilda qurolli kuchlar islohotlari jarayonida ularni jangovar qo'llash hususiyatlariga ko'ra quruqlikdagi qo'shnlarning asosini to'rtta turdagi umumqo'shin birlashmalari tashkil etdi:

- Tekislikliklarda jangovar harakatlarni olib borishga mo'ljallangan motoo'qchi birlashmalari;
- tog'li hududlarda jangovar harakatlarni olib borishga mo'ljallangan tog' - o'qchi birlashmalari;
- alohida yo'nalishlarda yuzaga keladigan jangovar vazifalarni echishga mo'ljallangan tez yoyiladigan kuchlar sifatida qo'llaniladigan desantchi-shturmchi birlashmalari;
- kichik terrorchi guruhlarini qurshab olish va tor-mor etish uchun maxsus kuchlar operatsiyalari.

Quruqlikdagi qo'shnlarning alohida turlari (tank, artilleriya, zenit-raketa birlashmalari) umumqo'shin bo'linmalarini kuchaytirish, ularni himoya qilish va dushmanga kuchli uzil-kesil zarbalar berish uchun belgilangan.

2000- yilning sentyabr oyida Qurolli Kuchlarning keyingi bosqichma-bosqich islohotlarni olib borish maqsadida, zamonaviy talablarni hisobga olib, qo'shin turlari va boshqa vazirliklar harbiy bo'linmalarining yagona tizimini takomillashtirish, ularning hamkorligini ta'minlash, davlatning xavfsizligini va hududiy yaxlitligini ta'minlash uchun Prezidentimiz buyrug'i bilan Generalniy (Bosh) Shtab – O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari **Generallik Shtabiga** aylantirildi. Mudofaa vazirligi va Generallik Shtabning vakolatlari ajratib berildi.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Generallik Shtabi – O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining yagona qo'mondonlik organi bo'lib, davlatni mustaqilligini hududiy yaxlitligini qurolli himoya qilish uchun qarorlarni ishlab chiqadi

Generallik Shtab milliy harbiy strategiyaning konseptual asoslarini ishlab chiqish, Qurolli Kuchlarning rivojlanishi, Mudofaa doktrinasining asosiy yo'nalishlarini bajarish uchun javobgardir:

- Qurolli Kuchlarni, boshqa vazirliklar va idoralar harbiy bo'linmalarini boshqarishning operativ – strategik bosh organi vazifasini bajaradi;

- Strategik va operativ rejalashtirishni amalga oshiradi, qo'shinlarning jangovar harakatlariga raxbarlik qiladi.

Generallik Shtab o'z faoliyati davomida Konstitutsiya va O'zbekiston Respublikasining boshqa qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining buyruqlari va ko'rsatmalari, O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlariga amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligi davlatning ijroya organi bo'lib, mudofaa sohasi va harbiy qurulishda davlat siyosatini o'tkazishni ta'minlovchi rasmiy boshqarmalar qo'shinlariga raxbarlik va ma'muriy boshqaruvni amalga oshiradi, hamda Mudofaa Vazirligi qo'shinlarini zamonaviy qurol-yarog', harbiy texnika va moddiy – texnik vositalar bilan ta'minlash, xalqaro hamkorlikni chuqurlashtirish vazifasini bajaradi.

2001- yil 2- iyulda bizning Qurolli Kuchlarimiz hayotida muhim voqea-serjantlar tayyorlash maktablarining ochilishi bo'ldi. Bu maktablar – yangi tipdagi kichik komandirlar zvenosidagi yuqori professional serjantlarni tayyorlay boshladi.

Qurolli Kuchlar yaratilishining qonuniy negizlari. Umumharbiy majburiyatlar va harbiy xizmat masalalarini aniqlab beruvchi asosiy xujjat O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (mod.52,93, 126,153), «Umumhary majburiyat va harbiy xizmat to'g'risidagi» O'zbekiston Respublikasi qonuni.

«Muqobil xizmat to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni, O'zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasini hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va uning negizida chiqarilgan qonuniy aktlar davlatni himoya qilish va Qurolli Kuchlarni boshqarishning asosini aniqlab beradi.

Konstitutsiyaning 126-bandida, O'zbekiston Respublikasi o'zining xavfsizligini ta'minlash uchun yetarli darajadagi Qurolli Kuchlarini yaratadi, 3-bandida esa O'zbekiston Respublikasi chegaralari va hududi daxlsiz va bo'linmasdir deb ko'rsatilgan.Uning 125- bandida O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari davlat mustaqilligi va uning hududiy butligini, xalqning tinch hayotini va uning xavfsizligini ta'minlash uchun yaratiladi deb ta'kidlangan. Bundan tashqari Konstitutsiya davlat raxbari va ijroya hokimiyat -O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Oliy Majlisning harbiy qurulishga raxbarlik qilish huquqini aniqlab berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti davlatning mustaqilligini qo'riqlash va uning hududiy butligini ta'minlash chora tadbirlarini ko'radi. O'zbekiston Respublikasiga hamla qilingan vaqtda urush holatini e'lon qiladi va uch sutka ichida qarorini Oliy Majlisga tasdiqlashga taqdim etadi.

Vazirlar maxkamasi Oliy majlis qonunlarini, Prezidentning buyruq va qarorlarini bajarilishini ta'minlaydi, har yili harbiy xizmatga chaqirish uchun fuqarolar kontingentini aniqlaydi.

Harbiy xizmatning quyidagi turlari mavjud:

-muddatli harbiy xizmat;

-safariylik chaqiruv rezervidagi xizmat;

- shartnoma bo'yicha serjant, askar lavozimlaridagi harbiy xizmat;
- ayollarning shartnoma bo'yicha serjant, askar lavozimlaridagi harbiy xizmat;
- harbiy-o'quv yurtlarida kursantlar (tinglovchilar) sifatidagi harbiy xizmat;
- ofitserlik lavozimlaridagi harbiy xizmat.

Tinchlik davrida zaxiradagi xizmat, harbiy majburiyatdagilarni harbiy mutaxassisliklari bo'yicha urush davrida kerak bo'ladigan bilimlarini, ko'nikmalarini, takomillashtirish uchun yig'inlar ko'rinishida o'tkaziladi.

Adabiyotlar

1. Юнус Ўғуз. Амир Темур “Юксалиш сари”. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. – 584 б. Хиндистон.
2. Юнус Ўғуз. Амир Темур “Дунёнинг ҳокими”. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. – 590 б. Туркия.
3. Михаил Иванин. Чингизхон ва Амир Темур. – Т.: Янги аср авлоди, 2018. – 301 б.
4. Бахтиёр Абдуғафур. Султон Жалолиддин Мангуберди. – Т.: Янги аср авлоди, 2019. – 444 б.
5. Razin E.A. Istoriya voennogo iskusstva. 1994.
6. Mixail Ivanin. Chingizhon va Amir Temur. – Т.: Yangi asr avlodi, 2018. – 301 b.
7. Harbiy tarix san’ati, darslik H.Dadaboev. Toshkent 2013.
8. Temur tuzuklari Toshkent - 2005 y. Sharq.
9. Istoriya vtaroy mirovoy voyni 1939-1945. Tom 1-12. – М.: Voenizdat 1973-1982.
10. Караматов Х. Амир Темур в мировой истории. – Т.: Издательство «Шарк», 2001. - 304 с.
11. Рахмоналиев Р. Империя Тюрков. - М.: Прогресс, 2002.
12. Строков А.А.. История военного искусства. Курс лекций. - М.: Изд. ВПА, 1958. – 766 с.
13. Разин Е.А. История военного искусства. Том 1. - М.: 1955. – 560 с.
14. Разин Е.А. История военного искусства. Том 2. - М.: 1957. – 655 с.
15. Разин Е.А. История военного искусства. Том 3. - М.: 1961. – 735 с.
16. Разин Е.А. История бронетанковых и механизированных войск. Советской Армии. Том. 1-2. - М.: Изд. Академии БТ и МВ, 1953. - 872 с.
17. Меринг Ф. История войн и военного искусства. - Санкт-Петербург: Полигон, 2000. 528 с.
18. Ларионов В.В. Эволюция военного искусства: этапы, тенденции, принципы. - М.: Воениздат, 1987. - 248 с.

M U N D A R I J A

	Mavzuning nomlanishi	betlar
1.	Qadimgi va Oʻrta davr harbiy sanʼati	4
1.1.	Harbiy tarix faninig predmeti, maqsad va vazifalari.....	4
1.2.	Qadimgi Yunonistonning harbiy sanʼati.....	15
1.3.	Qadimgi Rimning harbiy sanʼati.....	23
1.4.	Qadimgi Oʻrta Osiyo xalqlarining qurol-yarogʻlari va jang olib borish taktikasi.....	36
1.5.	Oʻrta Osiyo xalqlarining Ahmoniylarga qarshi kurashi. Toʻmaris, Shiroq.....	41
1.6.	Qadimgi davrning urushlarida taktika va strategiya.....	49
1.7.	Qadimgi davr davlatlar armiyalarining taktikasi.....	51
1.8.	Oʻrta davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoit.....	54
1.9.	Oʻrta Osiyo xalqlari va turk xoqonligi.....	54
1.10.	Markaziy Osiyoni Arablar tomonidan bosib olinishi.....	58
1.11.	Moʻgʻullarning harbiy sanʼati.....	61
1.12.	Xorazmshohlar davlatining moʻgʻul bosqinchilariga qarshi kurashi.....	63
2.	Qadimgi makedoniyaning harbiy sanʼati	71
2.1.	Makedoniyalik Iskandarning yurishlari.....	71
2.2.	Makedoniya armiyasining tarkibi.....	72
2.3.	Makedoniya armiyasining Kichik Osiyoga bostirib kirdishi.....	73
2.4.	Makedoniyalik Iskandarning Oʻrta Osiyo va Hindistonga qilgan yurishi.....	79
3.	Amir Temur davlatini tashkil topishi	83
3.1.	Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi. Markazlashgan Amir Temur davlatining tashkil topishi.....	83
3.1.1.	Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi.....	83
3.1.2.	Amir Temur davlatining tashkil topishi.....	87
3.1.3.	Amir Temur mohir strateg.....	91
3.1.4.	Armiyaning tashkil etilishi va tuzilishi. Jangovar tartib va jang taktikasi.....	93
3.1.5.	Qoʻshinni yigʻish va taʼminlash. Qoʻshinni boshqarish.....	101
3.2.	Amir Temurning asosiy harbiy yurishlarida harbiy sanʼatning rivojlanishi.....	107
3.2.1.	Amir Temurning 1391 yilda Oltin Oʻrdaga qilgan harbiy yurishi.	107
3.2.2.	1395 yildagi Oltin Oʻrdaga qilingan ikkinchi harbiy yurish.....	114
3.2.3.	Amir Temurning Hindistonga yurishi (1398–1399 y.)	119
3.2.4.	Amir Temurning Kichik Osiyoga yurishi. 1402 yil 20 iyuldagi Anqara yaqinidagi jang.....	123
4.	Amir Temur tuzuklari	131
4.1.	Amir Temur tuzuklari haqida.....	131

4.2.	Kengashlar va tadbirlar.....	134
4.2.1.	To'g'luq temurxon bilan uchrashganidan so'ng ko'nglimga kelgan birinchi kengashi.....	136
4.2.2.	Davlat qurish oldidan qilgan ikkinchi kengashi	137
4.2.3.	O'z saltanatimni tuzish yo'lida qilgan uchinchi kengashi.....	139
4.2.4.	Saltanatning dastlabki davrlarida qilgan to'rtinchi kengashi.....	139
4.2.5.	Xuruj kunlari qilgan beshinchi kengashi.....	140
4.2.6.	Xuruj vaqtida qilgan oltinchi kengashi.....	141
4.2.7.	Xuruj kunlari qilgan yettinchi kengashi	142
4.2.8.	Jeta lashkarini sindirish maqsadida qilgan sakkizinchi kengashi.....	143
4.3.	Amir Temuming saltanatni tiklash bo'yicha qilgan kengashlari.....	144
4.3.1.	Amir Temuming saltanatni tiklash yo'lidagi to'qqizinchi kengashi.....	144
4.3.2.	Saltanatimni mustahkamlash uchun qilgan o'ninchi kengashi.....	144
4.3.3.	Saltanatga rivoj berish uchun qilgan o'n birinchi kengashi.....	145
4.4.	Amir Temuming lashkarimni ittifoqga keltirish uchun qilgan kengashlari.....	145
4.5.	Amir Temuming harbiy yurishlari oldidan qilgan kengashlari.....	146
4.5.1.	Xuroson poytaxti xirotni olish bobida qilgan kengashi.....	146
4.5.2.	Seiston, Kandaxor va Afg'oniston mamlakatlarini zabt etish haqidagi boshqa kengashi.....	147
4.5.3.	O'rusxonni bartaraf qilish va dashti qipchoqni bosib olishda qilgan kengashim.....	147
4.5.4.	Gilon, Jurjon, Mozandaron, Ozarbayjon, Shirvon, Fors va Iroq mamlakatlarini zabt etish bobida qilgan kengashi.....	147
4.5.5.	Fors poytaxti Sherozni va Iroqning qolgan qismini zabt etish bobidagi kengashi.....	148
4.5.6.	To'xtamishxonga shikast yetkazish bobida qilgan kengashi.....	148
4.5.7.	Dorussalom Bag'dodni va Arab iroqini zabt etish to'g'risidagi kengashi.....	149
4.5.8.	To'xtamishxonni yo'qotish uchun qilgan kengashi.....	149
4.5.9.	Hindistonni zabt etish uchun qilgan kengashi.....	149
4.5.10.	Hindiston poytaxti Dexliga lashkar tortish borasida qilgan kengashi..	150
4.5.11.	Hindistonga olib boradigan yo'lni afg'onlardan tozalash uchun qilgan kengashi.....	151
4.5.12.	Dexli hokimi sulton Maxmud va Malluxonlami yengish bobidagi kengashi	151
4.5.13.	Gurjiston mamlakatini egallash uchun qilgan kengashi.....	152
4.5.14.	Misr va Shom mamlakatlarini fath etish bobida qilgan kengashi.....	152
4.5.15.	Rum mamlakatini zabt etib, qaysar Lashkarini sindirish bobida qilgan kengashi.....	153
5.	Ikkinchi jahon urushi (1939-1945yy.)	155
5.1.	Ikkinchi jahon urushining boshlanishidagi harbiy-siyosiy holat. Ikkinchi jahon urushining sabablari va harakteri	155
5.2.	Ikkinchi jahon urushining birinchi davri.....	157
5.3.	1940-yil may-iyun oylaridagi g'arbiy Yevropadagi jangovar	158

	harakatlar, ularning natijalarilari va xulosalar. Daniya va Norvegiyaning bosib olinishi.....	
5.3.1.	Germaniyaning g'arbiy Yevropa davlatlariga bostirib kirishi.....	160
5.4.	Germaniyaning Angliyaga qarshi kurashi.....	162
5.5.	Germaniyaning Bolqonga bostirib kirishi	164
5.6.	Harbiy-siyosiy natijalar va xulosalar.....	164
6.	Germaniyaning sobiq SSSRga qarshi urush rejasi, qo'shinlarning strategik joylashishi	165
6.1.	Germaniyaning sobiq SSSRga qarshi urush rejasi.....	165
6.2.	Germaniyaning SSSRga bostirib kirishi. Urushning ikkinchi davrida harbiy harakatlarning olib borilishi.....	167
6.3.	Moskva ostonalaridagi janglar (1941- y. sentyabr-1941- y.5 dekabr)	172
6.3.1.	Sovet Armiyasining Moskva ostonalaridagi qarshi hujumi (1941- y. 5- dekabr – 1942- y. 7- yanvar).....	175
6.4.	Sobiq Sovet qo'shinlarining umumiy hujumlari (1942- y.8.01.- 20.04.)	176
6.5.	Sobiq Sovet qo'shinlarining Stalingrad ostonalaridagi qarshi hujumi.....	178
6.6.	Kursk jangi. Kuchlar gruhlari va tomonlar rejasi. Sovet qo'shinlarining Kursk yo'nalishidagi mudofaa janglari.....	180
6.6.1.	Kursk bo'sag'asidagi mudofaa janglari.....	181
6.6.2.	Sobiq Sovet qo'shinlarining Kursk ostonalaridagi qarshi hujumi..	182
6.6.3.	Kursk jangi (1943- yil 5 iyul-23 avgust).1943- yil iyulidagi umumiy harbiy-siyosiy vaziyat.....	182
7.	Fashist bosqinchilarini sobiq Sovet ittifoqini hududlaridan quvib chiqarilishi.....	185
7.1.	1944 yil qishi va baxoridagi Sobiq Sovet qo'shinlarining hujumlari.....	185
7.2.	Nemis-fashist qo'shinlarini Leningrad va Novgorod bo'sag'alarida tor-mor etilishi.....	186
7.3.	O'ng Qirg'oq Ukrainaning ozod etilishi.....	187
7.4.	Belorussiya (Bagration) operatsiyasi (1944 y. 23.06-29.08).....	190
7.5.	Berlin operatsiyasi va fashist Germaniyaning so'zsiz taslim bo'lishi	194
7.6.	O'zbekiston xalqining fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan xissasi.....	197
8.	Ittifoqdosh armiyalarning harbiy harakatlari Ittifoqdosh armiyalarning harbiy harakatlari (1940-1943 y.)	199
8.1.	Shimoliy Afrikadagi jangovar harakatlar.....	200
8.1.1.	El-Alameyn yaqinidagi operatsiya (1942- yil 23.10-27.11)	202
8.1.2.	«TORCH» operatsiyasi va Shimoliy Afrikada jangovar harakatlarning tugatilishi.....	204
8.2.	G'arbiy Yevropa harbiy harakatlar teatridagi jangovar harakatlar	206

	(1944-1945 y.)	
8.2.1.	Normandiya desant operatsiyasi.....	207
8.2.2.	Ittifoqchilar armiyalarining Fransiya ichkarisidagi hujumlari.....	209
8.2.3.	Nemis qo‘shinlarining Ardendagi qarshi hujumi.....	210
8.3.	Ittifoqchilar qo‘shinlarining Germaniya ichkarisidagi hujumlari...	210
8.4.	Sobiq SSSRning Yaponiyaga qarshi urush boshlashining sabablari.....	214
8.4.1.	Manjuriya operatsiyasi jangovar harakatlarning borishi.....	215
8.5.	Ikkinchi jahon urushining harbiy-siyosiy natijalari.....	226
8.5.1.	Ikkinchi jahon urushi yillarida qurollanish.....	226
8.5.2.	Ikkinchi jahon urushi yillarida mudofaa jangi taktikasining rivojlanishi.....	227
8.5.3.	Ikkinchi jahon urushi yillarida hujum jangi taktikasining rivojlanishi (o‘qchilar batalyoni misolida)	239
8.5.4.	Ikkincho jahon urushi yillarida qurolli kuchlar va qo‘shin turlarini rivojlanishi.....	250
9.	Shimoliy atlantika ittifoqi (nato) ning vujudga kelishi. ikkinchi jahon urushidan keyingi qurolli kuchlarining qurulishi.....	255
9.1.	Shimoliy atlantika ittifoqi (NATO) ning vujudga kelishi.....	255
9.2.	Shimoliy atlantika ittifoqiga a’zo davlatlar Qurolli Kuchlarining ikkinchi jahon urushidan keyingi tuzilishi.....	257
9.3.	Sovuq urushning boshlanishi.....	261
9.4.	Yadro qurolini qo‘llash bilan jang harakterini o‘zgarishi.....	263
10.	O‘zbekiston Respublikasining mustaqil davlat maqomini olishi. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining yaratilishi.....	265
10.1.	O‘zbekiston Respublikasining mustaqil davlat maqomini olishi ...	265
10.2.	O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining tashkil topishi....	270
10.2.1.	O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining yaratilishi. Qurolli Kuchlar yaratilishining bosqichlari.....	270
10.2.2.	Qurolli kuchlar tashkiliy-shtat tizimidagi o‘zgarishlar.....	271
10.3.	O‘zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlarida o‘tkazilayotgan islohotlarning davrlarga bo‘linishi.....	274
10.4.	Quruqlikdagi qo‘shinlar.....	275
10.5.	Maxsus qo‘shinlar.....	277
	Adabiyotlar	281